

HISTORIA I TERAŹNIEJSZOŚĆ

PODRĘCZNIK • LICEUM I TECHNIKUM • ZAKRES PODSTAWOWY

1

Spis treści

I. WPROWADZENIE

1. Człowiek i grupy społeczne • 6
2. Obywatele • 12
3. Naród • 17
4. Państwo • 22
5. Powstanie II Rzeczypospolitej • 29
6. Od I do II wojny światowej • 38
7. Dwudziestowieczne totalitaryzmy • 46
- Powtórzenie** • 55

II. ŚWIAT I POLSKA W LATACH 1945–1956

8. Podstawy nowego porządku Europy i świata po II wojnie światowej • 60
9. Zakończenie II wojny światowej oraz jej społeczne i prawne dziedzictwo • 69
10. Powstanie bloku wschodniego • 79
11. Ustanowienie władzy komunistycznej w Polsce • 87
12. Druga okupacja sowiecka w Polsce – legalna opozycja i zbrojny opór • 96
13. Powojenna odbudowa Europy Zachodniej i kwestia niemiecka • 105
14. Początki zimnej wojny • 112
15. Terror i przebudowa gospodarki w Polsce w latach 1944–1956 • 120
16. Polska w latach 1944–1956 – życie społeczne • 128
17. Prześladowania religijne w bloku wschodnim w latach 40. i 50. XX w. • 136
18. Azja po II wojnie światowej • 144
- Powtórzenie** • 153

III. ŚWIAT I POLSKA W LATACH 1956–1970

19. Destalinizacja w bloku wschodnim • 160
20. Rok 1956 w Polsce i na Węgrzech • 168
21. Konfrontacja milenijna – państwo i Kościół w Polsce na przełomie lat 50. i 60. XX w. • 176
22. Świat w okresie zimnowojennej rywalizacji lat 50. i 60. XX w. • 185
23. Bliski Wschód i Chiny w latach 50. i 60. XX w. • 192
24. Ku zjednoczonej Europie (Zachodniej) • 199
25. Zmiany społeczne i kulturowe na Zachodzie w latach w latach 50. i 60. XX w. • 208
26. Religia – Kościół – państwo • 217
27. Rok 1968 w Polsce i Czechosłowacji • 228
28. Schyłek rządów Gomułki i Grudzień 1970 • 237
- Powtórzenie** • 245

Indeks ważniejszych pojęć • 252

JAK KORZYSTAĆ Z PODRĘCZNIKA

Przeczytaj, zapamiętaj, dowiedz się więcej

WARTO WIEDZIEĆ

BIOGRAM

Wojna – zorganizowana walka zbrojna między państwami, narodami lub grupami społecznymi.

dodatkowe wiadomości, biogramy, objaśnienia ważniejszych pojęć

Porządkuj wydarzenia i procesy historyczne

KALENDARIUM

1939	• 1 IX •	atak III Rzeszy i Słowacji na Polskę, wybuch II wojny światowej
1945	• 8 V •	kapitulacja III Rzeszy, zakończenie działań wojennych w Europie
1945	• 2 IX •	kapitulacja Japonii, zakończenie działań wojennych okresu II wojny światowej

Sprawdzaj wiedzę, ćwicz i doskonal umiejętności

Konwencja ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, 1948 r. (fragmenty)

Umawiające się Strony po rozważeniu zawartej w rezolucji Ogólnego Zgromadzenia Narodów Zjednoczonych Nr 96/I z dnia 11 grudnia 1946 r. deklaracji, stwierdzającej...

1. Wyjaśnij, dlaczego w konwencji znalazł się zapis o zamiarze, jaki mieli sprawcy ludobójstwa.

teksty ćwiczeniowe wraz z poleceniami

Wymień państwa, które poniosły w czasie II wojny światowej największe straty ludnościowe.

polecenia do ilustracji, map, schematów i diagramów

PYTANIA KLUCZOWE

1. Wyjaśnij, co sprawia, że utożsamiasz się z grupami, do których należysz.

ZADANIA

2. Jak myślisz, czy postępujący proces globalizacji może stanowić zagrożenie dla funkcjonowania państw narodowych? Uzasadnij swoją odpowiedź.
- *3. Zastanów się i spróbuj wyjaśnić, jak doświadczenia wojenne mogą wpływać na psychikę ludzi. Poszukaj przykładów z historii, by uzasadnić swoje wnioski.

polecenia na zakończenie lekcji, odnoszące się do najważniejszych pojęć lub zagadnień

zadania oparte na samodzielnej pracy z różnymi źródłami informacji, w tym zadania trudniejsze, dla zainteresowanych (oznaczone gwiazdką)

Pamiętaj, by odpowiedzi do wszystkich zadań zamieszczonych w podręczniku zapisywać w zeszyte przedmiotowym.

I. WPROWADZENIE

- Człowiek istotą społeczną
- Obywatel – prawa obywatelskie i odpowiedzialność za państwo
- Naród i państwo narodowe
- Świat, Europa i Polska w latach 1914–1945 – dziedzictwo epoki dwóch wojen światowych
- Geneza XX-wiecznych totalitaryzmów

KALENDARIUM

V–IV w. p.n.e.	• działalność Platona i Arystotelesa
XVII–XVIII w. n.e.	• nowożytne koncepcje umowy społecznej

POJĘCIA: człowiek – istota społeczna ■ grupa społeczna ■ więź społeczna ■ rodzina ■ socjalizacja ■ dobro wspólne ■ umowa społeczna

Człowiek jako istota społeczna

Jedno z najtrudniejszych pytań, jakie sobie zadajemy, brzmi „Kim jestem?”. Oczywiście potrafimy się przedstawić: oficjalnie – imieniem i nazwiskiem lub nieoficjalnie – samym imieniem (często w formie zdrobnienia) lub przezwiskiem... Ale czy imię lub nazwisko nas w pełni definiuje? Przecież mamy swoje przyzwyczajenia, marzenia, plany i dążenia, ale o nich zwykle wiemy tylko my sami i nasi najbliżsi. Często inaczej postrzegają nas ludzie, których spotykamy po raz pierwszy, którzy nas bliżej nie znają. Zatem: kim jestem?

Najprostsza odpowiedź na to w zasadzie filozoficzne pytanie brzmi: **człowiekiem**. Ale co to właściwie znaczy? Przecież jednocześnie jestem dzieckiem swoich rodziców, siostrą lub bratem swojego rodzeństwa, wnuczką/wnukiem dziadków, koleżanką/kolegą innych uczniów. To, kim jestem, zależy nie tylko od tego, za kogo się uważam, ale również od moich relacji z innymi ludźmi.

Od pierwszych godzin życia jesteśmy związani ze swoimi rodzinami. W kolejnych latach dołączamy także do innych **zbiorowości**. Trudno sobie wyobrazić życie w całkowitej izolacji i odosobnieniu. Osoby wybierające samotne życie są raczej wyjątkami. Większość z nas dąży do funkcjonowania wśród ludzi, ale nie jakichkolwiek, tylko wśród ludzi, z którymi odczuwamy **wieź społeczną**.

W naukach społecznych człowieka określa się jako **istotę społeczną** (łac. *animal sociale* – dosłownie „zwierzę społeczne”).

Tak nazywali człowieka starożytni myśliciele, w tym **Arystoteles** (384–322 p.n.e.), jeden z najwybitniejszych greckich filozofów. Twierdził on, że człowiek z natury jest istotą społeczną i przez to zdolną do funkcjonowania w społeczeństwie oraz w państwie. Zdaniem Arystotelesa człowiek nie może osiągnąć życiowego spełnienia bez zbiorowości ludzkiej, w której mógłby się rozwijać. Myśl ta była podejmowana przez filozofów w kolejnych epokach. Współczesne badania potwierdziły tezę, że człowiek nie potrafi szczęśliwie żyć w całkowitej samotności.

Grupy społeczne

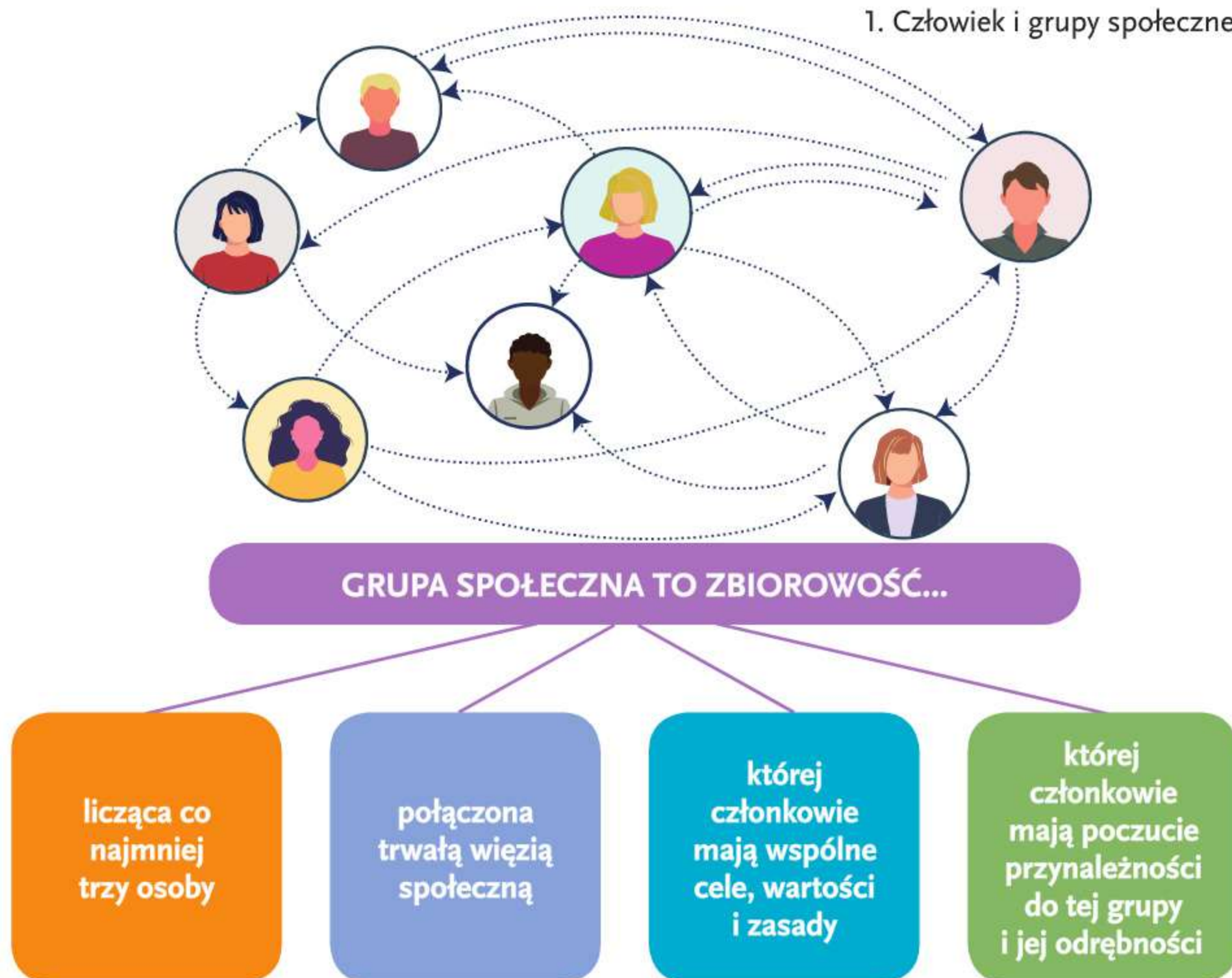
Opisując świat ludzi, używa się m.in. pojęcia **grupy społecznej**. Odnosi się je zwykle do zbiorowości liczącej **co najmniej trzy osoby**. Zależności, czyli **relacje**, między ludźmi w grupie są złożone, wielostronne (nie proste, dwustronne jak w przypadku **pary**, czyli dwóch osób).

Zbiorowość – zespół lub grupa ludzi, między którymi istnieje (nawet przez krótki czas) więź społeczna.

Więź społeczna – system wzajemnych powiązań, zależności i podobieństw, które sprawiają, że zbiorowość tworzy wyodrębnioną, zwartą całość.

Więź społeczna między osobami tworzącymi **grupę społeczną** sprawia, że zachodzą między nimi rozmaite **interakcje** (wzajemne oddziaływania) – ktoś komuś pomaga, ktoś wykonuje czyjeś polecenia, ktoś jest dla kogoś wzorem itd.

? Podaj kilka przykładów interakcji zachodzących w grupie i opisz, jaki mogą mieć wpływ na poszczególnych członków grupy.

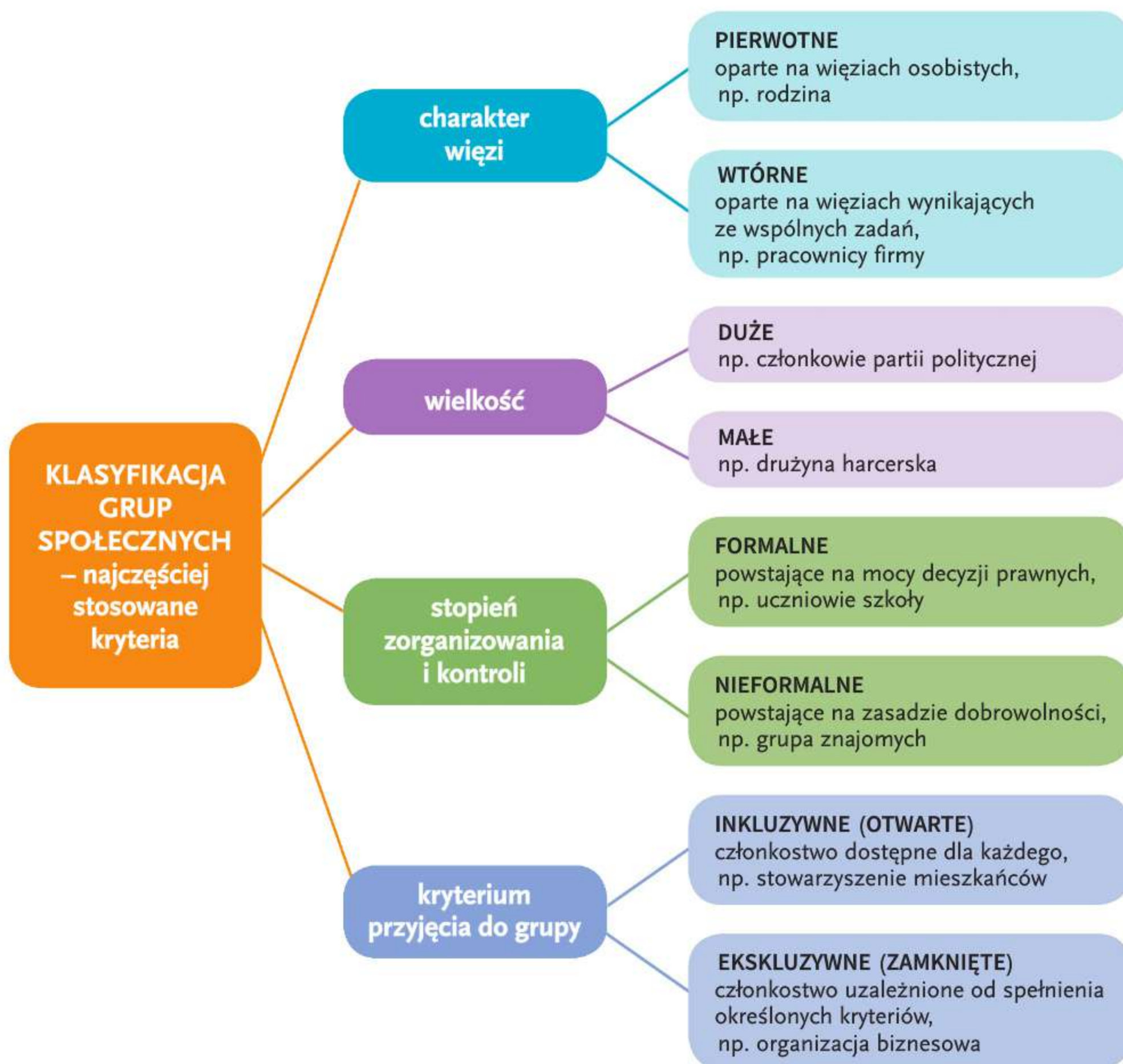
Mogą to być relacje **emocjonalne** (np. wynikające z miłości, przyjaźni, zaufania) lub **formalne** (np. wynikające z obowiązującego członków grupy regulaminu, przepisów prawa). Trudno jest też mówić o przynależności do grupy, jeśli człowiek nie chce do niej należeć lub się z nią nie identyfikuje. Niezmiernie ważnym czynnikiem łączącym członków grupy jest **poczucie przynależności**.

Człowiek przez całe życie zwykle należy jednocześnie do wielu różnych grup. Często np. działa w **grupach zadaniowych (celowych)**, które powstają, by realizować jakiś projekt lub rozwiązać problem, i po wykonaniu zadania są rozwiązywane.

Opisując grupy społeczne i analizując ich działanie, należy zwrócić uwagę na:

- rodzaj więzi (formalne lub nieformalne),
- interakcje wewnętrzne (między członkami grupy) i zewnętrzne (z osobami spoza grupy lub innymi grupami),
- cel lub cele, jakie grupa realizuje lub stara się realizować,
- liczebność danej grupy,
- normy i wartości przestrzegane przez grupę,
- strukturę grupy (czyli układ zależności między jej członkami),
- role pełnione w grupie przez poszczególnych jej członków,
- poczucie wspólnoty i odrębności.

? Na podstawie wiedzy ze szkoły podstawowej podaj inne przykłady grup społecznych, które można zaliczyć do poszczególnych rodzajów. Uzasadnij swój wybór.

Socjalizacja (łac. *socialis* – społeczny) – proces przystosowywania jednostki do życia w społeczeństwie. Odbywa się poprzez naśladowanie innych ludzi, uczenie się określonych zachowań i umiejętności, przyswajanie systemu wartości i norm obowiązujących w danym społeczeństwie. Socjalizacja trwa przez całe życie, a największy wpływ na jej przebieg mają rodzice, opiekunowie, rówieśnicy i instytucje (np. szkoła, wspólnota religijna, miejsce pracy).

Rodzina

W życiu każdego człowieka bardzo ważna jest rodzina, która w polskim prawodawstwie łączona jest z małżeństwem, definiowanym przez *Konstytucję RP* jako związek kobiety i mężczyzny. Rodzina jest jedną z najmniejszych grup społecznych, ale też jedną z najważniejszych. Rodzice lub opiekunowie od chwili narodzin dziecka uczą je zasad i norm obowiązujących w życiu społecznym, przekazują system wartości i normy postępowania. Proces ten nazywamy **socjalizacją**, czyli przygotowaniem do życia w społeczeństwie. Do osiągnięcia przez dziecko pełnoletności rodzina powinna (i ma prawny obowiązek) dbać o zaspokojenie potrzeb młodego człowieka, opiekować się nim i go wspierać. Między innymi z tego powodu w Polsce rodzina jest pod szczególną – zagwarantowaną w konstytucji – opieką państwa.

Człowiek zwykle należy jednocześnie do wielu grup. W każdej z nich uczestniczy w innych relacjach i interakcjach oraz odgrywa inne role. Grupy te spełniają też różne funkcje w procesie socjalizacji.

? Nazwij grupy przedstawione na zdjęciach. Wyjaśnij, w jaki sposób mogą one oddziaływać na proces socjalizacji nastoletniej osoby.

Role społeczne

Każdy z nas odgrywa różne **role społeczne**. Na przykład nastolatki w domu rodzinnym są dziećmi, w szkole – uczniami, wśród znajomych – koleżankami/kolegami, w drużynie sportowej – zawodnikami. Do niektórych ról społecznych przygotowujemy się w okresie socjalizacji w domu rodzinnym i szkole, do innych – już w dorosłym życiu.

To, jak poradzimy sobie z daną rolą, zależy od trafnego zdefiniowania sytuacji, w jakiej się znajdujemy, czyli rozpoznania swoich zadań, możliwości czy wymagań, wobec których stajemy.

! **Rola społeczna** – zbiór zachowań, postaw i umiejętności, których oczekuje się od jednostki ze względu na jej miejsce w zbiorowości. Rola społeczna wyznacza człowiekowi wzory i normy zachowań w określonych sytuacjach oraz zasady postępowania wobec innych członków zbiorowości.

Ryciny z książki Thomasa Hobbesa (czyt.: tomasa hobza) *O obywatelu*, 1642 r. Hobbes opisywał stan natury jako wojnę wszystkich przeciw wszystkim (łac. *bellum omnium contra omnes*). Ilustracja z lewej ukazuje ludzi żyjących w zorganizowanym społeczeństwie. Ilustracja z prawej to wyobrażenie stanu natury.

? Omów, w jaki sposób autor ilustracji ukazał różnice między życiem w stanie natury a życiem w społeczeństwie. Spróbuj wyjaśnić symboliczne znaczenie postaci na pierwszym planie i ich atrybutów.

Umowa społeczna

Wielu filozofów, w tym kontynuujących myśl Arystotelesa, uznawało i uznaje, że człowiek jest człowiekiem właśnie dlatego, że żyje w społeczeństwie, że więzi społeczne są po prostu czymś naturalnym.

W czasach nowożytnych, w XVI–XVIII w., powstały też inne koncepcje wyjaśniające, dlaczego ludzie tworzą społeczeństwo. Twórcy tych teorii głosili, że ludzie początkowo żyli w **stanie natury** i podejmując działania, kierowali się wyłącznie własnym sumieniem, ponieważ nie obowiązywały wówczas żadne powszechnie przyjęte prawa czy normy. Stan natury, zdaniem niektórych, był jednak też stanem chaosu, w którym człowiek był zdany wyłącznie na siebie, żył w nieustannym zagrożeniu ze strony innych ludzi. Aby temu zaradzić, ludzie dobrowolnie – na mocy **umowy społecznej** – zrezygnowali z części swoich swobód i poddali się władzy, która była zdolna zapewnić im bezpieczeństwo, stabilność, dobrobyt. Do głównych twórców nowożytnych teorii umowy społecznej należeli: **Thomas Hobbes** (1588–1679), **John Locke** (czyt.: dżon lok; 1632–1704) i **Jean-Jacques Rousseau** (czyt.: żan żak ruso; 1712–1778). Podstawą teorii umowy społecznej jest założenie, że nie można zmuszać jednostki do wyrzeczenia się własnych ambicji na rzecz dobra całego społeczeństwa.

Dobro wspólne

Myśląc o grupach społecznych, utożsamiamy je zwykle z celami, które chcą osiągnąć ich członkowie. Jednym z najważniejszych celów działania grupy jest **dobro wspólne** (łac. *bonum commune*), czyli dobro ogółu (wszystkich członków) danej grupy – rodziny, mieszkańców danej miejscowości, członków społeczeństwa, obywateli państwa itd. W historii powstały liczne koncepcje i doktryny na różne sposoby odwołujące się do pojęcia dobra wspólnego.

Grecki filozof **Platon** (ok. 427–347 p.n.e.) uważał, że to **władza polityczna** jest odpowiedzialna za zdefiniowanie i realizację dobra wspólnego i ma prawo to czynić nawet wbrew woli obywateli, którzy nie zawsze są w stanie trafnie ocenić sytuację. Narzędziem realizacji dobra wspólnego powinno być, zdaniem Platona, stanowione przez władzę prawo. Wspomniany już Arystoteles (uczeń Platona) twierdził, że państwo (wspólnota) może być szczęśliwe tylko wtedy, jeśli szczęśliwe będą wszystkie tworzące je jednostki. To **ogół obywateli**, a nie tylko sprawujący władzę, jest zdolny – według Arystotelesa – rozpoznać, czym jest dobro wspólne.

Z kolei np. nowożytny **liberalizm** opiera się na przekonaniu, że dobro indywidualne jest ważniejsze od dobra wspólnego. Zgodnie z jego głównymi założeniami nadrzędnym dobrem jest wolność jednostki, pozwalająca człowiekowi na realizację jego dobra indywidualnego. Zatem – z perspektywy liberalnej – idea *bonum commune* stanowi ograniczenie dla indywidualnej wolności. Jednak liberalizm zakłada jednocześnie, że jednostki, ze względu na korzyści, jakie spodziewają się uzyskać dzięki realizacji dobra wspólnego, będą dobrowolnie włączać się w jego współtworzenie. Przykładem takiego działania może być już samo zawarcie umowy społecznej.

W kolejnych rozdziałach podręcznika omówimy różne grupy społeczne oraz nurty ideowe, polityczne i kulturowe, zarówno istniejące w przeszłości, jak i współczesne. Rozważymy, w jaki sposób odnoszą się one do koncepcji dobra wspólnego i jak je definiują.

Liberalizm (łac. *liberalis* – dotyczący wolności) – nurt ideowy i polityczny zapoczątkowany w XVII w., uznający wolność człowieka za wartość nadrzędną, wynikającą z praw natury. Liberaliści uważają, że jedynym ograniczeniem wolności jednostki powinna być wolność innego człowieka, a władza państwowa, ograniczona i odpowiedzialna przed obywatelami, powinna zapewnić każdemu człowiekowi jak najwięcej swobód. W gospodarce liberalizm za najważniejsze wartości uznaje własność prywatną i wolny rynek.

PODSUMOWANIE

- Człowiek jako istota społeczna (*animal sociale*) tworzy różne zbiorowości, w których kształtują się więzi społeczne.
- Ważnym typem trwałych zbiorowości są grupy społeczne.
- Jednym z głównych celów działania grupy jest dobro wspólne (*bonum commune*).
- Rodzina, jako jedna z grup społecznych, spełnia kluczowe funkcje w procesie socjalizacji.
- W XVI–XVIII w. powstały różne teorie, zgodnie z którymi społeczeństwo i państwo miały się ukształtować na podstawie umowy społecznej.
- Kształtująca się od XVII w. ideologia liberalna uznaje za fundamentalną wartość wolność jednostki.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Co to jest grupa społeczna? Określ, do jakich grup społecznych należysz i jakie role w nich odgrywasz.
2. Wyjaśnij, co sprawia, że utożsamiasz się z grupami, do których należysz.
3. Powiedz, w jakich grupach społecznych możesz się znaleźć po wkroczeniu w dorosłe życie. Jakie role będziesz w tych grupach odgrywać?
4. Wyjaśnij, na czym polega koncepcja umowy społecznej. Czy uważasz, że trafnie przedstawia ona przyczynę łączenia się ludzi w większe zbiorowości? Uzasadnij swoją opinię.

ZADANIA

5. Wraz z kolegami i koleżankami zdefiniuj wasze klasowe *bonum commune*.
6. Sformułuj 10 norm, które twoim zdaniem powinny być przestrzegane w twojej klasie. Spisz je w formie umowy społecznej, którą mogliby przyjąć członkowie klasowej społeczności.

2 Obywatele

KALENDARIUM	
VI–I w. p.n.e.	• państwo rzymskie republiką
V w. p.n.e.	• rozkwit demokracji ateńskiej
XIX / XX w. n.e.	• uzyskiwanie pełni praw politycznych przez wszystkich obywateli, niezależnie od płci, pochodzenia i posiadanego majątku

POJĘCIA: obywatel ■ obywatelstwo ■ wspólnota ■ republika (*res publica*) ■ prawa i obowiązki obywatelskie ■ prawa polityczne

Antyczny model obywatelstwa

Przynależność państwowa jest jednym z głównych czynników identyfikujących każdego człowieka. Z **kolei ludzie** są – oprócz **władzy** i **określonego terytorium** – kluczowym elementem współtworzącym państwo.

Wspólnota – zbiorowość, której członków łączą przede wszystkim więzi emocjonalne. Mogą one wynikać np. z tradycji, wspólnych obyczajów, wspólnego systemu wartości czy silnego poczucia przynależności do grupy.

Obywatelstwo – więź prawna łącząca człowieka z państwem. Wynikają z niej pewne prawa i przywileje jednostki, a także jej obowiązki wobec tego państwa.

W różnych okresach historycznych i na różnych obszarach powstawały odmienne formy państw. W starożytnej Grecji (Hellasie) wykształcił się model państwa nazywany **polis**. Przez to pojęcie, tłumaczone najczęściej jako państwo-miasto, należy rozumieć suwerenną polityczną i religijną **wspólnotę** (gr. *koinonia*). Tworzyli ją wolni członkowie, czyli **obywatele** (gr. *politai*), którzy współuczestniczyli w sprawowaniu władzy, byli zobowiązani do służby wojskowej i płacenia podatków.

Fragment *Polityki* Arystotelesa (patrz: s. 6)

Skoro widzimy, że każde państwo jest pewną wspólnotą, a każda wspólnota powstaje dla osiągnięcia jakiegoś dobra (wszyscy bowiem w każdym działaniu powodują się tym, co im się dobrem wydaje), to jasną jest rzeczą, że wprowadzić wszystkie [wspólnoty] dążą do pewnego dobra, lecz przede wszystkim czyni to najprzedniejsza ze wszystkich, która ma najważniejsze ze wszystkich zadanie i wszystkie inne obejmuje. Jest nią tzw. państwo i wspólnota państwowa.

1. Dlaczego, twoim zdaniem, Arystoteles uznawał państwo za najważniejszą wspólnotę? Odwołaj się w odpowiedzi do koncepcji *bonum commune*.

Do społeczeństwa greckiego państwa-miasta należały także inne kategorie ludności, znajdujące się jednak poza polityczną wspólnotą obywatelską. Taką grupą byli przede wszystkim **ludzie niewolni**, pozbawieni wszelkich praw. Z czasem powstawały także inne kategorie. Na przykład w Atenach byli to **metojkowie** (gr. *metoikoi*) – przybysze spoza Aten na stałe zamieszkujący ateńską polis. Mogli oni liczyć na opiekę prawną państwa, byli powoływani do służby wojskowej, płacili podatki, ale nie mieli praw politycznych. *Metoikos* był odróżniany od *kseños*, czyli cudzoziemca, który czasowo przebywał na obszarze polis.

Prawa polityczne w polis mieli tylko dorośli mężczyźni, chociaż status obywatela przysługiwał również kobietom i dzieciom, jeśli ich rodzice byli obywatelami.

Spółeczeństwo starożytnego Rzymu również dzieliło się na obywateli (łac. *cives*) oraz mieszkańców należących do innych kategorii – byli wśród nich zarówno niewolnicy, jak i ludzie wolni niebędący obywatelami, czyli nie-wchodzący w skład *civitas* (obywatelskiej wspólnoty politycznej). Rzymianie przez długi czas nazywali swoje państwo **republika** (łac. *res publica*), czyli „rzeczą wspólną” obywateli Rzymu. Polskim odpowiednikiem tego terminu jest słowo *rzeczpospolita*.

Republika – forma rządów, w której najwyższe organy władzy państwowej są powoływane przez obywateli w wyborach na określony czas (kadencję).

Giorgio Berti, Cyncynat i wysłannicy senatu, obraz z 1850 r. Dla starożytnych Rzymian Cyncynat stał się wzorem obywatelskiej postawy. W V w. p.n.e, w czasie wojny z ludem Ekwów, został powołany przez senat na urząd dyktatora (nadzwyczajnego urzędnika o najwyższej władzy). Według tradycji wiadomość o tym otrzymał w czasie, gdy orał pole. Zostawił pług, wyruszył na wojnę i pokonał nieprzyjaciół, po czym złożył urząd dyktatora i powrócił do pracy na roli. Do tej postaci chętnie odwoływano się także w kolejnych epokach, m.in. w sarmackiej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

? Jakie cnoty obywatelskie uosabia, twoim zdaniem, postać Cyncynata? Czy także współcześnie może być traktowana jako wzór? Uzasadnij swoją opinię.

W demokratycznych poleis Hellady, których wzorem stały się Ateny, wszyscy obywatele – mężczyźni, niezależnie od zamożności, mogli – przynajmniej teoretycznie – na równych zasadach uczestniczyć w sprawowaniu władzy. W innych greckich poleis, a także w republice rzymskiej, nie wszyscy obywatele w takim samym stopniu mogli brać udział w życiu politycznym. Prawo obywatela do sprawowania urzędów czy zasiadania w radach było tam uzależnione od posiadania odpowiedniego majątku lub pochodzenia. Również głos obywatela podczas zgromadzenia mógł znaczyć więcej, gdy człowiek zaliczał się do zamożniejszej grupy.

Obywatelstwo – czasy nowożytne i współczesne

We współczesnych państwach obywatele stanowią z reguły zdecydowaną większość mieszkańców. Obok nich mniejsze lub większe grupy tworzą przybysze z innych krajów lub ich potomkowie nieposiadający obywatelstwa państwa, w którym mieszkają.

Prawa i obowiązki obywateli zwykle reguluje najwyższy akt prawny – **konstytucja**. Również *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z 1997 r. zawiera zapisy dotyczące obowiązków (patrz: tekst źródłowy) oraz praw obywatelskich (które zostaną omówione w części 2. podręcznika).

Fragmenty *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* z 1997 r.

Art. 70.

1. Każdy ma prawo do nauki. Nauka do 18 roku życia jest obowiązkowa. Sposób wykonywania obowiązku szkolnego określa ustawa. [...]

Art. 82.

Obowiązkiem obywatela polskiego jest wierność Rzeczypospolitej Polskiej oraz troska o dobro wspólne.

Art. 83.

Każdy ma obowiązek przestrzegania prawa Rzeczypospolitej Polskiej.

Art. 84.

Każdy jest obowiązany do ponoszenia ciężarów i świadczeń publicznych, w tym podatków, określonych w ustawie.

Art. 85.

1. Obowiązkiem obywatela polskiego jest obrona Ojczyzny.

2. Zakres obowiązku służby wojskowej określa ustawa.

3. Obywatel, któremu przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na odbywanie służby wojskowej, może być obowiązany do służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie.

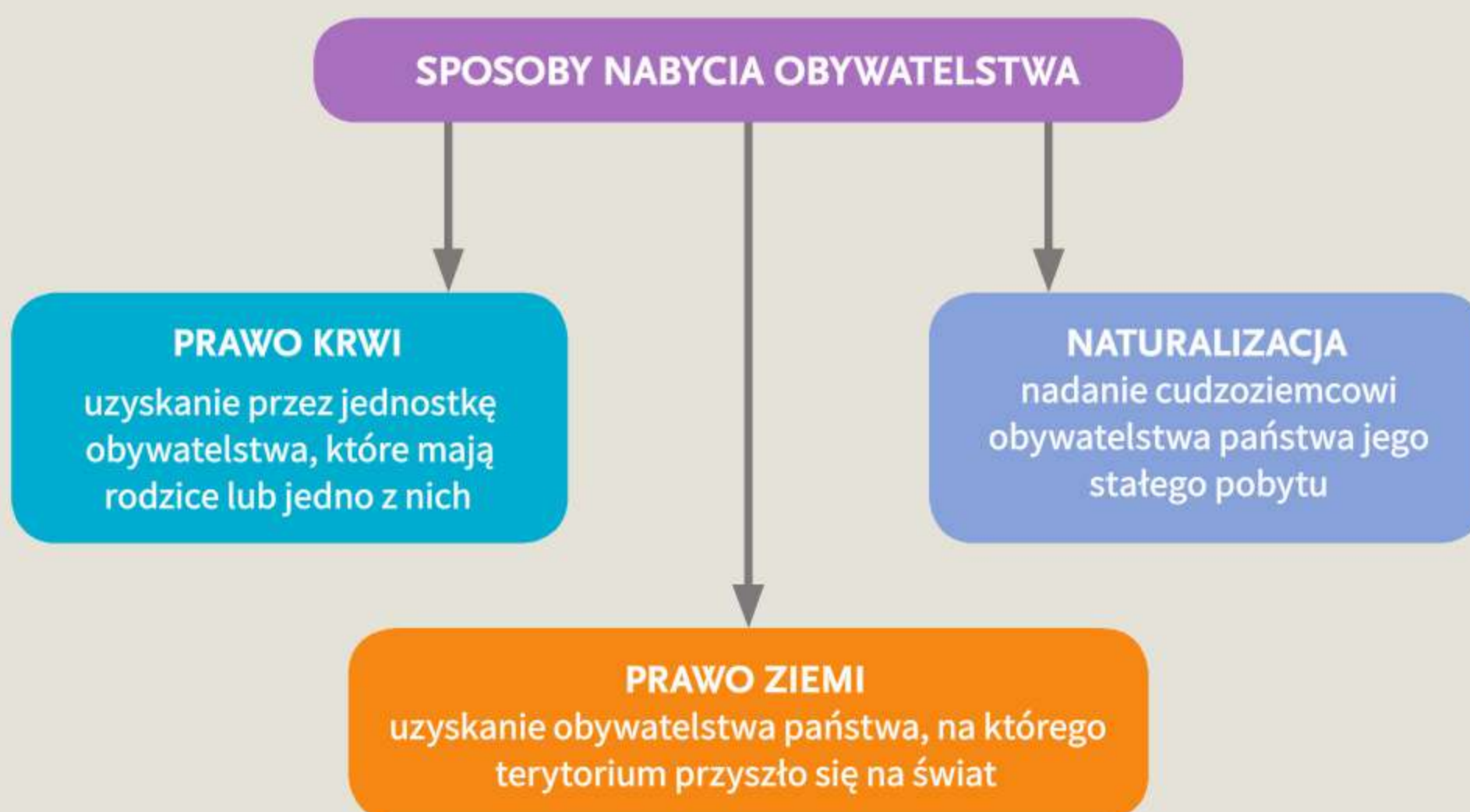
Art. 86.

Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa.

1. Wymień zapisane w art. 82.–86. konstytucji obowiązki, które dotyczą zarówno dorosłych, jak i niepełnoletnich obywateli. Omów krótko każdy z nich.
2. Zwróć uwagę na art. 70. i wyjaśnij, czym różni się prawo do nauki od obowiązku nauki. Kogo dotyczy prawo, a kogo – obowiązek?
3. Wyjaśnij, w jaki sposób w dzisiejszej Polsce obywatele realizują obowiązek obrony Ojczyzny. Skorzystaj z informacji zamieszczonych na stronach internetowych rządu, parlamentu i Wojska Polskiego.

NABYCIE OBYWATELSTWA

Fragment Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r.

Art. 34.

1. Obywatelstwo polskie nabywa się przez urodzenie z rodziców będących obywatelami polskimi. Inne przypadki nabycia obywatelstwa polskiego określa ustawa.
2. Obywatel polski nie może utracić obywatelstwa polskiego, chyba że sam się go zrzeknie.

? Przedstaw obowiązujące w dzisiejszej Polsce sposoby uzyskania polskiego obywatelstwa.

? Spróbuj wyjaśnić, dlaczego polska konstytucja nie przewiduje możliwości odebrania komuś obywatelstwa.

Obecnie uzyskanie **pełni praw obywatelskich** wiąże się zazwyczaj z osiągnięciem pełnoletności (najczęściej wraz z ukończeniem 18. roku życia). Od tego momentu młody obywatel staje się współodpowiedzialny za państwo. Warto jednak pamiętać, że jeszcze niedawno wiele grup społecznych było pozbawionych pełni **praw politycznych**, dlatego nie brało udziału w sprawowaniu władzy. Przykładowo w Rzeczypospolitej Obojga Narodów prawa polityczne mieli wyłącznie członkowie stanu szlacheckiego. Od czasu rewolucji francuskiej aż do przełomu XIX i XX w. w wielu państwach udział w życiu politycznym (przede wszystkim w wyborach) mogli brać tylko obywatele (mężczyźni) dysponujący odpowiednio wysokim majątkiem. Kobiety zaczęły uzyskiwać prawa polityczne dopiero na przełomie XIX i XX w. Stosunkowo wcześniej, bo w 1918 r., otrzymały je obywatelki odrodzonej Polski i już w styczniu 1919 r. uczestniczyły w wyborach do Sejmu Ustawodawczego.

Obywatele państwa należącego do Unii Europejskiej automatycznie uzyskują status **obywateli Unii Europejskiej**. Wiąże się on bezpośrednio z obywatelstwem państwa członkowskiego i nie można go uzyskać w inny sposób. Obywatelstwo UE można utracić tylko wraz z utratą obywatelstwa państwa członkowskiego.

Współczesny paszport Rzeczypospolitej Polskiej.

- ? Sprawdź na stronach internetowych Unii Europejskiej, jakie prawa przysługują jej obywatelom.
- ? Które z nich wydają ci się najważniejsze dla młodych ludzi?

PODSUMOWANIE

- Zbiorowość, której członków wiązą przede wszystkim więzi emocjonalne, nazywamy wspólnotą
- Wiąż prawna łącząca człowieka z państwem to obywatelstwo.
- W starożytnym Rzymie ukształtowała się koncepcja państwa, zgodnie z którą państwo to „rzecz wspólna” (*res publica*) obywateli, czyli republika.
- Z obywatelstwem danego państwa łączą się różnego rodzaju prawa i obowiązki.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Porównaj status obywatela w starożytnych demokratycznych Atenach i w dzisiejszej Polsce. Wskaż najważniejsze podobieństwa i różnice.
2. Przedstaw obowiązki, jakie na polskich obywateli nakłada konstytucja. Wyjaśnij, odwołując się do przykładów, na czym polega realizacja tych obowiązków.
3. Artykuł 1. polskiej konstytucji brzmi: „Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli”. Uzasadnij, że ten zapis nawiązuje do politycznego dziedzictwa starożytnego Rzymu.

ZADANIA

4. Przygotuj prezentację dotyczącą celów i metod działania ruchu sufrażystek.
5. Czy obywatel RP, który ma także obywatelstwo innego państwa, może w stosunku do polskich władz występować jako obywatel innego państwa? Poszukaj samodzielnie informacji i odpowiedz na pytanie. Podaj nazwę dokumentu, który reguluje tę kwestię.
6. Samodzielnie poszukaj informacji o państwach, w których obywatelstwo uzyskuje się poprzez prawo krwi i poprzez prawo ziemi. Podaj po pięć przykładów takich państw.

3

Naród

KALENDARIUM	
ok. 10 000–8000 p.n.e.	• początek rewolucji neolitycznej na Bliskim Wschodzie
XVIII w. n.e.	• początek rewolucji przemysłowej w Wielkiej Brytanii
XIX w. n.e.	• proces kształtowania się nowoczesnych narodów w Europie

POJĘCIA: migracja (emigracja – imigracja) ■ tutejszy ■ naród ■ tożsamość narodowa ■ patriotyzm ■ nacjonalizm ■ ksenofobia ■ szowinizm ■ kosmopolityzm

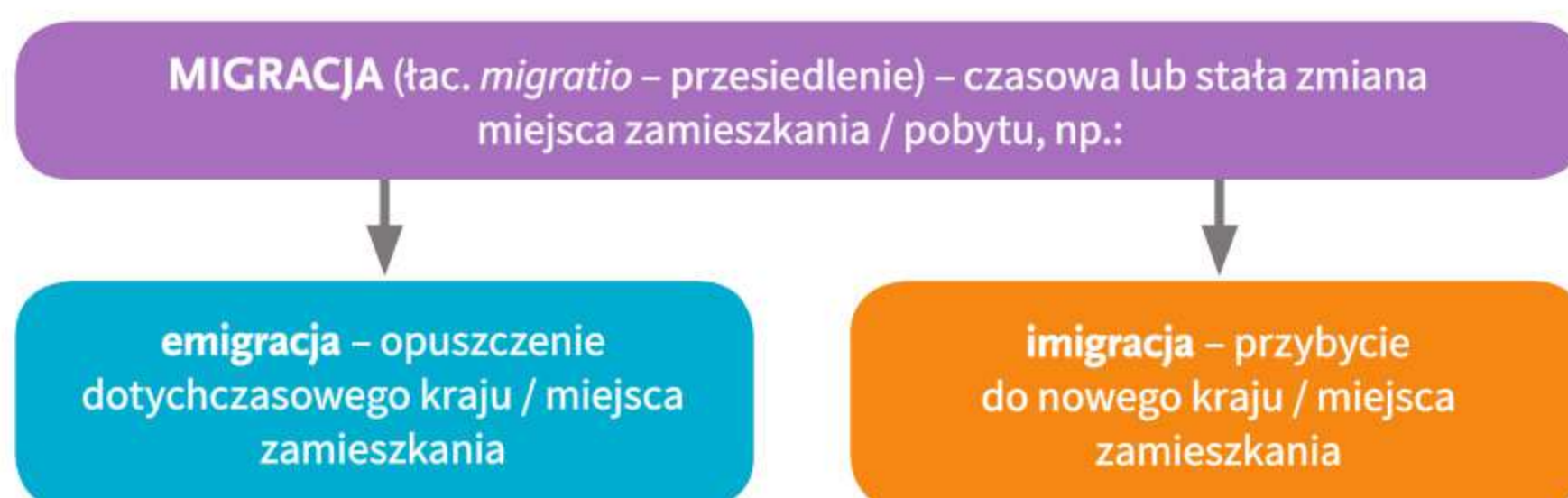
Ludzie osiadli i migrujący

Dzisiaj jesteśmy przyzwyczajeni do częstych zmian miejsca pobytu. Wyjeżdżamy na wakacje do innych regionów kraju lub za granicę. Kilkunastogodzinna podróż jest uważana za męczącą, ale środki transportu, którymi dysponujemy, umożliwiają przebycie w tym czasie ogromnych odległości. Wielu ludzi na świecie nie tylko podróżuje, lecz także czasowo albo na stałe **migruje**, czyli zmienia miejsce zamieszkania lub pobytu, np. w celu poszukiwania pracy czy lepszych warunków życia, uniknięcia prześladowań, ratowania życia.

Lata temu zmiany miejsca pobytu nie zdarzały się zbyt często. Od czasu rewolucji neolitycznej, która zmieniła koczowniczy (wędrowny) tryb życia człowieka na osiadły, ludzie tworzyli trwałe osady. Nasi przodkowie zamieszkiwali na danym terenie nie kilka dni, tygodni czy miesięcy, ale całe życie, z pokolenia na pokolenie. Na ogół przemieszczali się w obrębie niewielkiego obszaru o promieniu jednego dnia marszu. Jeżeli np. w okolicy istniało miasto, mieszkańcy wsi podróżowali tam na targ lub do kościoła, i był to dla nich zazwyczaj maksymalny dystans, na jaki oddalali się od miejsca zamieszkania.

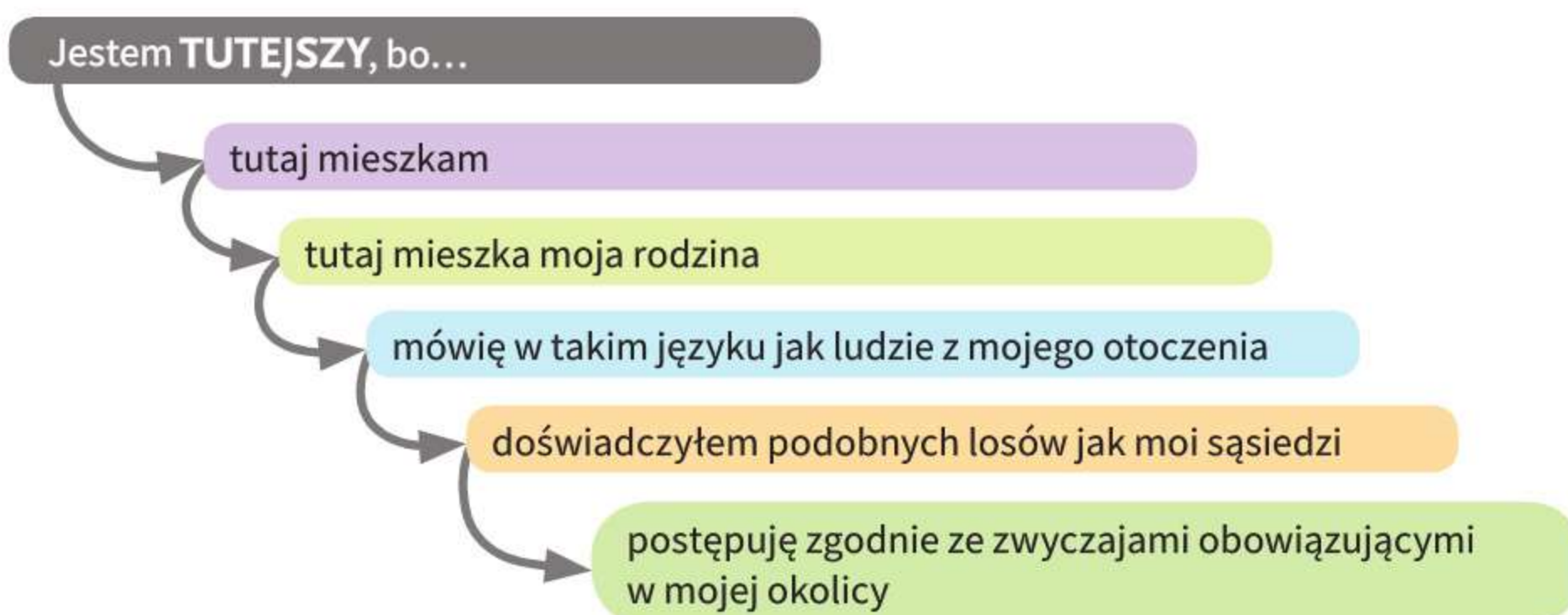
Wspólnota tutejszych

Wszyscy mieszkańcy niewielkiego obszaru się znali, kontaktowali się ze sobą na co dzień. Nawet jeżeli nie byli bliskimi znajomymi, kojarzyli osoby zamieszkujące okolicę, z wieloma z nich łączyły ich np. związki rodzinne. Mówili w tym samym języku, nosili podobne ubrania, posługiwali się podobnymi przedmiotami codziennego użytku, łączyły ich zwyczaje związane choćby

? Wymień czynniki, które w dzisiejszym świecie stanowią główne przyczyny migracji ludzi. Podaj przykłady odnoszące się do Polski i innych państw oraz obszarów świata.

? Wymień inne czynniki, które twoim zdaniem mogą kształtować poczucie bycia tutejszym.

z witaniem się czy zachowaniem w różnych sytuacjach. Dzięki temu natychmiast zauważali pojawienie się w okolicy nowej osoby. Przybysz był od razu widoczny – wyróżniał się spośród **tutejszych**. W naturalny sposób wśród ludzi przebywających w danym miejscu tworzył się podział na **swoich** i **obcych**.

Grupa zamieszkująca daną okolicę – powiązana różnorodnymi więzami społecznymi, takimi jak wspólne pochodzenie, pokrewieństwo, sąsiedztwo, relacje gospodarcze i zawodowe – z czasem przekształcała się w **trwałą wspólnotę**. Człowiek należał do niej zwykle przez całe życie.

Ważnymi wyznacznikami wspólnoty tutejszych były także czynniki polityczne. Podległość monarsze czy państwu – czyli władzy panującej na danym terytorium – wzmacniała poczucie tutejszości.

Kształtowanie się nowoczesnych narodów

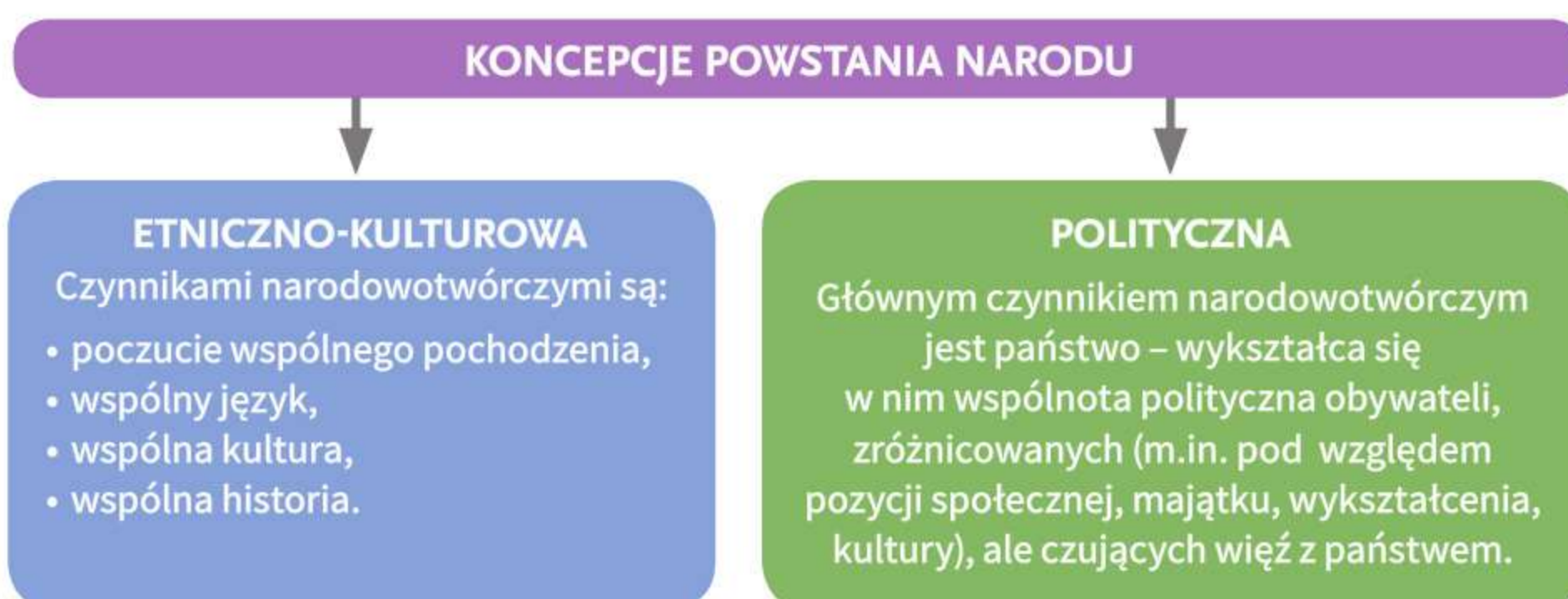
Zmiany, jakie nastąpiły w Europie na przełomie XVIII i XIX w., miały wpływ na pojmowanie tutejszości. Nadal – a można to zauważyć również dzisiaj – odpowiedź na pytanie „Kim jestem?” wiązała się zwykle z miejscem, w którym człowiek mieszkał lub z którego pochodziła jego rodzina. Jednak pod wpływem **industrializacji** (uprzemysłowienia) i związanej z nią **urbanizacji** (rozwoju miast) w miastach i na wsiach zaczęły zachodzić zmiany:

- wielu mieszkańców wsi przenosiło się „za chlebem” do miast i podejmowało pracę w zakładach przemysłowych;
- dotychczasowe miasta straciły charakter skupisk przede wszystkim rzemieślników i kupców, zaczęli się w nich osiedlać ludzie napływający w związku z rewolucją przemysłową; wokół fabryk powstawały od podstaw nowe miasta przemysłowe;
- zmieniały się (a często rozpadały) tradycyjne więzi społeczne łączące wcześniej niewielkie wspólnoty tutejszych.

W konsekwencji tych przeobrażeń kształtowało się nowe pojmowanie stosunków politycznych, społecznych i gospodarczych między ludźmi związanymi z danym miejscem. W coraz większym stopniu łączyło ich poczucie wspólnoty historii i kultury. Zaczęły powstawać **narody** w nowoczesnym znaczeniu tego słowa.

Poczucie **tożsamości narodowej** opierało się przede wszystkim na więzach wynikających z zamieszkiwania wspólnego terytorium, porozumiewania się tym samym językiem, doświadczenia podobnych zdarzeń w historii, wspólnego dorobku materialnego i niematerialnego, czyli kultury.

? Która z powyższych koncepcji twoim zdaniem lepiej opisuje proces kształtowania się narodu polskiego? Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do przykładów z historii.

Ukształtowane w ten sposób narody zaczęły zabiegać o utworzenie na zamieszkanym przez siebie terytoriach **państw narodowych**, które realizowałyby ich aspiracje i zaspokajały potrzeby.

Na przełomie XIX i XX w. zorganizowanie państwa narodowego stało się celem dążeń wielu grup. Własne państwo miało zapewnić istnienie i rozwój narodu, ułatwiać kształtowanie się i zacieśnianie więzi narodowej. Dzisiaj potrzeba posiadania państwa narodowego jest traktowana jako oczywista.

Patriotyzm a nacjonalizm

Wraz z pojawieniem się państw narodowych zaczęto postrzegać państwo jako „ojczyznę narodu”. **Patriotyzm** (łac. *patria* – ojczyzna, gr. *ismos* – pogląd), czyli umiłowanie państwa – ojczyzny, zaczął zaś być łączony z **nacjonalizmem** (łac. *natio* – naród, gr. *ismos* – pogląd), czyli umiłowaniem narodu.

Patriotyzm wyraża się poprzez szacunek wobec ojczyzny, pracę dla jej dobra, a w razie potrzeby także gotowość do poświęcenia dla niej życia. Wiąże się z pielęgnowaniem ojczystej tradycji, kultury i ojczystego języka, z solidarnością ze wspólnotą rodaków. Łączony jest przede wszystkim z krajem, państwem. Dlatego w dobie istnienia państw narodowych utożsamiany jest również z umiłowaniem narodu zamieszkującego dane państwo. Oprócz państwowości, narodu, języka, kultury, tradycji i historii ważne są także dziedzictwo wnoszone przez poszczególne regiony państwa oraz lokalna specyfika, które również powinny być otaczane troską przez patriotę. Tak pojmowany patriotyzm, określany jako ogólnopaństwowy, może być uzupełniony np. przez:

- **patriotyzm lokalny** lub **regionalny**, czyli szczególne przywiązanie do stron rodzinnych lub regionu, z którego się pochodzi;
- **patriotyzm gospodarczy**, który polega na dbaniu o rozwój gospodarki w ojczyźnie, np. poprzez kupowanie krajowych wyrobów.

Idea nacjonalizmu rozwinęła się w XIX w. w procesie kształtowania się nowoczesnych narodów. W istniejących wówczas państwach wielonarodowych nacjonalizm wiązał się z troską o interesy danego narodu, które uznawano za najważniejszy cel podejmowanych działań. Wśród dążeń nacjonalistów na pierwsze miejsce wysuwało się powstanie państwa, w którym władzę polityczną samodzielnie, całkowicie niezależnie, sprawowałby naród.

Biblioteka Ordynacji Kasińskiej w Warszawie. Instytucja ta działała w latach 1844–1944. Na gmachu (wzniesionym w latach 1912–1913), który stał się jej siedzibą, umieszczono łaciński napis: *Amor Patriae nostra lex* – Miłość Ojczyzny naszym prawem (prawem, które nas obowiązuje).

? Wyjaśnij, jaką postawę wyraża hasło umieszczone na gmachu biblioteki. W jakim celu gromadzono tam zbiory biblioteczne? Weź pod uwagę fakt, że w chwili powstania tego budynku Polacy żyli jeszcze pod zaborami.

Z patriotyzmem wiąże się przekonanie, że największą wartością jest państwo – ojczyzna, z nacjonalizmem natomiast – myślenie, że to naród jest najwyższą wartością. Mimo to w państwach narodowych możemy zauważyć zacieranie się różnic pomiędzy patriotyzmem i nacjonalizmem, co łączy się ze wspomnianym już traktowaniem państwa jako „ojczyzny narodu”.

Patriotyzm i nacjonalizm to niejedynie postawy związane ze stosunkiem człowieka do ojczyzny czy narodu. Już poczucie tutejszości wiązało się z podziałem na swoich i obcych i nie zawsze pozwalało na ułożenie zgodnych relacji. Podobnie w stosunkach między narodami zdarzają się zarówno zgodne współistnienie, jak i skrajne postawy i przekonania przejawiające się w walce o władzę w państwie lub w rywalizacji państw o miejsce na arenie międzynarodowej.

Inne postawy odwołujące się do pojęcia narodu

Skrajne pojmowanie nacjonalizmu łączy go z szowinizmem i ksenofobią. **Szowinizm** jest przekonaniem o wyjątkowości własnego narodu, jego wyższości nad innymi grupami narodowymi. Termin ten pochodzi od nazwiska postaci literackiej, Nicolasa Chauvina (czyt.: nikolasa szowena), naiwnego francuskiego żołnierza, fanatycznie i bezrefleksyjnie wielbiącego Napoleona Bonapartego. Pojęcie szowinizm bywa odnoszone nie tylko do narodów, lecz także do innych grup społecznych lub pojedynczych osób, gdy uważają się one za lepsze od innych. Z kolei termin **ksenofobia** (gr. *ksenos* – obcy, gość; *phobos* – strach) definiujemy jako lęk przed obcymi, innymi – ludźmi, którzy w jakiś sposób wyróżniają się w społeczności, w której funkcjonują lub do której dołączyli. Może dotyczyć także osób reprezentujących inną narodowość, kulturę, inne zwyczaje. Szowinizm i ksenofobia mogą prowadzić do zachowań agresywnych.

Zmieniający się świat, w tym migracje ludzi z przyczyn politycznych lub ekonomicznych, sprawiają, że państwa stają się w coraz większym stopniu wielonarodowe i wielokulturowe. Może to prowadzić do radykalizacji ruchów nacjonalistycznych włączających do swoich programów hasła szowinistyczne i ksenofobiczne.

Oprócz postaw związanych z przywiązaniem do ojczyzny czy narodu można wskazać także ideologie podważające te wartości. Należy do nich np. **kosmopolityzm** (gr. *kosmos* – świat, *polis* – miasto, państwo, *ismos* – pogląd) – pogląd uznający podziały kulturowo-polityczne i terytorialne

Polski plakat propagandowy z okresu wojny polsko-bolszewickiej, 1920 r.

? Przedstaw przesłanie plakatu. Uwzględnij fakt, że w 1920 r. komunistyczny internacjonalizm bolszewickiej Rosji zderzył się z dążeniem Polaków do budowy niepodległego państwa narodowego.

za źródło konfliktów między ludźmi. Kosmopolici, niezależnie od pochodzenia, uważają się za „obywateli świata”. Znajdziemy wśród nich np. osoby, które zrzekły się posiadanego obywatelstwa i nie dążą do uzyskania innego.

Z kolei **internacjonalizm** (łac. *inter* – między, *natio* – naród) to ideologia wzywająca do równego traktowania i współpracy wszystkich narodów, w formie bardziej radykalnej opowiadająca się przeciwko podziałom etnicznym i państwom narodowym, stawiająca sobie za cel integrację ponadnarodową i ponadpaństwową. Przykładowo: internacjonalizm komunistyczny dążył do powstania ogólnoswiatowego państwa proletariatu, internacjonalizm globalistyczny – do utworzenia globalnego rynku funkcjonującego w rzeczywistości politycznej bez podziału na narody, rasy, a nawet państwa.

PODSUMOWANIE

- W wyniku rewolucji neolitycznej ludzie przechodzili od wędrownego do osiadłego trybu życia.
- Osiadłe zbiorowości przekształcały się w trwałe wspólnoty, z czym wiązał się podział na swoich (tutejszych) i obcych.
- W XIX w., w związku z postępami z industrializacji i urbanizacji, kształtowały się narody w nowoczesnym znaczeniu tego słowa. Wiązało się z tym dążenie do budowania państw narodowych.
- Można wyróżnić rozmaite postawy związane ze stosunkiem człowieka do państwa lub narodu: patriotyzm, nacjonalizm, szowinizm, kosmopolityzm, internacjonalizm.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Wyjaśnij, co oznacza stwierdzenie „Jestem tutejszy”. Czy możesz wskazać miejsce, w którym czujesz się osobą tutejszą?
2. Wykorzystując informacje z rozdziału oraz swoją wiedzę historyczną, przedstaw najważniejsze etapy w procesie kształtowania się narodu polskiego.
3. Jakie znaczenie ma poczucie tożsamości narodowej we współczesnym świecie? Omów to zagadnienie na przykładzie narodu polskiego i innego wybranego narodu.
4. Omów związki między nacjonalizmem i patriotyzmem. Wymień zagrożenia, jakie niosą dla nich szowinizm i ksenofobia.

ZADANIA

5. Jak myślisz, czy postępujący proces globalizacji może stanowić zagrożenie dla funkcjonowania państw narodowych? Uzasadnij swoją odpowiedź.

4 Państwo

KALENDARIUM	
1848–1849	• Wiosna Ludów
1859–1870	• zjednoczenie Włoch
1866–1871	• zjednoczenie Niemiec
1879–1882	• powstanie trójprzymierza (Rzesza Niemiecka, monarchia austro-węgierska, Królestwo Włoch)
1892–1907	• powstanie trójporozumienia (Republika Francuska, Cesarstwo Rosyjskie, Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii)
1914–1918	• Wielka Wojna (I wojna światowa)

POJĘCIA: państwo ■ władza państwowa ■ organy państwa ■ suwerenność ■ terytorium państwa ■ demokracja ■ oligarchia ■ arystokracja ■ monarchia ■ tyrania ■ ochlokracja ■ państwo narodowe

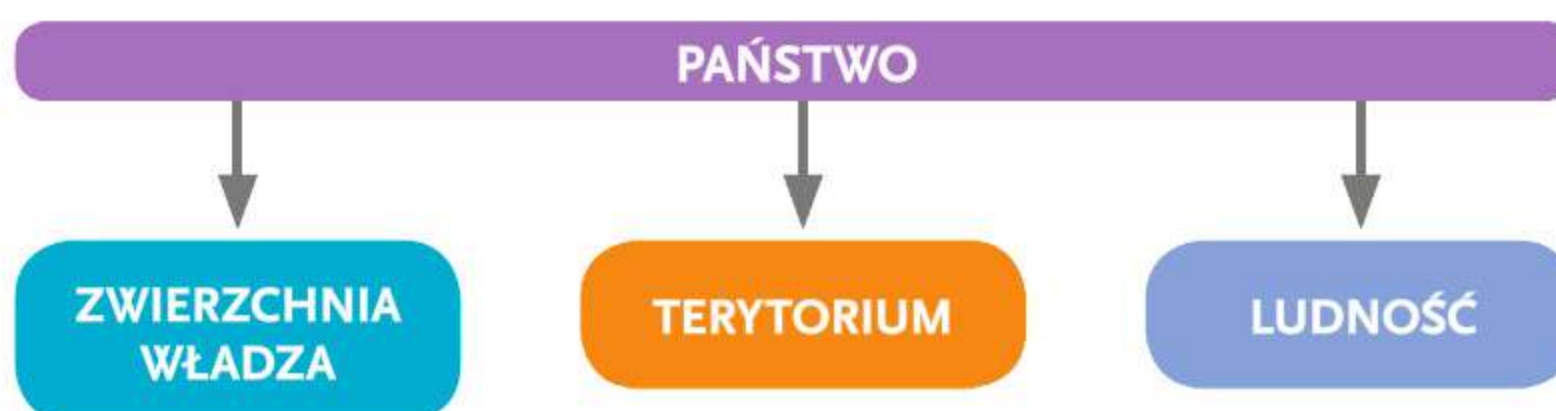
Państwo – definicja pojęcia

W naukach społecznych, politycznych i prawnych można się spotkać z różnymi definicjami **państwa**. Klasyczną, trójelementową koncepcję państwa sformułował niemiecki prawnik **Georg Jellinek** (1851–1911), który określił je jako organizację **narodu / ludu** osiadłego na określonym **terytorium**, mającego bezpośrednią **suwerenną** **władzę zwierzchnią**.

Podobna definicja państwa (tyle że czteroelementowa) została przyjęta w prawie międzynarodowym (patrz: tekst źródłowy s. 23).

Jellinek rozpatrywał również **państwo jako zjawisko społeczne** o charakterze psychologicznym. W takim ujęciu definiował je jako stosunek woli poddanych i panujących (panującego), opierający się na wspólnym dążeniu do utrzymania jedności reprezentowanej przez państwo.

! **Suwerenność** (łac. *superanus* – najwyższy) – niezależność władzy państwowej od innych państw lub organizacji międzynarodowych oraz od jakiegokolwiek władzy wewnątrz państwa.

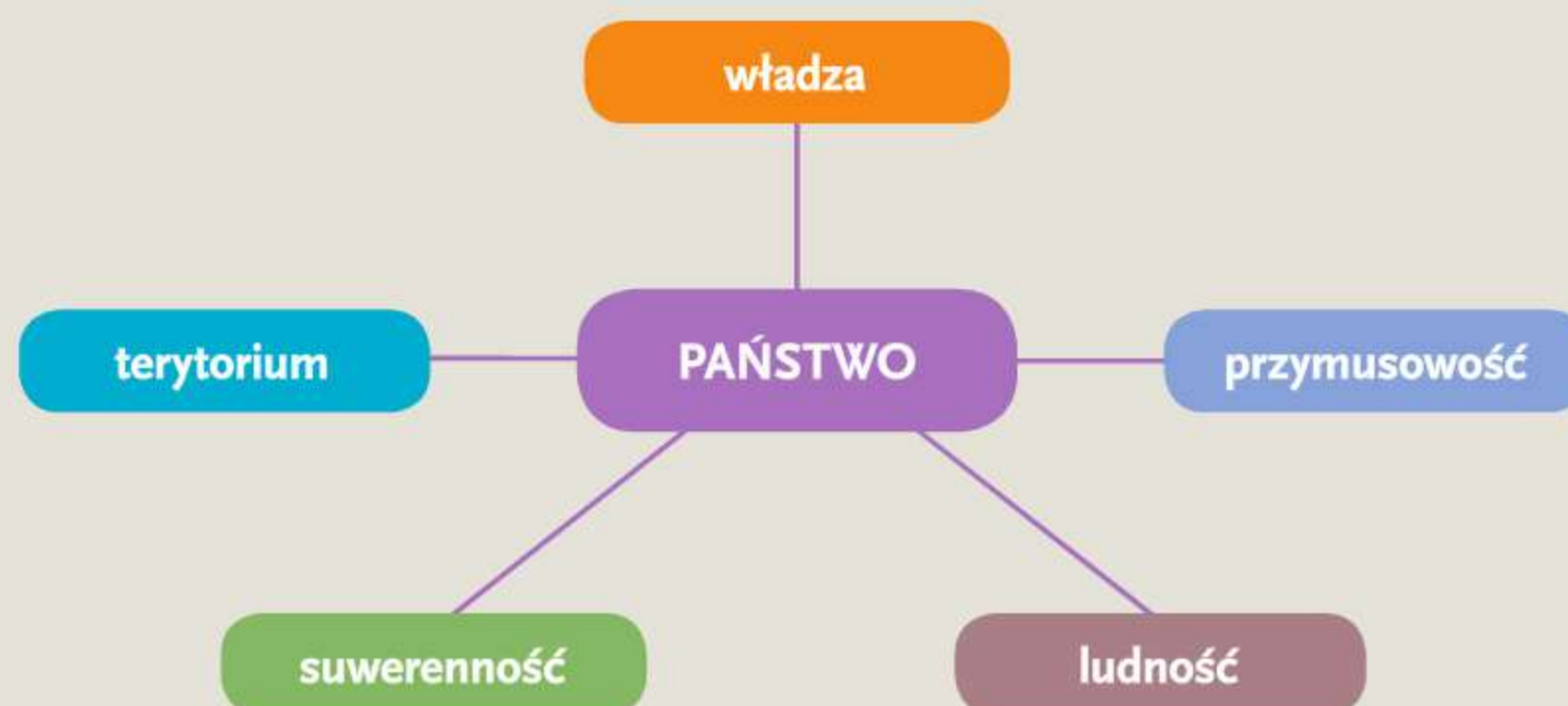

Trójelementowa koncepcja państwa według Georga Jellinka.

? Jellinek uważał, że nawet bez jednego z trzech wskazanych elementów składowych państwo nie może istnieć. Czy zgadzasz się z tym stwierdzeniem? Uzasadnij swoją odpowiedź.

GLÓWNE ATRYBUTY (CECHY WYRÓŻNIAJĄCE) PAŃSTWA

- **Władza państwowa**, sprawowana przez organy państwa, czyli osoby lub grupy osób uprawnione do podejmowania decyzji i działań w imieniu państwa.
- **Suwerenność władzy**, czyli niezależność państwa w podejmowaniu decyzji i stanowieniu prawa.
- **Terytorium państwa**, czyli ląd (ziemia) ze wszystkimi wodami wewnętrznymi (rzeki, jeziora) i przybrzeżnym pasem wód morskich oraz przestrzenią powietrzną rozciągającą się nad nimi.
- **Ludność** zamieszkująca terytorium państwa, nad którą jest sprawowana władza państwowa; jest to jednocześnie duża zbiorowość, między członkami której zachodzą złożone interakcje i relacje (np. jedni obywatele mogą być w pewnych kwestiach podporządkowani innym).
- **Przymusowość** – przynależność do państwa (obywatelstwo) nie wynika z wolnej woli jednostki, lecz z władzy i autorytetu państwa (z prawa); wyłącznie państwu przysługuje prawo do stosowania różnorodnych form przymusu, w tym siły fizycznej, w celu egzekwowania obowiązujących norm (jest to cecha charakterystyczna współczesnych państw; w dawniejszych epokach państwo często nie ingerowało w stosowanie przymusu, np. w stosunkach między panem a niewolnikiem czy szlachcicem a poddanym chłopem).

Fragment Konwencji z Montevideo o prawach i obowiązkach państw z 1933 r. (regionalnej umowy podpisanej przez 19 państw Ameryki, której zasady zostały później uznane w międzynarodowym prawie zwyczajowym)

Państwo jako podmiot prawa międzynarodowego powinno mieć następujące elementy:

- stałą ludność,
- określone terytorium,
- władzę [suwerenną, tzn. niezależną od innych państw lub organizacji międzynarodowych oraz od jakiejkolwiek władzy wewnątrz państwa],
- zdolność do nawiązywania stosunków z innymi państwami.

? Czy istnieje jakaś inna niż państwo organizacja, która ma wszystkie przedstawione w konwencji cechy łącznie? Uzasadnij swoją odpowiedź.

? Porównaj definicję Jellinka i zapisy konwencji. Czy twoim zdaniem „zdolność do nawiązywania stosunków z innymi państwami” jest niezbędnym warunkiem, by uznać dany organizm polityczny za państwo? Uzasadnij odpowiedź.

Ustroje państwowe

Już starożytni Grecy wyróżniali różne formy rządów, biorąc pod uwagę udział obywateli w ich funkcjonowaniu: **oligarchię**, **demokrację**, **monarchię**, **arystokrację**, **tyranię** czy **ochlokrację**. Starożytnym Rzymianom zawdzięczamy pojęcie **republiki** (patrz: s. 13). Terminologia powstała w czasach antycznych jest do dziś wykorzystywana w naukach politycznych i służy do opisu zarówno współczesnych, jak i historycznych modeli ustrojowych. Starożytne monarchie czy republiki znacznie różniły się od dzisiejszych, można jednak wskazać pewne cechy stałe tych ustrojów.

Demokracja (gr. *demos* – lud, *kratos* – władza) – ustrój, w którym rządy sprawowane są przez ogół obywateli (lud), a źródłem władzy jest wola większości. W demokracji bezpośredniej wszystkie ważne decyzje podejmuje ogół obywateli. Taką formę miała starożytna grecka demokracja, w której główną rolę odgrywało zgromadzenie wszystkich obywateli. Współcześnie formą demokracji bezpośredniej jest referendum. W dominującej dziś demokracji pośredniej władzę sprawują przedstawiciele wybierani przez obywateli.

Oligarchia (gr. *oligoi* – nieliczni, *arche* – władza) – ustrój, w którym rządy sprawowane są przez nieliczną grupę najbogatszych obywateli.

Arystokracja (gr. *aristoi* – najlepsi, *kratos* – władza) – w greckich polis termin oznaczający rządy „najlepszych”, zwykle nielicznej grupy wyróżniającej się bogactwem czy pochodzeniem. Dziś mianem arystokracji określa się grupę zajmującą najwyższą pozycję w społeczeństwie (elitę), do której przynależność wynika z urodzenia (jest dziedziczna).

Monarchia (gr. *monos* – jedyny, *arche* – władza) – forma rządów, w której reprezentantem suwerennej władzy jest jednostka, sprawująca rządy zazwyczaj dożywotnio, samodzielnie lub wspólnie z innymi organami. Monarcha może obejmować swą funkcję w drodze dziedziczenia (monarchia dziedziczna) lub wyboru, czyli elekcji (monarchia elekcyjna). W różnych krajach i okresach historycznych monarchowie nosili lub noszą różne tytuły (np. król, książę, cesarz/imperator, car, sułtan, kalif, chan, gospodar).

Tyrania (gr. *tyrannis*) – władza sprawowana przez jednostkę, która (w przeciwieństwie do monarchy) przejęła rządy siłą, bezprawnie; przez starożytnych Greków uznawana za zwyrodnienie.

Ochlokracja (gr. *ochlos* – tłum, *kratos* – władza) – rządy tłumu, motłochu łamiącego formalne reguły ustrojowe; zwyrodniała forma demokracji.

Fragmenty *Polityki* Arystotelesa (patrz: s. 6).

Ustrój państwowy jest to ujęcie w pewien porządek władz w ogóle, a przede wszystkim naczelnej z nich wszystkich. Tą władzą naczelną jest wszędzie rząd państwa, toteż w rządzie wyraża się ustrój państwowy. [...]

Rozróżniliśmy [...] trzy właściwe [sprawiedliwe] ustroje: królestwo, arystokrację i politeję [rządy obywateli sprawowane dla dobra wspólnego] i trzy zwyrodnienia [w których rządzący mają na względzie tylko własną korzyść]: tyranię w stosunku do królestwa, oligarchię w stosunku do arystokracji i demokrację w stosunku do politei.

1. Wyjaśnij własnymi słowami, jak Arystoteles definiował pojęcie ustroju państwa.
2. Dlaczego, twoim zdaniem, Arystoteles zaliczał demokrację do ustrojów „zwyrodniałych”? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Ku państwu narodowemu

Kształtujące się w XIX w. nowoczesne narody dążyły do posiadania własnych narodowych państw, z którymi mogłyby się identyfikować. Tymczasem w pierwszej połowie XIX stulecia znaczne obszary Europy znajdowały się pod władzą rozległych wielonarodowych monarchii: Rosji, Austrii czy imperium osmańskiego. Różnice językowe, religijne i kulturowe były wówczas powszechnie uznawane przez ruchy narodowe za źródła konfliktów. Ponadto wielu poddanych nie odczuwało więzi z panującymi dynastiami, postrzeganymi jako obce pod względem narodowym, co również uważano za czynnik osłabiający państwo.

W innej sytuacji znajdowali się Włosi i Niemcy, którzy żyli w granicach licznych państw, często niewielkich i pozostających pod wpływem sąsiednich mocarstw. Remedium na te wszystkie problemy wydawało się **państwo narodowe** (patrz też: s. 26), w którym zdecydowaną większość mieszkańców stanowiliby przedstawiciele jednego narodu, a interes takiego państwa byłby tożsamy z ich narodowym interesem.

Taki sposób myślenia o państwie wzmocniły sukcesy odniesione w drugiej połowie XIX w. przez włoski oraz niemiecki ruch narodowy. Pierwsze próby zjednoczeniowe podjęte przez Włochów oraz Niemców podczas **Wiosny Ludów** nie powiodły się. Jednak już wtedy wyłonili się dwaj liderzy – państwa, wokół których wymienione narody miały się wkrótce zjednoczyć. W przypadku Włochów taką rolę odegrał **Piemont**, w przypadku Niemców – **Królestwo Prus**. W ciągu około dwudziestu lat w wyniku wojen i zabiegów dyplomatycznych na politycznej mapie Europy pojawiły się dwa nowe, rozległe państwa narodowe: **Królestwo Włoch (1861 r.)** i **Rzesza Niemiecka (1871 r.)**.

Ku Wielkiej Wojnie

Powstanie Królestwa Włoch i Rzeszy Niemieckiej doprowadziło do zmiany europejskiego układu sił. Zjednoczone Niemcy od razu weszły do grona największych potęg Europy. Włochy stały się również mocarstwem, choć najsłabszym na kontynencie. Oba państwa dążyły do osiągnięcia pozycji odpowiadających ich aspiracjom, zarówno w Europie, jak i na obszarach kolonialnych. Osłabione Cesarstwo Austrii, pokonane w dwóch wojnach, utraciło dotychczasowe wpływy w krajach niemieckich i włoskich. W kolejnych latach w wyniku wewnętrznych reform przekształciło się w **monarchię austro-węgierską**, w której – obok ludności niemieckojęzycznej – narodem uprzywilejowanym byli również Węgrzy. Francja, po klęsce poniesionej w wojnie z Prusami, konsekwentnie dążyła do odbudowania swej pozycji. Także Rosja i Wielka Brytania uznały z czasem zjednoczone Niemcy za główne zagrożenie dla swojej potęgi. W wyniku rywalizacji starych i nowych mocarstw w Europie ukształtowały się dwa **bloki polityczno-militarne**:

- **trójprzymierze**, skupiające Cesarstwo Niemieckie, monarchię austro-węgierską i Królestwo Włoch (to ostatnie państwo z zastrzeżeniem, że nie będzie walczyć z Wielką Brytanią);
- **trójporozumienie**, w którego skład weszły: Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii, Republika Francuska i Cesarstwo Rosyjskie.

Przykład Niemców i Włochów, którzy z powodzeniem stworzyli swoje państwa, był inspiracją dla innych narodów żyjących na obszarach wielonarodowych monarchii – Austro-Węgier, Rosji i imperium osmańskiego (przede wszystkim narodów słowiańskich na Bałkanach, Czechów oraz Polaków). Rywalizacja bloków militarnych i dążenia państwowo-narodowe doprowadziły w **1914 r.** do wybuchu tzw. **Wielkiej Wojny**, którą później nazwano **I wojną światową**. Po jej zakończeniu nowy porządek w Europie miał się oprzeć – przynajmniej w założeniach zwycięzców – na państwach narodowych.

Kształtowanie się państw narodowych – przykład Włoch i Niemiec

Włoskim i niemieckim dążeniom zjednoczeniowym sprzyjała sytuacja międzynarodowa. W wojnie krymskiej (1853–1856) Cesarstwo Rosyjskie poniosło klęskę w starciu z koalicją państw wspierających Turcję (z Francją i Wielką Brytanią). Pozycja imperium carów, stojącego od czasów kongresu wiedeńskiego (1814–1815) na straży europejskiego porządku, na pewien czas została osłabiona.

Włochy

Włoski **Piemont (Królestwo Sardynii)**, który dołączył w wojnie krymskiej do antyrosyjskiej koalicji, zyskał w ten sposób przychyłność Francji i Wielkiej Brytanii. Następnie, działając w sojuszu z Francją, doprowadził do zwycięskiej dla siebie wojny z Austrią. Dzięki temu w latach 1859–1860 kraje środkowych i północnych Włoch – wcześniej należące do Austrii lub znajdujące się w sferze jej wpływów – zostały przyłączone do Piemontu (z wyjątkiem Wenecji i Rzymu). Niedługo później tzw. wyprawa tysiąca, którą poprowadził włoski rewolucjonista Giuseppe Garibaldi (czyt.: dżiuseppe), obaliła władzę dynastii Burbonów w południowych Włoszech. W 1861 r. zebrał się ogólnowłoski parlament, który ogłosił powstanie zjednoczonego **Królestwa Włoch** pod berłem Wiktora Emanuela II, dotychczasowego władcy Piemontu.

Włochy skorzystały także na pruskich zwycięstwach nad Austrią i Francją. W 1866 r. odebrały Austrii obszar Wenecji, a w 1870 r. zajęły Rzym i otaczające go terytorium, z których wycofały się stacjonujące tam wojska francuskie.

▲ Spotkanie Giuseppe Garibaldi (z lewej) z królem Wiktorem Emanuelem II pod Teano w 1860 r., obraz z XIX w.

▲ Ogłoszenie króla Prus Wilhelma I (centralna postać na podwyższeniu) cesarzem niemieckim, sala Lustrzana pałacu w Wersalu (18 stycznia 1871 r.), obraz z XIX w. W centralnym miejscu obrazu (w białym mundurze) ukazany został premier Prus Otto von Bismarck (czyt.: fon bismark).

Niemcy

Królestwo Prus starało się wykorzystać sytuację międzynarodową, w tym przyzwolenie Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji na dalsze ograniczanie wpływów austriackich. W 1866 r. Prusy wygrały wojnę z Austrią i uzyskały niekwestionowaną dominację wśród krajów niemieckich. Na przeszkodzie ich planom zjednoczeniowym mogła stanąć już tylko Francja, dla której powstanie silnego narodowego państwa niemieckiego oznaczało zagrożenie. W 1870 r. Prusy odniosły jednak kolejny sukces – tym razem w wojnie z Francją. 18 stycznia 1871 r. w sali Lustrzanej pałacu w Wersalu proklamowano powstanie **Rzeszy Niemieckiej (II Rzeszy)**.

◀ Europa w 1848 r.

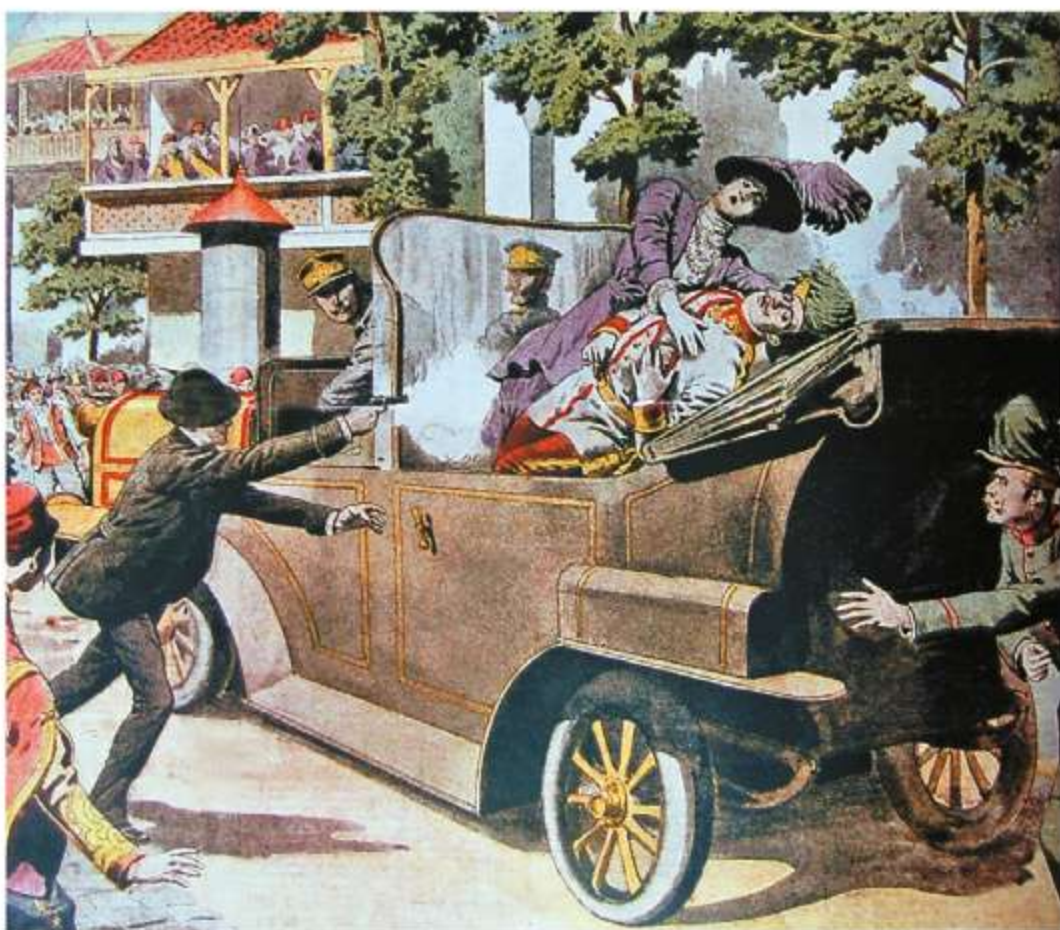

◀ Europa w 1914 r.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Przypomnij sobie wiadomości na temat Giuseppe Garibaldiego. Dlaczego, twoim zdaniem, rewolucjonista, który całe życie walczył w imię zjednoczonych republikańskich Włoch, w 1860 r. zdecydował się obwołać Wiktora Emanuela II królem?
2. Przypomnij sobie wiadomości na temat Ottona von Bismarcka. Dlaczego, twoim zdaniem, w centrum sceny przedstawiającej proklamowanie cesarstwa malarz przedstawił właśnie Bismarcka, a nie władcę zjednoczonych Niemiec – Wilhelma I?
3. Na podstawie map omów zmiany terytorialne w Europie, które nastąpiły w wyniku włoskich i niemieckich dążeń do utworzenia państw narodowych.
4. Wskaż inne państwa narodowe, które powstały w Europie w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Z jakich większych organizmów państwowych się wyodrębniły?

Zamach na austro-węgierskiego następcę tronu arcyksięcia Franciszka Ferdynanda w Sarajewie, ilustracja prasowa z 1914 r.

Zamach dokonany przez członków serbskiego ruchu nacjonalistycznego stał się bezpośrednią przyczyną wybuchu I wojny światowej. Serbowie od 1878 r. mieli własne niepodległe państwo, ale znaczna część reprezentantów tej narodowości zamieszkiwała obszary należące do Austro-Węgier.

? Wyjaśnij, dlaczego zamach w Sarajewie stał się jedną z przyczyn wybuchu I wojny światowej. Jakie znaczenie miał fakt, że zamachowcy identyfikowali się z Serbią?

PODSUMOWANIE

- Na państwo składają się trzy elementy: ludność, zwierzchnia władza, terytorium.
- Inne podstawowe atrybuty państwa to suwerenność i przymusowość.
- Starożytni Grecy wyróżniali podstawowe formy ustroju państwa: oligarchię, demokrację, monarchię, arystokrację, tyranię i ochlokrację.
- Od XIX w. ważną rolę odgrywa koncepcja państwa narodowego. Przykładem jej realizacji w praktyce było zjednoczenie Włoch i zjednoczenie Niemiec w XIX stuleciu.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Wyjaśnij, jak należy rozumieć przymusowość jako jedną z cech państwa. Podaj przykłady stosowania przymusu przez państwo.
2. Przypomnij sobie i omów zasady działania różnych typów monarchii, które poznałeś / poznałaś w szkole podstawowej (absolutna, konstytucyjna, parlamentarna). Weź pod uwagę udział obywateli w sprawowaniu władzy.
3. Przedstaw wartości, jakie przyświecały Włochom i Niemcom w dążeniu do utworzenia zjednoczonych państw narodowych.
4. Czy obecnie, twoim zdaniem, model państwa narodowego powinien być dominujący w Europie? Uzasadnij swoją odpowiedź.

ZADANIA

5. Poszukaj informacji o narodach, które w dzisiejszej Europie dążą do utworzenia własnych państw. Podaj trzy przykłady.
- *6. Opisz dążenia jednego z narodów wymienionych przez ciebie w zadaniu 5. Z jakimi problemami musi się on mierzyć?

5

Powstanie II Rzeczypospolitej

KALENDARIUM	
1772–1793–1795	rozbiory Polski
1807–1815	Księstwo Warszawskie
1815–1832	Królestwo Polskie (okres obowiązywania konstytucji)
1830–1831	powstanie listopadowe
1863–1864	powstanie styczniowe
1914–1918	Polacy w Wielkiej Wojnie (I wojnie światowej)
1918	odzyskanie przez Polskę niepodległości
1918–1922	kształtowanie się granic i ustroju II Rzeczypospolitej

POJĘCIA: rozbiory ■ zaborcy ■ insurekcja ■ praca organiczna ■ międzynarodowe uznanie państwa ■ Sejm Ustawodawczy ■ konstytucja ■ wychowanie propaństwowe ■ sztafeta pokoleń ■ zasada suwerenności narodu

Nasza niepodległość

Co roku 11 listopada obchodzimy **Narodowe Święto Niepodległości**. Upamiętniamy w ten sposób odzyskanie wolności przez naszą ojczyznę w 1918 r. i przywrócenie suwerennej polskiej państwowości. Przywołujemy też pamięć o Rzeczypospolitej Obojga Narodów, o jej upadku w wyniku rozbiorów, o latach narodowowyzwoleńczej walki Polaków pod zaborami. Myślimy wówczas o szczególnej **sztafecie pokoleń**, dzięki której Polacy odzyskali niepodległość po 123 latach narodowej niewoli. Pamiętamy przy tym, że walka o własne państwo nie zakończyła się wraz z powstaniem II Rzeczypospolitej. Po blisko 20 latach niepodległości kolejne pokolenia Polaków znów musiały stanąć do boju o wolną ojczyznę.

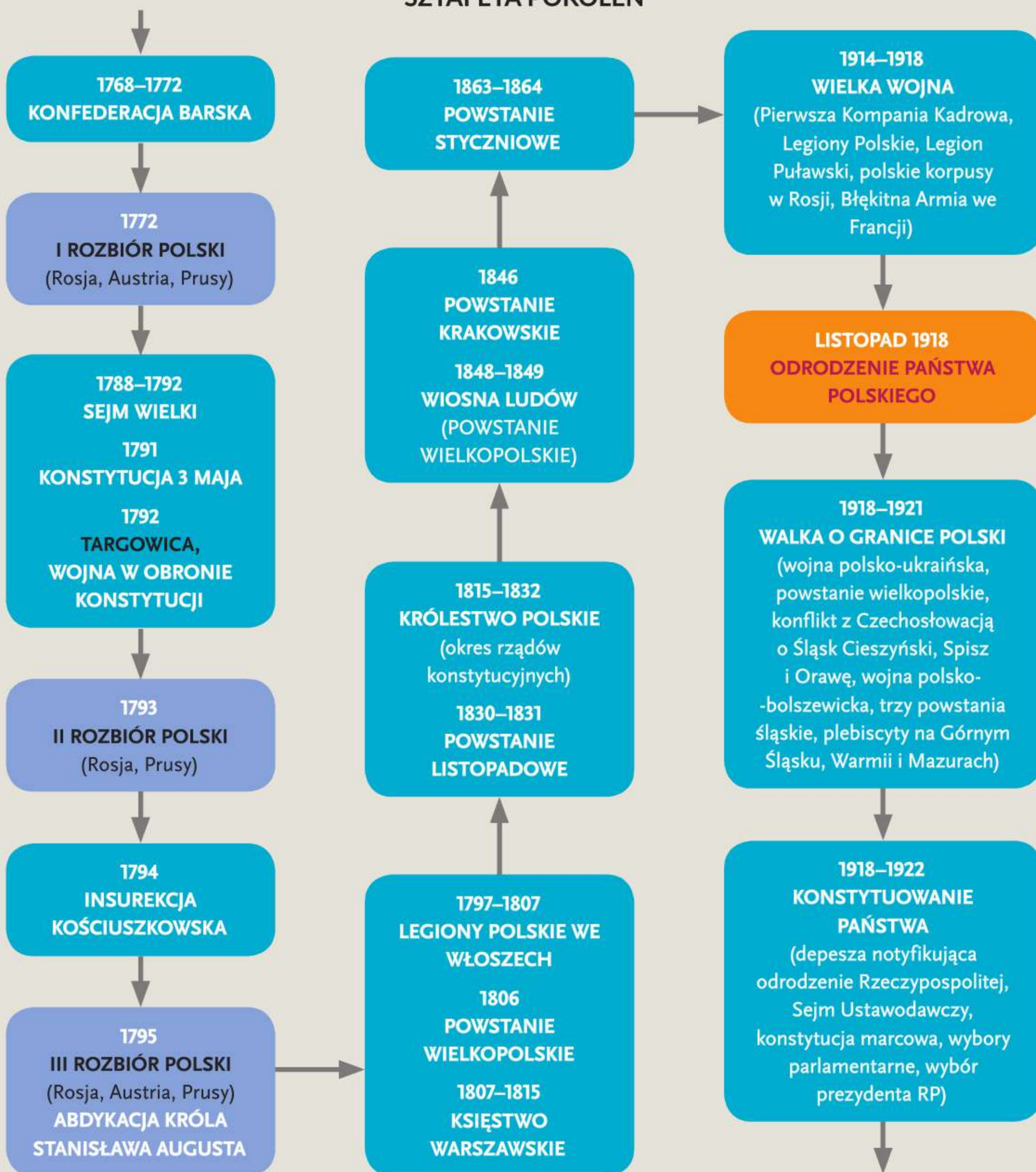
Doświadczenie walk o niepodległość w okresie zaborów oraz o jej utrzymanie w XX w. odgrywa ważną rolę w kształtowaniu więzi obywatelskiej i patriotycznej Polaków. Stanowi też istotny element **wychowania patriotycznego (propaństwowego)**, budującego identyfikację młodych pokoleń z ojczyzną. W kontekście wychowania często przywoływane są słowa rzymskiego mówcy i filozofa **Cycerona** (106–43 p.n.e.): *Historia magistra vitae est* (Historia jest nauczycielką życia). Jednak aby móc powiedzieć, że historia nas uczy, powinniśmy analizować zarówno pozytywne, jak i negatywne wydarzenia, wyciągać z nich wnioski i – co najważniejsze – podejmować na tej podstawie mądre decyzje.

Walka o polskość pod zaborami

W XIX w., gdy w Europie coraz większą rolę odgrywała idea budowy państw narodowych, Polacy żyli pod zaborami. Musieli więc określić swój stosunek do państw zaborczych, które w odniesieniu do ludności polskiej prowadziły **politykę wynaradawiania: germanizacji** (w zaborach pruskim i austriackim) oraz **rusyfikacji** (w zaborze rosyjskim).

SZTAFETA POKOLEŃ

? Czy można powiedzieć, że schemat obrazuje sztafetę pokoleń walczących o wolność i niepodległość naszego kraju? Uzasadnij swoją odpowiedź. Zwróć uwagę na dystans, jaki dzieli poszczególne zrywy niepodległościowe Polaków.

? Jakie wydarzenia umieściłabyś / umieściłbyś na schemacie, by ukazać dalszy, dwudziestowieczny ciąg polskiej sztafety pokoleń? Uzasadnij swój wybór.

Na pobojuwisku, rysunek z cyklu *Polonia* (1863 r.) poświęconego powstaniu styczniowemu autorstwa Artura Grottgera. Ilustracja ukazuje rodzinę szukającą swych bliskich wśród poległych w bitwie.

? Przypomnij sobie, jaki charakter miały walki w okresie powstania styczniowego i jakie były konsekwencje tego zrywu. Wyjaśnij, dlaczego to wydarzenie w dużym stopniu zmieniło podejście Polaków do idei insurekcji.

Ważnym czynnikiem jednoczącym narodowo Polaków była religia, zwłaszcza na ziemiach pod władzą Rosji i Prus. Rosjanie byli bowiem z reguły wyznawcami prawosławia, Prusacy zaś – protestantami (luteranami). W takich warunkach coraz silniej wiązano polską tożsamość z wyznaniem katolickim, a Kościół Rzymskokatolicki stał się ważnym oparciem dla polskości. Ukształtował się stereotyp Polaka katolika.

Kolejne powstania sprowadzały na Polaków rozmaite represje. Prześladowania groziły także za dążenie do zachowania ojczystego języka, kultywowanie tradycji oraz pamięci o narodowej historii i jej bohaterach. Mimo to we wszystkich zaborach były osoby zaangażowane w działania narodowowyzwoleńcze, patriotyczne. Część polskiego społeczeństwa decydowała się jednak na współpracę z zaborcami. Zróżnicowanie postaw widać, zwłaszcza jeśli porównamy sytuację w trzech zaborach (patrz: ramka poniżej).

Klęska **powstania styczniowego (1863–1864)** ostatecznie uzmysłowiła polskim działaczom niepodległościowym, że nie jest możliwe odbudowanie niepodległej państwowości poprzez **insurekcję** (zbrojne powstanie). W środowiskach niepodległościowych zwyciężyło przekonanie, że należy poczekać na sprzyjające warunki – konflikt ogólnoeuropejski, w którym zaborcy Polski będą walczyć przeciw sobie.

POD PANOWANIEM NIEMIECKIM

Surowe antypolskie prawo stanowione w zaborze pruskim skłoniło tamtejszych Polaków do podjęcia **pracy organicznej**, czyli legalnych działań w celu ochrony i rozwoju kultury oraz materialnego, gospodarczego dorobku polskiej społeczności. Przedstawiciele polskiego ziemiaństwa, mieszczaństwa, inteligencji i duchowieństwa w Poznańskim wychodzili więc z różnymi inicjatywami oświatowymi, kulturalnymi i gospodarczymi. Większość z tych działań była skierowana do uboższych grup polskiej społeczności, przede wszystkim do ludności wiejskiej. W konsekwencji wśród Polaków w zaborze pruskim ukształtowała się silna **solidarność narodowa** (czyli poczucie wspólnoty wszystkich członków narodu niezależnie od ich pochodzenia społecznego, majątku itp.).

Dzieci polskie uczestniczące w strajku szkolnym we Wrześni w 1901 r.

? Przypomnij sobie, jakie były przyczyny strajku oraz w jaki sposób oddziaływał on na Polaków żyjących pod trzema zaborami.

Podobne działania podejmowano na Kaszubach, Pomorzu i Górnym Śląsku. Na Mazurach natomiast proces budowania polskiej świadomości narodowej był utrudniony, ponieważ miejscowa ludność – głównie protestancka – utożsamiała się raczej z Niemcami. Łatwiejsze zadanie mieli polscy działacze na katolickiej Warmii.

W ZABORZE ROSYJSKIM

Po upadku powstania styczniowego w zaborze rosyjskim nasiliła się rusyfikacja. W ograniczonym legalnym życiu politycznym dominowały postawy ugodowe. Ich reprezentanci liczyli na ustępstwa ze strony rosyjskich władz, niektórzy odwoływali się do **pansławizmu** – ruchu ideowego i politycznego podkreślającego wspólnotę Słowian i dążącego do ich zjednoczenia (do dziś popieranego przez Rosję, która wykorzystuje go do realizacji swoich interesów imperialnych wobec narodów słowiańskich). Działania w duchu **pracy organicznej** podejmowali natomiast przedstawiciele **pozytywizmu warszawskiego** (prądu literackiego, umysłowego i ruchu społecznego). Popierali rozwój gospodarczy i cywilizacyjny, zabiegali o upowszechnianie oświaty i starali się budzić polską świadomości narodową wśród chłopów.

W AUTONOMICZNEJ GALICJI

W zaborze austriackim (Galicji) po przekształceniu Cesarstwa Austriackiego w monarchię austro-węgierską zmieniła się polityka państwa wobec Polaków. Wcześniej germanizowani, w latach 60. XIX w. otrzymali **autonomię**, która pozwalała im na samodzielne decydowanie o wielu sprawach, w tym dotyczących kultury i szkolnictwa. Wyższe warstwy polskiego społeczeństwa propagowały lojalność wobec Austrii, włączały się w administrowanie Galicją i uczestniczyły w życiu politycznym monarchii austro-węgierskiej. Występująca przeciwko obozowi ugody demokratyczna opozycja nawiązywała do programu warszawskiego pozytywizmu: prowadziła pracę organiczną na wsi, angażowała się w rozwój oświaty i przemysłu i dążyła do poprawienia warunków życia ludności.

W zaborze austriackim możliwe było swobodne i legalne działanie polskich partii politycznych i organizacji społecznych jawnie deklarujących krzewienie polskości. Galicja stała się więc zapleczem dla większości polskich ugrupowań politycznych ze wszystkich trzech zaborów i wszystkich opcji – od socjalistów, poprzez ludowców, do nacjonalistów.

Henryk Rodakowski,
*Wizyta cesarza
Franciszka Józefa I
w gmachu
galicyjskiego Sejmu
Krajowego we
Lwowie, akwarela
z 1881 r.*

? Przypomnij sobie, jaki był stosunek Polaków do władz austriackich i cesarza Franciszka Józefa I w okresie autonomii galicyjskiej. Oceń rolę, którą autonomiczna Galicja odegrała w dziejach Polski.

Rysunek Józefa Rapackiego (1871–1929) odnoszący się do Aktu 5 listopada 1916 r. Ukazuje kobietę – personifikację Polski – stojącą między dwoma niemieckimi żołnierzami.

? Jak, twoim zdaniem, autor ilustracji oceniał deklarację dwóch cesarzy? Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do elementów ukazanych na rysunku.

Polacy w Wielkiej Wojnie

W 1914 r. wybuchła **I wojna światowa**. Naprzeciw siebie stanęły dwa bloki mocarstw i ich sojusznicy: z jednej strony **państwa centrale** – Niemcy i Austro-Węgry (wcześniej współtworzące z Włochami trójprzymierze), z drugiej strony **ententa** (trójporozumienie)

– Wielka Brytania, Francja i Rosja, do których z czasem dołączyły Włochy, a później Stany Zjednoczone. Polacy wzięli udział w wojnie nie tylko jako obywatele państw zaborczych zmobilizowani do ich wojsk. Dążenia do odzyskania swojej państwowości zaznaczyli także poprzez tworzenie polskich formacji ochotniczych u boku armii austro-węgierskiej (**Legiony Polskie**) czy rosyjskiej (**Legion Puławski, polskie korpusy**).

Wykrwawiające się w długotrwałym konflikcie państwa zaborcze próbowały pozyskać przychyłność Polaków, a tak naprawdę – polskich rekrutów do swych armii. W 1916 r. władze niemieckie i austriackie ogłosiły tzw. **Akt 5 listopada**. Mgliście, bez konkretów obiecywały w nim utworzenie Królestwa Polskiego pozostającego w ścisłej łączności politycznej, gospodarczej i wojskowej z Niemcami i Austro-Węgrami. W odpowiedzi na deklarację Niemiec i Austro-Węgier w grudniu tego samego roku cesarz rosyjski zapowiedział odbudowę „Polski wolnej, złożonej ze wszystkich trzech części, dotąd rozdzielonych”, pozostającej jednak w unii z Rosją. W 1917 r. Francja zdecydowała się utworzyć na swoim terytorium polskie wojsko, tzw. Błękitną Armię generała Józefa Hallera. Znaczną część jej żołnierzy stanowiła amerykańska i kanadyjska Polonia.

W ten sposób **sprawa polska** stała się kwestią ogólnoeuropejską, a nie jedynie wewnętrznym problemem państw zaborczych. Dobitnie świadczyło o tym orędzie prezydenta USA **Thomasa Woodrowa Wilsona** (czyt.: tomasa łudroła łilsona), ogłoszone w styczniu 1918 r., w którym pojawił się postulat odrodzenia państwa polskiego i zapewnienia mu dostępu do morza.

Powrót Polski na mapy Europy i świata

Po zakończeniu działań na frontach Wielkiej Wojny **Józef Piłsudski**, jako naczelny wódz tworzącej się polskiej armii, 16 listopada 1918 r. wysłał do przywódców mocarstw **depeszę notyfikującą** (co w języku dyplomacji znaczy: oficjalnie zawiadamiającą) o odrodzeniu państwa polskiego. Polska miała już wówczas **władze**, reprezentujące ją na zewnątrz i zarządzające jej **terytorium**, oraz **ludność** aspirującą do życia w kształtującym się państwie. Notyfikacja spełniła swoją funkcję – **suwerenność** Polski została uznana przez mocarstwa. Teraz należało ustalić jej **granice** oraz utworzyć **organy państwa** różnych szczebli.

Depesza Józefa Piłsudskiego do przywódców mocarstw zawiadamiająca o powstaniu państwa polskiego

Do pana prezydenta Stanów Zjednoczonych,
do Królewskiego rządu angielskiego,
do rządu Rzeczypospolitej [Republiki] francuskiej,
do Królewskiego rządu włoskiego,
do Cesarskiego rządu japońskiego,
do rządu Rzeczypospolitej [republiki] niemieckiej
i do rządów wszystkich państw wojujących i neutralnych.

Jako wódz naczelny armii polskiej, pragnę notyfikować [urzędowo oznajmić] rządowi i narodom wojującym i neutralnym istnienie państwa polskiego niepodległego, obejmującego wszystkie ziemie zjednoczonej Polski. Sytuacja polityczna w Polsce i jarzmo okupacji nie pozwoliły dotychczas narodowi polskiemu wypowiedzieć się swobodnie o swoim losie. Dzięki zmianom, które nastąpiły wskutek świetnych zwycięstw armii sprzymierzonych – wznowienie niepodległości i suwerenności Polski staje się odtąd faktem dokonanym. Państwo polskie powstaje z woli całego narodu i opiera się na podstawach demokratycznych. Rząd polski zastąpi panowanie przemocy, która przez sto czterdzieści lat ciążyła nad losami Polski – przez ustrój zbudowany na porządku i sprawiedliwości. Opierając się na armii polskiej pod moją komendą, mam nadzieję, że odtąd żadna armia obca nie wkroczy do Polski, nim nie wyrazimy w tej sprawie formalnej woli naszej. Jestem przekonany, że potężne demokracje Zachodu udzielą swej pomocy i braterskiego poparcia polskiej Rzeczypospolitej odrodzonej i niepodległej.

Warszawa, 16 XI 1918.

Wódz naczelny
Piłsudski [...]

1. Powiedz, do kogo i w jakim celu Józef Piłsudski wysłał depeszę notyfikacyjną.
2. Jak sądzisz, dlaczego Piłsudski pisał o „przemocy, która przez sto czterdzieści lat ciążyła nad losami Polski”, skoro na ogół mówimy o 123 latach zaborów? Uzasadnij swoją odpowiedź.
3. Wskaż w tekście fragment, który odnosi się do suwerenności nowo powstałego państwa w stosunkach międzynarodowych.
4. Uzasadnij, że organizm polityczny reprezentowany przez Piłsudskiego można nazwać państwem. Odwołaj się do znanych ci definicji państwa.

Odrodzenie Polski było fenomenem. Naród pragnący własnego państwa, mimo wielu przeciwności, zrealizował swoje marzenie. Niesamowite było – zwłaszcza w pierwszych latach niepodległości – zjednoczenie przedstawicieli różnych stron sceny politycznej w działaniach dla dobra kraju. Przykładem może być chociażby współpraca Józefa Piłsudskiego z **Romanem Dmowskim** (panowie byli przeciwnikami nie tylko w życiu politycznym, lecz także prywatnym – poróżniła ich rywalizacja o względy tej samej kobiety).

Kwestia granic odrodzonej Polski

Gorzej wyglądała sytuacja międzynarodowa Polski, a zwłaszcza jej stosunki z sąsiadami. Państwa narodowe kształtujące się w konsekwencji rozpadu monarchii austro-węgierskiej i carskiej

Rosji zabiegały o rozszerzenie swych granic. Interesy niektórych z nich w naturalny sposób były sprzeczne z polskimi dążeniami. Dotyczyło to **Litwy** i **Czechosłowacji**, a także państwów tworzonych przez **Ukraińców**, którym nie udało się wówczas obronić niepodległego bytu. Ponadto kształtująca się na wschodzie **Rosja bolszewicka (sowiecka)** również była zainteresowana powiększeniem swojego stanu posiadania i ekspansją w imię idei komunistycznych. **Wojna polsko-bolszewicka (1919–1921)** miała ogromny wpływ na sytuację Polski na arenie międzynarodowej.

Kształtowanie się granic II Rzeczypospolitej, 1918–1922

? Przypomnij sobie ze szkoły podstawowej i omów najważniejsze wydarzenia (wojny, powstania, traktaty pokojowe), które zadecydowały o przebiegu granic odrodzonej Polski z Rosją bolszewicką (późniejszym Związkiem Sowieckim, ZSRS), Niemcami, Litwą i Czechosłowacją. Wskaż omawiane fragmenty granic na mapie.

? Przypomnij, jak zakończyły się próby budowy niepodległego państwa podejmowane przez Ukraińców w pierwszych latach po zakończeniu Wielkiej Wojny.

Inkorporacja (wcielenie) – włączenie określonego terytorium (lub całego kraju) do danego państwa. Możliwe jest przy tym zachowanie miejscowych praw inkorporowanego obszaru.

Federacja (łac. *foedus* – związek, przymierze), państwo federacyjne, państwo związkowe – państwo o złożonej strukturze, w którym poszczególne części mają pewną samodzielność (m.in. w zakresie prawodawstwa, sądownictwa, administracji). Organy centralne (federalne) w takim państwie odpowiadają przede wszystkim za politykę zagraniczną, bezpieczeństwo, obronność oraz walutę. Kraje związkowe tworzące federację mogą nosić różne nazwy, np. stany (USA), landy (Niemcy), kantony (Szwajcaria).

O ile w kwestii granic z Niemcami i Czechosłowacją wśród polskich polityków nie było większych różnic, o tyle w sprawie granicy wschodniej ścierały się dwie koncepcje: **inkorporacyjna**, reprezentowana przez Dmowskiego, i **federacyjna**, której autorem był Piłsudski. Ostatecznie decyzje dotyczące przebiegu polsko-sowieckiej granicy zapadły w 1921 r. podczas konferencji w Rydze. W składzie polskiej delegacji dominowali zwolennicy koncepcji inkorporacyjnej, co miało wpływ na ustalenia **pokoju ryskiego**.

KONCEPCJE PRZEBIEGU WSCHODNIEJ GRANICY POLSKI

FEDERACYJNA

Nawiązywała do polityki prowadzonej przez Jagiellonów w XVI w. i do idei unii lubelskiej. Zakładała utworzenie przez Polskę federacji z Ukrainą, Białorusią i Litwą – państwami, które oddzielałyby ją od Rosji. Federacja miała być, zdaniem Piłsudskiego, zdolna do przeciwstawienia się dominującej pozycji Niemiec i Rosji w Europie Środkowej.

INKORPORACYJNA

Zakładała włączenie do Polski obszarów, na których Polacy stanowili nie mniej niż 60 % ludności oraz tych, na których Polacy znajdowali się w mniejszości, ale stanowili elitę dominującą w życiu politycznym, gospodarczym i kulturalnym. Tereny, o których mowa powyżej, pokrywały się w dużej mierze z obszarem Rzeczypospolitej sprzed II rozbioru.

? Która z przedstawionych koncepcji w większym stopniu nawiązywała do idei przedrozbiorowej Rzeczypospolitej? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Ukonstytuowanie się II Rzeczypospolitej

Piłsudski, który notyfikował istnienie odrodzonej Polski, wraz z powołanym przez siebie rządem przygotował na 26 stycznia 1919 r. wybory parlamentarne. Uczestniczyli w nich wszyscy pełnoletni obywatele, zarówno mężczyźni, jak i kobiety (patrz: s. 15). Wybierano w nich posłów do jednoizbowego parlamentu, który nazwano oficjalnie **Sejmem Ustawodawczym** lub potocznie konstytuanta, gdyż jego głównym zadaniem było właśnie uchwalenie konstytucji odrodzonego państwa. Co ciekawe, wybory były przeprowadzane także na kolejnych włączanych do Polski ziemiach, aby wszyscy obywatele mieli swoich reprezentantów.

17 marca 1921 r. została uchwalona **konstytucja**, zwana **marcową**. Stanowiła ona, że odrodzona Rzeczpospolita Polska jest demokratyczną republiką, w której „władza zwierzchnia [...] należy do Narodu” (**zasada suwerenności narodu**). Władzę ustawodawczą – jak głosiła

konstytucja – naród sprawuje poprzez parlament, złożony z dwóch izb – **Sejmu** i **Senatu**. Głównymi organami władzy wykonawczej są **prezydent** (głowa państwa; wybierany przez Zgromadzenie Narodowe, czyli połączone izby parlamentu) oraz **rząd**. W zakresie władzy sądowej naród reprezentują **niezawisłe sądy**.

Zasada suwerenności narodu (ludu) – koncepcja głosząca, że źródłem najwyższej władzy państwowej jest wspólnota obywateli (lud, naród), która rządzi albo za pośrednictwem wybieranych przez siebie reprezentantów, albo bezpośrednio (np. podejmuje decyzje w referendum). Zasada ta ukształtowała się w XVIII w., w okresie oświecenia, w opozycji do koncepcji uznającej władzę (przede wszystkim monarszą) za pochodzącą z woli Boga.

PODSUMOWANIE

- W okresie zaborów walka o polskość przybierała formę walki zbrojnej (insurekcji) lub pracy organicznej
- Od czasów klęski powstania styczniowego zwyciężało przekonanie, że Polska może odzyskać niepodległość w wyniku ogólnoeuropejskiego konfliktu, w którym zaborcy staną przeciwko sobie do walki.
- W konsekwencji I wojny światowej Polska odzyskała niepodległość, choć musiała stoczyć jeszcze kilkuletnie walki o granice.
- Konstytucja odrodzonej Polski opierała się na zasadzie suwerenności narodu.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Czy tylko walka zbrojna doprowadziła do odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 r.? Jeżeli uważasz, że nie, przedstaw i nazwij także inne formy działań prowadzonych w tym celu przez Polaków. Uzasadnij swoją odpowiedź.
2. Odwołując się do przykładów, omów sposoby walki Polaków o niepodległość podczas zaborów i po 1914 r.
3. Uzasadnij, że ustrój odrodzonej Polski opierał się na zasadzie suwerenności narodu. Znajdź nawiązania do tej koncepcji w depeszy Józefa Piłsudskiego z 1916 r. (s. 34).
4. Wyjaśnij, co oznacza stwierdzenie, że na mocy konstytucji marcowej państwo polskie było demokratyczną republiką. Odwołaj się do znaczenia tych pojęć używanych w naukach politycznych.

ZADANIA

- *5. Powiedz, jakie doświadczenia i wnioski z walki o odzyskanie niepodległości (w czasie zaborów) i jej utrzymanie (w XX w.) powinny być, twoim zdaniem, uwzględniane w wychowaniu patriotycznym obywateli naszego państwa. Omów zarówno doświadczenia, które uważasz za pozytywne, jak i te, które oceniasz negatywnie.

6

Od I do II wojny światowej

KALENDARIUM	
1918	ogłoszenie tzw. 14 punktów Woodrowa Wilsona traktat brzeski (wycofanie się Rosji z Wielkiej Wojny) 11 XI • kapitulacja Niemiec na froncie zachodnim
1919–1920	konferencja pokojowa w Paryżu
1919	podpisanie traktatu wersalskiego
1920	początek działalności Ligi Narodów
1922	układ w Rapallo
1925	układy w Locarno
1926	przystąpienie Niemiec do Ligi Narodów
1931	podbój chińskiej Mandżurii przez Japonię
1933	wystąpienie Japonii i Niemiec z Ligi Narodów
1934	przystąpienie Związku Sowieckiego do Ligi Narodów
1935–1936	podbój Abisynii (Etiopii) przez Włochy
1936–1939	wojna domowa Hiszpanii
1937	wystąpienie Włoch z Ligi Narodów
1938	Anschluss Austrii konferencja monachijska
1939	23 VIII • podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow 1 IX • atak Niemiec na Polskę 17 IX • atak ZSRS na Polskę

POJĘCIA: konferencja pokojowa ■ racja stanu ■ system wersalski ■ Liga Narodów ■ demilitaryzacja

System wersalski – idea państwa narodowego

Rozpad trzech monarchii – Romanowów (Rosja), Hohenzollernów (Niemcy) i Habsburgów (Austro-Węgry), który nastąpił w końcowej fazie I wojny światowej, całkowicie zmienił układ sił w Europie. Pojawienie się nowych państw i jednoczesny upadek starych mocarstw wymusił wypracowanie nowej równowagi. W styczniu 1919 r. rozpoczęła obrady **konferencja pokojowa w Paryżu**. Jej zadaniem było ustalenie warunków, na jakich miały być podpisane traktaty pokojowe między zwycięzcami i pokonanymi. Zmiany, które dokonywały się w tym czasie, zwłaszcza w Europie Środkowej i Wschodniej, wymusiły uwzględnienie w porządku obrad również kwestii nowo powstałych państw i ustalenia ich granic. Miały one być wyznaczone na podstawie **kryterium narodowościowego**, zgodnie deklaracjami zawartymi w tzw. **14 punktach Wilsona** (patrz też: s. 42), dokumencie, w którym prezydent USA przedstawił warunki zapewnienia trwałego i sprawiedliwego ładu na świecie.

Oprócz 14 punktów Wilsona podstawą powojennej organizacji świata miała się stać także **racja stanu** najważniejszych państw ententy – Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji. Brytyjczycy, tak jak w XVIII–XIX w., dążyli do utrzymania **równowagi europejskiej**, która umożliwiała im bezpieczne zajmowanie się swoim imperium kolonialnym. Nie chcieli więc doprowadzać do zbyt dużego osłabienia Niemiec, co musiałoby zaowocować wzmocnieniem pozycji Francji w Europie. Francja natomiast starała się zyskać jak najwięcej kosztem Niemiec. W sytuacji gdy z systemu sojuszy mocarstw została wyeliminowana Rosja, Francuzi starali się budować system sojuszniczych relacji z nowymi państwami Europy Środkowej. Państwa te okazały się jednak zbyt słabe i skłócone między sobą.

Racja stanu – interes i dobro państwa, uznawane za wartość nadrzędną, której powinno być podporządkowane działanie nie tylko władz państwowych, lecz także każdego z obywateli. Pojęcie to ukształtowało się już w starożytnym Rzymie (łac. *ratio status*). W epoce państw narodowych rację stanu zaczęto utożsamiać z interesami i potrzebami narodu tworzącego państwo.

Podczas konferencji paryskiej wypracowano warunki traktatów pokojowych z pokonanymi państwami, w tym najważniejszego z nich – **traktatu wersalskiego** z Niemcami. Podjęto też decyzję o powołaniu **Ligi Narodów** – organizacji, która miała być gwarantem pokoju na świecie.

Podczas konferencji paryskiej Polska, Rumunia, Grecja, Czechosłowacja i Królestwo SHS (Serbów, Chorwatów i Słoweńców, od 1929 r. Jugosławia) zostały zmuszone do podpisania tzw. **małego traktatu wersalskiego** (1919 r.), czyli umów z „Głównymi Mocarstwami

Europa w 1923 r.

? Porównaj powyższą mapę z mapą Europy w 1914 r. (patrz: s. 27). Wskaż państwa, które powstały po I wojnie światowej. Określ, do których państw należały ich obszary przed 1914 r.

Państwo w 1914 r.	Rzesza Niemiecka (Cesarstwo Niemieckie)	Monarchia austro-węgierska		Imperium osmańskie	Bułgaria
Państwo w 1919/20 r.	Rzesza Niemiecka (tzw. Republika Weimarska)	Republika Niemieckiej Austrii	Królestwo Węgier	Imperium osmańskie	Bułgaria
Miejsce i data podpisania traktatu	Wersal, 28 VI 1919 r.	Saint-Germain-en-Laye (czyt.: sę żermę en le), 10 X 1919 r.	Trianon (czyt.: trjana), 4 VI 1920 r.	Sevres (czyt.: sewr), 10 VIII 1920 r.	Neuilly-sur-Seine (czyt.: noji sur sen), 27 XI 1919 r.
Wybrane postanowienia i ich następstwa	Postanowienia: • uznanie Niemiec za winne wybuchu wojny; • utrata zdobyczy z poprzednich wojen, w tym Alzacji i Lotaryngii, oraz większości zaboru pruskiego; • podział Górnego Śląska, Warmii, Mazur i Powiśla między Polskę i Niemcy na mocy plebiscytów; • utrata kolonii (terytoria mandatowe Ligi Narodów, patrz: s. 43); • zniesienie powszechnego obowiązku służby wojskowej, ograniczenie armii do 100 tys. żołnierzy, ograniczenie tonażu floty wojennej, zakaz posiadania okrętów podwodnych, broni pancernej i lotnictwa; • demilitaryzacja Nadrenii (zakaz stacjonowania tam niemieckiego wojska); • wypłata reparacji wojennych; • przekazanie przemysłowego Zagłębia Saary na 15 lat pod zarząd Ligi Narodów (mandat Francji), potem plebiscyt decydujący o przynależności tego obszaru do Francji lub Niemiec; • zakaz połączenia Austrii z Niemcami. Następstwa: • utrata ok. 15 % terytorium (głównie na rzecz Polski i Francji), a w konsekwencji pretensje terytorialne do sąsiadów; • olbrzymie obciążenie gospodarki reparacjami; • dążenie do rewizji traktatu.	Postanowienia: • zatwierdzenie zniesienia monarchii; • utrata Galicji i Śląska Cieszyńskiego, Południowego Tyrolu, Triestu, Bukowiny, Dalmacji, Słowenii, Bośni i Hercegowiny; • ograniczenie armii lądowej do 30 tys. żołnierzy; • wypłata reparacji wojennych; • zakaz połączenia Austrii z Niemcami; • zmiana nazwy państwa na: Republika Austrii. Następstwa: • utrata mocarstwowej pozycji w Europie.	Postanowienia: • utrata Siedmiogrodu i części Banatu, Słowacji i Rusi Zakarpackiej; • redukcja armii do 35 tys. żołnierzy; • zakaz powoływania na tron przedstawicieli dynastii habsburskiej; • wypłata reparacji wojennych. Następstwa: • utrata ok. 2/3 terytorium oznaczająca pozostawienie poza granicami państwa prawie 2 mln Węgrów (powód konfliktów z sąsiadami – Czechosłowacją, Rumunią); • dążenie do rewizji traktatu.	Postanowienia: • utrata europejskich posiadłości (z wyjątkiem Stambułu), części Azji Mniejszej, Iraku, Transjordanii i Palestyny, Syrii i Libanu; • oddanie cieśnin czarnomorskich pod kontrolę międzynarodową; • likwidacja floty wojennej i redukcja armii do 50 tys. żołnierzy. Następstwa: • utrata 4/5 terytorium i ograniczenie suwerenności; • odrzucenie postanowień traktatu i obalenie sułtana (od 1923 r. Republika Turcji); • dążenie do rewizji traktatu (zakończono odzyskaniem części posiadłości na mocy traktatu w Lozannie w 1923 r.).	Postanowienia: • utrata części Macedonii, zachodniej Tracji i południowej Dobrudży; • redukcja floty i armii lądowej do 20 tys. żołnierzy; • wypłata reparacji wojennych. Następstwa: • utrata 7 % terytorium, głównie na rzecz Grecji, a w konsekwencji pretensje terytorialne.

Traktaty pokojowe kończące I wojnę światową

? Na podstawie tabeli wymień konflikty – między państwami i wewnątrz państw – które zostały wywołane przez postanowienia traktatu wersalskiego. Na podstawie wiadomości ze szkoły podstawowej omów trzy przykłady.

Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi” (USA, Wielka Brytania, Francja, Włochy, Japonia) gwarantujących poszanowanie i obronę mniejszości narodowych zamieszkujących te kraje. Na mocy tego dokumentu rządy pięciu państw Europy Środkowej i Bałkanów były zobowiązane do zapewnienia, pod kontrolą międzynarodową, pełnego równouprawnienia obywateli wszystkich narodowości i wyznań: zagwarantowania im swobody używania ojczystego języka, zakładania i prowadzenia własnych szkół oraz instytucji kulturalnych. Co istotne, takich zobowiązań nie musiały przyjmować zwycięskie mocarstwa, państwa bałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia, a nawet pokonane Niemcy.

W państwach pokonanych postanowienia traktatów pokojowych wzbudzały powszechne niezadowolenie i dążenia do rewizji. W Niemczech postrzegano je jako niesprawiedliwe upokorzenie, mówiono o „dyktacie wersalskim” czy pokoju narzuconym siłą. Obarczenie winą za wybuch wojny, rozbrojenie oraz ogromne reparacje traktowane były jako odwet, zwłaszcza ze strony Francji, i budziły niezadowolenie oraz frustrację.

Fragmenty traktatu wersalskiego, 1919 r.

Wobec tego, że na prośbę Cesarskiego Rządu Niemieckiego Główne Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone przyznały Niemcom zawieszenie broni 11 listopada 1918 r., aby można było przystąpić do zawarcia z nimi Traktatu Pokoju. Wobec tego, że Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone również życzą sobie, by wojna, w którą zostały kolejno pośrednio lub bezpośrednio wciągnięte, i która bierze początek w wypowiedzeniu wojny, przesłanym 28 lipca 1914 r. przez Austro-Węgry – Serbii, w wypowiedzeniach wojny, przesłanych przez Niemcy 1 sierpnia – Rosji i 3 sierpnia 1914 r. – Francji, oraz w inwazji Belgii, ustąpiła miejsce stałemu, sprawiedliwemu i trwałemu Pokojowi.

W tym celu wysokie układające się strony w osobie swych przedstawicieli [...] którzy, po wymianie swych pełnomocnictw, uznanych za dobre i należyte co do formy, zgodzili się na następujące postanowienia:

Począwszy od uprawomocnienia się niniejszego Traktatu zakończy się stan wojenny. Od tej chwili, z zastrzeżeniem postanowień tego Traktatu, zostaną na nowo podjęte urzędowe stosunki Mocarstw sprzymierzonych i stowarzyszonych z Niemcami [...].

[struktura traktatu:]

Część I. Umowa Związku Narodów [tj. Ligi Narodów] / Część II. Granice Niemiec / Część III. Przepisy polityczne europejskie / Część IV. Prawa i interesy Niemiec poza Niemcami / Część V. Przepisy dotyczące wojska, marynarki i lotnictwa / Część VI. Jeńcy wojenni i groby / [...] Część VIII. Odszkodowania / [...] Część X. Przepisy ekonomiczne / Część XI. Żegluga powietrzna / Część XII. Porty, drogi wodne i drogi żelazne / Część XIII. Praca / Część XIV. Gwarancje wykonania [...]

1. Wymień fakty, które zostały przywołane w traktacie w celu wskazania winnych wybuchu wojny. Przypomnij sobie wiadomości dotyczące jej przyczyn. Czy w dokumencie wymieniono wszystkich winnych? Uzasadnij odpowiedź.
2. Wskaż w tekście najważniejsze sformułowania odnoszące się do formalnego stanu wojny. Wyjaśnij ich znaczenie.
3. Na podstawie struktury traktatu omów znaczenie jego części dla uporządkowania przyszłych relacji w Europie.

LIGA NARODÓW

Liga Narodów (LN) była powszechną organizacją międzynarodową. Działała od 1920 do 1946 r., kiedy została formalnie rozwiązana i zastąpiona przez Organizację Narodów Zjednoczonych (patrz: s. 64). Pomysł powołania Ligi został przedstawiony przez prezydenta Woodrowa Wilsona w 14 punktach. Celami organizacji były: niedopuszczenie do wybuchu kolejnego wielkiego konfliktu, zapewnienie pokoju i bezpieczeństwa na świecie, kontrola i redukcja zbrojeń. Przy LN działał pierwszy międzynarodowy sąd – Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej (STSM). Do organizacji nie przyjęto początkowo pokonanych Niemiec i rządzonej przez komunistów Rosji sowieckiej. Ostatecznie jej członkiem nie zostały też Stany Zjednoczone, co w dużej mierze osłabiło znaczenie Ligi.

ZGROMADZENIE OGÓLNE (ZO)

Skład i zasady funkcjonowania

- równe prawa i obowiązki państw członkowskich (jedno państwo – jeden głos)
- decyzje podejmowane jednomyślnie

Kompetencje

- rozpatrywanie spraw dotyczących światowego pokoju
- wybór niestałych członków Rady LN
- decydowanie o przyjęciu nowych członków
- wybór Sekretarza Generalnego
- wybór, w porozumieniu z Radą, sędziów STSM
- rozwiązywanie sporów między państwami członkowskimi
- zarządzanie terytoriami mandatowymi
- ustalanie budżetu i składek członkowskich

RADA

Skład i zasady funkcjonowania

- 5 członków stałych: Wielka Brytania, Francja, Japonia (do 1933 r.), Włochy (do 1937 r.), Niemcy (1926–1933) i Związek Sowiecki (1934–1939)
- 4 (później 6) członków niestałych
- decyzje podejmowane jednomyślnie

Kompetencje

- nakładanie sankcji
- ochrona praw mniejszości narodowych
- kontrola nad systemem mandatowym
- prowadzenie mediacji między państwami
- zatwierdzenie nominacji wysokich urzędników LN

SEKRETARIAT z SEKRETARZEM GENERALNYM

na czele
(organ pomocniczy
ZO i Rady)

Kompetencje

- kontrola i organizacja prac LN
- przygotowywanie projektów rezolucji i zaleceń

STAŁY TRYBUNAŁ SPRAWIEDLIWOŚCI MIĘDZYNARODOWEJ (STSM)

(działający przy LN)

Kompetencje

- rozstrzyganie sporów między państwami
- wydawanie opinii doradczych

MIĘDZYNARODOWA ORGANIZACJA PRACY

(organizacja stowarzyszona LN)

Kompetencje

- rozwiązywanie problemów pracowniczych, m.in. ograniczanie pracy dzieci, ochrona praw pracowników, poprawa warunków zatrudnienia

KOMITETY I KOMISJE LN

zajmujące się określonymi problemami, np.:

- terytoriami mandatowymi
- zdrowiem
- ekonomią
- uchodźcami
- zwalczaniem niewolnictwa

? Czy, twoim zdaniem, państwa członkowskie Ligi Narodów rzeczywiście były równe we wszystkich prawach? Uzasadnij odpowiedź.

Świat powersalski

Stabilność systemu międzynarodowego w Europie po I wojnie światowej wymagała obecności zewnętrznego czynnika, którego wpływ wykraczałby poza brytyjską politykę utrzymywania równowagi sił. Jedynym państwem zdolnym do pełnienia tej funkcji mogły być Stany Zjednoczone. Jednak, mimo zaangażowania prezydenta Wilsona, w amerykańskim społeczeństwie zwyciężyły dążenia do **izolacjonizmu** i państwo to nie przystąpiło ostatecznie do Ligi Narodów. Dlatego ogromny wpływ na sytuację światową miała nadal rywalizacja państw europejskich: Wielkiej Brytanii, Francji oraz znajdujących się początkowo poza LN Niemiec i ZSRS.

Izolacjonizm – doktryna polityczna zakładająca, że najlepszym sposobem zapewnienia bezpieczeństwa państwa jest unikanie angażowania się w sprawy międzynarodowe; także polityka oparta na tej doktrynie.

Dla wzmocnienia pozycji międzynarodowej Wielkiej Brytanii ważnym czynnikiem był **system mandatowy** Ligi Narodów. Na jego mocy państwa ententy objęły administrację nad terytoriami mandatowymi: dawnymi koloniami niemieckimi oraz obszarami oderwanymi od Turcji po rozpadzie imperium osmańskiego. Wielka Brytania uzyskała najwięcej tych obszarów.

W Europie Środkowej nie udało się wypracować takiego przebiegu granic, który umożliwiłby powstanie spójnych etnicznie państw. W każdym z nowych państw mieszkały duże grupy mniejszości, co było przyczyną wewnętrznej destabilizacji, a także roszczeń sąsiednich państw (np. pozostawienie w Czechosłowacji dużego skupiska ludności niemieckiej dało Niemcom pretekst do agresywnej polityki w drugiej połowie lat 30. XX w.).

Wokół Rapallo i Locarno

Pokonane Niemcy i komunistyczny Związek Sowiecki znalazły się poza Ligą Narodów, na marginesie polityki międzynarodowej, co spowodowało ich rychłe zbliżenie. Najpierw w kwietniu **1922 r.** podpisały w **Rapallo** układ polityczno-gospodarczy, a następnie w sierpniu – porozumienie o współpracy wojskowej. Umożliwiło ono Niemcom obejście ograniczeń narzuconych przez traktat wersalski. Sowietom uzyskali w zamian pomoc przy rozbudowywaniu przemysłu zbrojeniowego.

Zaniepokojenie Wielkiej Brytanii i Francji zbliżeniem sowiecko-niemieckim wykorzystali Niemcy. Z ich inicjatywy w **1925 r.** zwołano **konferencję w Locarno** (czyt.: lokarno). Francja, Belgia, Wielka Brytania i Włochy zawarły tam z Niemcami tzw. **pakt reński**. Zagwarantowano w nim nienaruszalność niemieckiej granicy

Dziura w moście, brytyjski rysunek satyryczny z 1919 r. Napis na tablicy głosi: „Ten most Ligi Narodów został zaprojektowany przez prezydenta USA”. Postać po prawej to Wuj Sam – personifikacja Stanów Zjednoczonych.

? Jakiego elementu brakuje w moście? Wyjaśnij wymowę rysunku.

THE GAP IN THE BRIDGE.

zachodniej z Francją i Belgią. Gwarantem porozumień były Wielka Brytania i Włochy, które w razie agresji którejs z stron zobowiązały się do udzielenia pomocy napadniętemu.

Odrębne układy zawarła wówczas Francja z Polską i Czechosłowacją. Zobowiązała się m.in. do udzielenia pomocy tym państwom w razie agresji niemieckiej, co jednak miało być uzależnione od decyzji Ligi Narodów. Porozumienia te nie znalazły się w tekście paktu reńskiego ze względu na wyraźny opór strony niemieckiej. W ten sam sposób Niemcy odmówiły uznania swojej granicy z Polską i Czechosłowacją.

Ze strony Francji Locarno było próbą włączenia Niemiec w system Ligi Narodów. W kolejnym roku Niemcy przystąpiły do LN. Traktaty lokarneńskie były *de facto* cichym przyzwoleniem na rewizję niemieckich granic wschodnich. Niemcy wracały na pozycję ważnego i silnego gracza na arenie europejskiej.

Zmierzch ładu wersalskiego

Na początku lat 30. XX w. nastąpiły istotne zmiany w sytuacji na świecie. Japonia rozpoczęła **agresję na Chiny**. Napiętnowana za te działania, opuściła szeregi Ligi Narodów. Niemcy po dojściu do władzy nazistów (patrz: s. 51) również zdecydowały się na wystąpienie z organizacji i w ten sposób symbolicznie odrzuciły ograniczenia traktatu wersalskiego. Kolejnym państwem, które opuściło Ligę, były Włochy, po **agresji na Abisynię** (Etiopię) uznane za napastnika i obłożone sankcjami. Z kolei ZSRS w 1934 r. przystąpił do LN, jednak po **agresji na Finlandię** (listopad 1939 r.) został z niej usunięty (wcześniejsze wkroczenie Sowietów do Polski 17 września 1939 r. nie skłoniło LN do takiej decyzji).

Odchodzenie Niemiec od ograniczeń traktatu wersalskiego wprowadziło w Europie stan napięcia. Niemcy konsekwentnie prowadziły odbudowę sił zbrojnych (w tym rodzajów broni zakazanych im na mocy traktatu wersalskiego). **Remilitaryzacja Nadrenii** (czyli wkroczenie tam wojsk niemieckich) w **1936 r.** była faktycznie ostatecznym odrzuceniem ograniczeń wersalskich w sprawach wewnątrzniemieckich.

Niemcy wkraczają do austriackiego Innsbrucku, 1938 r.

Anschluss (czyt.: anschluss) Austrii był otwartym pogwałceniem traktatu wersalskiego. Jednocześnie warto zauważyć, że postanowienie traktatu zakazujące połączenia Austrii z Niemcami bez zgody Ligi Narodów było sprzeczne z wyraźną wolą większości Austriaków.

? Co na podstawie fotografii można powiedzieć na temat nastrojów austriackiego społeczeństwa w chwili Anschlussu?

Wielkim testem możliwości działania LN stała się **wojna domowa w Hiszpanii**. Niemcy (wspólnie z Włochami i Portugalią) wspierali hiszpańskich nacjonalistów, Związek Sowiecki (a także Francja i Meksyk) udzielił pomocy lewicowemu Frontowi Ludowemu. Liga Narodów okazała całkowitą niemoc. Nie miała możliwości jakiegokolwiek działania, ogłaszała jedynie apele o niewspieranie walczących stron, proponowała mediację i obiecywała pomoc w kwestiach humanitarnych.

Kres porządkowi wersalskiemu ostatecznie położyły Niemcy, które najpierw zajęły obszar Austrii (tzw. **Anschluss**, 1938 r.), a następnie obszar czeskich Sudetów, na co uzyskały zgodę Wielkiej Brytanii i Francji podczas **konferencji monachijskiej** (1938 r.). W kolejnym roku doszło do likwidacji Czechosłowacji przez Niemcy oraz zawarcia niemiecko-sowieckiego sojuszu (**pakt Ribbentrop–Mołotow** o podziale wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej), który już bezpośrednio doprowadził do wybuchu II wojny światowej.

PODSUMOWANIE

- Ład międzynarodowy ustanowiony po I wojnie światowej określa się mianem systemu wersalskiego.
- Jego fundamentem stały się: tzw. 14 punktów Wilsona oraz racja stanu zwycięskich mocarstw.
- Kluczową rolę w utrzymaniu pokoju na świecie miała odgrywać Liga Narodów, lecz nie spełniła pokładanych w niej nadziei.
- Państwa pokonane w Wielkiej Wojnie, przede wszystkim Niemcy, oraz komunistyczny ZSRS konsekwentnie dążyły do rewizji systemu wersalskiego.
- Agresywna polityka przeciwników ładu wersalskiego doprowadziła ostatecznie do wybuchu II wojny światowej.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Na podstawie wiedzy o współczesnym świecie powiedz, jakie znaczenie w polityce międzynarodowej mają organizacje powołane do zachowania pokoju.
2. Wyjaśnij, dlaczego nie wszystkie państwa pogodziły się z traktatami pokojowymi zawartymi po I wojnie światowej.
3. Omów powody niepowodzenia wielkiego projektu, jakim była Liga Narodów.
4. Wyjaśnij, czym jest racja stanu. Podaj przykłady, jak założenia racji stanu były realizowane przez państwa europejskie w okresie międzywojennym.

ZADANIA

5. Wykonaj mapę mentalną pokazującą proces odchodzenia od postanowień traktatu wersalskiego.
- *6. Korzystając z mapy Europy, przedstaw ustalenia traktatów kończących I wojnę światową. Oceń, odwołując się do wybranych przykładów, na ile udało się zrealizować koncepcję wyznaczania granic zgodnie z kryterium narodowym i jakie były tego następstwa.

7

Dwudziestowieczne totalitaryzmy

KALENDARIUM	
Związek Sowiecki	
1917	• rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji
1922	• utworzenie Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)
1924	• śmierć Włodzimierza Lenina
1924–1929	• przejmowanie pełni władzy w ZSRS przez Józefa Stalina
Włochy	
1919	• powstanie we Włoszech ruchu faszystowskiego pod przywództwem Benita Mussoliniego
1922	• marsz na Rzym, przejęcie władzy we Włoszech przez partię faszystowską
1925	• przyjęcie przez Mussoliniego tytułu <i>Duce</i> (wodza)
Niemcy	
1919	• powstanie Niemieckiej Partii Robotników, od 1920 pod nazwą Niemiecka Narodowosocjalistyczna Partia Robotników (NSDAP)
1933	• objęcie przez Adolfa Hitlera urzędu kanclerza Niemiec
1933	• proklamowanie III Rzeszy Niemieckiej
1934	• przyjęcie przez Hitlera tytułu <i>Führer</i> (wodza) III Rzeszy

POJĘCIA: dyktatura ■ totalitaryzm ■ komunizm ■ klasa społeczna ■ faszyzm ■ nazizm ■ wódz (*Duce, Führer*)

Po Wielkiej Wojnie

W czasie Wielkiej Wojny i po jej zakończeniu społeczeństwa Europy marzyły o trwałym pokoju, o tym, by krwawy światowy konflikt nie powtórzył się w przyszłości. Jednocześnie w części z nich narastało coraz silniejsze niezadowolenie z powojennego, wersalskiego ładu międzynarodowego.

Dyktatura (łac. *dictare* – dyktować) – w czasach nowożytnych rządy oparte na sile, które sprawuje jednostka lub grupa osób. W systemie dyktatorskim elementy demokracji i swobody obywatelskie są ograniczone lub w ogóle zniesione.

W państwach Europy odczuwano ponadto negatywne ekonomiczne skutki wojny. Kraje Starego Kontynentu w większości wkraczały w lata 20. XX w. jako **demokracje parlamentarne**. Jednak głęboki kryzys stanowił podatny grunt dla rozwoju różnego rodzaju ruchów politycznych dążących do zniesienia demokracji i wprowadzenia rządów silnej ręki – **dyktatury**.

Od Rosji sowieckiej do ZSRS

W Rosji, pod wpływem trudności gospodarczych i społecznych, przesilenie polityczne nastąpiło jeszcze w trakcie Wielkiej Wojny, w **1917 r.** Najpierw w wyniku **rewolucji lutowej** zniesiono carat i wprowadzono ustrój republikański. Wkrótce doszło jednak do zbrojnego **przewrotu**

Europa w latach 30. XX w. – systemy dyktatorskie i demokratyczne.

? Odwołując się do mapy, oceń, czy okres międzywojenny w dziejach Europy można nazwać okresem kryzysu demokracji. Uzasadnij swoją odpowiedź.

bolszewickiego, w którego konsekwencji władzę w Rosji przejęli **komuniści** (sami określali to wydarzenie mianem Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej). Pod przywództwem **Włodzimierza Lenina** (1870–1924) rozpoczęli tworzenie nowego modelu państwa.

W **1922 r.** państwo bolszewickie przyjęło oficjalną nazwę: **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)**. Niepodzielną władzę sprawowała w nim **Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików)**, w skrócie **WKP(b)**.

Jak głosiła bolszewicka propaganda, ZSRS miał być pierwszym na świecie państwem proletariatu (robotników). Wprowadzona w wyniku rewolucji tzw. **dyktatura proletariatu** miała służyć zbudowaniu komunistycznego społeczeństwa, w którym zaniknie podział na **klasy społeczne**.

Komunizm (łac. *communis* – wspólny, powszechny) – ideologia wywodząca się z ruchu socjalistycznego, głosząca program rewolucyjnego obalenia kapitalizmu. Jej zwolennicy dążą do zniesienia prywatnej własności i wolnego rynku oraz zbudowania społeczeństwa opartego na wspólnej własności środków produkcji i równym podziale dóbr między ludzi.

Klasa społeczna – w koncepcji Karola Marksa jedna z dwóch wielkich grup społecznych wyróżnianych ze względu na status majątkowy: posiadanie lub nieposiadanie środków produkcji. Marks twierdził, że w każdym systemie społeczno-ekonomicznym rywalizują ze sobą dwie takie klasy. W czasach starożytnych mieli to być niewolnicy i ich właściciele, później chłopci i panowie feudalni, a w systemie kapitalistycznym – robotnicy (proletariat) i kapitaliści (burżuazja). Według teorii Marksa walka klas jest „motorem historii”.

Fragmety konstytucji Rosji sowieckiej z 1918 r.

1. Rosja ogłasza się Republiką Rad [ros. sowietów] Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Włościańskich [chłopskich]. [...]
  - a) w celu socjalizacji [uspołecznienia] ziemi prywatna własność ziemska przestaje istnieć i cały obszar ziemi staje się ogólnonarodową własnością i oddaje się go do równego użytku ludowi pracującemu; [...]
  - c) jako pierwszy krok do zupełnego objęcia na własność przez radziecką [sowiecką] republikę robotniczo-chłopską fabryk, kopalń, kolei żelaznych i innych środków produkcji i transportu zatwierdza się radzieckie [sowieckie] prawo o kontroli robotniczej [...] w celu gwarantowania władzy pracujących nad wyzyskiwaczami; [...]
  - f) w celu zniszczenia pasożytniczych warstw społecznych i organizacji gospodarstwa ustanawia się powszechny obowiązek pracy; [...]
7. III [...] Zjazd Sowietów [...] uważa, iż obecnie, w chwili decydującej rozprawy proletariatu ze swymi wyzyskiwaczami, nie ma miejsca dla tych wyzyskiwaczy w żadnym z organów władzy. Pełna władza całkowicie i wyłącznie należy się masom pracującym i ich pełnomocnej reprezentacji – sowietom [radom]. [...]
9. Podstawowe zadanie Konstytucji, obliczone na obecną dobę przejściową, leży w ustanowieniu dyktatury proletariatu [...] w celu zupełnego zgniecenia burżuazji, zniesienia wyzysku człowieka przez człowieka i wprowadzenia socjalizmu, który nie będzie miał ani podziału na klasy, ani władzy państwowej.

1. Na podstawie tekstu wyjaśnij, na czym w zamyśle bolszewików miała polegać dyktatura proletariatu.
2. Która klasa społeczna została w konstytucji wskazana jako wróg? Przedstaw, jak miała być traktowana w państwie sowieckim.
3. Czy, twoim zdaniem, zapisy konstytucji sowieckiej z 1918 r. ustanawiały państwo demokratyczne? Uzasadnij swoją opinię.

Totalitaryzm (łac. *totalis* – całkowity) – system polityczny, w którym jednostka jest w pełni podporządkowana państwu sprawującemu kontrolę nad wszystkimi sferami życia społeczeństwa (polityką, gospodarką, edukacją, środkami przekazu, kulturą, a nawet życiem prywatnym obywateli). W ideologiach totalitarnych wartość człowieka wynika wyłącznie z jego działania na rzecz danej zbiorowości – społeczeństwa, państwa, narodu – uznawanej za wartość nadrzędną. Dobro wspólne jest utożsamiane z dobrem zbiorowości, nie zaś z dobrem każdego człowieka. Zbiorowość (zorganizowana w formie totalitarnego państwa) za pomocą propagandy lub terroru narzuca jednostce wizję dobra i skłania lub przymusza do jej realizacji.

W rzeczywistości ZSRS stał się w pierwszym w historii państwem **totalitarnym** – komunistyczną dyktaturą pod przywództwem najpierw Lenina, a później **Józefa Stalina** (1879–1953). Działanie innych partii politycznych zostało zakazane.

Głoszący ateistyczny światopogląd komuniści dążyli do uzyskania całkowitej kontroli nad społeczeństwem i dlatego prowadzili też bezwzględną walkę z religią. Zwalczali przede wszystkim chrześcijaństwo, m.in. Kościoły Rzymskokatolicki i unicki oraz wyznania protestanckie. Cerkiew prawosławna – największy spośród Kościołów przedrewolucyjnej Rosji – znalazła się natomiast pod całkowitą kontrolą komunistycznego aparatu bezpieczeństwa (na temat sowieckiej polityki ateizacji patrz: s. 136).

Kapitan sowieckiego państwa prowadzi nas od zwycięstwa do zwycięstwa!, sowiecki plakat propagandowy, lata 40. XX w.

? W jaki sposób autor plakatu przedstawił rolę przywódcy, Stalina, w komunistycznym państwie? Omów symboliczne znaczenie wybranych elementów ilustracji.

Zakłady przemysłowe i banki zostały przejęte na własność państwa. Stopniowo na wsi likwidowano prywatną własność ziem. W ramach **kolektywizacji rolnictwa** w miejsce indywidualnych chłopskich gospodarstw utworzono duże gospodarstwa państwowe oraz spółdzielnie produkcyjne (**kołchozy**). Władze partyjno-państwowe stosowały **centralne zarządzanie** – podejmowały decyzje dotyczące funkcjonowania wszystkich dziedzin gospodarki. Choć władzom sowieckim udało się zbudować olbrzymie ośrodki przemysłowe, odbywało się to kosztem milionów zwykłych obywateli, których poziom życia pozostawał bardzo niski.

Zmiany społeczne i gospodarcze były wprowadzane przez komunistyczne władze z użyciem bezwzględного, powszechnego terroru, który stosowano w celu zastraszenia społeczeństwa, przełamywania wszelkich form protestu i oporu. Organy bezpieczeństwa, występujące w różnych okresach pod różnymi nazwami (**Czeka, GPU, NKWD**), służyły zwalczaniu rzeczywistych przeciwników politycznych komunistycznej władzy i wszystkich tych, którzy za takich zostali uznani. Część została zamordowana, setki tysięcy przetrzymywano w **łagrach** (obozach przymusowej pracy więźniów), gdzie zmuszano ich do niewolniczej pracy. Obozy te tworzyły potężny scentralizowany system zwany **GUŁAG-iem**.

Do największych zbrodni dokonanych przez władze sowieckie należała sztucznie wywołana klęska głodu (**Wielki Głód**, 1932–1933). Przyczyniła się do niej m.in. prowadzona pod przymusem kolektywizacja rolnictwa. Śmierć poniosło wówczas nawet 6 mln ludzi, w tym ponad 3 mln na sowieckiej Ukrainie. Z kolei w **wielkiej czystce**, której apogeum przypadło na lata 1937–1938, organy bezpieczeństwa ZSRS wymordowały co najmniej 20 mln osób, które z różnych powodów (najczęściej pod fałszywymi zarzutami) zostały uznane za wrogów władzy sowieckiej. Wśród ofiar znalazło się ponad 110 tys. Polaków, którzy stracili życie w ramach tzw. operacji polskiej NKWD (byli oni w tych latach pierwszą grupą narodowościową represjonowaną w ZSRS).

Wszechobecna propaganda – za pośrednictwem prasy, radia, filmów, szkolnictwa, instytucji kultury – miała wpajać obywatelom przywiązanie do komunizmu, wychowywać „nowego człowieka”, głosić chwałę rzeczywistych lub rzekomych osiągnięć sowieckiego państwa. Jej kluczowym elementem był kult przywódcy, rozwinięty zwłaszcza w czasach Stalina.

Faszystowskie Włochy

We Włoszech postanowienia traktatów pokojowych nazywano „**ukradzionym zwycięstwem**”. Włochy bowiem, mimo że odstąpiły od trójprzymierza i stanęły po stronie zwycięskiej ententy, nie osiągnęły spodziewanych korzyści. Powracający z frontu Wielkiej Wojny włoscy żołnierze jako zwycięzcy oczekiwali społecznego uznania. Tymczasem czekało ich przede wszystkim bezrobocie. Wszystko to potęgowało ich frustrację. Ulice włoskich miast stały się areną starć bojówek prawicowych i lewicowych (wśród tych ostatnich coraz większą rolę odgrywali komuniści).

I. WPROWADZENIE

Odznaka Narodowej Partii Faszystowskiej, 1923 r. Łacińskie słowo *fascēs*, od którego pochodzi *fascio*, oznacza pęk różg z toporem – symbol władzy najwyższych urzędników w starożytnym Rzymie. Wyobrażenie *fascēs* stało się symbolem włoskich faszystów.

? Dlaczego, twoim zdaniem, włoscy faszyci nawiązywali właśnie do tradycji starożytnego Rzymu?

W 1919 r. powstały kombatanckie **Związki Walki** pod przywództwem **Benita Mussoliniego** (1883–1945). Stały się one zaczątkiem ruchu **faszystowskiego**, który łączył elementy socjalistyczne z nacjonalistycznymi i patriotycznymi, stawiał radykalne żądania ekonomiczne i społeczne, głosił konieczność budowy mocarstwa – Wielkich Włoch. W 1921 r. Związki przekształciły się w **Narodową Partię Faszystowską**. W jej progra-

Faszyzm (wł. *fascio* – związek) – totalitarna ideologia i ustrój polityczny stworzone przez Benita Mussoliniego, opierające się na wszechwładzy i kulcie państwa. W szerszym znaczeniu termin faszyzm jest odnoszony do ruchów i systemów politycznych opartych na dyktaturze i nawiązujących do koncepcji włoskiego faszyzmu.

mie najwyższą wartością było państwo, które miało służyć narodowi i budować jego potęgę. Za głównego przeciwnika partia uważała ugrupowania lewicowe – socjalistów i komunistów.

W **1922 r.** faszyci zorganizowali tzw. **marsz na Rzym**. Król, bojąc się wybuchu wojny domowej, powierzył Mussoliniemu tekę premiera. Rozpoczął się proces faszyzacji państwa. Zlikwidowano demokratyczne instytucje. Rozwiązano parlament, a w jego miejsce utworzono partyjny organ – Wielką Radę Faszystowską. Zniesiono wolność prasy, zlikwidowano wszystkie partie polityczne poza faszystowską. Aby sprawować totalitarną kontrolę nad obywatelami, utworzono tajną policję polityczną, zdelegalizowano niefaszystowską prasę i niefaszystowskie organizacje społeczne.

W gospodarce wprowadzono **korporacje** zrzeszające pracowników i pracodawców. Pracę uznano za społeczny obowiązek, a korporacje – za organy państwa. Pozostawiono prywatną własność przedsiębiorstw, ale pełną kontrolę nad nimi sprawowało państwo. Faszystowskiemu

Fragmenty artykułu *Państwo faszystowskie* z 1927 r. autorstwa prof. Antoniego Peretiatkowicza, polskiego prawnika i działacza politycznego

Faszyzm [...] wysuwa na plan pierwszy nie interesy jednostki, ale interes narodu i państwa, jako konkretnej organizacji politycznej narodu. Głosi zasadę zupełnego podporządkowania jednostki państwu. „Wszystko dla państwa, nic poza państwem, a przede wszystkim nic przeciw państwu”, powtórzył Mussolini w parlamencie w maju 1927 roku. „Społeczeństwo w rozumieniu faszyzmu”, powiada jeden z głównych teoretyków faszyzmu, minister Rocco „nie jest tylko sumą jednostek, ale organizmem, posiadającym własne życie, własne cele, przekraczające cele jednostek, oraz własną wartość duchową i historyczną”. Faszyzm pozostawia jednostkom wolność tylko w tych granicach i w tych kierunkach, w których to jest zgodne z interesem państwa w jego rozumieniu.

1. Wyjaśnij znaczenie słów Mussoliniego „Wszystko dla państwa, nic poza państwem, a przede wszystkim nic przeciw państwu”.
2. Odwołując się do tekstu, porównaj rozumienie wolności w myśli liberalnej i ideologii faszystowskiej.

rządowi udało się zwalczyć bezrobocie, poprawić poziom życia obywateli, zwiększyć wydatki na cele socjalne oraz na służbę zdrowia i szkolnictwo.

Państwo włoskie dbało o propagandę i swój wizerunek na zewnątrz. Zadaniem środków masowego przekazu, szkół i organizacji społecznych, kontrolowanych przez państwo, było m.in. propagowanie faszystowskiej ideologii oraz szerzenie kultu wodza – Mussoliniego, który przyjął tytuł **Duce** (czyt.: ducze; wódz). Sukcesy włoskiej polityki społecznej i gospodarczej sprawiły, że w wielu krajach zaczęto postrzegać faszyzm włoski jako interesującą propozycję ustrojową.

Nazistowskie Niemcy

W **Niemczech** warunki traktatu wersalskiego postrzegano jako niesprawiedliwe upokorzenie i określano je mianem „**dyktatu wersalskiego**”. Podobnie jak we Włoszech, po zakończeniu I wojny światowej wielu Niemców, w tym weteranów, nie potrafiło się odnaleźć w kryzysowej sytuacji. Część z nich za główne źródła zagrożenia uznawała socjalizm i komunizm. Postawy takie wzmacniał mit o „**ciosie w plecy**”, który w listopadzie 1918 r. niemieckiej armii miały zadać właśnie partie lewicowe (wywołana przez nie rewolucja listopadowa skończyła się abdykacją cesarza). Popularność zdobywały również hasła odwołujące się do **antysemityzmu**. Wiązało się to z głoszonym przez niektóre ugrupowania przekonaniem, że Żydzi mieli jakoby wspierać komunistów i rewolucję.

Doświadczenie germanizacji w XIX w. i straty terytorialne poniesione na rzecz Polski po I wojnie światowej kształtowały w społeczeństwie niemieckim również antypolonizm.

W **1919 r.** powstała Niemiecka Partia Robotników, która w 1920 r. przyjęła nazwę **Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP)**. Rok później jej przywódcą został **Adolf Hitler** (1889–1945).

NSDAP początkowo była tylko jedną z partii działających w demokratycznym państwie, a jej członkowie startowali w wyborach. Poparcie dla radykalnego programu Hitlera i **narodowych socjalistów** wzrosło w czasie światowego wielkiego kryzysu gospodarczego, który wybuchł

Niemiecka kartka pocztowa przedstawiająca członków Hitlerjugend, 1936 r. Hitlerjugend było młodzieżową organizacją paramilitarną dla chłopców powyżej 14. roku życia, wychowującą ich w duchu rasizmu i szowinizmu. Podobne organizacje nazisci stworzyli także dla dziewcząt i młodszych chłopców. Również w innych państwach totalitarnych organizacje młodzieżowe stanowiły ważny element systemu wychowania.

? Dlaczego, twoim zdaniem, totalitarne władze przywiązywały bardzo dużą wagę do kształtowania postaw młodych obywateli?

Antysemityzm – niechęć lub wrogość wobec Żydów lub osób pochodzenia żydowskiego.

Narodowy socjalizm, nazizm (skrót od niem. *Nationalsozialismus*) – totalitarna ideologia i system polityczny stworzone przez Adolfa Hitlera. Ich podstawą było rasistowskie przekonanie o wyższości rasowej Niemców nad innymi narodami, przede wszystkim Żydami. Nazizm opierał się na skrajnym nacjonalizmie i antysemityzmie, głosił ideę silnego państwa i potrzebę ekspansji terytorialnej. Występował m.in. przeciwko liberalizmowi, socjalizmowi i komunizmowi. Odrzucał demokrację parlamentarną.

Napis na bramie obozu koncentracyjnego w Dachau (obóz działał w latach 1933–1945): *Arbeit macht frei* (czyt.: arbajt macht fraj; Praca czyni wolnym).

? Poszukaj informacji o tym, w jakim celu powstał obóz koncentracyjny w Dachau i kogo w nim więziono.

? Zinterpretuj wymowę napisu umieszczonego na obozowej bramie.

? Przypomnij, jaką rolę odegrały w latach II wojny światowej niemieckie nazistowskie obozy koncentracyjne, przy których powstały również ośrodki masowej zagłady.

w 1929 r. W wyborach w 1932 r. NSDAP uzyskała ponad 37 % głosów i stała się największą partią w niemieckim parlamencie Reichstagu (czyt.: rajchstagu). W konsekwencji w 1933 r. Hitler objął urząd kanclerza (premiera). W kolejnym roku połączył w swoich rękach urzędy kanclerza i prezydenta i ogłosił się *Führerem* (czyt.: firerem; wódz) niemieckiej **III Rzeszy**.

Nazistowskie władze zniosły swobody obywatelskie, rozwiązały partie polityczne z wyjątkiem NSDAP, zlikwidowały instytucje demokracji parlamentarnej. Podjęły także działania ograniczające wpływ chrześcijaństwa na społeczeństwo (część elit nazistowskich odwoływała się nawet do pogańskich wierzeń germańskich i okultyzmu). Rozpoczął się masowy terror, który organizowały wciąż rozbudowywane struktury policji politycznej (**SS, Gestapo**). Naziści zaczęli tworzyć **obozы koncentracyjne** (pierwszym był KL Dachau koło Monachium, działający od 1933 r.). Stanowiły one wówczas miejsce odosobnienia i niewolniczej, wyniszczającej pracy przymusowej, prowadzącej niekiedy do śmierci.

Ofiarami politycznych prześladowań ze strony hitlerowców padali wszyscy uznani przez nich za przeciwników politycznych. Za głównego wroga narodu niemieckiego naziści uznawali Żydów, antysemityzm stał się jedną z głównych idei jednoczących naród wokół partii i państwa. W **1935 r.** została uchwalona podstawa prawna polityki antyżydowskiej w III Rzeszy, czyli tzw. **ustawy norymberskie**. Stawiały one obywateli niemieckich pochodzenia żydowskiego praktycznie poza prawem (można ich było pozbawić obywatelstwa, ochrony prawnej państwa i własności, zabroniono im służby w administracji i wojsku).

Rząd nazistowski skutecznie poradził sobie z wielkim kryzysem gospodarczym, m.in. dzięki dynamicznie rozwijanemu przemysłowi, przede wszystkim zbrojeniowemu. W ten sposób nie tylko zlikwidował bezrobocie, lecz także przygotował się do odrzucenia demilitaryzacyjnych ograniczeń wynikających z traktatu wersalskiego. W przemyśle i rolnictwie zachowano własność prywatną, ale właściciele przedsiębiorstw musieli realizować politykę gospodarczą państwa.

Podobnie jak w innych państwach totalitarnych, których władze stawiały sobie za cel wychowanie „nowego człowieka”, w III Rzeszy przywiązywano ogromną wagę do propagandy i kształtowania młodych ludzi w duchu nazizmu. Pomagały w tym środki przekazu, kultura, szkolnictwo, masowe organizacje. Olbrzymią rolę odgrywał również kult wodza – Hitlera.

Ekspansjonizm państw totalitarnych

Ekspansjonistyczne dążenia totalitarnych państw doprowadziły do wybuchu kolejnego wielkiego konfliktu – **II wojny światowej** (1939–1945). W III Rzeszy hasła odwetu za upokarzające warunki traktatu wersalskiego połączono z ideą zjednoczenia wszystkich Niemców w ramach

jednego państwa narodowego. Realizacją tej koncepcji były najpierw tzw. **Anschluss** Austrii (1938 r.), a następnie zajęcie obszaru czeskich Sudetów (postanowienia **konferencji monachijskiej**, 1938 r.). Kolejny etap nazistowskiej ekspansji miało stanowić zdobycie **przestrzeni życiowej** (niem. *Lebensraum*). Niemcy mieli ją uzyskać na Wschodzie, kosztem „gorszych” narodów (przede wszystkim słowiańskich).

Ekspansja była wpisana również w politykę zagraniczną i kolonialną włoskich faszystów. Ich cel stanowiła budowa **Wielkich Włoch**, nawiązujących do tradycji starożytnego Imperium Rzymskiego.

Choć sowiecki marsz na Zachód został powstrzymany w 1920 r. w wyniku wojny polsko-bolszewickiej, również ZSRS nigdy nie wyrzekł się ekspansjonistycznych dążeń. Celem sowieckich przywódców była budowa „światowego państwa proletariatu” w imię idei **komunistycznego internacjonalizmu** (patrz: s. 21).

Wielu intelektualistów na Zachodzie dało się uwieść mitowi Związku Sowieckiego. Antytotalitarną postawę konsekwentnie przyjmował natomiast Kościół katolicki, czego przejawem były dwie encykliki papieża Piusa XI z 1937 r. – sprzeciwiające się komunizmowi i niemieckiemu nazizmowi.

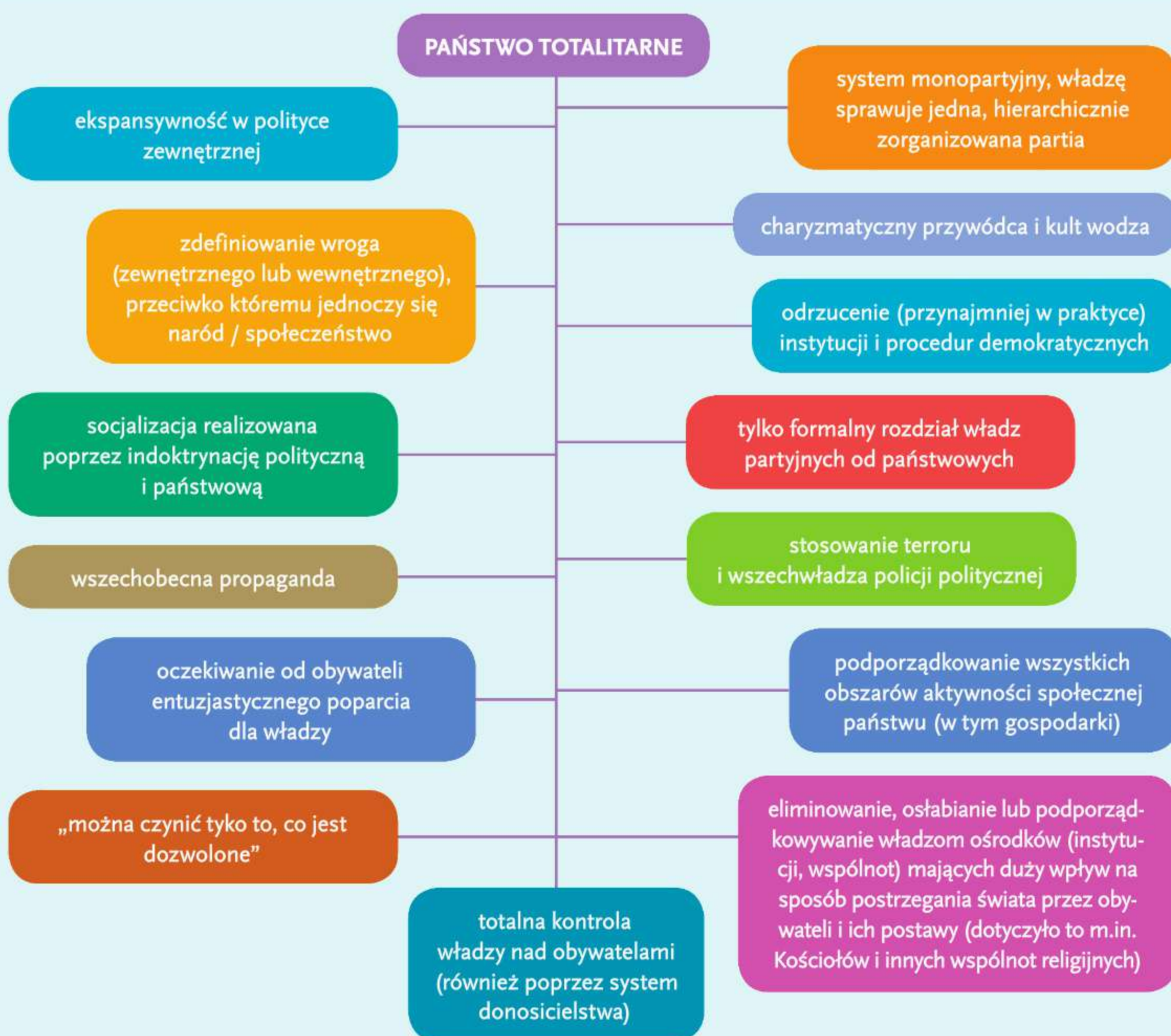
PODSUMOWANIE

- Charakterystycznym zjawiskiem w życiu politycznym Europy w okresie międzywojennym był kryzys demokracji parlamentarnej, która została w większości krajów zastąpiona przez różne formy rządów dyktatorskich.
- W trzech państwach ukształtowały się systemy totalitarne: komunistyczny w Rosji Sowieckiej / ZSRS, faszystowski we Włoszech, nazistowski w Niemczech.
- Ideologia komunistyczna opierała się na koncepcji walki klas społecznych.
- Włoski faszyzm za najwyższą wartość uznawał państwo.
- Nazizm (narodowy socjalizm) opierał się na rasistowskim przekonaniu o wyższości Niemców nad innymi narodami.
- Ekspansjonistyczne dążenia państw totalitarnych stały się jedną z głównych przyczyn wybuchu II wojny światowej.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Porównaj drogę do władzy bolszewików w Rosji, faszystów we Włoszech i nazistów w Niemczech. Zwróć uwagę na czynniki, które sprzyjały sukcesowi tych ruchów politycznych. Odwołaj się do wiedzy ze szkoły podstawowej.
2. Scharakteryzuj sposoby oddziaływania na społeczeństwo komunistów w Rosji, faszystów we Włoszech i nazistów w III Rzeszy.
3. Omów rolę, jaką w kształtowaniu się totalitaryzmów pierwszej połowy XX w. odegrały idee nacjonalizmu i szowinizmu lub internacjonalizmu.
4. Przedstaw, w jaki sposób ideologie totalitarne odnoszą się do koncepcji dobra wspólnego i jak je definiują.

5. Wyjaśnij, na czym polega różnica między zasadą „można czynić tylko to, co jest dozwolone” (patrz: schemat powyżej) a „można czynić to, co nie jest zakazane”. Czy w ten sposób można opisać różnicę między państwem totalitarnym a demokratycznym? Uzasadnij swoją odpowiedź.
6. Uzasadnij, że cechy wymienione w zamieszczonym powyżej schemacie dotyczą wszystkich państw totalitarnych, niezależnie od tego, czy deklarują się one jako narodowe (Włochy i Niemcy), czy jako internacjonalistyczne (ZSRS).

ZADANIA

7. Jaką rolę, twoim zdaniem, odgrywał kult wodza w państwach totalitarnych? Sformułuj odpowiedź, odwołując się do przykładów Stalina, Mussoliniego i Hitlera.
- *8. Na podstawie samodzielnie zebranych informacji przeanalizuj wydarzenia pierwszych lat po Wielkiej Wojnie w wybranych trzech państwach europejskich. Spróbuj wyjaśnić, dlaczego socjalkomunizm znajdował w nich spore grupy zwolenników. Przedstaw i uzasadnij swoje wnioski.

I. WPROWADZENIE

CZŁOWIEK I GRUPY SPOŁECZNE

Już starożytni myśliciele określali człowieka jako **istotę społeczną** (*animal sociale*). Człowiek tworzy bowiem różne **zbiorowości**, których członków łączą **więzi społeczne**. Ważnym typem trwałej zbiorowości jest **grupa społeczna**, składająca się z minimum trzech osób, między którymi zachodzą **relacje** (zależności) **emocjonalne** lub **formalne**. W życiu człowieka fundamentalne znaczenie ma rodzina – grupa społeczna, która pełni ważną funkcję w procesie **socjalizacji**. Człowiek jest zwykle członkiem wielu grup, w których odgrywa różne **role społeczne**. Część z tych grup ma charakter **zadaniowy** (**celowy**), a najważniejszym celem ich działania jest zwykle **dobro wspólne** (*bonum commune*).

W XVI–XVIII w. powstały różne teorie głoszące, że społeczeństwo i państwo miały się uformować na podstawie **umowy społecznej**.

W XVII w. zaczęła kształtować się ideologia liberalna. Dziś **liberalizm** stanowi jeden z głównych nurtów w życiu politycznym. Za nadrzędną wartość jego przedstawiciele uznają wolność jednostki.

OBYWATELE

Wspólnota jest rodzajem zbiorowości, której członków łączy silna **wieź emocjonalna**. Wspólnotę tworzą np. **obywatele** danego państwa. **Obywatelstwo** jest więzią prawną łączącą człowieka z państwem. Z obywatelstwem łączą się różnego rodzaju prawa i obowiązki. W dawnych czasach nie wszyscy obywatele mieli pełnię praw, zwłaszcza politycznych. Zaczęli je uzyskiwać dopiero na przełomie XIX i XX w. Współcześnie obywatele państw Unii Europejskiej mają, poza obywatelstwem swego państwa, również **obywatelstwo unijne**.

Od czasów starożytnych ludzie tworzą różne formy państw. W antycznym Rzymie ukształtowała się koncepcja **republiki** (*res publica*) – państwa, które jest pojmowane jako „rzecz wspólna” wszystkich obywateli.

NARÓD

W wyniku **rewolucji neolitycznej**, która rozpoczęła się na Bliskim Wschodzie 10 000–8000 tys. lat p.n.e., ludzie przechodzili od wędrownego do **osiadłego trybu życia**. Osiadłe zbiorowości przekształcały się w **trwałe wspólnoty**, których członkowie zaczęli postrzegać siebie jako **swoich** (**tu-tejszych**), a ludzi spoza wspólnoty – jako **obcych**. W XIX w. w związku z postępami z **industrializacji** i **urbanizacji** kształtowały się **narody** w nowoczesnym znaczeniu tego słowa. Ich członków łączy poczucie **tożsamości narodowej**. Możemy wyróżnić dwie **koncepcje powstawania narodów** – **etniczno-kulturową** i **polityczną**.

Pośród postaw związanych ze stosunkiem człowieka do państwa lub narodu należy wymienić: **patriotyzm**, **nacjonalizm**, **szowinizm**, **kosmopolityzm**, **internacjonalizm**. Postawa patriotyczna może się przejawiać np. w formie **patriotyzmu regionalnego** (**lokalnego**) lub **patriotyzmu gospodarczego**.

PAŃSTWO

Zgodnie z klasyczną **trójelementową koncepcją państwa** jego elementami są: **ludność**, **zwierzchnia władza** i **terytorium**. Inne podstawowe atrybuty (cechy wyróżniające) państwa to **suwerenność** (niezależność władzy państwowej od innych władz) oraz **przymusowość**.

Biorąc pod uwagę udział obywateli w sprawowaniu władzy, starożytni Grecy wyróżniali następujące formy ustroju państwa: **oligarchię, demokrację, monarchię, arystokrację, tyranię i ochlokrację.**

W XIX w. wraz z kształtowaniem się nowoczesnych narodów narodziła się **koncepcja państwa narodowego**. Dążenia do realizacji tej idei były wyraźnie widoczne już w wydarzeniach **Wiosny Ludów (1848–1849)**. W drugiej połowie XIX stulecia zmieniły układ sił w Europie. Powstały wówczas dwa rozległe państwa narodowe – **Królestwo Włoch (1861 r.)** i **Cesarstwo Niemieckie (1871 r.)**.

POWSTANIE II RZECZYPOSPOLITEJ

Od **schyłku XVIII w.** w dziejach Polski rozpoczął się **okres zaborów**. Polacy musieli przeciwstawiać się polityce **germanizacji i rusyfikacji**. Walka o polskość przybierała formę **walki zbrojnej (insurekcji)** lub **pracy organicznej**. Po klęsce powstania styczniowego przeważało przekonanie, że Polska może odzyskać wolność w wyniku **ogólnoeuropejskiego konfliktu**, w którym zaborcy staną do walki przeciwko sobie. W **1918 r.**, w wyniku I wojny światowej oraz zabiegów podejmowanych przez samych Polaków (walka zbrojna, dyplomacja), Polska odzyskała niepodległość.

II Rzeczpospolita przez kilka lat toczyła **walki z sąsiadami o ustalenie swoich granic**. Kilka lat trwało też kształtowanie się ustroju odrodzonego państwa. Uchwalona w **1921 r. konstytucja marcowa** odwoływała się do zasady **suwerenności narodu**.

OD I DO II WOJNY ŚWIATOWEJ

Po zakończeniu **I wojny światowej (1914–1918)** ukształtował się nowy ład międzynarodowy, określany mianem **systemu wersalskiego**. Jednym z jego fundamentów było tzw. **14 punktów Wilsona**. O ostatecznym kształcie porządku międzynarodowego zdecydowała **racja stanu** zwycięskich mocarstw.

Podczas paryskiej konferencji pokojowej wypracowano warunki traktatu pokojowego z Niemcami (**traktat wersalski, 1919 r.**), w którym znalazło się m.in. postanowienie o powołaniu **Ligi Narodów** – powszechnej organizacji, która miała zapewnić trwały pokój na świecie. Nie spełniła ona jednak pokładanych w niej nadziei. Z jednej strony w Stanach Zjednoczonych zwyciężyły dążenia **izolacjonistyczne** i państwo to nie przystąpiło do Ligi. Z drugiej strony kraje pokonane w Wielkiej Wojnie, w tym **Niemcy**, oraz komunistyczny **ZSRS** konsekwentnie dążyły do podważenia systemu wersalskiego.

DWUDZIESTOWIECZNE TOTALITARYZMY

Charakterystycznym zjawiskiem w życiu politycznym Europy w okresie międzywojennym był kryzys demokracji parlamentarnej, która została w większości krajów zastąpiona przez różne formy rządów **dyktatorskich**. W trzech państwach powstały systemy **totalitarne** (czyli takie, w których państwo dąży do przejęcia pełnej kontroli na wszystkich sferami życia obywateli).

W wyniku **przewrotu bolszewickiego (1917 r.)** w **Rosji Sowieckiej**, a następnie w **ZSRS** kształtował się totalitarny ustrój **komunistyczny**, oparty na marksistowskiej koncepcji **walki klas społecznych**. We **Włoszech** od **1922 r.** ustrój totalitarny budowała partia faszystowska, a w **Niemczech** od **1933 r.** – partia nazistowska. Włoski **faszizm** za najwyższą wartość uznawał państwo. **Nazizm (narodowy socjalizm)** opierał się na rasistowskim przekonaniu o wyższości Niemców nad innymi narodami. **Ekspansjonistyczne dążenia** państw totalitarnych stały się jedną z głównych przyczyn wybuchu II wojny światowej.

Warto przeczytać

- A. Appelbaum, *Gulag*, Warszawa 2003.
H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, Warszawa 2021.
A. Bocheński, *Dzieje głupoty w Polsce*, Kraków 2020.
M. Eksteins, *Święto wiosny. Wielka wojna i narodziny nowego wieku*, Warszawa 1996.
J. Gaarder, *Świat Zofii. Cudowna podróż w głąb historii filozofii*, Warszawa 2015.
T. Kizwalter, *O nowoczesności narodu. Przypadek Polski*, Warszawa 1999.
A. Nowak, *Polska i Rosja. Sąsiedztwo wolności i despotyzmu X–XXI w.*, Kraków 2022.
A. Paczkowski, P. Machcewicz, *Wina, kara, polityka. Rozliczenie ze zbrodniami II wojny światowej*, Kraków 2021.
P.P. Wiczorkiewicz, *Bohaterowie, renegaci, zdrajcy...*, Łomianki 2015.
J. Wieliczka-Szarkowa, *III Rzesza. Zbrodnia bez kary*, Kraków 2015.
Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie, red. M. Kordela, Warszawa 2011.

PYTANIA I POLECENIA POWTÓRZENIOWE

1. Zdefiniuj pojęcie *grupa społeczna*.
2. Podaj przykłady grup społecznych, które istniały w przeszłości, a które nie funkcjonują we współczesnych społeczeństwach. Dlaczego tak się stało?
3. Wyjaśnij, czym jest *rola społeczna*.
4. Scharakteryzuj role społeczne, które odgrywasz w życiu. Wskaż przykłady związanych z nimi działań i zachowań.
5. Omów znaczenie procesu socjalizacji w życiu człowieka.
6. Wyjaśnij, dlaczego człowieka rozumie się w tradycji jako istotę społeczną.
7. Omów znaczenie więzi społecznych w relacjach między ludźmi.
8. Przedstaw główne założenia nowożytnych koncepcji umowy społecznej.
9. Przedstaw, jak według dawnych myślicieli kształtowały się relacje między ludźmi w stanie natury, a jak – w stanie cywilizacji (w społeczeństwie zorganizowanym na podstawie umowy społecznej).
10. Powiedz, czym jest *dobro wspólne*.
11. Przeanalizuj na przykładach, na czym polega rozumienie dobra wspólnego w różnych grupach społecznych.

12. Przedstaw nowoczesne rozumienie pojęcia *naród*.
13. Wyjaśnij, kim jest obywatel.
14. Podaj definicję państwa. Wymień i scharakteryzuj jego główne atrybuty.
15. Sformułuj definicję państwa narodowego.
16. Przedstaw wpływ rodziny, narodu i państwa na jednostkę.
17. Powiedz, czym jest patriotyzm. Czym różni się od nacjonalizmu, szowinizmu i kosmopolityzmu?
18. Zdefiniuj pojęcia *monarchia* i *republika*. Podaj główne różnice między tymi dwiema formami państwa.
19. Wymień główne cechy współczesnych ustrojów demokratycznych i totalitarnych. Podaj przykłady państw (istniejących oraz nieistniejących), w których funkcjonują lub funkcjonowały te ustroje.
20. Omów znaczenie „sztafety pokoleń” w procesie kształtowania świadomości narodowej Polaków.

ZADANIA

21. Wyjaśnij, dlaczego relacje z innymi ludźmi odgrywają ważną rolę w życiu człowieka. W odpowiedzi wskaż zagrożenia, które mogą się wiązać z brakiem takich relacji.
- *22. Poszukaj informacji o współczesnych ruchach anarchistycznych i przedstaw ich hasła. Czy uważasz, że człowiek może funkcjonować bez państwa? Uzasadnij swoją opinię.
23. Czy twoim zdaniem istnieje różnica między patriotyzmem w czasie wojny i w czasie pokoju? Uzasadnij swoje stanowisko.
24. Omów podobieństwa i różnice między totalitaryzmami: faszystowskim, nazistowskim i komunistycznym.
25. Jak rozumiane jest wychowanie propaństwowe w państwach demokratycznych, a jak – w państwach totalitarnych? Omów różnice i przedstaw ich przyczyny.

II. ŚWIAT I POLSKA W LATACH 1945–1956

- Konsekwencje II wojny światowej – nowy porządek świata
- Kształtowanie się bloku wschodniego
- Stany Zjednoczone i powojenna odbudowa Europy Zachodniej
- Pierwsze lata zimnowojennej konfrontacji Wschód–Zachód
- Powojenne przemiany w Azji

8

Podstawy nowego porządku Europy i świata po II wojnie światowej

KALENDARIUM	
1941	• podpisanie <i>Karty atlantyckiej</i>
1942	• podpisanie <i>Deklaracji Narodów Zjednoczonych</i>
1943	• konferencja teherańska
	konferencja jałtańska
1945	• podpisanie <i>Karty Narodów Zjednoczonych</i>
	konferencja poczdamska
	powstanie Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ)

POJĘCIA: koalicja antyhitlerowska ■ konferencje wielkiej trójki ■ sowiecka strefa wpływów ■ *Karta atlantycka* ■ *Deklaracja Narodów Zjednoczonych* ■ Organizacja Narodów Zjednoczonych ■ *Karta Narodów Zjednoczonych* ■ Rada Bezpieczeństwa ONZ ■ organizacje wyspecjalizowane ONZ

Powstanie koalicji antyhitlerowskiej

W pierwszej połowie 1941 r. w Europie jedynym państwem, które znalazło się w stanie wojny z III Rzeszą i jej sojusznikami i nie zostało przez nie podbite, była Wielka Brytania. Brytyjski premier **Winston Churchill** (czyt.: łynston czerczil; 1874–1965) zdawał sobie jednak sprawę, że aby kontynuować wojnę z państwami Osi, Wielka Brytania potrzebuje sojuszników. W przemówieniu radiowym wygłoszonym wieczorem 22 czerwca 1941 r., czyli w dniu agresji III Rzeszy na ZSRS, nie tylko otwarcie zaprosił to państwo do współpracy przeciwko Niemcom, lecz także odniósł się do wcześniejszych związków Sowietów z nazistami.

Józef Stalin skorzystał z zaproszenia i już 12 lipca 1941 r. zawarto brytyjsko-sowieckie porozumienie o walce z Niemcami. W ten sposób zaczęła się kształtować **koalicja antyhitlerowska**, a wraz z nią relacje państw, które w przyszłości miały zdecydować o kształcie nowego porządku na świecie po II wojnie światowej.

Fragmenty przemówienia Winstona Churchilla w radiu BBC, 22 czerwca 1941 r.

Przeszłość ze wszystkimi jej zbrodniami, szaleństwami i tragediami po prostu znika. [...] Mamy jeden jedyny, nieodwołalny cel. Jest nim zniszczenie Hitlera i każdej pozostałości nazistowskiego reżimu. [...] Każdy człowiek, każde państwo walczące z nazizmem będzie naszym sprzymierzeńcem.

1. Jak oceniasz postawę brytyjskiego przywódcy? Czy, twoim zdaniem, usprawiedliwiła ją racja stanu Wielkiej Brytanii?
2. Czy słowa Churchilla zwalniały ZSRS z odpowiedzialności za współpracę z III Rzeszą na mocy paktu Ribbentrop-Mołotow? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Karta atlantycka

W dwudziestoleciu międzywojennym Stany Zjednoczone kierowały się w polityce zagranicznej zasadą izolacjonizmu (patrz: s. 43). Jednak podboje prowadzone przez Japonię w Azji w latach 30. skłoniły prezydenta **Franklina Delano Roosevelta** (czyt.: ruzwelta; 1882–1945) do rewizji tej polityki. Już od końca 1939 r. USA podejmowały różne działania o charakterze polityczno-gospodarczym mające na celu wsparcie krajów walczących z państwami Osi. W marcu 1941 r. amerykański Kongres uchwalił **Lend-Lease Act** (czyt.: lend lis akt; ustawę o pożyczce i dzierżawie) umożliwiającą wspomaganie koalicji antyfaszystowskiej poprzez sprzedaż, wypożyczenie i wynajem dóbr materialnych, w tym sprzętu wojskowego. Wreszcie w sierpniu 1941 r. przywódcy Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii podpisali **Kartę atlantycką**. W dokumencie tym, określającym cele polityki obu państw i zasady powojennego ładu pokojowego, zadeklarowali m.in.:

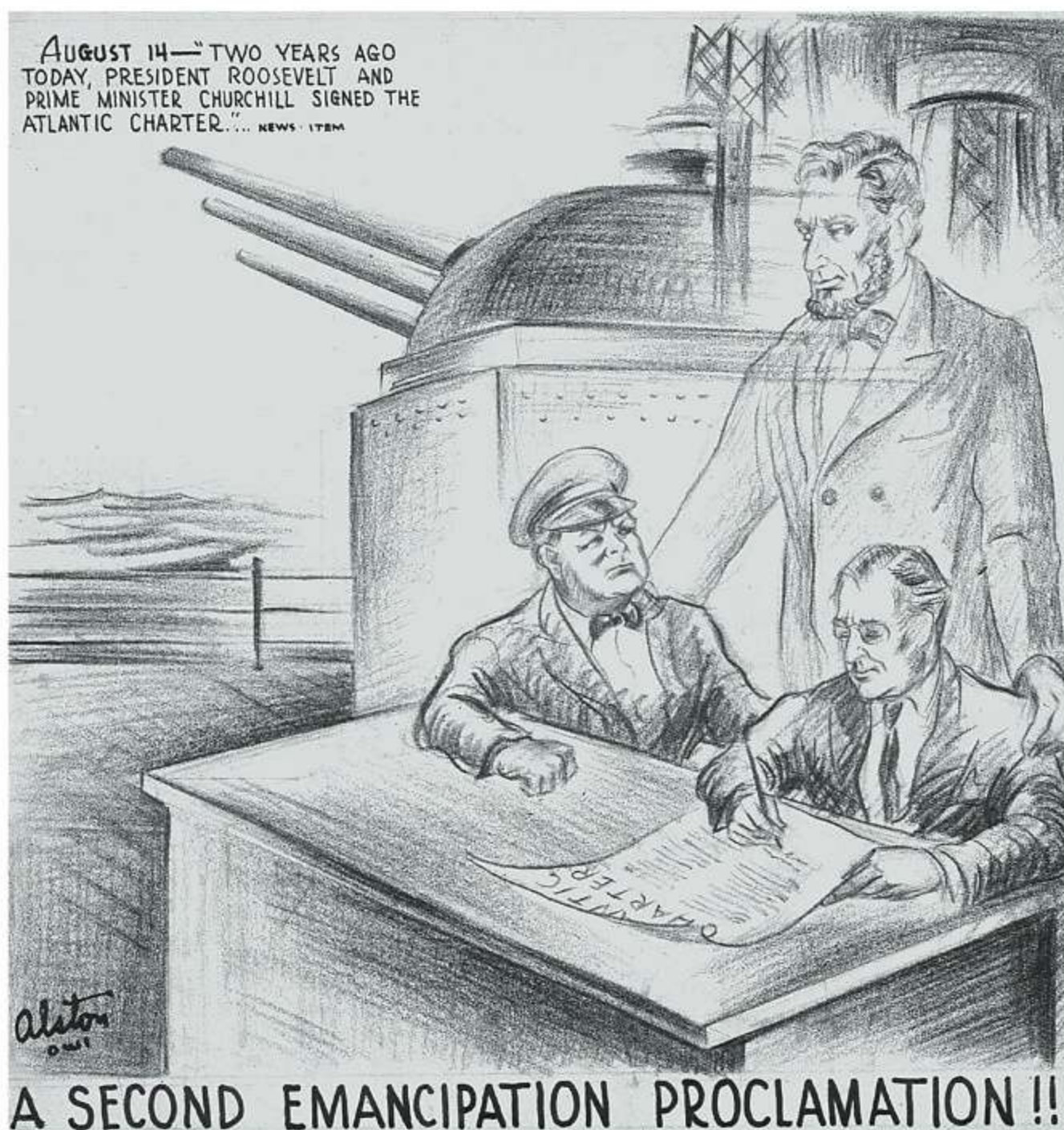
- wyrzeczenie się zdobyczy terytorialnych;
- walkę przeciw nazizmowi („tyranii narodowosocjalistycznej”);
- prawo narodów do samodzielnego wyboru własnej formy rządów;
- przywrócenie niepodległości państwom, które ją utraciły, i przeprowadzanie zmian terytorialnych tylko za zgodą narodów, których zmiany te dotyczą;
- dążenie do ścisłej współpracy gospodarczej między państwami oraz zapewnienie wolności handlu i swobody żeglugi na świecie;
- wyrzeczenie się w przyszłości stosowania przemocy w stosunkach międzynarodowych i zapewnienie stałego systemu bezpieczeństwa;
- rozbicie państw agresorów.

Kartę podpisały następnie inne państwa alianckie, w tym ZSRS, a także Rząd RP na Uchodźstwie.

Podpisanie Karty atlantyckiej, amerykańska ilustracja propagandowa z 1943 r. Winston Churchill (z lewej) i Franklin Roosevelt (z prawej) podpisali Kartę na pokładzie brytyjskiego pancernika HMS Prince of Wales (czyt.: ejcz em es prins of wejls) zakotwiczonego u wybrzeży Kanady. Rysownik Charles Aston (czyt.: czarlis astn) ukazał nad ich postaciami sylwetkę Abrahama Lincolna. Autor rysunku był afroamerykańskim malarzem i rzeźbiarzem, w czasie II wojny światowej pracował dla Biura Informacji Wojennej Stanów Zjednoczonych.

? Przypomnij sobie, kim był Lincoln i jakie były jego dokonania.

? Jak sądzisz, dlaczego rysownik odwołał się właśnie do postaci Lincolna i zatytułował ilustrację: *Druga proklamacja emancypacji?*

Konferencje wielkiej trójki

7 grudnia 1941 r., po japońskim ataku na Pearl Harbor, Stany Zjednoczone oficjalnie przystąpiły do wojny po stronie aliantów. W ten sposób ostatecznie ukształtowała się koalicja antyhitlerowska, na której czele stanęli przywódcy trzech mocarstw: brytyjski premier Churchill, prezydent USA Roosevelt i sowiecki dyktator Stalin. Nazwano ich **wielką trójką** i to ich decyzje podejmowane na kolejnych konferencjach zaważyły na powojennym kształcie świata (patrz też: tabela. s. 63).

Już podczas **konferencji w Teheranie (1943 r.)** okazało się, że trzy mocarstwa dążą do ustanowienia po wojnie swoich stref wpływów i zamierzają podejmować decyzje dotyczące terenów wyzwolanych spod okupacji niemieckiej. Stało to w sprzeczności z deklaracjami zapisanymi w *Karcie atlantyckiej*.

Na początku 1945 r. wzmocniła się pozycja ZSRS w koalicji antyhitlerowskiej. Armia Czerwona przekraczała już wschodnią granicę III Rzeszy sprzed 1939 r., a zachodni alianci dopiero szykowali się do natarcia z terytorium Francji na linię Renu. Ponadto przedłużające się działania militarne przeciw Japonii skłaniały USA do szukania wsparcia sowieckiego w wojnie na Pacyfiku. Strona zachodnia – Amerykanie i Brytyjczycy – miała coraz mniej argumentów w rozmowach z Sowietami. Wyraźnie pokazały to ustalenia **konferencji w Jałcie** (styczeń 1945 r.), podczas której Stalin zrealizował wszystkie swoje cele.

Kolejna konferencja wielkiej trójki w **Poczdamiu** (lipiec–sierpień 1945 r.) odbywała się w zmienionym składzie. Stany Zjednoczone reprezentował nowy prezydent **Harry Truman**. Churchilla w czasie trwania obrad zastąpił **Clement Attlee** (czyt.: klement etli), który w wyniku wyborów parlamentarnych został premierem Wielkiej Brytanii. Ze starego składu wielkiej trójki pozostał tylko Stalin, co niewątpliwie miało bezpośredni wpływ na decyzje dotyczące sowieckiej strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej.

Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt i Józef Stalin (siedzą od lewej) podczas konferencji w Jałcie. Spotkanie odbyło się na Krymie, należącym wówczas do ZSRS, Stalin miał więc możliwość m.in. zainstalowania podsłuchów w odpowiednich miejscach. Dzięki nim sowiecki dyktator zyskał pełny dostęp do wszystkich, nawet najtajniejszych rozmów i ustaleń swoich amerykańskich oraz brytyjskich gości.

? Spróbuj ocenić, jaki wpływ na przebieg rozmów dyplomatycznych mogło i nadal może mieć korzystanie z różnych technik szpiegowskich.

Podejmując decyzje podczas konferencji wielkiej trójki, alianci zachodni nie tylko ignorowali informacje o zbrodniach popełnianych na terenach zajmowanych przez Armię Czerwoną. W imię własnej racji stanu godzili się również z tym, że w Europie Środkowej i Wschodniej powstanie **sowiecka strefa wpływów**, a żyjącym tam społeczeństwom zostanie narzucony komunistyczny totalitaryzm.

Konferencje wielkiej trójki (wybrane decyzje)

Miejsce, data i uczestnicy	Decyzje dotyczące Niemiec	Decyzje dotyczące Polski
Teheran 28 XI–1 XII 1943 J. Stalin (ZSRS) F.D. Roosevelt (USA) W. Churchill (Wielka Brytania)	– decyzja o otwarciu drugiego frontu w Europie w północnej Francji w połowie 1944 r.; – deklaracja o powołaniu po wojnie międzynarodowej organizacji pokojowej; – decyzja o rozbiciu potęgi Niemiec i o likwidacji faszystów; – uznanie niepodległego bytu Austrii.	– uznanie tzw. linii Curzona (czyt.: ker-zona) za granicę między Polską a ZSRS (patrz: s. 87) – ta decyzja została utajniona na prośbę Roosevelta (który w obliczu zbliżających się wyborów w USA obawiał się negatywnej reakcji ze strony amerykańskiej Polonii); – przyznanie Polsce nabytków terytorialnych kosztem Niemiec.
Jałta 4–11 II 1945 J. Stalin (ZSRS) F.D. Roosevelt (USA) W. Churchill (Wielka Brytania)	– decyzja o przystąpieniu ZSRS do wojny przeciwko Japonii nie później niż trzy miesiące po pokonaniu Niemiec; – przyznanie ZSRS południowego Sachalinu i Wysp Kurylskich kosztem Japonii; – decyzja o okupacji Niemiec przez cztery mocarstwa i o zniszczeniu nazizmu; – deklaracja o osądzeniu zbrodniarzy wojennych; – określenie daty i trybu zwołania pierwszej konferencji międzynarodowej organizacji pokojowej.	– potwierdzenie przebiegu nowej granicy polsko-sowieckiej na tzw. linii Curzona; – decyzja o powstaniu w Polsce Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej i przeprowadzeniu wolnych wyborów.
Poczdam 17 VII–2 VIII 1945 J. Stalin (ZSRS) H. Truman (USA) W. Churchill / C. Attlee (Wielka Brytania)	– obarczenie Niemiec odpowiedzialnością za II wojnę światową; – przeprowadzenie w Niemczech: demilitaryzacji, dekartelizacji, denazyfikacji, demokratyzacji (patrz: s. 105); – postanowienie o ściganiu i ukaraniu zbrodniarzy hitlerowskich; – utworzenie Sojuszniczej Rady Kontroli dla obszarów Niemiec; – podział Niemiec na cztery strefy okupacyjne; – uznanie odrębności państwowej Austrii; – ustalenie zasad wypłaty odszkodowań wojennych przez Niemcy i ich sojuszników; – decyzja o przesiedleniu ludności niemieckiej z Czechosłowacji, Węgier i Polski do Niemiec; – utworzenie Rady Ministrów Spraw Zagranicznych Mocarstw w celu przygotowania traktatów pokojowych z Niemcami i ich sojusznikami.	– przekazanie Polsce terytoriów na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej; – przyłączenie do Polski Gdańska, Warmii i Mazur; – potwierdzenie tzw. linii Curzona jako granicy pomiędzy Polską a ZSRS (potwierdzenie ustaleń z Jałty); – uznanie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (na skutek czego utracił uznanie rząd RP na uchodźstwie).

? Porównaj wymienione wyżej decyzje z zapisami *Karty atlantyckiej*. Które z nich realizowały postanowienia tego dokumentu, a które były z nimi sprzeczne?

Powstanie Organizacji Narodów Zjednoczonych

Już w *Karcie atlantyckiej* zostało wyrażone dążenie do zapewnienia trwałego pokoju, stworzenia stałego światowego systemu bezpieczeństwa oraz ograniczenia zbrojeń. 1 stycznia 1942 r. w Waszyngtonie przedstawiciele 26 państw alianckich podpisali dokument przygotowujący utworzenie powszechnej światowej organizacji – **Deklarację Narodów Zjednoczonych** (zwaną również *Deklaracją waszyngtonską*). Zobowiązywali się w niej do walki z państwami faszystowskimi i niezawierania z nimi odrębnego rozejmu ani pokoju, a także do użycia w tej walce wszystkich sił oraz całego potencjału gospodarczego i politycznego. W deklaracji po raz pierwszy pojawiło się sformułowanie **Narody Zjednoczone**, którego w czasie II wojny światowej używano jako określenia państw koalicji antyhitlerowskiej. 26 czerwca 1945 r. repre-

WARTO WIEDZIEĆ

Warto pamiętać, że również **Polska jest uznawana za założyciela ONZ** (jako 51. kraj), choć na konferencji w San Francisco nie miała swojego przedstawiciela, ponieważ rząd RP na uchodźstwie nie był uznawany przez ZSRS, a nie powstał jeszcze zapowiadany w Jaltie Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej. Polska podpisała Kartę 16 października 1945 r.

zentanci 50 państw podpisali w San Francisco **Kartę Narodów Zjednoczonych**. Stała się ona podstawą prawną **Organizacji Narodów Zjednoczonych** (ONZ; ang. *United Nations*, czyt.: junajted nejszjyns, UN), która rozpoczęła działanie 24 października tego samego roku. Jako jej główne cele przyjęto: zapewnienie pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego, rozwój współpracy między narodami, popieranie przestrzegania praw człowieka.

Preambula (wstęp) *Karty Narodów Zjednoczonych*

My, Ludy Narodów Zjednoczonych, zdecydowane uchronić przyszłe pokolenia od klęski wojny, która dwukrotnie za naszego życia wyrządziła ludzkości niewypowiedziane cierpienia, przywrócić wiarę w podstawowe prawa człowieka, godność i wartość jednostki, równość praw mężczyzn i kobiet oraz narodów wielkich i małych, stworzyć warunki umożliwiające utrzymanie sprawiedliwości i poszanowanie zobowiązań wynikających z umów międzynarodowych i innych źródeł prawa międzynarodowego, popierać postęp społeczny i poprawę warunków życia w większej wolności, i w tym celu

postępować tolerancyjnie i żyć ze sobą w pokoju jak dobrzy sąsiedzi, zjednoczyć swe siły dla utrzymania międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, zapewnić przez przyjęcie zasad i ustalenie metod, aby siła zbrojna używana była wyłącznie we wspólnym interesie, korzystać z organizacji międzynarodowych w celu popierania gospodarczego i społecznego postępu wszystkich narodów,

postanowiliśmy zjednoczyć nasze wysiłki dla wypełnienia tych zadań.

Zgodnie z tym rządy nasze, przez zgromadzonych w mieście San Francisco przedstawicieli [...] zgodziły się przyjąć niniejszą Kartę Narodów Zjednoczonych i niniejszym tworzą organizację międzynarodową pod nazwą „Organizacja Narodów Zjednoczonych”.

1. Do jakich wydarzeń historycznych odwołuje się dokument? Jakie znaczenie miała, twoim zdaniem, pamięć o tych wydarzeniach dla mieszkańców krajów, które utworzyły ONZ?
2. Wymień cele ONZ, które zostały zapisane w preambule Karty. Podziel je na następujące kategorie: stosunki i bezpieczeństwo międzynarodowe, kwestie społeczne, kwestie gospodarcze.

OPERACJE POKOJOWE ONZ

Operacje pokojowe ONZ to działania mające na celu m.in. wprowadzenie w życie lub nadzorowanie realizacji postanowień o zawieszeniu broni lub zawarciu pokoju, rozdzielenie wojsk walczących stron, organizowanie pomocy humanitarnej i odbudowy kraju po wojnie. Strony konfliktu lub państwa, na których terytoriach ma przebiegać misja, muszą wyrazić na nią zgodę. Podstawą operacji są z reguły decyzje Rady Bezpieczeństwa (rządziej Zgromadzenia Ogólnego). Jej realizację powierza się siłom pokojowym ONZ (tzw. błękitnym hełmom), złożonym z kontyngentów wojskowych (i / lub sił policyjnych, personelu cywilnego) oddanych do dyspozycji ONZ przez poszczególne państwa. Siły takie mają prawo używać broni jedynie w samoobronie, ewentualnie do ochrony ludności cywilnej. Nie zawsze jednak takie misje były skuteczne. Przykładem mogą tu być dramatyczne wydarzenia z czasów wojny w byłej Jugosławii, kiedy to siły ONZ nie zdołały w 1995 r. zapobiec ludobójstwu bośniackich muzułmanów w Srebrenicy (patrz: część 2. podręcznika).

Misje pokojowe należy odróżnić od sytuacji, gdy Rada Bezpieczeństwa stwierdzi zagrożenie pokoju lub akt agresji, a środki niemilitarne (najczęściej sankcje ekonomiczne) okazały się nieskuteczne. Rada może wówczas podjąć decyzję o użyciu siły i upoważnić państwa członkowskie do przeprowadzenia operacji zbrojnej. Tak było np. w przypadku wojny koreańskiej (patrz: s. 115) czy I wojny w Zatoce Perskiej (1991 r.).

Żołnierze polskiego kontyngentu uczestniczący w misji pokojowej ONZ w Czadzie, 2009 r.

ONZ – próba oceny

Działania ONZ w ciągu blisko 80 ostatnich lat nie są oceniane jednoznacznie. Z jednej strony przez długi czas była ona forum dialogu między dwoma wrogimi blokami – zachodnim i sowieckim – i z pewnością miała swój udział w zapobieżeniu wybuchowi kolejnej wojny światowej (m.in. dzięki promowaniu porozumień rozbrojeniowych). Pozytywną rolę odgrywały i odgrywają, przede wszystkim na obszarach pozaeuropejskich, operacje pokojowe i pomoc gospodarcza, a także akcje humanitarne skierowane nie tylko do ofiar wojen, lecz także do poszkodowanych w klęskach żywiołowych. Z drugiej strony problemem był i pozostaje m.in. sposób działania Rady Bezpieczeństwa, w której każdy z pięciu stałych członków ma prawo weta. Dobitny jest przykład ostatnich lat, gdy Rosja (jeden ze stałych członków Rady) rozpoczęła zbrojną agresję przeciw Ukrainie, a jednocześnie uniemożliwia ONZ podjęcie skutecznej reakcji na swoje działania.

W okresie po II wojnie światowej rywalizacja sowiecko-amerykańska, ekspansja agresywnych ideologii, spory graniczne, konflikty religijne itp. stały się przyczyną licznych wojen o charakterze lokalnym czy regionalnym, a światowy system zabezpieczeń okazał się bezradny w ich obliczu. Trzeba przy tym pamiętać, że konflikty te zwykle stosunkowo szybko by się wypaliły. Podtrzymywało je jednak polityczne i finansowe wsparcie oraz dostawy broni ze strony mocarstw dążących w ten sposób do powiększenia swoich stref wpływów.

ORGANIZACJA NARODÓW

główne organy i ich podstawowe

ZGROMADZENIE OGÓLNE

jest głównym organem ONZ i forum dyskusji o kwestiach zapisanych w Karcie NZ, jak np.: wspieranie pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego oraz rozwoju gospodarczego i społecznego, stanowienie regulacji z zakresu prawa morza i wykorzystania przestrzeni kosmicznej, wymiana handlowa, kontrola zbrojeń, prawa człowieka, ochrona uchodźców, ochrona środowiska i zasobów naturalnych. Każdy kraj członkowski ma w nim swoich przedstawicieli. Zgromadzenie podejmuje decyzje przez głosowanie – każdy kraj dysponuje jednym głosem.

Kompetencje:

- przyjmuje rezolucje (zalecenia) i pomaga formułować regulacje prawa międzynarodowego;
- koordynuje prace innych organów i ciał pomocniczych ONZ;
- zwraca uwagę Rady Bezpieczeństwa na zagrożenia bezpieczeństwa i pokoju na świecie;
- na mocy rekomendacji Rady Bezpieczeństwa przyjmuje do ONZ nowych członków;
- wybiera lub uczestniczy w wyborze innych głównych organów ONZ.

RADA BEZPIECZEŃSTWA

stoi na straży pokoju i bezpieczeństwa na świecie. Wszystkie kraje członkowskie ONZ są zobowiązane podporządkować się jej decyzjom. Składa się z pięciu członków stałych: Chin, Francji, Rosji (dawniej ZSRS), Wielkiej Brytanii i USA oraz 10 członków niestałych wybieranych na dwuletnią kadencję przez Zgromadzenie Ogólne. Do podjęcia decyzji przez Radę wymagana jest zgoda dziewięciu członków, w tym wszystkich członków stałych, którzy dysponują prawem weta. Jeśli przynajmniej jeden z nich zgłosi sprzeciw, uchwała nie zostanie przyjęta.

Kompetencje:

- bada sytuacje zagrażające pokojowi i rekomenduje sposoby ich rozwiązania, stwierdza zagrożenie dla pokoju lub agresję;
- podejmuje decyzje o zastosowaniu środków w celu przywrócenia pokoju i bezpieczeństwa (sankcje ekonomiczne, użycie siły);
- decyduje o powołaniu misji pokojowych (patrz: s. 65);
- udziela rekomendacji Zgromadzeniu Ogólnemu w sprawie przyjęcia nowych członków oraz kandydatów na Sekretarza Generalnego;
- wraz ze Zgromadzeniem Ogólnym wybiera sędziów Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości.

W SKŁAD SYSTEMU ONZ WCHODZĄ RÓWNIEŻ:

- programy, fundusze i inne jednostki ONZ powołane przez Zgromadzenie Ogólne do realizacji określonych zadań, współpracujące ściśle z Radą Gospodarczą i Społeczną, np.: Biuro Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (UNHCR), Fundusz Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci (UNICEF), Program Narodów Zjednoczonych ds. Ochrony Środowiska (UNEP), Konferencja Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju (UNCTAD), Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO);
- organizacje wyspecjalizowane ONZ i powiązane z ONZ (odrębne, autonomiczne organizacje międzynarodowe działające w różnych dziedzinach, powiązane z ONZ umowami określającymi zasady ich współpracy), np.: Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), Międzynarodowa Organizacja Lotnictwa Cywilnego (ICAO), Międzynarodowa Organizacja Pracy (ILO), Światowa Organizacja Zdrowia (WHO), Międzynarodowa Organizacja Energii Atomowej (IAEA), Światowa Organizacja Handlu (WTO).

UNESCO

WHO

ILO

UNICEF

ICAO

IAEA

ZJEDNOCZONYCH kompetencje

RADA GOSPODARCZA I SPOŁECZNA

jest forum międzynarodowych dyskusji na temat szeroko pojmowanych kwestii ekonomicznych, społecznych, kultury, edukacji, zdrowia, przestrzegania praw człowieka. Składa się z 54 członków wybieranych przez Zgromadzenie Ogólne na trzyletnią kadencję. Podejmuje uchwały większością głosów – każdy członek dysponuje jednym głosem.

Kompetencje:

- organizuje konferencje oraz powołuje komisje (np. regionalne) i zespoły eksperckie, które wykonują na jej zlecenie szczegółowe zadania;
- inicjuje badania, przygotowuje raporty, projekty konwencji dla Zgromadzenia Ogólnego, zalecenia dla państw członkowskich;
- koordynuje działalność większości organizacji wyspecjalizowanych i innych programów wchodzących w skład systemu ONZ.

MIĘDZYNARODOWY TRYBUNAŁ SPRAWIEDLIWOŚCI

jest głównym organem sądowym ONZ. Zastąpił Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej, funkcjonujący w ramach systemu Ligi Narodów (patrz: s. 42) i działa na zasadach opartych na statucie swego poprzednika. Składa się z 15 niezależnych sędziów wybieranych na dziewięcioletnie kadencje przez Zgromadzenie Ogólne i Radę Bezpieczeństwa.

Kompetencje:

- rozstrzyga spory międzynarodowe, a wydawane przez niego wyroki są dla stron ostateczne;
- wydaje opinie doradcze dla organów ONZ i innych organizacji międzynarodowych.

RADA POWIERNICZA

została utworzona w celu sprawowania kontroli nad obszarami powierniczymi ONZ (głównie wcześniejszymi terytoriami mandatowymi Ligi Narodów, patrz: s. 43). Zawiesiła działanie w 1994 r. w związku z tym, że wszystkie terytoria powiernicze uzyskały niepodległość lub przyłączyły się do niepodległych krajów sąsiednich. W jej skład wchodziło pięciu stałych członków Rady Bezpieczeństwa.

SEKRETARIAT

zajmuje się obsługą administracyjną i techniczną pozostałych głównych organów ONZ i wypełnia zlecone przez nie zadania. Zatrudnia ok. 43 tys. osób na całym świecie.

Na czele Sekretariatu stoi Sekretarz Generalny, wybierany na pięcioletnią kadencję przez Zgromadzenie Ogólne na podstawie rekomendacji Rady Bezpieczeństwa.

Kompetencje Sekretarza Generalnego:

- reprezentuje ONZ w kontaktach z państwami i innymi organizacjami;
- prezentuje światowej opinii publicznej działania ONZ;
- koordynuje działania całego systemu ONZ (głównych organów, programów i funduszy, organizacji wyspecjalizowanych);
- zwraca uwagę Rady Bezpieczeństwa na sytuacje zagrażające pokojowi i bezpieczeństwu na świecie;
- pośredniczy w rozwiązywaniu sporów międzynarodowych;
- nadzoruje przestrzeganie praw człowieka i akcje humanitarne;
- wykonuje inne zadania zlecone przez Zgromadzenie Ogólne, Radę Bezpieczeństwa, Radę Gospodarczą i Społeczną.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Omów symbolikę godła ONZ oraz godeł jej organizacji wyspecjalizowanych. Do jakich wartości i celów odwołują się te znaki graficzne?
2. Jakie znaczenie dla skuteczności działania ONZ ma prawo weta przysługujące stałym członkom Rady Bezpieczeństwa? W uzasadnieniu odpowiedzi odwołaj się do konkretnych przykładów.
3. Czy, twoim zdaniem, działania dotyczące kwestii gospodarczych, społecznych i ochrony środowiska mają wpływ na utrzymanie bezpieczeństwa i pokoju na świecie? Uzasadnij odpowiedź.

PODSUMOWANIE

- O kształcie międzynarodowego ładu, który powstał po zakończeniu II wojny światowej, zdecydowała wielka trójka, czyli przywódcy trzech mocarstw stojących na czele koalicji antyhitlerowskiej – ZSRS, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii.
- Najważniejsze postanowienia wielkiej trójki podjęto na konferencjach w Teheranie, Jałcie i Poczdamie, podczas których przywódcy USA i Wielkiej Brytanii zgodzili się na powstanie sowieckiej strefy wpływów w Europie Środkowej i Wschodniej.
- Zgodnie z deklaracjami wielkiej trójki wkrótce po zakończeniu wojny została powołana Organizacja Narodów Zjednoczonych, działająca w celu zapewnienia pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego oraz rozwoju wszechstronnej współpracy między narodami.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Wymień motywy, którymi kierowali się sygnatariusze *Karty atlantyckiej*. Jaką mieli wizję powojennego świata?
2. Czy twoim zdaniem ustalenia wielkiej trójki opierały się na koncepcji dobra wspólnego czy na racji stanu poszczególnych mocarstw? Uzasadnij swoją opinię.
3. Porządek międzynarodowy ukształtowany po II wojnie światowej w Europie jest nazywany łańcem jałtańskim. Oceń, czy jest to trafne określenie.
4. Dlaczego odpowiedzialnością za II wojnę światową podczas konferencji w Poczdamie obciążone zostały jedynie Niemcy? Czy słusznie? Przedstaw swoje stanowisko.
5. Omów genezę i cele, jakie zostały postawione przed tą organizacją.

ZADANIA

6. Na podstawie samodzielnie zebranych informacji przedstaw cele i działania wybranej organizacji wyspecjalizowanej ONZ.
- *7. Porównaj propozycje uporządkowania świata po dwudziestowiecznych wojnach, przedstawione w 14 punktach Wilsona i *Karcie atlantyckiej*.
8. Porównaj struktury i kompetencje organów Ligi Narodów (patrz: s. 42) i ONZ. Wyjaśnij, w jakim kierunku szły zmiany po doświadczeniach okresu międzywojennego i II wojny światowej.

9 Zakończenie II wojny światowej oraz jej społeczne i prawne dziedzictwo

KALENDARIUM	
1939	1 IX • atak III Rzeszy i Słowacji na Polskę, wybuch II wojny światowej 17 IX • atak ZSRS na Polskę
1945	8 V • kapitulacja III Rzeszy, zakończenie działań wojennych w Europie
1945	2 IX • kapitulacja Japonii, zakończenie działań wojennych okresu II wojny światowej
1947	pokój paryski, traktaty pokojowe pomiędzy aliantami a sojusznikami III Rzeszy
1951	traktat pokojowy aliantów z Japonią (niepodpisany przez ZSRS)
1955	jednostronne ogłaszanie deklaracji o zakończeniu stanu wojny z Niemcami przez ZSRS i państwa od niego zależne (Polska: 28 II 1955)

POJĘCIA: wojna ■ wojna totalna ■ pokój (traktat pokojowy) ■ rozejm ■ zawieszenie broni ■ czystka etniczna ■ zbrodnie przeciwko ludzkości ■ genocide (ludobójstwo) ■ zbrodnie wojenne ■ zniszczenia wojenne

Koniec wojny?

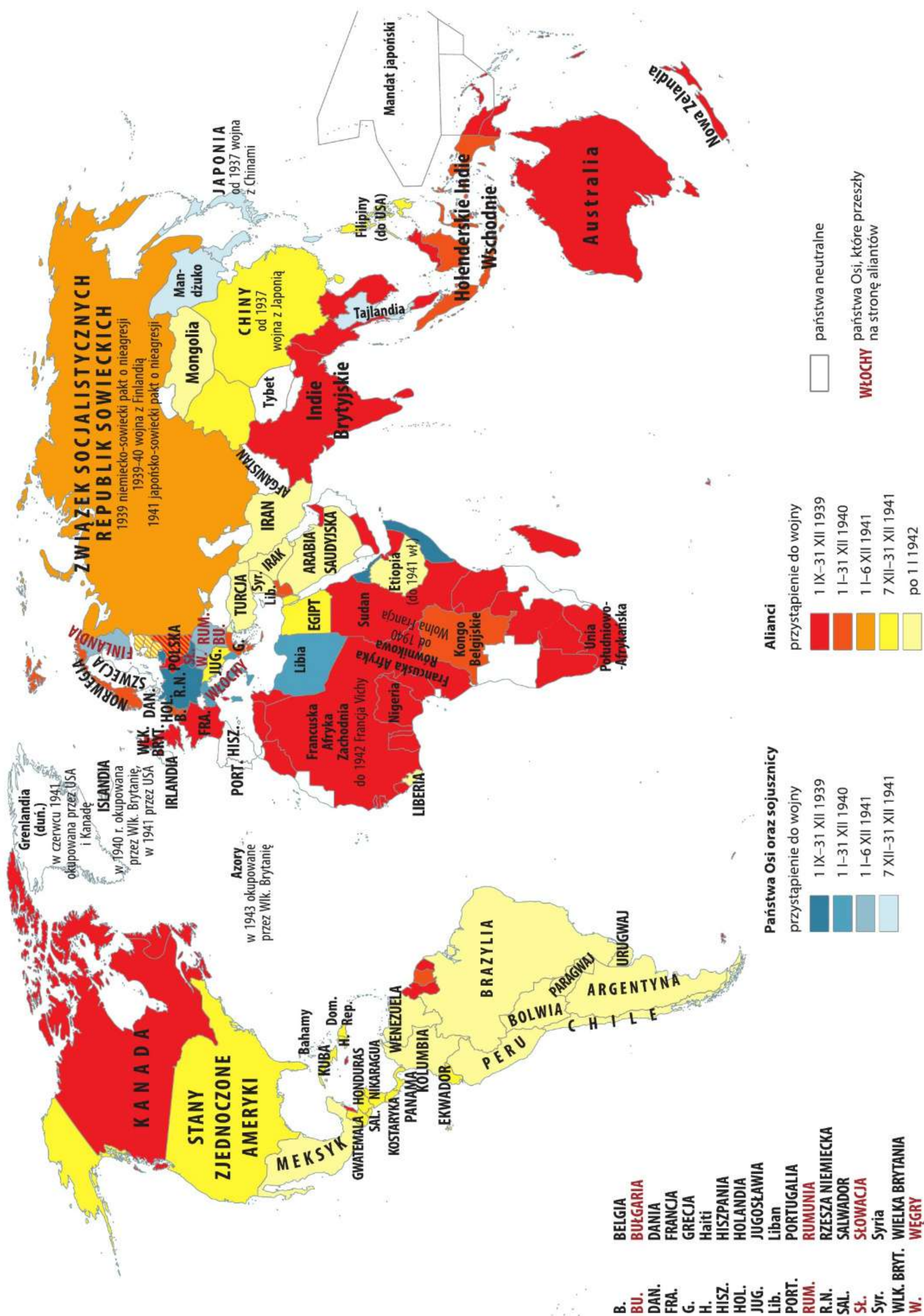
Co roku obchodzimy rocznicę **zakończenia II wojny światowej**. Jednak przy tej okazji powinniśmy zadać pytanie, czy rzeczywiście II wojna światowa zakończyła się zgodnie z zasadami prawa międzynarodowego w maju 1945 r. Okazuje się, że odpowiedź nie jest oczywista i nie chodzi tu tylko o różnice zdań dotyczące daty dziennej (patrz: *Warto wiedzieć*).

Przede wszystkim trzeba ustalić, o jakiej wojnie mówimy. Z punktu widzenia aliantów zachodnich i Polski mamy na myśli II wojnę światową rozpoczętą 1 września 1939 r. atakiem na Polskę przez Niemcy (wspierane przez uzależnioną od nich Słowację). Agresja ta została przeprowadzona zgodnie z ustaleniami niemiecko-sowieckimi, które znalazły się w tajnym protokole paktu Ribbentrop–Mołotow (nazywanego też paktem Hitler–Stalin). Jednak ZSRS nie uznawał swojego wkroczenia do Polski 17 września 1939 r. za działanie wojenne. Z sowieckiego punktu widzenia wojna rozpoczęła się dopiero od ataku III Rzeszy na ZSRS, czyli 22 czerwca 1941 r. Co więcej, dla Sowietów była to wielka wojna ojczyźniana, a nie „druga ogólnoświatowa”, do której mieli przyłączyć się formalnie w sierpniu 1945 r., wypowiadając wojnę Japonii.

WARTO WIEDZIEĆ

Przedstawiciele III Rzeszy po raz pierwszy podpisali **bezwarunkową kapitulację** 7 maja 1945 r. we francuskim Reims (czyt. ręs) przed reprezentantami USA i Wielkiej Brytanii. Jednak na życzenie Stalina ceremonię tę zorganizowano powtórnie, tym razem w zdobytym przez Sowietów Berlinie, z udziałem przedstawicieli ZSRS, USA, Wielkiej Brytanii, a także Francji. Akt podpisania nastąpił tam **8 maja** o godzinie 22:43 czasu środkowoeuropejskiego. Ze względu na różnicę stref czasowych w Moskwie była już wtedy godzina 0:43 9 maja. Dlatego w krajach zachodnich rocznicę zakończenia II wojny światowej obchodzi się do dziś 8 maja, a w Związku Sowieckim i zależnych od niego krajach celebrowano ją 9 maja (i tego dnia obchodzi się ją do dziś w Federacji Rosyjskiej).

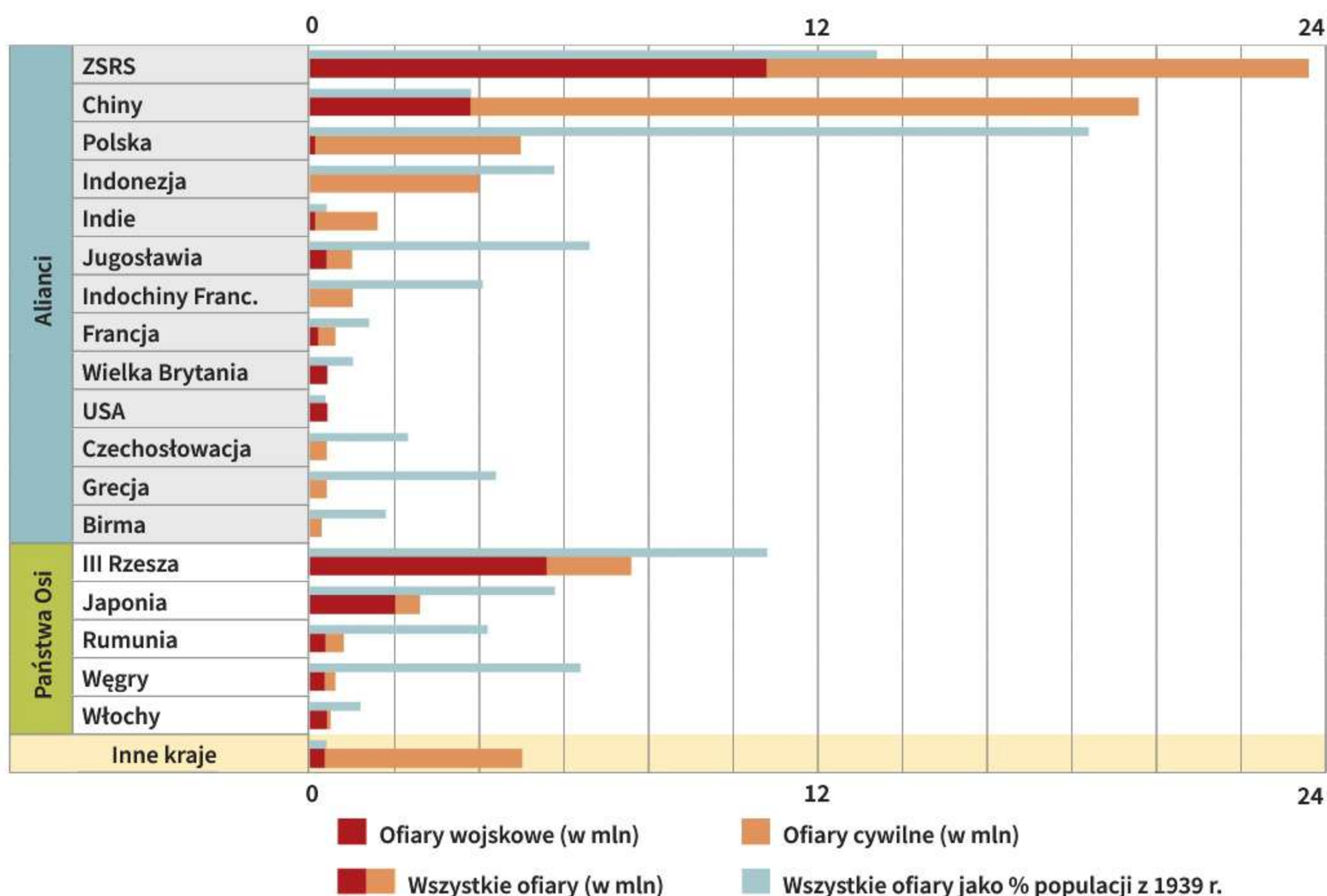

Stan **wojny** między państwami kończy zawarcie **traktatu pokojowego**. Okazuje się, że z tym ostatnim w przypadku II wojny światowej również mamy problem. Pokój nie jest bowiem tym samym co zawieszenie broni czy bezwarunkowa kapitulacja, którą Niemcy podpisały **8 maja 1945 r.**, a Japonia **2 września** tego samego roku.

W przypadku europejskich sojuszników III Rzeszy sprawa jest dość prosta. Traktaty pokojowe z aliantami państwa te podpisały **10 lutego 1947 r.** w Paryżu. Z kolei **8 września 1951 r.** alianci (oprócz ZSRS i państw od niego zależnych) zawarli pokój z Japonią, a w następnym roku Japonia formalnie zakończyła stan wojny z Chinami (**28 kwietnia 1952 r.**). Co ciekawe, 19 października 1956 r. Związek Sowiecki podpisał w Moskwie z Japonią dwustronną deklarację o zakończeniu stanu wojny bez zawarcia pokoju (do dzisiaj oba państwa są w sporze o Wyspy Kurylskie). Polska zaś pokój z Japonią zawarła 8 lutego 1957 r. w Nowym Jorku.

Wojna – zorganizowana walka zbrojna między państwami, narodami lub grupami społecznymi. Wojnę może zapoczątkować jej **wypowiedzenie** (jednak sam akt wypowiedzenia wojny nie musi oznaczać faktycznego rozpoczęcia walki zbrojnej). Zawarcie **rozejmu** (bezterminowe przerwanie działań zbrojnych na wszystkich frontach) lub **zawieszenie broni** (przerwanie walk, zwykle na jakiś czas, na wszystkich lub niektórych odcinkach frontu) nie są równoznaczne z zakończeniem wojny. Formalnie kończy ją dopiero zawarcie **pokoju** (podpisanie **traktatu pokojowego**).

Ofiary II wojny światowej (wybrane państwa).

? Wyjaśnij, dlaczego cywile stanowili większość ofiar wojny. Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do wiedzy ze szkoły podstawowej.

? Wymień państwa, które poniosły w czasie II wojny światowej największe straty ludnościowe.

Pokojowe relacje z Niemcami zachodni alianci uregulowali **7 września 1949 r.**, w momencie przekształcenia trzech stref okupacyjnych (amerykańskiej, brytyjskiej i francuskiej) w **Republikę Federalną Niemiec (RFN)**. Miesiąc później na obszarze strefy sowieckiej utworzono zależną od ZSRS **Niemiecką Republiką Demokratyczną (NRD)**. Nie zmieniło to jednak relacji Związku Sowieckiego i państw Europy Wschodniej z Niemcami – stan wojny formalnie trwał. Dopiero plany utworzenia sojuszu wojskowego – Układu Warszawskiego – i włączenia do niego NRD skłoniły ZSRS i inne państwa komunistyczne do wydania jednostronnych oświadczeń o zakończeniu stanu wojny z Niemcami. Nastąpiło to w 1955 r.

Wojna totalna (łac. *totalis* – całkowity)

– wojna, której celem jest zniszczenie przeciwnika wszelkimi dostępnymi środkami i metodami, bez uwzględniania ograniczeń wynikających z zasad moralnych i prawa międzynarodowego. Wiąże się zwykle z masowym niszczeniem siły żywej, czyli żołnierzy, sprzętu wojskowego i gospodarki przeciwnika, a także z działaniami wymierzonymi w ludność cywilną.

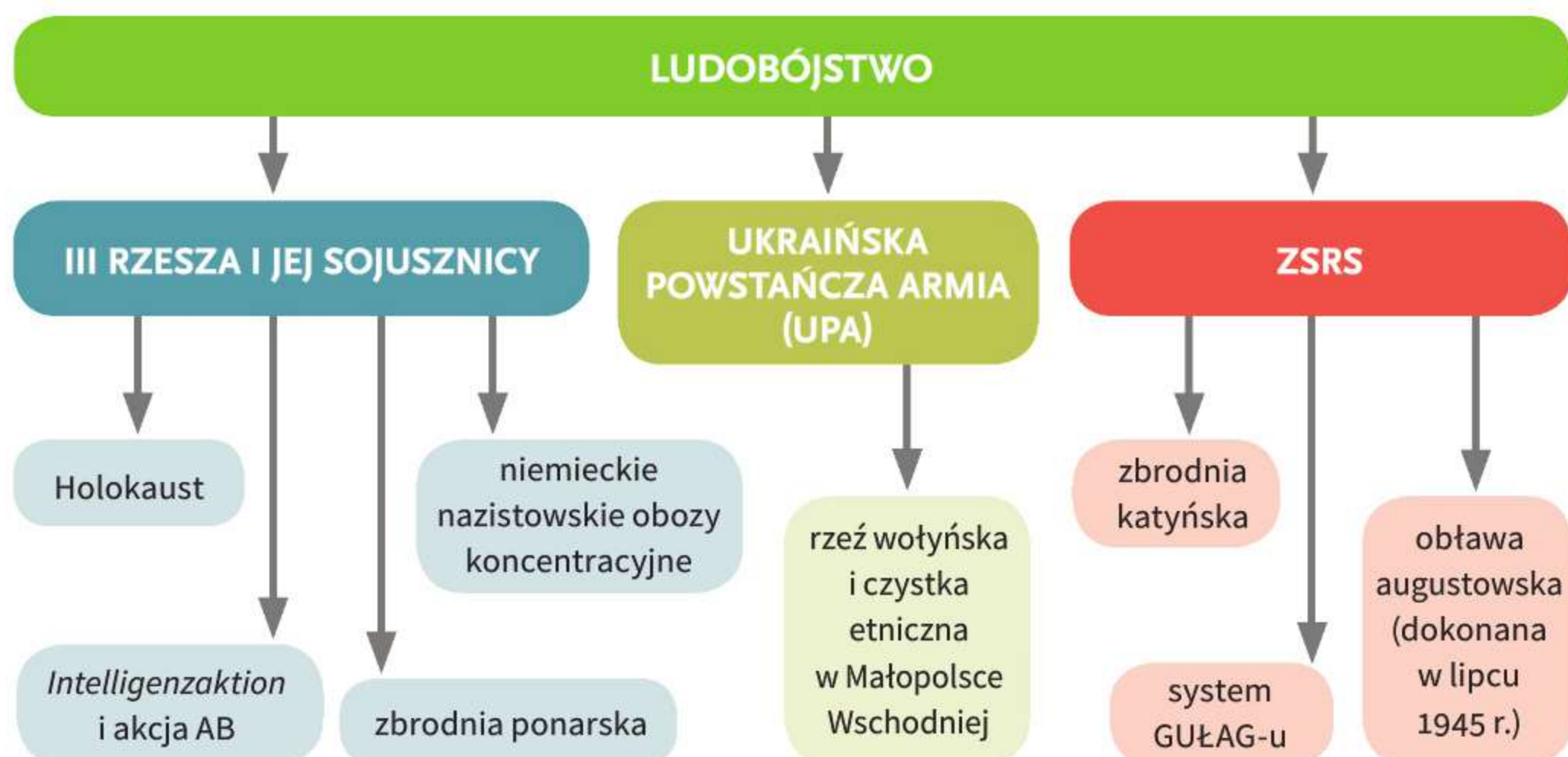
Czystka etniczna – celowe działanie zmierzające do usunięcia określonej kategorii osób (np. grupy narodowej, etnicznej lub religijnej) z danego obszaru. Za czystkę etniczną uznaje się np. masowe i przymusowe wysiedlenia, deportacje i mordy na ludności.

Wojna totalna

II wojna światowa przyniosła niespotykaną wcześniej eskalację środków, którymi walczące strony starały się pokonać przeciwników. I wojna światowa była przede wszystkim starciem żołnierzy z żołnierzami, kolejna stała się **wojną totalną**, w której celem ataków byli zarówno żołnierze, jak i cywile. Do licznych zbrodni prowadziło też terroryzowanie ludności na okupowanych terenach.

Zbrodnie ludobójstwa

II wojna światowa przyniosła ze sobą ogrom zbrodni polegających na mordowaniu ludzi na wielką skalę, w tym Holokaust, i **czystki etniczne**, a także inne formy prześladowania ludności okupowanych obszarów. Społeczność międzynarodowa musiała

Przykłady zbrodni ludobójstwa dokonanych w czasie II wojny światowej na ludności II Rzeczypospolitej.

? Przypomnij sobie lub sprawdź w dostępnych publikacjach, na czym polegały i kogo dotyczyły wymienione wyżej zbrodnie.

więc zastosować nowe rozwiązania prawne, które pozwoliłyby na osądzenie winnych. Polski prawnik **Rafał Lemkin**, od 1941 r. przebywający na emigracji w USA, sformułował w 1944 r. termin **genocide** (czyt.: dżenosajd), na polski tłumaczony jako **ludobójstwo**.

Po raz pierwszy tę prawną konstrukcję zastosowano w procesie przed **Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze** (1945–1946), który sądził

przywódców nazistowskich Niemiec odpowiedzialnych za **zbrodnie przeciwko ludzkości**.

Do prawa międzynarodowego termin **genocide** został wprowadzony na mocy **Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa**, uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 9 grudnia 1948 r. Lemkin był współautorem tekstu tego aktu prawnego. Co ciekawe, w pierwotnym projekcie ludobójstwo miało obejmować także zbrodnie dokonane z przyczyn politycznych, ale ostatecznie, m.in. na skutek nacisków ZSRS, taki zapis nie znalazł się w uchwalonej konwencji.

Zbrodnie przeciwko ludzkości – czyny dokonywane w ramach masowych, powtarzających się zamachów skierowanych przeciwko grupie ludności cywilnej podjętych w celu wykonania lub wsparcia polityki państwa lub organizacji. Kategoria ta obejmuje m.in.: zabójstwa, stosowanie tortur, pozbawianie wolności, zmuszenie do opuszczenia miejsca zamieszkania, gwałty, prześladowania na tle politycznym, religijnym, rasowym (na podstawie art. 118a polskiego Kodeksu karnego z 1997 r.).

Przyzwolenie na dokonywanie zbrodni

Żołnierze zachęceni do bezwzględności i brutalności popełniali w czasie walk **zbrodnie wojenne** – mordowali jeńców, zabijali i prześladowali cywilów oraz dokonywali gwałtów, rabowali lub niszczyli dobytek, a także dobra kultury. Swoiste przyzwolenie na dokonywanie zbrodni oddziaływało również na cywilne społeczeństwo państwa okupanta. Traktowanie pracowników przymusowych jak więźniów, wydawanie ich w ręce aparatu represji za najdrobniejsze uchybienia, samowolne karanie i utrudnianie im życia nie należały do rzadkości.

Skrajnie trudne warunki i poczucie zagrożenia powodowały różne postawy wśród społeczeństw poddanych okupacji – od heroizmu do największych podłości i zbrodni. Okupanci nie tylko przyzwalałi na **łamanie zasad moralnych**, ale wręcz zachęcali do tego okupowaną ludność – w ten sposób mogli przenosić odpowiedzialność za zbrodnie również na jej przedstawicieli, a także niszczyli solidarność społeczną, ważną przy podejmowaniu oporu i walki. Z przykrością należy zauważyć, że byli tacy przedstawiciele społeczeństw okupowanych, którzy z tego przyzwolenia korzystali, m.in. z powodu zawiści, nierozwiązanych konfliktów sąsiedzkich lub rodzinnych albo z chęci zysku lub poprawienia własnego losu. Doświadczenie zbrodni prowadziło do ogromnych spustoszeń moralnych i psychicznych zarówno wśród sprawców, jak i ofiar.

Zniszczenia materialne

Prowadzona w sposób totalny II wojna światowa przyniosła ogromne **zniszczenia**. Państwa poniosły straty ludnościowe, a także materialne. Te ostatecznie były skutkiem nie tylko walk zbrojnych, lecz także rabunku prowadzonego na ogromną skalę. Co więcej, grabież i zniszczenia nie skończyły się w chwili klęski państw Osi. Niemcy i ich sojusznicy rabowali w czasie wojny, Sowieci wywozili wszelkie dobra z terenów, które zajęli, także po zakończeniu działań wojennych. Łupem Armii Czerwonej padały zarówno stada bydła, jak i wyposażenie całych fabryk (wywożono je do ZSRS wraz z zatrudnionymi w nich specjalistami).

Straty kulturowe w okresie II wojny światowej – przykład Polski

▲ **Pomnik Adama Mickiewicza w Krakowie.** Na fotografii uchwycono moment zniszczenia monumentu przez Niemców w 1940 r. Pomnik został zrekonstruowany i odbudowany w 1955 r.

▲ **Żydówka z pomarańczami, XIX-wieczny obraz Aleksandra Gieryskiego,** znajdował się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. Prawdopodobnie w 1944 r., po wybuchu powstania warszawskiego, został zrabowany przez Niemców. Dopiero w 2010 r. pojawił się niespodziewanie na aukcji sztuki w Niemczech i dzięki zabiegom polskiego ministerstwa kultury udało się sprowadzić go z powrotem do kraju.

Prowadzona przez okupantów eksterminacja elity polskiego społeczeństwa, w tym ludzi nauki i twórców kultury, doprowadziła do śmierci ok. 37 % obywateli polskich z wyższym wykształceniem. Przykłady:

- *Intelligenzaktion* (czyt.: inteligencakcjon; akcja „inteligencja”) – planowa eksterminacja „polskiej warstwy przywódczej” w Generalnym Gubernatorstwie i na ziemiach II RP wcielonych do Rzeszy (prowadzona od września 1939 r. do wiosny 1940 r.) oraz polskiej społeczności żyjącej w Niemczech; ok. 50 tys. osób zamordowano w masowych egzekucjach, a drugie tyle deportowano do obozów koncentracyjnych, w tym grupę profesorów i innych pracowników krakowskich uczelni, zatrzymanych w ramach *Sonderaktion Krakau* (czyt.: sonderakcjon; akcji specjalnej „Kraków”);
- akcja AB (nadzwyczajna akcja pacyfikacyjna, niem. *Außerordentliche Befriedungsaktion*, czyt.: auserordentlisie befriedungsakcjon) – kontynuacja *Intelligenzaktion* w Generalnym Gubernatorstwie (przeprowadzona wiosną i na początku lata 1940 r.); łącznie zamordowano nie mniej niż 6,5 tys. obywateli polskich, w tym co najmniej 3,5 tys. przedstawicieli polskich elit; w ramach akcji AB również masowo deportowano więźniów politycznych do obozów koncentracyjnych (m.in. w tym celu utworzono KL Auschwitz);
- eksterminacja polskich elit przez władze sowieckie, m.in. masowe egzekucje, deportacje i zestania do GUŁAG-u oraz Zbrodni Katyńska (wśród zamordowanych jeńców dużą część stanowili oficerowie rezerwy, w cywilu odgrywający ważną rolę w polskim życiu społecznym, gospodarczym i kulturalnym).

▲ **Pierwszy transport obywateli polskich do uruchamianego KL Auschwitz,** wysłany z więzienia w Tarnowie 14 czerwca 1940 r. (w tym dniu obóz rozpoczął działanie).

Wielka Synagoga w Warszawie, widok z lat 30. XX w. i z 1943 r.
Niemcy wysadzili budynek w 1943 r., po stłumieniu powstania w getcie warszawskim. Po wojnie nie został on odbudowany.

Dokonane przez okupantów zniszczenia i grabieże dotknęły ok. 600 tys. obiektów dziedzictwa kulturowego Polski (nie jest znany los wielu nieskatalogowanych dzieł, które znajdowały się w rękach prywatnych).

Przykłady:

- zniszczenie bibliotek, księgozbiorów, archiwów, zbiorów muzealnych, dzieł sztuki, w tym zabytkowych budowli w konsekwencji działań wojennych lub w wyniku celowych akcji organizowanych przez Niemców;
- prowadzone przez okupantów, przede wszystkim Niemców, akcje grabieży dzieł sztuki czy księgozbiorów (do dziś los 60 tys. cennych obiektów jest nieznany, znajdują się one na liście dzieł poszukiwanych przez polskie Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego).

Portret młodzieńca pędzla Rafaela Santi, jednego z najwybitniejszych artystów doby renesansu. Przed wojną należał do najcenniejszych dzieł sztuki znajdujących się w polskich zbiorach. W 1945 r. Niemcy wycofujący się przed Armią Czerwoną wywieźli go z Krakowa i wówczas ślad po nim zaginął. Do dziś nie wiadomo, czy został zniszczony czy może pozostaje ukryty w jakiejś prywatnej kolekcji.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Na podstawie wiedzy o okresie II wojny światowej wyjaśnij, dlaczego Niemcy i Sowieci podejmowali przedstawione wyżej działania wymierzone w dorobek polskiej kultury i jej twórców.
2. Poszukaj informacji o obiektach dziedzictwa kulturowego Polski zagrabionych z twojej okolicy przez okupantów w czasie II wojny światowej lub zniszczonych wówczas w wyniku działań militarnych. Wymień dwa przykłady i podaj źródła, w których udało ci się znaleźć informacje.

Konwencja ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, 1948 r. (fragmenty)

Umawiające się Strony po rozważeniu zawartej w rezolucji Ogólnego Zgromadzenia Narodów Zjednoczonych Nr 96/I z dnia 11 grudnia 1946 r. deklaracji, stwierdzającej, że ludobójstwo jest zbrodnią w obliczu prawa międzynarodowego, sprzeczną z duchem i celami Narodów Zjednoczonych i potępioną przez świat cywilizowany; uznając, że we wszystkich okresach historycznych ludobójstwo wyrządziło ludzkości wielkie straty; w przekonaniu, że międzynarodowa współpraca jest konieczna dla uwolnienia ludzkości od tej ohydnej klęski; zgadzają się na poniższe postanowienia:

Artykuł I. Umawiające się Strony potwierdzają, że ludobójstwo, popełnione zarówno w czasie pokoju, jak podczas wojny, stanowi zbrodnię w obliczu prawa międzynarodowego, oraz zobowiązują się zapobiegać tej zbrodni i karać ją.

Artykuł II. W rozumieniu Konwencji niniejszej ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich:

- a) zabójstwo członków grupy,
- b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy,
- c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego,
- d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy,
- e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy. [...]

Artykuł IV. Winni ludobójstwa [...] będą karani bez względu na to, czy są konstytucyjnie odpowiedzialnymi członkami rządu, funkcjonariuszami publicznymi czy też osobami prywatnymi.

1. Wyjaśnij, dlaczego w konwencji znalazł się zapis o zamiarze, jaki mieli sprawcy ludobójstwa.
2. Podaj przykłady działań z okresu II wojny światowej, które mogły być karane na podstawie artykułu II przytoczonej konwencji.
3. Wyjaśnij, dlaczego ZSRS nie zgodził się, by jako ludobójstwo traktowano również zbrodnie dokonane z przyczyn politycznych.

Po zakończeniu działań wojennych wszyscy chcieli w miarę możliwości najpierw odbudowywać swoje domy, miasta i wsie. Zwycięzcy podjęli decyzje, podobnie jak po I wojnie światowej, o reparacjach, którymi miały być obciążone Niemcy. Należy jednak zauważyć, że w wielu krajach straty poniesione w wyniku II wojny światowej do dziś nie zostały oszacowane i rozliczone.

Przemieszczenia ludności w czasie wojny

Podczas wojny masy ludności cywilnej przemieszczały się, uciekając przed zagrożeniem. Wielu uciekinierów nie mogło wrócić do swoich domów i rodzin, bo uniemożliwiły to podziały terytorialne wynikające z utworzenia stref okupacyjnych. Sytuacja zmuszała ludzi do organizowania sobie życia na nowo, najczęściej ze świadomością, że jest to rozwiązanie tymczasowe.

Na ziemiach zajętych przez Niemcy i ZSRS całe społeczności były wyrzucane przez okupantów z miejsc zamieszkania. Niemcy prowadzili akcję kolonizacyjną, organizowali czystki etniczne, wywozili ludzi do obozów koncentracyjnych, tworzyli getta, przejmowali lokale mieszkalne na potrzeby okupacyjnej administracji. Sowieci z kolei stosowali **deportacje** (masowe wywożenie ludzi w głąb ZSRS) jako formę represji wobec mieszkańców zajętych terenów. Ponadto wielu ludzi zsyłano do łagrów. Rekwirowano domy na potrzeby komunistycznego państwa. Wymiana i wymieszanie ludności miały na celu zerwanie więzi społecznych i rozbić wspólnot narodowych.

Deportacja (łac. *deportare* – przenosić) – przymusowe przesiedlenie grupy ludzi lub pojedynczej osoby poza granice państwa lub do innego regionu w ramach tego samego kraju, przeprowadzane na podstawie decyzji administracyjnej, zwykle z przyczyn politycznych.

STRATY WOJENNE WARSZAWY

W wyniku wojny obronnej (1939 r.), niszczenia zabudowy i infrastruktury miejskiej w czasie powstania w getcie (1943 r.) oraz powstania warszawskiego (1944 r.), a także po jej zakończeniu Warszawa została zniszczona w ok. 80 %. Próbie udokumentowania zniszczeń i strat podjęto na początku XXI w., a *Raport o stratach wojennych Warszawy* został opublikowany w 2004 r. Jego autorzy, opierając się na danych zgromadzonych w czasie wojny i po jej zakończeniu, oszacowali całość strat materialnych poniesionych przez miasto i jego mieszkańców na 18,2 miliarda zł (według wartości złotego z sierpnia 1939 r.), co odpowiada kwocie 45,3 miliarda dolarów (według wartości z 2004 r.).

Plac Zamkowy w Warszawie, 1945 r.

Raport o stratach wojennych Warszawy (fragment)

127. pl. Zamkowy 2 [...]. Zamek Królewski [...].

Wznoszony od ok. 1339 r.

Zniszczenia: spalony, wysadzony w powietrze ok. 95 %.

Kubatura [objektu]: 112 806 m³

cb [stawka bazowa za m³ zniszczeń] – 150 zł,

w. wystr. [współczynnik wystroju] – 100 %,

[...] m³ ob. [stawka za m³ obiektu] – 400 zł.

Kubatura zniszczeń: 107 165 m³.

Wartość zniszczeń: 42 823 294 zł.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, które zniszczenia na terenie Warszawy wynikały z prowadzonych działań wojennych, a które były efektem celowego działania Niemców.

PODSUMOWANIE

- II wojna światowa była pierwszą w dziejach wojną totalną (czyli taką, w której celem walczących stron jest zniszczenie przeciwnika wszelkimi dostępnymi środkami, bez uwzględniania ograniczeń moralnych i prawnych).
- Po przeanalizowaniu przyczyn i skutków tego konfliktu społeczność międzynarodowa sformułowała nowe pojęcia prawne: zbrodnie przeciwko ludzkości i zbrodnie ludobójstwa (genocide).
- II wojna światowa przyniosła skutki nieporównywalne z konsekwencjami któregośkolwiek z wcześniejszych konfliktów zbrojnych.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Odwołując się do przykładów, wyjaśnij, jakie znaczenie miało wprowadzenie terminu prawnego genocide (ludobójstwo).
2. Poszukaj informacji na temat zniszczeń wojennych, które dotknęły twoją okolicę w latach 1939–1945. Spróbuj oszacować straty powstałe w ich wyniku. Czy zniszczone obiekty zostały odbudowane?
3. Ustal, kiedy zgodnie z zasadami prawa międzynarodowego zakończyła się II wojna światowa. Weź pod uwagę formalne zakończenie stanu wojny, a nie ustanie walk.
4. Omów elementy składające się na społeczne dziedzictwo II wojny światowej.

ZADANIA

5. Zbierz szczegółowe informacje o jednej ze zbrodni ludobójstwa wymienionych na schemacie na s. 68.
6. Znajdź nazwiska trzech zbrodniarzy winnych zbrodni przeciwko ludzkości w czasie II wojny światowej.
- *7. Znajdź informacje na temat osoby, która w okresie II wojny światowej winna była zbrodni ludobójstwa, a jednak uniknęła kary za swoje czyny. Zastanów się, dlaczego do tego doszło. Przedstaw, jak potoczyły się powojenne losy tej osoby.
- *8. Zastanów się i spróbuj wyjaśnić, jak doświadczenia wojenne mogą wpływać na psychikę ludzi. Poszukaj przykładów z historii, by uzasadnić swoje wnioski.

10

Powstanie bloku wschodniego

KALENDARIUM	
1943, 1945	decyzje konferencji teherańskiej, jałtańskiej i poczdamskiej – przyzwole- nie na powstanie sowieckiej strefy wpływów w Europie
1944–1945	wkraczanie wojsk sowieckich do państw Europy Środkowo-Wschodniej
1944–1948	instalowanie w państwach Europy Środkowo-Wschodniej władz komu- nistycznych zależnych od ZSRS
1947	powstanie Kominformu
1949	powołanie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej

POJĘCIA: repatriacja ■ reemigracja ■ finlandyzacja ■ sowiecka strefa wpływów ■ sowietyzacja ■ Kominform ■ RWPG ■ taktyka salami

Sowiecka strefa wpływów w Europie

W 1945 r. linia spotkania wojsk sowieckich z amerykańskimi i brytyjskimi, biegnąca od Zatoki Łubeckiej na Bałtyku po Triest nad Adriatykiem, stała się w przybliżeniu **granica strefy wpływów ZSRS** (później linię tę nazwano **żelazną kurtyną**, patrz: s. 112–113). Sowiecka strefa okupacyjna w Niemczech, przekształcona w 1949 r. w **Niemiecką Republikę Demokratyczną (NRD)**, patrz: s. 108), również weszła w skład obszaru dominacji Związku Sowieckiego. Zachodni alianci zaakceptowali także bezpośrednie włączenie do ZSRS trzech państw bałtyckich – **Litwy, Łotwy i Estonii, wschodnich ziem Polski i Finlandii, północno-wschodniej części Rumunii, Ukrainy Zakarpackiej** (należącej do 1939 r. do Czechosłowacji) oraz ok. 1/3 obszaru niemieckich Prus Wschodnich z Królewcem (obszar ten wszedł w skład ZSRS jako **obwód kaliningradzki**).

Inaczej potoczyły się losy Austrii i Finlandii. Ze swej strefy okupacyjnej w **Austrii** Sowietom ostatecznie wycofali się w 1955 r., po zagwarantowaniu na mocy międzynarodowych umów wieczystej neutralności tego państwa. **Finlandia** nie stała się częścią sowieckiej strefy wpływów na takich zasadach jak kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Pozostała państwem demokratycznym z gospodarką rynkową, niezależnym w sprawach wewnętrznych, ale w kwestiach dotyczących polityki zagranicznej uzależnionym od ZSRS. Nie wstąpiła do żadnych międzynarodowych struktur polityczno-wojskowych. Taki model ograniczenia przez mocarstwo suwerenności innego państwa nazwano **finlandyzacją**.

Powojenne migracje

W ramach organizowania powojennego porządku wielka trójka nie tylko na nowo ustalała granice państw, lecz także zdecydowała o przesiedleniach na wielką skalę, które dotknęły przede wszystkim mieszkańców Europy Środkowej i Wschodniej. Alianci głosili, że celem tych działań jest zagwarantowanie na przyszłość pokoju na świecie. Jako główne zagrożenie traktowali dążenie narodów do posiadania własnych państw oraz konflikty wewnętrzne w państwach wielonarodowych. Państwa jednolite narodowo wpisywały się w wizję zwycięzców urządzających nowy

Europa Środkowa i Wschodnia w latach 1945–1948.

? Wskaż na mapie: Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej inkorporowane przez ZSRS; państwa w całości włączone do Związku Sowieckiego; państwa, które po 1945 r. znalazły się w sowieckiej strefie wpływów.

świat „dla dobra ludzkości”, a faktycznie zgodnie z własną racją stanu. Niemcy czy Polacy mieli mieszkać w nowych granicach swoich narodowych państw. Za miejsce zamieszkania Ukraińców, Białorusinów i kilku innych narodów uznano obszary republik sowieckich (ukraińskiej, białoruskiej, litewskiej, łotewskiej itd.).

Powojenne przemieszczenia wielkich mas ludności dotyczyły przede wszystkim osób, które w wyniku zmian granic znalazły się na obszarach obcych państw. Proces ten dotknął Polaków,

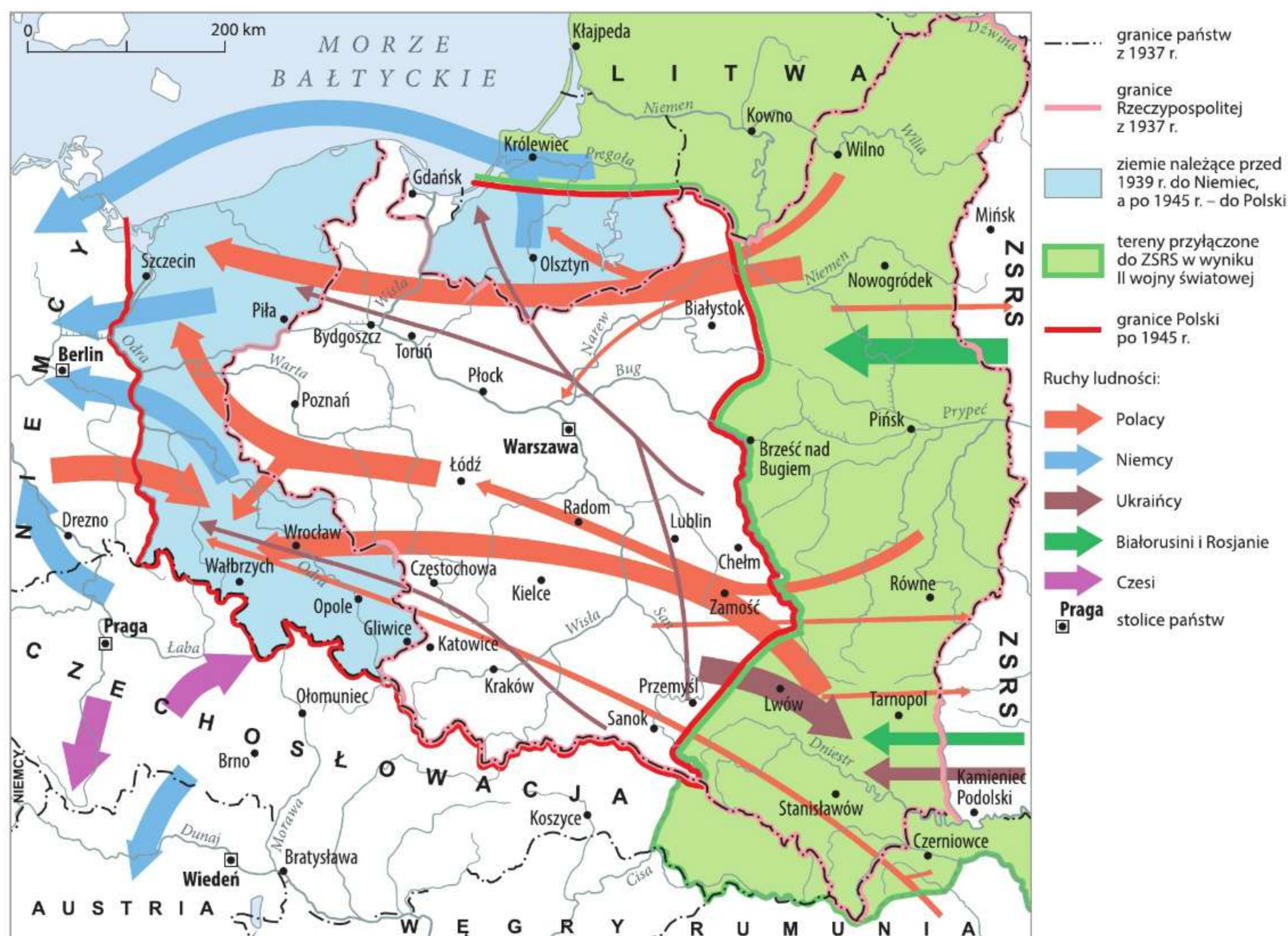

Ukraińców, Białorusinów, Rumunów, Węgrów, Czechów i Słowaków. Wysiedlenia objęły również Niemców z ziem należących przed 1939 r. do III Rzeszy, a po wojnie włączonych do Polski lub ZSRS, a także ludność niemiecką żyjącą w innych państwach Europy Środkowej i Wschodniej.

Zwycięzcy nie liczyli się z budowanymi od pokoleń emocjonalnymi związkami ludzi z ich miejscami zamieszkania. W komunistycznej propagandzie przesiedlenia Polaków z włączonych do ZSRS Kresów Wschodnich nazwano **repatriacją**, czyli „powrotem do ojczyzny”. W rzeczywistości wyjazd oznaczał dla tych ludzi opuszczenie małej ojczyzny – domu, w którym mieszkali od pokoleń, miejscowości, w której pozostawiali groby przodków i wszystko, co wiązało się z tożsamością rodziny.

Repatriacja (łac. *repatriatio* – wracanie do ojczyzny) – termin oznaczający powrót na stałe do ojczyzny osób, które z różnych przyczyn znalazły się poza granicami swego państwa, a także ich potomków, którzy chcą się osiedlić w kraju przodków. Repatriacją po II wojnie światowej nazwano także przesiedlenia osób, które znalazły się poza swoją ojczyzną nie z własnej woli, przede wszystkim w wyniku zmiany przebiegu granic państwowych i przymusowych deportacji – z tego powodu wielu historyków nazywa ten proces **tak zwaną repatriacją**.

Wybrane migracje w Europie Środkowej po II wojnie światowej.

? Wskaż i nazwij obszary, na których po zakończeniu wojny zaszły największe zmiany w strukturze ludności. Określ, które grupy narodowe i z jakich przyczyn brały udział w migracjach.

? Wskaż na mapie strzałki, które oznaczają tzw. repatriację Polaków z Kresów oraz przesiedlenia Niemców z ziem włączonych w 1945 r. w granice Polski i ZSRS. Powiedz, skąd i dokąd przesiedlano poszczególne grupy ludności.

Narodowość	1931 r.	1954 r.
Polacy	64,7 %	97,6 %
Ukraińcy	16,0 %	0,6 %
Żydzi	9,8 %	0,3 %
Białorusini	6,1 %	0,6 %
Niemcy	2,4 %	0,7 %
pozostali	1,0 %	0,2 %

Zmiany struktury narodowościowej Polski w konsekwencji II wojny światowej oraz powojennych zmian granic i migracji.

? Na podstawie danych z tabeli, mapy zamieszczonej na s. 81 oraz wiedzy ze szkoły podstawowej wyjaśnij, jakie były przyczyny zmniejszenia się udziału przedstawicieli konkretnych mniejszości narodowych w polskim społeczeństwie.

Jednocześnie z ziem włączonych do ZSRS Sowieci deportowali w głąb Rosji całe grupy ludności uznane za potencjalnie wrogie wobec nowej władzy. Na tych obszarach byli osiedlani Rosjanie, którzy m.in. zasilali miejscowy aparat władzy. Migracje te wraz z odpływem ludności polskiej w ramach tzw. repatriacji zmieniły stosunki narodowościowe na terenach dawnych Kresów II Rzeczypospolitej i państw bałtyckich.

Odrębnym zjawiskiem była **reemigracja**, czyli powrót emigrantów do kraju ojczystego. Dotyczyła ona m.in. uchodźców wojennych, którzy znaleźli się na obszarach innych państw, żołnierzy walczących poza granicami kraju czy przedwojennych emigrantów (np. powrót na Górnym Śląsku górników, którzy przed wojną wyemigrowali do Francji, Belgii, niemieckiej Westfalii, Rumunii). Jeszcze czym innym był powrót do ojczystych krajów osób, które znalazły się w obozach dla jeńców wojennych, w niemieckich obozach koncentracyjnych lub sowieckich łagrach czy zostały deportowane w głąb ZSRS lub wywiezione jako robotnicy przymusowi do Niemiec.

Instalowanie komunistycznych władz

Włączenie grupy państw europejskich do sowieckiej strefy oznaczało trwałe podporządkowanie tych krajów ośrodkowi władzy w Moskwie oraz **sowietyzację**, czyli wprowadzenie sowieckiego modelu sprawowania władzy, życia społecznego i gospodarczego, a nawet funkcjonowania kultury.

? Wymień charakterystyczne elementy procesu przejmowania pełni władzy przez komunistów w państwach, które znalazły się w sowieckiej strefie wpływów. W których państwach komuniści mieli realne poparcie społeczne?

? Przyjrzyj się przedstawionym w tabeli godłom państw komunistycznych (wersje obowiązujące w latach 40.–60. XX w.) i porównaj je z godłem sowieckim. Odnajdź elementy nawiązujące do ideologii komunistycznej i związków z ZSRS. Omów symboliczne znaczenie tych elementów.

	Kształtowanie się strefy wpływów ZWIAZKU SOWIECKIEGO w latach 1944–1948
	Albania. W 1944 r. okupacyjne wojska niemieckie wycofały się z Albanii. Miejscowa partia komunistyczna na czele z Enverem Hoxhą (Hodżą) już wcześniej odgrywała główną rolę w antyniemieckim ruchu partyzanckim. Albańscy komuniści przejęli władzę w kraju bez wsparcia sowieckiego, gdyż Armia Czerwona nie wkroczyła do Albanii.
	Bułgaria. W 1942 r. w Bułgarii powstał zdominowany przez partię komunistyczną Front Ojczyźniany, który dążył do wycofania kraju z sojuszu z państwami Osi i przyłączenia się do koalicji antyhitlerowskiej. W 1944 r., po wkroczeniu do Bułgarii wojsk sowieckich, Front Ojczyźniany przejął władzę w kraju. Sfałszowane wybory (1945 r.) i referendum (1946 r.) umożliwiły detronizację cara i objęcie pełni władzy w państwie przez komunistów.
	Czechosłowacja. W latach 1944–1945 Armia Czerwona wkroczyła na obszary Czechosłowacji zlikwidowanej przez Niemcy w 1939 r. Ogłoszono reaktywację państwa. Prezydentem został Edvard Beneš (czyt.: benesz), który powrócił z uchodźstwa w Londynie. W rządzie zasiedli przedstawiciele różnych partii, w tym komunistycznej. W 1948 r., pod naciskiem komunistów i ZSRS, prezydent zatwierdził nowy rząd, w którym byli wyłącznie komunistyczni ministrowie. W ciągu kilku miesięcy komuniści przejęli pełnię władzy w państwie. Beneš ustąpił z urzędu.
	Jugosławia. W 1945 r. komunistyczna partyzantka jugosłowiańska pod przywództwem Josipa Broza-Tito wyzwoliła samodzielnie większość terytorium państwa spod niemieckiej okupacji. Władzę początkowo przejął koalicyjny rząd z Tito na czele. Wybory w 1945 r. wygrał jednak zdominowany przez komunistów Front Ludowy. Jugosławia początkowo ściśle współpracowała z Sowietami, jednak wkrótce doszło do sporu między Stalinem a Tito, który cieszył się w kraju autentyczną popularnością. Jugosławia faktycznie przestała być częścią bloku wschodniego (w 1948 r. została usunięta z Kominformu, patrz: s. 84). Pozostała państwem komunistycznym, ale prowadziła samodzielną politykę wewnętrzną i międzynarodową.
	Niemiecka Republika Demokratyczna (NRD). W 1945 r. w sowieckiej strefie okupacyjnej z połączenia Komunistycznej Partii Niemiec i Socjaldemokratycznej Partii Niemiec powstała Niemiecka Socjalistyczna Partia Jedności (SED), która z nadania Sowietów w 1949 r. przejęła władzę w NRD (patrz: s. 108).
	Polska. W latach 1944–1945 władzę w kraju stopniowo przejmował uzależniony od Sowietów Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN). W 1945 r. został powołany Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej, w skład którego obok komunistów i uzależnionych od nich ugrupowań weszły też partie opozycyjne. W 1947 r., po sfałszowanych wyborach do sejmu, legalne ugrupowania opozycyjne zostały wyeliminowane, a komuniści utrwaliли swą władzę (patrz: s. 93, 98).
	Rumunia. W 1944 r. Armia Czerwona zajęła obszar Rumunii. W 1945 r., pod naciskiem Sowietów, król był zmuszony powołać rząd, na którego czele stanął przywódca komunistów. Następnie odbyły się sfałszowane wybory, które miały uprawomocnić przejęcie pełni władzy przez komunistów. W 1948 r. nastąpiła formalna likwidacja monarchii.
	Węgry. W latach 1944–1945 Armia Czerwona zajęła obszar Węgier. Utworzono rząd koalicyjny. Wybory w 1945 r. wygrała Niezależna Partia Drobnych Rolników, ale pod naciskiem Sowietów u władzy pozostał rząd koalicyjny, w którym komuniści mieli kontrolę nad ministerstwem spraw wewnętrznych. Umożliwiło im to zastosowanie tzw. taktyki salami – stopniowego eliminowania z życia politycznego innych ugrupowań i ich przywódców (poprzez aresztowania, sfingowane procesy itp.). Do 1948 r. komuniści zdołali przejąć pełnię władzy w państwie i przeprowadzić kontrolowane przez siebie wybory.

Obchody 70. rocznicy urodzin Stalina, Moskwa, 1949 r. Napis nad portretem głosi: „Niech żyje wielki wódz i nauczyciel partii komunistycznej i sowieckiego ludu towarzysz J.W. Stalin”. Na trybunie obok jubilata stoją członkowie najwyższych władz ZSRS, przywódcy państw komunistycznych Europy Środkowej i Wschodniej, szefowie francuskiej i włoskiej partii komunistycznej, przywódca komunistycznych Chin Mao Zedong (patrz: s. 146).

? Zinterpretuj ilustrację jako świadectwo tzw. kultu jednostki oraz polityki międzynarodowej prowadzonej przez ZSRS na przełomie lat 40. i 50. XX w.

W procesach podporządkowywania Sowietom poszczególnych państw pojawiały się podobne elementy. Zgodnie z ustaleniami konferencji wielkiej trójki powstawały w nich rządy koalicyjne, do których włączano przedstawicieli lokalnych partii komunistycznych. Oni też najczęściej zarządzali resortami spraw wewnętrznych, wojska, sprawiedliwości. Dzięki temu wykorzystywali państwowy aparat przymusu do wprowadzania terroru i walki z przeciwnikami politycznymi (aresztowania, wyroki długoletniego więzienia lub kary śmierci pod sfingowanymi zarzutami, zabójstwa polityczne). Z sowiecką pomocą fałszowano wybory, w których „zwyciężały” koalicje zdominowane przez partie komunistyczne. W ten sposób następowało uprawnienie przejęcia władzy przez komunistów, którzy rozpoczynali budowę totalitarnego systemu na wzór sowiecki, choć w propagandzie określali go jako „**demokrację ludową**” (patrz: s. 94). W ten sposób nowe władze starały się podkreślić, że ustrój, który wprowadzają, różni się od demokracji panującej w krajach Zachodu (pogardliwie nazywanej „demokracją burżuazyjną”).

Utwierdzenie sowieckiej dominacji w bloku wschodnim

W 1947 r. na tajnej naradzie w Szklarskiej Porębie powołano **Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych** (w skrócie **Kominform**), które miało służyć koordynowaniu sowieckiego nadzoru nad partiami komunistycznymi sprawującymi władzę lub dążącymi do jej przejęcia w krajach strefy wpływów ZSRS. Zadaniem tej organizacji było też oddziaływanie na państwa zachodnie, gdyż należały do niej również komunistyczne partie z Francji i Włoch. Powstanie Kominformu było istotnym elementem procesu kształtowania się zwartego i centralnie sterowanego z Moskwy **bloku wschodniego**.

W celu silniejszego integrowania społeczeństw bloku wschodniego Związek Sowiecki zainicjował utworzenie w latach 1948–1949 **Ruchu Obrońców Pokoju**. Ta zdominowana przez komunistów organizacja pod hasłami walki o pokój i rozbrojenie miała również oddziaływać propagandowo na społeczeństwa zachodnie, w których silne były nastroje pacyfistyczne. Na III Sesji

Sowiecki znaczek pocztowy wydany z okazji 30-lecia RWPG, 1979 r.

? Omów propagandowy przekaz znaczka. Jakie dziedziny współpracy są na nim promowane? Jak sądzisz, dlaczego?

Światowego Komitetu Pokoju w 1950 r. sformułowano odezwę do narodów świata nazwaną **Apelem sztokholmskim**. Według oficjalnych danych na świecie zebrano pod nim 500 mln podpisów, z czego 140 mln w ZSRS, a 18 mln w Polsce.

Związek Sowiecki starał się zintegrować państwa bloku wschodniego pod względem gospodarczym. Jak głosiła propaganda, miało to służyć wspomaganie rozwoju państw komunistycznych, przede wszystkim ich uprzemysłowieniu. W rzeczywistości utworzona w **1949 r. Rada Wzajemnej pomocy Gospodarczej (RWPG)** umożliwiła ZSRS sprawowanie ścisłej kontroli nad gospodarkami państw bloku wschodniego i podporządkowanie ich działania potrzebom sowieckim. Była też odpowiedzią bloku wschodniego na konsolidację gospodarczą państw zachodnich (rozpoczętą dzięki wprowadzeniu planu Marshalla, patrz: s. 104). W skład RWPG weszły początkowo Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Rumunia, Węgry, ZSRS. Następnie dołączyły Albania (1949 r.) i NRD (1950 r.), później także pozaeuropejskie państwa komunistyczne: Mongolia, Kuba, Wietnam, a status obserwatorów uzyskały Chiny i Korea Północna.

Fragmenty Statutu Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, 1949 r.

Artykuł I. Cele i zasady

1. Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej ma na celu przyczynianie się poprzez połączenie i koordynację wysiłków krajów będących członkami Rady do planowego rozwoju gospodarki narodowej, przyspieszenia postępu gospodarczego i technicznego w tych krajach, podniesienia poziomu uprzemysłowienia krajów o mniej rozwiniętym przemyśle, stałego wzrostu wydajności pracy i nieustannego podnoszenia dobrobytu narodów krajów będących członkami Rady.
2. Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej opiera się na zasadzie suwerennej równości wszystkich krajów będących członkami Rady.
Współpraca gospodarcza i naukowo-techniczna między krajami będącymi członkami Rady realizowana jest zgodnie z zasadami całkowitego równouprawnienia, poszanowania suwerenności i interesów narodowych, wzajemnych korzyści oraz braterskiej pomocy wzajemnej. [...]

Artykuł XIV. Języki

1. [...] Roboczym językiem Rady jest język rosyjski.

1. Znajdź w tekście fragmenty mówiące o zasadach, na których miała się opierać współpraca członków RWPG. Jak myślisz, dlaczego znalazły się w nim takie sformułowania?
2. Wyjaśnij, dlaczego roboczym językiem RWPG został rosyjski.

PODSUMOWANIE

- W następstwie II wojny światowej, a przede wszystkim decyzji wielkiej trójki, w Europie Środkowej i Wschodniej powstała sowiecka strefa wpływów.
- Ważnym elementem kształtującym powojenną rzeczywistość tego obszaru były też masowe przesiedlenia ludności, dokonane na mocy decyzji zwycięskich mocarstw.
- W Albanii, Bułgarii, Czechosłowacji, NRD, Polsce, Rumunii i na Węgrzech zainstalowano komunistyczne władze zależne do Związku Sowieckiego.
- ZSRS i państwa znajdujące się pod jego dominacją (tzw. kraje demokracji ludowej) zaczęto określać mianem bloku wschodniego.
- Partia komunistyczna przejęła również władzę w Jugosławii, ale utrzymała niezależność od Moskwy.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Przypomnij, jakie decyzje podjęto na konferencjach w Teheranie, Jałcie i Poczdamie i jaki był ich wpływ na kształtowanie się sowieckiej strefy wpływów w Europie.
2. Na podstawie mapy i tabeli (patrz: s. 80, 83) wymień państwa, w których po II wojnie światowej ukształtowały się komunistyczne rządy. Które z tych państw nie znalazło się ostatecznie pod sowiecką dominacją? Wyjaśnij dlaczego.
3. Wyjaśnij, jaką rolę w procesie tworzenia i konsolidacji bloku wschodniego miały odgrywać Kominform i RWPG.
4. Na podstawie mapy omów przesiedlenia ludności w Europie Środkowej i Wschodniej po II wojnie światowej.

ZADANIA

5. Sprawdź, jakie oficjalne nazwy nosiły w latach 1945–1989 państwa komunistyczne w Europie Środkowej i Wschodniej. Czemu, twoim zdaniem, służyły takie zmiany nazewnictwa?
- *6. Poszukaj informacji na temat współczesnych inicjatyw (zarówno w Polsce, jak i w innych krajach) związanych z tematyką przesiedleń ludności w Europie Środkowej i Wschodniej po II wojnie światowej. Przedstaw i oceń te inicjatywy w wybranej przez siebie formie.

11

Ustanowienie władzy komunistycznej w Polsce

KALENDARIUM	
1944	3/4 I • przekroczenie przez Armię Czerwoną przedwojennej granicy państwa polskiego
1944	akcja „Burza”
22 VII 1944	oficjalna data ogłoszenia Manifestu PKWN
1945	VI • proces szesnastu VI/VII • powstanie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej i cofnięcie uznania dla rządu RP na uchodźstwie przez zachodnich aliantów
1946	30 VI • tzw. referendum ludowe
1947	wybory do Sejmu Ustawodawczego
1948	zjazd zjednoczeniowy PPR i PPS – utworzenie PZPR
1952	22 VII • uchwalenie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

POJĘCIA: linia Curzona ■ Manifest PKWN ■ mit założycielski ■ proces szesnastu ■ Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej ■ referendum ■ tzw. referendum ludowe ■ „demokracja ludowa”

Akcja „Burza” i powstanie warszawskie

W nocy z 3 na 4 stycznia 1944 r. Armia Czerwona przekroczyła wschodnią granicę Polski z 1 września 1939 r. Kierownictwo wojskowe i cywilne **Polskiego Państwa Podziemnego** znalazło się w trudnym położeniu, ponieważ od 1943 r. władze ZSRS nie utrzymywały stosunków z **rządem RP na uchodźstwie**. Współpracowały natomiast z podporządkowanym sobie, działającym w Moskwie **Związkiem Patriotów Polskich (ZPP)**. Dowództwo **Armii Krajowej (AK)** w porozumieniu z władzami RP w Londynie zdecydowało o rozpoczęciu operacji wojskowej o kryptonimie „Burza”. Plan zakładał, że AK podejmie walkę z Niemcami ustępującymi pod naporem Armii Czerwonej, na zajętych obszarach oddziały AK oraz przedstawiciele cywilnych struktur Polskiego Państwa Podziemnego ujawnią się i wystąpią wobec wojsk i władz sowieckich w roli gospodarza ziem polskich. Autorzy planu mieli świadomość ryzyka, wiedzieli bowiem o dotychczasowej polityce sowieckiej wobec Polski. Akcja „Burza” miała być świadectwem dobrej woli legalnych polskich władz w stosunku do ZSRS. Miały one ponadto nadzieję, że w razie nieprzyjaznych posunięć Sowietów zachodni alianci zareagują.

Do największych operacji w ramach akcji „Burza” doszło na Wołyniu, Wileńszczyźnie, we Lwowie, a następnie na zachód od tzw. **linii Curzona** – na Lubelszczyźnie i Rzeszowszczyźnie. Zwykle powtarzał się podobny scenariusz: żołnierze AK wyzwala

Linia Curzona – linia rozgraniczenia wojsk polskich i sowieckich zaproponowana w 1920 r., podczas wojny polsko-bolszewickiej, przez brytyjskiego ministra spraw zagranicznych George’a Curzona (patrz: mapa na s. 35). Na konferencjach w Teheranie i Jałcie linię Curzona uznano za podstawę wytyczenia granicy Polska–ZSRS po II wojnie światowej.

Żołnierze AK i czerwonoarmiści na ulicy Wilna po wyparciu Niemców z miasta, lipiec 1944 r. W ramach akcji „Burza” przeprowadzono m.in. operację „Ostra Brama”. Oddziały AK, dowodzone przez płk. Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka”, zdobyły razem z Armią Czerwoną Wilno. Wkrótce członkowie polskich władz cywilnych i żołnierze AK, którzy ujawnili się na tym terenie, zostali przez Sowieców aresztowani i zesłani do łagrów.

? Poszukaj informacji o tym, jak zakończyła się akcja „Burza” na Wołyniu, we Lwowie i na Białostocczyźnie.

miejsowości – sami lub we współpracy z Armią Czerwoną – i ujawniali się razem z cywilnymi działaczami **Polskiego Państwa Podziemnego**, po czym jedni i drudzy byli aresztowani. Następnie Sowieci albo zsyłali ich do łagrów w głąb ZSRS, albo zamykali w obozach, które zaczęli zakładać na zajmowanych ziemiach polskich (w tym celu wykorzystali nawet zabudowania niemieckiego obozu koncentracyjnego na Majdanku). Bywało też, że żołnierzy AK wcielali do podporządkowanego sobie tzw. **ludowego Wojska Polskiego**.

W obliczu niepowodzenia „Burzy” kierownictwo Polskiego Państwa Podziemnego uznało, że ostatnią szansą na uratowanie niepodległości jest samodzielne w wyzwolenie przez Polaków stolicy z rąk Niemców. **1 sierpnia 1944 r.** wybuchło **powstanie warszawskie**. Sowieci wykorzystali ten zryw do osłabienia Armii Krajowej i pozycji rządu RP na uchodźstwie. Nie tylko nie udzielili powstańcom wsparcia, lecz także utrudniali próby niesienia pomocy drogą lotniczą przez zachodnich aliantów. W tym czasie Sowieci konsekwentnie utwierdzali swoją władzę i wpływy na już zajętych ziemiach polskich, które miały się stać częścią strefy sowieckiej w Europie.

Powstanie PKWN

Jeszcze w maju 1944 r. z okupowanej przez Niemców Warszawy dotarła do Moskwy delegacja **Krajowej Rady Narodowej (KRN)** – utworzonego przez komunistów samozwańczego konspiracyjnego parlamentu. Pod patronatem Stalina podjęła ona rozmowy z ZPP o powołaniu rządu. W konsekwencji 21 lipca **1944 r.** w Moskwie utworzony został **Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN)**, formalnie występujący jako organ wykonawczy KRN, w rzeczywistości – tak jak ona – całkowicie zależny od Sowieców. W składzie komitetu oprócz komunistów znaleźli się też reprezentanci innych, kontrolowanych przez nich niewielkich partii politycznych. Nie mieli oni żadnego wpływu na działanie tego organu. Do takich figurantów należał nawet przewodniczący PKWN – Edward Osóbka-Morawski. Dzień później, **22 lipca**, Armia Czerwona zajęła Chełm i właśnie to miasto wskazano jako miejsce ogłoszenia **Manifestu PKWN** (w rzeczywistości ogłoszono go w Moskwie, w audycji radiowej Związku Patriotów Polskich).

Manifest informował polskie społeczeństwo, że właśnie ukonstytuowała się nowa władza, PKWN, i przedstawiał jej program. Jednocześnie stwierdzał, że działający w Londynie rząd RP i jego Delegatura na Kraj nie mają prawa występować w imieniu Polaków. 27 lipca członkowie PKWN zostali przywiezieni z Moskwy do Chełma, a następnie do Lublina. Rząd ZSRS nawiązał oficjalnie stosunki dyplomatyczne z Komitetem i uznał go za jedyne legalne przedstawicielstwo Polaków.

MIT ZAŁOŻYCIELSKI „POLSKI LUDOWEJ”

Ogłoszenie Manifestu PKWN stało się głównym elementem tworzonego przez komunistów **mitu założycielskiego** „Polski Ludowej”. Chełm przez następne lata nazywany był „miastem PKWN”. Wskazywano miejsce ogłoszenia manifestu i drukarnię, w której go drukowano (w rzeczywistości w chełmskiej drukarni nastąpił jedynie dodruk egzemplarzy). Przewodniczący PKWN Edward Osóbka-Morawski tak wspominał te wydarzenia: „My podajemy, że PKWN powstał w Chełmie i że 22 lipca tam drukowaliśmy Manifest. To takie małe niewinne kłamstwo. Chodziło o to, żeby ładnie wyglądało, że to na polskiej ziemi powstał Manifest i PKWN. Nawet co roku pokazują drukarnię i drukarza, a ja śmieję się w kułak. Najlepszy dowód, że w tym pierwszym Manifestie popełniony jest błąd. I w moim nazwisku jest zwykłe »u«, bowiem w rosyjskiej pisowni nie istnieje »ó«. Ten pierwszy Manifest drukował drukarz sowiecki”.

Rok po ogłoszeniu Manifestu PKWN 22 lipca – jako **Narodowe Święto Odrodzenia Polski** – stał się świętem państwowym.

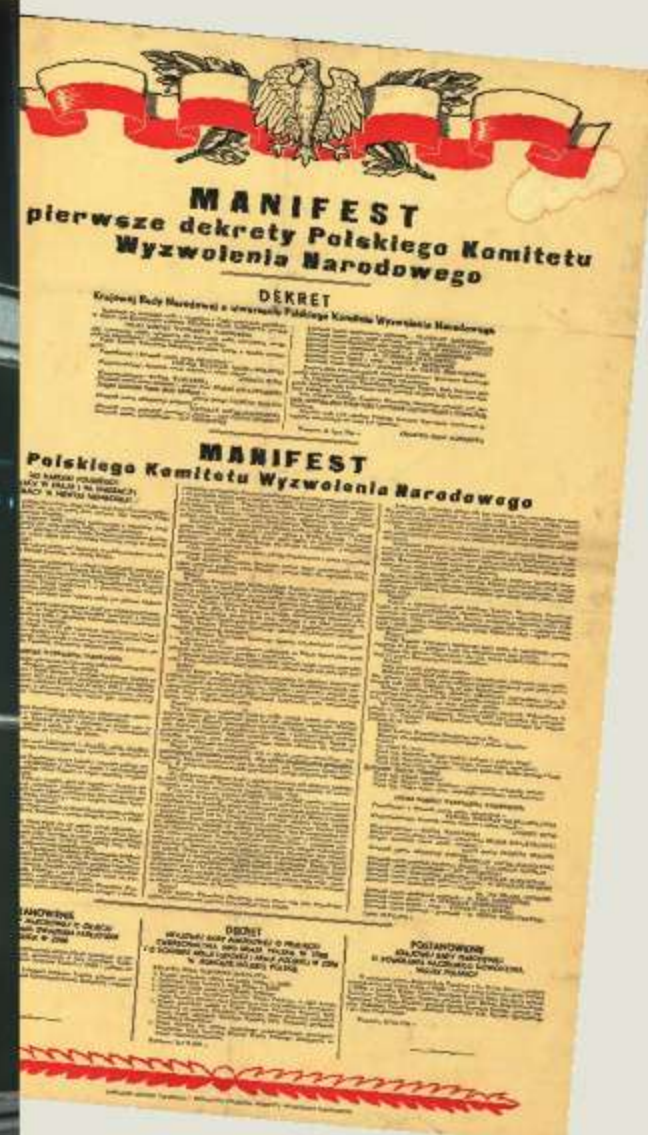

Mit założycielski – tak nazywa się funkcjonującą w jakiejś zbiorowości opowieść o wydarzeniu lub wydarzeniach uznawanych za przełomowe, wyznaczające symboliczny początek jakiejś rzeczywistości, np. państwa czy ustroju. Mit założycielski przedstawia uproszczony i wyidealizowany obraz wydarzeń, podkreśla lub wyolbrzymia ich znaczenie, a jego bohaterowie często stają się obiektem kultu. Do najbardziej znanych przykładów należą opowieści o Romulusie i Remusie (mit założycielski Rzymu) czy o zburzeniu Bastylii (mit założycielski rewolucji francuskiej).

Manifest PKWN i tablica pamiątkowa na budynku Dyrekcji Kolei w Chełmie, pierwszej siedzibie PKWN, fotografia z 1979 r.

Z balkonu tego gmachu miano rzekomo 22 lipca 1944 r. ogłosić Manifest PKWN.

? Wyjaśnij, dlaczego władzom komunistycznym tak bardzo zależało na tym, by przekonać społeczeństwo, że Manifest PKWN powstał i został ogłoszony w Chełmie.

W Manifestie PKWN i licznych przekazach propagandowych komuniści obiecywali „sprawiedliwość społeczną” i zerwanie ze starym porządkiem. Dawali nadzieję na awans społeczny – warunkiem miało być zaangażowanie się po ich stronie w następnych miesiącach i latach. Podkreślali, że nie liczy się ani wykształcenie, ani doświadczenie, ale zaangażowanie w budowę nowej rzeczywistości. Jednocześnie odwoływali się do realnych problemów społecznych i ekonomicznych. Ich rozwiązaniu miała służyć m.in. reforma rolna (patrz: s. 122). Rzeczywiste poparcie polskiego społeczeństwa dla komunistów było jednak bardzo słabe.

Uzależnienie od Moskwy

Ustanowienie PKWN (przekształconego 31 grudnia 1944 r. w **Rząd Tymczasowy**) rozpoczęło proces przejmowania władzy w Polsce przez ośrodek polityczny ściśle podporządkowany Sowie-
tom. Stojący na jego czele politycy – m.in. przewodniczący KRN **Bolesław Bierut** czy I sekretarz komunistycznej **Polskiej Partii Robotniczej (PPR) Władysław Gomułka** – otrzymywali dyspozycje bezpośrednio od Stalina. Polecenia z Moskwy przekazywał też sowiecki ambasador urzędujący w Warszawie. Taki system rządów można nazwać okupacją przez przedstawiciela. Ponadto, mimo zakończenia wojny, na ziemiach polskich nadal stacjonowały potężne oddziały Armii Czerwonej, w rzeczywistości stanowiące siłę okupacyjną.

Nasilały się represje i terror, które miały wyeliminować przeciwników komunistycznej władzy w Polsce. Wraz z powstaniem PKWN rozpoczął działanie podległy mu **Resort Bezpieczeństwa Publicznego** (przekształcony później w **Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, MBP**). Kluczową rolę w organizowanym przez niego aparacie terroru odgrywały: **Urzędy Bezpieczeństwa (UB, potocznie bezpieka)** – ponad 20 tys. funkcjonariuszy pełniących funkcję policji politycznej; **Milicja Obywatelska (MO)**, która zastąpiła przedwojenną policję; **Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW)**, czyli jednostki wojskowe przeznaczone do walki ze zbrojnym podziemiem. W razie potrzeby formacje te były wspierane przez oddziały ludowego Wojska Polskiego. Zarówno w wojsku, jak i w organach bezpieczeństwa ważne stanowiska zajęły osoby oddelegowane z Armii Czerwonej lub NKWD, prześmiewczo nazywane „popami” (od „pełniący obowiązki Polaka”), nadzorujące pracę polskich funkcjonariuszy i wojskowych. Na usługach bezpieki pozostawało ponad 100 tys. donosicieli, których zadaniem było tropienie nawet najbłahszych przejawów niezadowolenia.

Aresztowania, rozstrzeliwanie, wywózki do łagrów dotyczyły w największym stopniu żołnierzy i działaczy niepodległościowego podziemia oraz polityków legalnej opozycji. W końcu marca 1945 r. NKWD (patrz: s. 49) dokonało podstępnego aresztowania 16 przywódców Polskiego Państwa Podziemnego, w tym ostatniego komendanta

AK gen. **Leopolda Okulickiego**, Delegata Rządu na Kraj **Jana Jankowskiego** i podległych mu ministrów, przewodniczącego Rady Jedności Narodowej (podziemnego parlamentu) **Kazimierza Pużaka**. Zaproszono ich na rozmowy i zagwarantowano bezpieczeństwo, a następnie zatrzymano i wywieziono do moskiewskiego więzienia NKWD na Łubiance.

Bolesław Bierut i Konstanty Rokossowski na plakacie propagandowym z lat 50. XX w. Jednym z symboli podporządkowania powojennej Polski Sowie-
tom stał się Konstanty Rokossowski – Polak z pochodzenia, który od 1918 r. służył w Armii Czerwonej, w stopniu marszałka ZSRS dowodził w jej kluczowych operacjach w II wojnie światowej, w 1949 r. został mianowany na stopień marszałka Polski i objął w Polsce funkcję ministra obrony narodowej. Nominacja ta miała zagwarantować pełne podporządkowanie ludowego Wojska Polskiego dowództwu Armii Czerwonej.

? Omów propagandową wymowę plakatu.

W czerwcu 1945 r. w Moskwie odbył się tzw. **proces szesnastu**, w którym postawiono oskarżonym absurdalne zarzuty i skazano większość z nich na kary długoletniego więzienia za przynależność do nielegalnej organizacji, prowadzenie działalności dywersyjnej, szpiegowskiej i terrorystycznej wymierzonej przeciwko ZSRS oraz współpracę z Niemcami.

RZECZPOSPOLITA NA UCHODŹSTWIE

17 września 1939 r., po bezprawnym wkroczeniu wojsk sowieckich na terytorium Polski, najwyższe władze II Rzeczypospolitej zdecydowały się opuścić jej granice, aby kontynuować walkę u boku zachodnich sojuszników (w razie pozostania w kraju mogłyby zostać zmuszone do podpisania kapitulacji i zaakceptowania podboju Polski). Prezydent Ignacy Mościcki, naczelny wódz marszałek Edward Rydz-Śmigły oraz przedstawiciele rządu zostali internowani w Rumunii. Na mocy konstytucji kwietniowej władzę przejęli generał **Władysław Sikorski**, który został premierem i naczelnym wodzem, oraz **Władysław Raczkiewicz**, który objął urząd prezydenta. Początkowo władze RP na uchodźstwie urzędowały we Francji, a po jej upadku w 1940 r. ewakuowały się do Wielkiej Brytanii.

Polska, choć jej terytorium znalazło się pod niemiecką i sowiecką okupacją, była ważnym członkiem kształtującej się koalicji antyhitlerowskiej. Z jednej strony w okupowanym kraju działały cywilne i wojskowe struktury Polskiego Państwa Podziemnego, z drugiej – Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie stały się jedną z największych armii alianckich. Pod względem politycznym władze na uchodźstwie pozostawały jednak pod wpływem najpierw Francji, a po jej kapitulacji – Wielkiej Brytanii.

Po przyłączeniu się ZSRS do koalicji antyhitlerowskiej Rząd RP na Uchodźstwie został zmuszony do podjęcia współpracy z Sowietami i podpisania niekorzystnego dla Polski **układu Sikorski-Majski (30 lipca 1941 r.)**. W dokumencie tym nie potępiono i nie rozliczono bezprawnej inkorporacji do ZSRS wschodnich terenów II RP ani zbrodni sowieckich popełnionych na polskich obywatelach. Prezydent Raczkiewicz nie ratyfikował umowy, nie została ona też zarejestrowana w Sekretariacie Ligi Narodów. W **kwietniu 1943 r.**, po ujawnieniu przez Niemców **zbrodni katyńskiej**, Związek Sowiecki zerwał stosunki z rządem RP.

Sytuacja polskich władz w Londynie stawiała się coraz trudniejsza. Wielka Brytania i USA, dążące do ustalenia powojennego ładu we współpracy z ZSRS, w coraz mniejszym stopniu brały pod uwagę polską rację stanu. Już podczas konferencji w Teheranie zachodnie mocarstwa zgodziły się na to, by Polska znalazła się w sowieckiej strefie wpływów (patrz: s. 62–63). Pozostały też całkowicie bierne w obliczu zbrodni popełnianych przez Sowietów na zajmowanym przez Armię Czerwoną terytorium Polski. Polityka Brytyjczyków i Amerykanów nie zmieniła się nawet po porwaniu przywódców Polskiego Państwa Podziemnego i procesie szesnastu. Alianci domagali się od polskiego rządu na uchodźstwie zaakceptowania działań ZSRS, który rozpoczął tworzenie w Polsce podległych sobie komunistycznych władz.

Tomasz Arciszewski (1877–1955), polityk Polskiej Partii Socjalistycznej. W 1944 r. objął urząd premiera Rządu RP na Uchodźstwie po ustąpieniu Stanisława Mikołajczyka z tego stanowiska. Kiedy rząd na uchodźstwie utracił uznanie zachodnich aliantów, skomentował ten fakt następującymi słowami: „Los Polaków nie będzie jednakowy. Jedni borykać się będą w kraju z okrutną rzeczywistością państwa policyjnego, inni zostaną w wolnym świecie [tj. na Zachodzie], by stać się ustami niemymi. Droga nasza jest trudna, lecz u jej kresu spełni się Polska naszych żarliwych pragnień: wolna i niepodległa”.

? Zinterpretuj słowa Arciszewskiego. Wyjaśnij, jak wyobrażał sobie on przyszłą misję Polaków na uchodźstwie.

Dualizm władzy

W kraju z jednej strony narastał terror, z drugiej komunistyczne władze pozorowały, że stosują się do ustaleń wielkiej trójki. W **czzerwcu 1945 r.**, zgodnie z decyzjami jałtańskimi, powstał **Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN)**, w którym komuniści z **PPR** i ich polityczni sojusznicy obsadzili kluczowe resorty. Jako wicepremier do TRJN wszedł **Stanisław Mikołajczyk**, który wcześniej (do listopada 1944 r.) stał na czele Rządu RP na Uchodźstwie, lecz zdecydował się podjąć na własną rękę próbę działania w zdominowanym przez komunistów kraju – powrócił z Londynu i reaktywował **Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)**.

5 lipca 1945 r. Wielka Brytania i USA cofnęły uznanie dla władz RP na uchodźstwie i uznały powstanie TRJN za wypełnienie postanowień konferencji w Jałcie. W odpowiedzi Rząd RP na Uchodźstwie stwierdził, że swoje konstytucyjne uprawnienia może przekazać jedynie rządowi wyłonionemu w kraju w wolnych demokratycznych wyborach. Rozpoczął się okres formalno-prawnego dualizmu władzy. Aż do 1990 r. funkcjonowały w Londynie polskie władze na uchodźstwie, nieuznawane jednak przez większość państw. Za podstawę swojego działania uznawały konstytucję kwietniową z 1935 r. Rządy w kraju sprawowały powołane przez Sowietów władze komunistyczne.

Fragmenty oświadczenia rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w sprawie decyzji konferencji jałtańskiej, 13 lutego 1945 r.

W memorandum złożonym przed konferencją rządowi W.[ielkiej] Brytanii i Stanów Zjednoczonych A.[meryki] P.[ółnocnej] rząd polski wyraził przekonanie, że nie wezmą one udziału w żadnych decyzjach dotyczących sprzymierzonego państwa polskiego bez konsultowania i zgody rządu polskiego. [...] Pomimo to decyzje Konferencji Trzech [tnz. wielkiej trójki] zostały przygotowane i powzięte nie tylko bez udziału i upoważnienia Rządu Polskiego, ale i bez jego wiedzy. Metoda ta w stosunku do Polski jest nie tylko zaprzeczeniem elementarnych zasad, które obowiązują sojuszników, ale stanowi niewątpliwe naruszenie litery i ducha Karty Atlantyckiej oraz prawa każdego do występowania w obronie własnych interesów. Z tego powodu decyzje Konferencji Trzech nie mogą być uznane przez Rząd Polski i nie mogą obowiązywać Narodu Polskiego.

Oderwanie od Polski wschodniej połowy jej terytorium przez narzucenie tzw. linii Curzona jako granicy polsko-sowieckiej Naród Polski przyjmie jako nowy rozbiór Polski, tym razem dokonany przez sojuszników Polski.

Zamiar utworzenia „tymczasowego rządu polskiego jedności narodowej” z pomocą uzupełnienia narzuconego Polsce komitetu lubelskiego [...] doprowadzić może jedynie do zalegalizowania mieszania się Sowietów w wewnętrzne sprawy Polski. Dopóki ziemie polskie będą okupowane wyłącznie przez wojska sowieckie, tego rodzaju rząd, nawet w obecności dyplomatów brytyjskich i amerykańskich, nie zabezpieczy prawa do swobodnego wypowiedzenia się społeczeństwu polskiemu.

1. Wskaż fragmenty oświadczenia mówiące o łamaniu przez rządy Wielkiej Brytanii i USA zapisów *Karty atlantyckiej* i zasad, które legły u podstaw ONZ. Oceń, czy zarzuty polskiego rządu wobec mocarstw były słuszne.
2. Omów zagrożenia wynikające, zdaniem autorów tekstu, z powstania TRJN i obecności Armii Czerwonej na ziemiach polskich.

Władze RP na uchodźstwie były przez cały okres swego istnienia inwigilowane przez komunistyczne polskie służby. W latach 40. i 50. XX w. wobec wielu osób, które zdecydowały się na powrót z Zachodu do kraju, stosowano różnego rodzaju represje. Ludzie ci trafili do więzień lub stracili życie pod zarzutem współpracy z rządem na uchodźstwie.

Sfałszowane referendum i wybory

Zgodnie z postanowieniami jałtańskimi o przyszłości Polski miały zadecydować wolne wybory. Komuniści liczyli, że wykorzystają je, by zalegalizować swoją władzę. Z kolei legalna opozycja (przede wszystkim PSL) oraz organizacje konspiracyjne chciały wykazać słabość komunistycznego reżimu. Środowiska te ufały, że mocarstwa zachodnie dopilnują przestrzegania demokratycznych procedur w czasie wyborów.

Nim doszło do wyborów, komuniści zorganizowali tzw. **referendum ludowe (1946 r.)**. W ten sposób chcieli udowodnić, że cieszą się społecznym poparciem, a także przeciwzyć przed wyborami fałszowanie wyników.

Wybory do Sejmu Ustawodawczego (1947 r.) również zostały sfałszowane. Według oficjalnych danych na PPR i jej sojuszników oddano 80 % głosów, historycy szacują jednak, że w rzeczywistości ponad 70 % wyborców poparło opozycyjne PSL Mikołajczyka.

„Wygrane” wybory umożliwiły komunistom zalegalizowanie przejęcia władzy. Mogli zająć się, już bez stwarzania pozorów, eliminacją przeciwników (patrz: s. 97–98).

Konstytucja PRL

Proces konstytuowania się nowego ustroju zakończyło uchwalenie przez Sejm Ustawodawczy **22 lipca 1952 r. Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL)** – taką nazwę miało odtąd nosić państwo polskie pod

Referendum (z łac. głosowanie ludowe) – forma demokracji bezpośredniej polegająca na tym, że obywatele w głosowaniu wypowiadają się w sprawach o istotnym znaczeniu dla całego społeczeństwa (referendum ogólnokrajowe) lub lokalnej społeczności (referendum lokalne).

Plakat wyborczy Bloku Demokratycznego z 1947 r. Taką nazwę przyjęła koalicja PPR i podporządkowanych jej kilku partii.

? Kim są i w jaki sposób zostali przedstawieni na plakacie „oni” i „my”?

? Dlaczego, twoim zdaniem, komuniści i ich sojusznicy wystartowali do wyborów pod nazwą Blok Demokratyczny?

WARTO WIEDZIEĆ

W okresie PRL komunistyczna propaganda manipulowała opinią publiczną m.in. poprzez zmianę znaczenia pojęć lub tworzenie nowych. Na przykład zamiast „zwykłej” demokracji propagowano „demokrację ludową” (określenie to było błędnie skonstruowane pod względem językowym – oznaczało dosłownie „ludową władzę ludu”). Przy okazji wyborów zachęcano do „głosowania bez skreśleń” – czyli zaakceptowania kandydatów przedstawionych przez partię. Do chętnie używanych słów należały właśnie „lud” i „ludowy”, nawiązujące skojarzenia z prostymi ludźmi. Mówiono o ludzie pracującym miast i wsi, zorganizowano „referendum ludowe”, armię nazwano ludowym Wojskiem Polskim, a państwo – „Polską Ludową”. Ten specyficzny język badacze nazywają nowomową.

władzą komunistów. Ustawa zasadnicza, opracowana według wzoru sowieckiego, osobiście poprawiana przez Stalina, została poddana pod obrady konstytuanty po przetłumaczeniu z języka rosyjskiego na polski.

Konstytucja deklarowała powstanie demokratycznego państwa, a w rzeczywistości legitymizowała **totalitarne komunistyczne państwo typu sowieckiego**. Ustrój państwa określono w niej mianem „**demokracji ludowej**”, w której suwerenem jest „lud pracujący”. Najwyższą władzę miał sprawować jednoizbowy parlament – sejm, on też teoretycznie miał powoływać rząd; zamiast urzędu prezydenta ustanowiono kolegialny organ – Radę Państwa wybieraną przez sejm. W konstytucji zapisano wolność słowa, wyznania, zrzeszania się, wolne wybory i inne swobody demokratyczne. Były to jednak deklaracje bez pokrycia. Realną władzę w kraju sprawowały bowiem struktury **Polskiej**

Fragmety preambuły Konstytucji PRL z 1952 r.

Polska Rzeczpospolita Ludowa jest republiką ludu pracującego. [...]

Polski lud pracujący pod przewodnictwem bohaterskiej klasy robotniczej, opierając się na sojuszu robotniczo-chłopskim, walczył dziesiątki lat o wyzwolenie z niewoli narodowej, narzuconej przez pruskich, austriackich i rosyjskich zaborców-kolonizatorów, tak samo jak walczył o zniesienie wyzysku polskich kapitalistów i obszarników.

W okresie okupacji Naród Polski toczył nieustępliwą, bohaterską walkę z krwawym najeźdźcą hitlerowskim. Historyczne zwycięstwo Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich nad faszyzmem wyzwoliło ziemie polskie [...].

Wcielając w życie wiekopomne wskazania Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 22 lipca 1944 r. i rozwijając jego zasady programowe, władza ludowa [...] dokonała wielkich przeobrażeń społecznych. [...]

Podstawę obecnej władzy ludowej w Polsce stanowi sojusz klasy robotniczej z chłopstwem pracującym. W sojuszu tym rola kierownicza należy do klasy robotniczej jako przodującej klasy społeczeństwa, opierającej się na rewolucyjnym dorobku polskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego, na historycznych doświadczeniach zwycięskiego budownictwa socjalistycznego w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, pierwszym państwie robotników i chłopów.

1. Wskaż w preambule konstytucji elementy mitu założycielskiego „Polski Ludowej”.
2. Wymień wydarzenia / procesy historyczne i koncepcje społeczne, do których odwołuje się tekst preambuły. Wyjaśnij, w jakim celu.
3. Wskaż i omów obce wzorce, do których nawiązanie zostało wprost zadeklarowane w preambule.

Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR), która powstała w **1948 r.** z połączenia PPR i zależnej od komunistów, nowo utworzonej po wojnie w kraju Polskiej Partii Socjalistycznej.

PZPR stała faktycznie ponad prawem i w żaden sposób nie ponosiła odpowiedzialności przed społeczeństwem. Konstytucyjne prawa i wolności pozostawały jedynie fasadą. I tak np. odbywały się wybory, ale obywatele nie mieli prawa zgłaszać kandydatów, gdyż tym zajmowały się władze (podległe, rzecz jasna, PZPR). Gwarantowano wolność zrzeszania się, ale – jak w każdym totalitarnym państwie – nie mogły legalnie działać partie opozycyjne, ponieważ jednocześnie zakazane było tworzenie jakichkolwiek organizacji godzących w PRL. Dla zachowania pozorów demokracji pozostawiono „partie sojusznicze” PZPR, w rzeczywistości ściśle podporządkowane komunistom – **Stronnictwo Demokratyczne (SD)** oraz **Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL)**, do którego włączono część rozbitego Mikołajczykowskiego PSL.

PODSUMOWANIE

- Od 1944 r. rządy na zajmowanych przez Armię Czerwoną ziemiach polskich na zachód od tzw. linii Curzona przejmował zależny od Sowietów PKWN.
- Komuniści z jednej strony stosowali bezwzględny terror, z drugiej pozorowali przestrzeganie postanowień jałtańskich – zgodzili się na legalną działalność innych partii (w tym PSL) i powołanie koalicyjnego TRJN.
- Po sfałszowanych wyborach do Sejmu Ustawodawczego legalna opozycja została zlikwidowana, a pełnię władzy przejęła partia komunistyczna – PZPR.
- Zwieńczeniem procesu tworzenia w Polsce totalitarnego systemu na wzór sowiecki (tzw. demokracji ludowej) było uchwalenie Konstytucji PRL w 1952 r.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Uzasadnij, że „demokracja ludowa” była w istocie zaprzeczeniem demokracji. Odwołaj się do konkretnych przykładów z historii powojennej Polski.
2. Czy system polityczny kształtujący się w Polsce po II wojnie światowej można, twoim zdaniem, nazwać okupacją przez przedstawiciela? Uzasadnij odpowiedź.
3. Kto, według zapisów konstytucji z 1952 r., miał być w PRL suwerenem? Oceń, jak takie rozwiązanie ma się do zasady suwerenności narodu (ludu).
4. Odwołując się do poszczególnych atrybutów państwa, oceń czy PRL można uznać za państwo w rozumieniu definicji Jellinka oraz konwencji z Montevideo (patrz: s. 22, 23).
5. Czy ustrój Polski po 1952 r. można nazwać systemem monopartyjnym (jednopartyjnym), mimo że oprócz PZPR oficjalnie istniały także dwie inne partie? Uzasadnij odpowiedź.

ZADANIA

6. Sprawdź, skąd wzięło się pojęcie *nowomowa*. Poszukaj informacji o komunistycznej nowomowie w okresie PRL. Na kilku przykładach przedstaw, jak wypaczano znaczenia słów.

12 Druga okupacja sowiecka w Polsce – legalna opozycja i zbrojny opór

KALENDARIUM	
1945	19 I • rozwiązanie Armii Krajowej IX • powstanie Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”
1947	II • ustawa o amnestii X • potajemny wyjazd Stanisława Mikołajczyka z kraju
1963	śmierć w milicyjnej obławie ostatniego żołnierza antykomunistycznego podziemia

POJĘCIA: druga okupacja sowiecka ■ безпеaka ■ zbrojne podziemie antykomunistyczne (niepodległościowe) ■ Żołnierze Niezłomni / Żołnierze Wyklęci

Po wojnie

Głównym czynnikiem, który pozwolił na powołanie w Polsce komunistycznej władzy zależnej od ZSRS, była obecność Armii Czerwonej na ziemiach polskich, czyli tzw. **druga okupacja sowiecka** (mówiono o tych czasach: „za drugiego Sowietu”; „pierwszym” była okupacja ziem polskich przez ZSRS w latach 1939–1941).

Uroczystość podczas odbudowy Starego Miasta w Warszawie, 1953 r. W wyniku powstania warszawskiego i planowego niszczenia miasta przez Niemców warszawska Starówka została zburzona w 90 %. Dla wielu Polaków odbudowa miasta, w tym jego zabytkowej części, stanowiła moralny obowiązek.

? Uzasadnij, że fotografia ukazuje przykład wykorzystywania przez komunistów spontanicznego zaangażowania ludzi w akcję odbudowy do własnych celów (zwróć uwagę na portret Bieruta wiszący nad trybuną).

Ważną rolę odgrywały też czynniki natury społecznej, które niewątpliwie ułatwiały budowę nowego systemu władzy. W wyniku wojny i związanych z nią masowych migracji zostały rozbite tradycyjne wspólnoty i zerwane więzi społeczne – ludzie utracili swoich bliskich, często rozpadły się społeczności, w których żyli od pokoleń. Milionom Polaków ustanie działań militarnych w 1945 r. dało nadzieję na powrót do normalności i odzyskanie poczucia bezpieczeństwa. Konieczna była odbudowa domów, szkół, warsztatów, fabryk czy gospodarstw. Wielu ludzi musiało znaleźć sobie nowe miejsca do życia, często setki kilometrów od rodzinnych stron (patrz: mapa na s. 81). W tej sytuacji najważniejsze wydawały się problemy życia codziennego. Kwestie ustroju, władzy politycznej często schodziły na dalszy plan.

Nie może dziwić entuzjazm towarzyszący powojennej odbudowie i działaniom wielu ludzi, którzy chcieli znowu normalnie żyć. Naturalne potrzeby społeczeństwa sprzyjały w pewien sposób komunistycznej władzy. Starła się ona bowiem zaprezentować jako siła zdolna przeprowadzić w odbudowywaniu ojczyzny i organizowaniu wysiłku całego narodu, a przynajmniej jego większości – „ludu pracującego miast i wsi”.

Polacy stawali przed wyborem. Mogli popierać nową władzę – organizującą totalitarny, komunistyczny system – która oczekiwała całkowitego podporządkowania, a czasem wręcz entuzjastycznego wyrażania poparcia. Jeśli inaczej wyobrażali sobie przyszłą Polskę – i gotowi byli zaryzykować wolność, a nawet życie – pozostawały im różne formy oporu, z walką zbrojną włącznie. Ci, którzy nie utożsamiali się z komunistyczną władzą, ale nie zdecydowali się na walkę z nią, zostali zmuszeni do układania sobie życia „mimo” nowej rzeczywistości. Nie musiało to oznaczać postępowania konformistycznego, ale niewątpliwie wymuszało zawieranie ze sobą i swoim sumieniem różnorodnych kompromisów. Niełatwo było czasem odpowiedzieć sobie na pytanie, gdzie przebiega granica między codziennymi obowiązkami, np. zawodowymi, troską o zapewnienie w miarę dobrego bytu sobie i rodzinie a wspieraniem totalitarnej władzy.

Rozprawa z legalną opozycją polityczną

Niechętna postawa polskiego społeczeństwa w stosunku do komunizmu spowodowała, że początkowo PPR prezentowała bardzo umiarkowany program polityczny. Kładła nacisk na hasła demokratyczne i narodowe. Komunistyczne władze pozorowały, że stosują się do ustaleń podjętych na konferencjach wielkiej trójki. Jednocześnie prowadziły konsekwentne działania w celu wyeliminowania wszystkich grup swoich przeciwników.

W latach 1945–1947 ofiarą represji padły legalnie działające opozycyjne partie polityczne, na czele z najsilniejszą z nich – **Polskim Stronnictwem Ludowym** pod przywództwem **Stanisława Mikołajczyka**. Mimo starań komunistów PSL stało się najliczniejszą partią polityczną w kraju. Było przez większość społeczeństwa postrzegane jako jedyna siła zdolna przeciwstawić się władzy narzuconej przez Sowietów. Komuniści zwalczali PSL nie tylko metodami propagandowymi. Przykładem zbrodniczego działania był tzw. **szwadron śmierci** Władysława Rypińskiego „Rypy”, który w Płockiem na zlecenie miejscowych władz PPR zamordował ok. 100 osób, przede wszystkim powiązanych z PSL, a także z AK. Terror nasilił się w okresie wyborów w 1947 r. Kandydaci PSL w całym kraju byli zastraszani przez organy bezpieczeństwa, część ich list wyborczych została unieważniona. Nierzadko dochodziło do zabójstw działaczy stronnictwa.

BIOGRAM

Generał **August Emil Fieldorf „Nil”** (1895–1953) w czasie I wojny światowej był żołnierzem Legionów Polskich, brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej, później kontynuował służbę jako zawodowy oficer Wojska Polskiego. Walczył w wojnie obronnej w 1939 r. Następnie znalazł się we Francji, skąd jako emisariusz powrócił do kraju. W 1942 r. został komendantem Kierownictwa Dywersji (Kedywu) Komendy Głównej AK, a w 1944 r. objął dowództwo organizacji „NIE”. W 1945 r. został przypadkowo aresztowany przez NKWD, jednak nie został rozpoznany. Trafił do łagrów na Uralu. W 1947 r. powrócił do kraju, gdzie ujawnił komunistycznym władzom swoją tożsamość. Choć nie podjął ponownie działalności konspiracyjnej, w 1950 r. został zatrzymany. Oskarżono go o próbę zmiany przemocą ustroju państwa oraz zarzucono, że „jako szef Kedywu KG AK wydawał rozkazy oraz instrukcje [...] rozpracowywania oraz likwidowania oddziałów partyzantki radzieckiej i lewicowych podziemnych organizacji niepodległościowych”. W 1952 r. sąd skazał go na karę śmierci. Został zamordowany w więzieniu mokotowskim w Warszawie. Miejsce ukrycia ciała do dziś nie jest znane. Już w 1957 r. prokuratura PRL wznowiła śledztwo w sprawie Fieldorfa, po czym wydała postanowienie o jego umorzeniu „z powodu braku dowodów winy”. Dopiero w 1989 r. prokurator generalny PRL wydał postanowienie stwierdzające, że Fieldorf „nie popełnił zarzucanej mu zbrodni i był całkowicie niewinny”.

Sfałszowane referendum ludowe i wybory do Sejmu Ustawodawczego pokazały, że jawna, legalna działalność opozycyjna nie przynosi spodziewanych efektów. Jeszcze w 1947 r. Mikołajczyk został ostrzeżony, że komuniści planują wytoczyć mu proces pod fałszywymi zarzutami o szpiegostwo. W tej sytuacji wraz z innymi czołowymi działaczami PSL potajemnie udał się na emigrację.

Próby legalnej opozycyjnej działalności politycznej zakończyły się klęską. Znacznie dłużej trwała nielegalna, w tym zbrojna, walka z władzą narzuconą Polsce przez Sowieców.

Rozwiązanie AK – od „NIE” do „WiN”

W **styczniu 1945 r.** generał Leopold Okulicki podjął decyzję o rozwiązaniu AK. Działanie miała natomiast kontynuować założona już wcześniej na wypadek okupacji sowieckiej głęboko zakonspirowana kadrowa **organizacja „Niepodległość”** (kryptonim „NIE”), którą tworzył **August Emil Fieldorf „Nil”**. Później jej miejsce zajęła **Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj (DSZ)**.

Ulotka Zrzeszenia „WiN”, 1945 r.

? Wyjaśnij przekaz ulotki. Odwołaj się do zamieszczonych na niej symboli i skrótu oraz zmiany w polskim godle wprowadzonej przez komunistyczne władze (przypomnij sobie wiadomości na ten temat ze szkoły podstawowej).

W obliczu decyzji konferencji poczdamskiej (patrz: s. 63), uznania Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej przez mocarstwa zachodnie oraz procesu szesnastu kierownictwo podziemia doszło do wniosku, że kontynuowanie walki konspiracyjnej w dotychczasowym kształcie traci sens. Rozwiązano więc cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego, a w miejsce Delegatury Sił Zbrojnych powołano we **wrześniu 1945 r.** konspiracyjne **Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” („WiN”)**. Stało się ono największą organizacją polskiego podziemia niepodległościowego. Jego celem było przeorganizowanie wojskowego podziemia w cywilną konspirację prowadzącą działalność polityczną i społeczną. Członkowie „WiN” zajmowali się propagandą wyborczą, działalnością informacyjną, ujawniali komunistyczne zbrodnie.

W kraju nasilały się represje ze strony NKWD i polskich służb podległych Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego. Aresztowania rozbiły kolejne zarządy „WiN”. Działalność Zrzeszenia w coraz większym stopniu przeobrażała się w konspirację o charakterze wojskowym, partyzanckim, chroniącą własne struktury oraz cywilną ludność przed komunistycznym terrorem i stawiającą mu opór.

BIOGRAM

Podpułkownik **Łukasz Ciepliński „Pług”** (1913–1951) był zawodowym żołnierzem, walczył w wojnie obronnej w 1939 r., działał w konspiracji (m.in. AK, „NIE”, DSZ). Został prezesem IV Zarządu Głównego Zrzeszenia „WiN”. Aresztowano go w 1947 r. W mokotowskim areszcie w Warszawie był traktowany z niewyobrażalną brutalnością: przykuwano go za ręce i nogi do ściany, trzymano w ciemnej celi, gdzie z otworu w suficie lała się na niego zimna woda. Później trzymano go w jednej celi z oficerem Gestapo. Przez wiele godzin, a nawet całą dobę, był przetrzymywany w pozycji stojącej bez możliwości snu; bito jego głowę o ścianę, wrywano włosy ze skroni, miażdżono palce. Ogłuchł na jedno ucho, wybito mu wszystkie zęby. 14 października 1950 r. został skazany na pięciokrotną karę śmierci oraz 30 lat więzienia. Zamordowano go w piwnicach więzienia mokotowskiego 1 marca 1951 r. strzałem w tył głowy. Właśnie w rocznicę jego śmierci jest obchodzony Narodowy Dzień Pamięci Żołnierzy Wyklętych, ustanowiony w 2011 r.

Gryps (list przesłany potajemnie z więzienia) Łukasza Cieplińskiego do syna, 20 stycznia 1951 r.

Odbiorą mi tylko życie. A to nie najważniejsze. Cieszę się, że będę zamordowany jako katolik za wiarę świętą, jako Polak za Polskę niepodległą i szczęśliwą. Jako człowiek za prawdę i sprawiedliwość. Wierzę dziś bardziej niż kiedykolwiek, że Idea chrystusowa zwycięży i Polska niepodległość odzyska, a pohańbiona godność ludzka zostanie przywrócona. To moja wiara i moje wielkie szczęście. Gdybyś odnalazł moją mogiłę, to na niej możesz te słowa napisać. Żegnaj mój ukochany. Całuję i do serca tulę. Błogosławię i Królowej Polski oddaję.

Ojciec

1. Wymień wartości, na jakie powołuje się autor listu. Czy, twoim zdaniem, są one ważne dla państwa? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Żołnierze Niezłomni (Wyklęci)

Większość dowódców antykomunistycznego podziemia zbrojnego brała wcześniej udział w wojnie obronnej w 1939 r., a następnie działała w formacjach, które później zostały scalone w ramach AK, lub w innych organizacjach. Żołnierze podziemia niepodległościowego kontynuowali walkę po rozpoczęciu tzw. drugiej okupacji sowieckiej.

1 **MJR ZYGMUNT SZENDZIELARZ „ŁUPASZKA”, „ŁUPASZKO” (1910–1951)**
– dowódca 5 Wileńskiej Brygady AK, jednego z najsilniejszych i najskuteczniejszych oddziałów antykomunistycznego podziemia, walczącego na Wileńszczyźnie (1943–1944), Białostocczyźnie (1944–1945, 1947), w Borach Tucholskich i na Pomorzu (1945–1946); aresztowany i po długotrwałym śledztwie skazany w procesie pokazowym na osiemnastokrotną karę śmierci i zamordowany.

3 **MJR JAN TABORTOWSKI „BRUZDA” (1906–1954)**
– działał na Suwalszczyźnie; dowódca m.in. Inspektoratu Łomża „WiN”; ostatni zawodowy oficer przedwojennego WP poległ w akcji zbrojnej przeciw komunistom.

2 **POR. JAN BORYSEWICZ „KRYSIA” (1913–1945)**
– w lipcu 1944 r. uczestniczył w operacji „Ostra Brama”, następnie działał z podległymi sobie oddziałami AK na Nowogródzczyźnie; słynął z niezwykle skutecznych akcji; zginął w zasadzce zorganizowanej przez NKWD, jego ciało Sowieci obwozili po wsiach i miasteczkach i wystawiali na widok publiczny.

4 **PPOR. ANATOL RADZIWONIK „OLECH” (1916–1949)**
– stał na czele jednego z najsilniejszych i najdłużej działających oddziałów antysowieckiej poakowskiej partyzantki na Kresach, działał przede wszystkim na obszarze Nowogródzczyzny i Grodzieńszczyzny; poległ w trakcie oblavy zorganizowanej przez NKWD.

5

KPT. STANISŁAW SOJCZYŃSKI „WAR-SZYC” (1910–1947)

– organizator i dowódca Konspiracyjnego Wojska Polskiego, działał na pograniczu ziemi łódzkiej, Mazowsza i ziemi częstochowskiej; aresztowany, skazany na pięciokrotną karę śmierci i zamordowany.

6

KPT. KAZIMIERZ KAMIEŃSKI „HUZAR” (1919–1953)

– ostatni dowódca 6 Brygady Wileńskiej „WiN” na Podlasiu; podstępem aresztowany; po brutalnym śledztwie skazany na sześciokrotną karę śmierci i zamordowany.

7

ST. SIERŻ. MIECZYŚŁAW DZIEMIESZ-KIEWICZ „RÓJ” (1925–1951)

– dowódca oddziałów partyzantki Narodowego Zjednoczenia Wojskowego (NZW) na północnym Mazowszu; został zadenuncjowany przez agentkę, którą UB miało w jego oddziale; poległ, próbując wydostać się z okrążenia.

8

POR. FRANCISZEK JASKÓLSKI „ZAGOŃCZYK” (1914–1947)

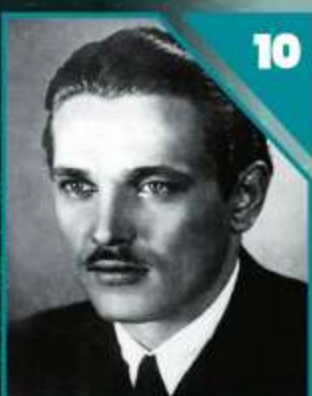
– dowódca i twórca podporządkowanego „WiN” Związku Zbrojnej Konspiracji walczącego na ziemi radomskiej, łódzkiej i kieleckiej; po aresztowaniu skazany na karę śmierci i zamordowany.

9

PPŁK STANISŁAW KASZNICA „MASZKOWSKI” (1908–1948)

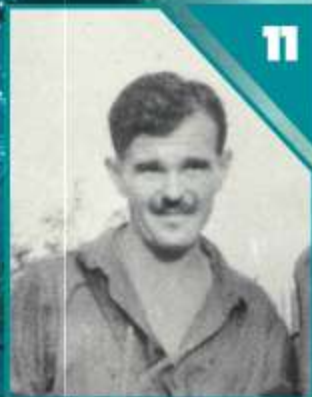
– ostatni komendant główny Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ); na przełomie 1946 i 1947 r. podporządkował tę organizację dowództwu NZW; działał na ziemi częstochowskiej i na Ziemiach Zachodnich; aresztowany, poddany brutalnemu śledztwu, skazany na czterokrotną karę śmierci i zamordowany.

10

KPT. HENRYK FLAME „BARTEK” (1918–1947)

– organizator i dowódca oddziałów antykomunistycznego podziemia NSZ na Podbeskidziu i Żywiecczyźnie; ujawnił się w amnestii w 1947 r.; zastrzelony przez funkcjonariusza milicji (postępowanie wobec mordercy umorzono).

11

MJR HIERONIM DEKUTOWSKI „ZAPORA” (1918–1949)

– od 1945 r. komendant oddziałów partyzanckich DSZ, a następnie „WiN” na Lubelszczyźnie; dowódca wielu akcji w Lubelskim, Rzeszowskim i Kieleckim; ujawnił się w 1947 r.; zatrzymany w czasie próby przedostania się na Zachód; po okrutnym śledztwie skazany na siedmiokrotną karę śmierci i zamordowany.

12

SIERŻ. JÓZEF FRANCAK „LALEK”, „LALUŚ” (1918–1963)

– żołnierz AK; w 1944 r. wcielony do ludowego Wojska Polskiego, z którego zdezerterował; walczył na Lubelszczyźnie, m.in. w oddziale mjr. Hieronima Dekutowskiego „Zapory”; od 1949 r. zaczął się samotnie ukrywać, korzystając z pomocy okolicznej ludności; zginął podczas próby wydostania się z obławy 21 października 1963 r.; data jego śmierci jest uznawana za symboliczne zakończenie zbrojnego oporu przeciw komunistycznej władzy.

JUŻ DOPALA SIĘ OGIEŃ BIWAKU

– pieśń żołnierzy 5 Wileńskiej Brygady AK (fragment), autorzy nieznani

*Tylko słychać gdzieś bardzo daleko,
Jęk szrapneli unosi się wzwyż.
Za urwiskiem tam wiję się rzeka,
A za rzeką mogiła i krzyż.
Pod tym krzyżem, pod drzewem zwalonym,
Śnią żołnierze o Polsce swój sen.
Bodaj po to być warto żołnierzem,
By sen cudny przyśnić jak ten.
Bodaj widzieć, padając w ataku,
Polskę wolną i czystą jak łąka.*

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Wskaż tereny, na których przede wszystkim działali Żołnierze Niezłomni. Podaj nazwy tych obszarów.
2. Omów wspólne cechy biografii dowódców antykomunistycznego podziemia. Jakimi wartościami, twoim zdaniem, kierowali się ci ludzie?
3. Przeanalizuj przytoczony powyżej fragment żołnierskiej pieśni. Jakie wartości i dążenia zostały w nim wyrażone?

BIOGRAM

Danuta Siedzikówna „Inka” (1928–1946) w grudniu 1943 r. wstąpiła do AK, była sanitariuszką i łączniczką. W 1945 r. została aresztowana przez UB za działalność konspiracyjną. Odbita z transportu przez żołnierzy podziemnej 5 Wileńskiej Brygady AK podległej mjr. Zygmuntowi Szendzielarzowi „Łupaszce” (patrz: s. 100), przyłączyła się do jego oddziałów. Brała udział w wielu walkach z UB i innymi komunistycznymi formacjami. W lipcu 1946 r. w Gdańsku została ponownie aresztowana przez UB i poddana ciężkiemu przesłuchaniu. Nie ujawniła żadnych informacji. Oskarżono ją o mordowanie rannych i nakłanianie do ich egzekucji. Mimo braku jakichkolwiek dowodów sąd wojskowy skazał

„Inkę” na dwukrotną karę śmierci. Nie podpisała prośby o ułaskawienie. W grypsie wysłanym krótko przed śmiercią napisała: „Jak mi smutno, że muszę umierać. Powiedzcie mojej babci, że zachowałam się jak trzeba...”. Została zamordowana 28 sierpnia 1946 r. w więzieniu przy ulicy Kurkowej w Gdańsku (wbrew obowiązującemu prawu, bo kilka dni przed osiemnastymi urodzinami). Jej ciało, ukryte w tzw. dole śmierci na cmentarzu Garnizonowym w Gdańsku, odnaleziono w 2014 r. W 1991 r. została pośmiertnie zrehabilitowana: sąd orzekł, że poniosła śmierć za niepodległe państwo polskie, a wyrok z 1946 r. uznał za zbrodnię sądową.

Żołnierze Niezłomni – określenie żołnierzy różnych formacji niepodległościowego podziemia, walczących od 1944 r. z komunistyczną władzą narzuconą Polsce przez Sowietów; odnosi się do nieugiętej postawy tych ludzi, którą prezentowali w dramatycznie trudnych okolicznościach. Propaganda nazywała ich najczęściej „bandytami” i starała się na różne sposoby dehumanizować (np. poległych w starciach fotografowano rozebranych i rzuconych w gnojówkę czy do chlewów). Ciała tych, na których wykonano wyroki śmierci, najczęściej potajemnie zakopywano w bezimiennych dołach. Nazywani są również **Żołnierzami Wyklętymi**, a to ze względu na działania komunistycznych władz, które aż do 1989 r. starały się wymazać pamięć o tych ludziach.

„WiN” stało się największą organizacją antykomunistycznego zbrojnego podziemia w Polsce. Poza jego strukturami działały też inne formacje, przede wszystkim **Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (NZW)**, wywodzące się ze struktur politycznych i wojskowych działających w czasie niemieckiej okupacji w ramach obozu narodowego.

Żołnierzy Niezłomnych zwalczały służby Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, ludowe Wojsko Polskie, a także jednostki sowieckie podległe NKWD. Ci, którzy nie polegli w wal-

ce, po schwytaniu byli mordowani lub trafiali do aresztów, gdzie poddawano ich bestialskim torturom w czasie przesłuchań. Wielu stanęło przed komunistycznymi sądami i zostało skazanych na śmierć lub wieloletnie więzienie.

Na działanie podziemia wpływała też sytuacja międzynarodowa – narastające napięcie między dawnymi sojusznikami z czasów wojny. Obok formacji partyzanckich tworzyły się grupy konspiracyjne przygotowujące się na wybuch wojny między mocarstwami Zachodu a Związkiem Sowieckim. Taką strukturę prowadzącą działalność wywiadowczą organizował np. rotmistrz **Witold Pilecki**. Istniało ponadto wiele innych, mniejszych organizacji, w tym zakładanych przez młodzież szkolną czy harcerzy, gromadzących broń, wspomagających uwięzionych i ich rodziny.

BIOGRAM

Rotmistrz **Witold Pilecki „Witold”** (1901–1948) był uczestnikiem wojny polsko-bolszewickiej, walczył w wojnie obronnej w 1939 r., następnie przeszedł do działalności podziemnej. We wrześniu 1940 r. jako ochotnik dał się zamknąć w KL Auschwitz, gdzie zorganizował wśród więźniów konspirację i informował władze Polskiego Państwa Podziemnego o sytuacji w obozie. Zagrożony dekonspiracją, uciekł w 1943 r. Działał dalej w podziemiu (AK, potem „NIE”). Walczył w powstaniu warszawskim, następnie przebywał w obozie jenieckim na terenie Niemiec. Po wyzwoleniu obozu znalazł się we Włoszech, w 2 Korpusie Polskim gen. Władysława Andersa, od którego otrzymał zadanie prowadzenia działalności wywiadowczej w kraju. Powrócił do Polski w październiku 1945 r. i zorganizował siatkę wywiadowczą. Został aresztowany w 1947 r., był torturowany przez funkcjonariuszy UB. W trakcie ostatniego więziennego widzenia z żoną wyznał jej: „Oświęcim to była igraszka”. Został skazany w procesie pokazowym za działalność na rzecz Rządu RP na Uchodźstwie i zastrzelony w więzieniu mokotowskim w Warszawie 25 maja 1948 r. Do dzisiaj nie wiadomo, gdzie komunistyczne służby ukryły jego ciało. 1 października 1990 r. Sąd Najwyższy uniewinnił Witolda Pileckiego, a proces z 1948 r. uznał za zbrodnię sądową.

Podziemna walka zbrojna na Kresach

Włączenie ponad połowy obszaru II Rzeczypospolitej do ZSRS na mocy decyzji teherańsko-jałtańskich wywołało opór Polaków z Kresów Wschodnich. Od końca 1943 r. partyzancką walkę z sowieckimi siłami bezpieczeństwa toczyła tam akowska lub poakowska konspiracja, zapoczątkowana przez żołnierzy AK, którzy po operacji „Ostra Brama” nie dali się rozbroić Sowietom. Walka zbrojna, która trwała na Kresach do końca lat 40., kończyła się zwykle dla jej uczestników śmiercią lub zesłaniem do łagrów. Polska społeczność na tych ziemiach poniosła ogromne straty w wyniku terroru stosowanego przez NKWD na wielką skalę.

Powojenna tragedia Kresów rozegrała się w ciszy. Do Polaków żyjących w nowych granicach nie docierały informacje o walce prowadzonej przez ich rodaków na Wschodzie. Mocarstwa zachodnie nie reagowały.

Schyłek niepodległościowej konspiracji

Po sfałszowanych wyborach do Sejmu Ustawodawczego i wyeliminowaniu legalnych partii opozycyjnych cały aparat represji komunistki ukierunkowali na walkę ze zbrojną konspiracją. Jednym z narzędzi była **amnestia** ogłoszona w **lutym 1947 r.** Żołnierzom podziemia, którzy się ujawnią i złożą broń, obiecano, że będą mogli wrócić do domu. Z takiej możliwości skorzystało ponad 53 tys. osób. Funkcjonariusze organów bezpieczeństwa przesłuchiwali ujawniających się żołnierzy, dzięki czemu uzyskali dokładniejsze dane o podziemiu niepodległościowym i ludziach z nim związanych. Ułatwiło to dalsze aresztowania i represje wobec tych, którzy pozostali w podziemiu.

Po 1948 r. żołnierze podziemia głównie starali się przetrwać. W latach 50., dzięki pomocy i opiece ze strony społeczeństwa, ukrywały się jeszcze niewielkie grupy, a z czasem po prostu pojedynczy żołnierze. Nie przeszkodziło to komunistom w organizowaniu przeciw nim obław angażujących setki żołnierzy, funkcjonariuszy bezpieki i innych formacji.

Przez formacje niepodległościowego zbrojnego podziemia antykomunistycznego prze-
winęło się według szacunków historyków 120–180 tys. osób. Z tego ok. 8 tys. poległo
w walkach, a blisko 80 tys. aresztowano (prawdopodobnie ponad 20 tys. zmarło w wię-
zieniach i aresztach w wyniku tortur). Ponad 2,5 tys. poniosło śmierć na mocy wyroków
komunistycznych sądów.

PODSUMOWANIE

- Wkroczenie na ziemie polskie Armii Czerwonej w 1944 r. rozpoczęło okres tzw. drugiej okupacji sowieckiej.
- Terror i prześladowania dotyczyły przeciwników nowej władzy.
- Po sfałszowanych wyborach do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r. komuniści zlikwidowali legalne partie opozycyjne na czele z Mikołajczykowskim PSL.
- Znacznie dłużej trwała walka Żołnierzy Niezłomnych (Wyklętych), czyli zbrojnego podziemia niepodległościowego.
- Największą organizacją antykomunistycznej konspiracji było Zrzeszenie „WiN”, oprócz niego istniało wiele mniejszych organizacji.
- Tysiące Żołnierzy Niezłomnych poległo w walkach, zostało skazanych na śmierć przez komunistyczne sądy, zmarło w aresztach w wyniku tortur, przesiedziało długie lata w więzieniach lub sowieckich łagrach.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Wymień i omów różne formy sprzeciwu i oporu wobec władzy komunistów na przełomie lat 40. i 50. XX w.
2. Jakie znaczenie dla polskiego społeczeństwa miała walka Żołnierzy Wyklętych? Uzasadnij swoją odpowiedź.
3. Omów znaczenie amnestii z 1947 r. w walce komunistycznego aparatu ze zbrojnym podziemiem niepodległościowym.
4. Dlaczego, twoim zdaniem, komuniści (zarówno służby sowieckie, jak i polskie) tak brutalnie traktowali oddziały zbrojnego podziemia niepodległościowego? Uzasadnij swoją odpowiedź.

ZADANIA

5. Poszukaj informacji o jednym z oddziałów Żołnierzy Wyklętych walczących w twojej okolicy i przygotuj krótką prezentację na jego temat. Jeśli w twojej okolicy nie działały oddziały antykomunistycznego podziemia, możesz przedstawić jeden z oddziałów wymienionych w podręczniku.
6. Na podstawie samodzielnie zebranych informacji wyjaśnij, dlaczego Żołnierze Wyklęci często nosili na mundurach ryngrafy. Opisz symbolikę tych odznak.

Ryngraf noszony przez żołnierzy 5 Wileńskiej Brygady AK.

13 Powojenna odbudowa Europy Zachodniej i kwestia niemiecka

KALENDARIUM	
1945	• powołanie Sojuszniczej Rady Kontroli Niemiec
1947	• utworzenie tzw. Bizonii
1948–1952	• realizacja planu Marshalla
1948–1948	• blokada zachodnich sektorów Berlina przez Sowietów (I kryzys berliński)
1948	• powołanie Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC)
	• utworzenie tzw. Trizonii
1949	• utworzenie Republiki Federalnej Niemiec (RFN)
	• utworzenie Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD)

POJĘCIA: denazyfikacja ■ dekartelizacja (demonopolizacja) ■ demilitaryzacja ■ demokratyzacja ■ chadecja ■ plan Marshalla ■ niemiecki „cud gospodarczy” ■ społeczna gospodarka rynkowa

Sytuacja w pokonanych Niemczech

W 1945 r. na mocy porozumień wielkiej trójki ustalono, że terytorium III Rzeszy zostanie podzielone na **cztery strefy okupacyjne**. Każde ze zwycięskich mocarstw – Stany Zjednoczone, Francja, Wielka Brytania i ZSRS – miało sprawować zarząd nad własną strefą. Wielka trójka podjęła też decyzję o przeprowadzeniu przebudowy niemieckiego społeczeństwa w myśl zasady „4D”, czyli **demokratyzacji, denazyfikacji, dekartelizacji i demilitaryzacji**.

Denazyfikacja – ogół środków i działań podjętych w celu wyeliminowania z życia społecznego Niemiec nazistowskich zasad ustrojowych, ustawodawstwa oraz instytucji. Ich celem było także odsunięcie od stanowisk publicznych lub osądzenie i ukaranie (w przypadku popełnienia zbrodni) osób zaangażowanych w funkcjonowanie nazistowskiego państwa.

Demokratyzacja
– przekształcenie systemu politycznego Niemiec z totalitarnego (nazistowskiego) w demokratyczny. Łączyła się m.in. z zakazem działania partii nawiązujących do ideologii nazistowskiej.

4D

Dekartelizacja, demonopolizacja
– rozbicie karteli (monopoli), czyli dużych organizacji funkcjonujących w przemyśle, i podzielenie ich na mniejsze firmy. Wynikało to z uznania przez aliantów, że niemieckie koncerny były współodpowiedzialne za wybuch wojny.

Demilitaryzacja – w przypadku pokonanych Niemiec miała oznaczać całkowitą likwidację armii (wszystkich rodzajów wojsk) oraz przemysłu zbrojeniowego.

Podział Niemiec na strefy okupacyjne po II wojnie światowej. Na cztery strefy okupacyjne została podzielona także Austria. Również w niemieckiej stolicy, Berlinie, wydzielono sektory okupacyjne czterech mocarstw.

? Zwróć uwagę, że sektory okupacyjne zachodnich aliantów w Berlinie stanowiły enklawę otoczoną przez obszary pod okupacją sowiecką. W jaki sposób Sowieci wykorzystali tę sytuację?

? Wskaż na mapie obszary jednostek administracyjnych (Bizonii, Trizonii, Berlina Zachodniego) i państw (RFN i NRD), które wyłoniły się ze stref okupacyjnych.

WARTO WIEDZIEĆ

W wyniku hitlerowskiej propagandy działającej przed wojną i w trakcie jej trwania w niemieckim społeczeństwie bardzo mocno były zakorzenione **poglądy nazistowskie**. Z ankiet przeprowadzonych w latach 1945–1949 przez Amerykanów w ich strefie okupacyjnej wynikało, że aż 63 % respondentów było przekonanych, iż zagłada Żydów, Polaków i innych grup ludności była konieczna dla bezpieczeństwa narodowego Niemiec. Z kolei 52 % badanych stwierdziło, że roszczenia terytorialne wysuwane przez Hitlera wobec państw ościennych były słuszne.

Aby koordynować administrowanie całością obszarów niemieckich, powołano **Sojuszniczą Radę Kontroli**, składającą się z gubernatorów poszczególnych stref, dysponujących właściwie nieograniczoną władzą. Jednak spory między reprezentantami mocarstw zachodnich a reprezentantem sowieckim szybko sparaliżowały prace tego organu.

Upadek III Rzeszy stał się ogromnym wstrząsem dla społeczeństwa niemieckiego. Niemcy często byli zmuszeni walczyć każdego dnia o przetrwanie, z wielkim trudem zdobywali żywność i inne środki niezbędne do codziennego życia. Najgorzej wyglądała sytuacja w strefie sowieckiej, gdzie w pierwszych powojennych miesiącach żołnierze Armii Czerwonej na masową skalę napadali na miejscową ludność, grabili jej dobytek i dopuszczali się gwałtów i innych okrucieństw. Olbrzymich nakładów na odbudowę wymagały tereny, na których bezpośrednio prowadzone były walki, a także niemieckie miasta zbombardowane podczas tzw. nalotów dywanowych.

W strefach amerykańskiej, brytyjskiej i francuskiej podjęto działania zmierzające do demokratyzacji. Zaczęły swobodnie działać partie polityczne, wśród których najsilniejszą pozycję zdobyła **chrześcijańska demokracja** (Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna, CDU). Natomiast w strefie sowieckiej władze okupacyjne we współpracy z miejscowymi komunistami rozpoczęły przebudowę społeczeństwa i gospodarki zgodnie ze wzorami sowieckimi. W tych warunkach powojenna odbudowa Niemiec jako jednego państwa okazała się niemożliwa.

Chrześcijańska demokracja, chadecja – nurt polityczny początkowo inspirowany etyką chrześcijańską i społeczną nauką Kościoła katolickiego (przestrzegający jednak zasady rozdziału polityki i religii oraz niemający charakteru wyznaniowego). Powstał w drugiej połowie XIX w., a znaczącą rolę zaczął odgrywać w Europie Zachodniej po II wojnie światowej. Jego ideałem jest społeczeństwo demokratyczne. Chadecja podkreśla znaczenie parlamentu i lokalnych samorządów. Odwołuje się do zasad: godności osoby ludzkiej, poszanowania praw człowieka, sprawiedliwości oraz solidaryzmu społecznego (konceptji, zgodnie z którą społeczeństwo powinno rozwijać się harmonijnie, a nie poprzez walkę i konkurencję, wszystkie jednostki bowiem mają w nim swoje miejsce i zadania). Podkreśla wartość wspólnot tworzących społeczeństwo, w tym rodziny. Uznaje nadrzędność dobra wspólnego nad egoizmem jednostek oraz interesami poszczególnych grup. Chadecja uważa własność prywatną za fundament gospodarki (choć dopuszcza też istnienie innych form własności). Opowiada się za umiarkowaną ingerencją państwa w życie gospodarcze i podkreśla społeczną wartość ludzkiej pracy.

Powstanie dwóch państw niemieckich

Aby nie dopuścić do objęcia całych Niemiec wpływami sowieckimi oraz koordynować działań związane z powojenną odbudową, w 1947 r. Amerykanie i Brytyjczycy połączyli swoje strefy okupacyjne w tzw. **Bizonię** (łac. *bi-* – dwa, *zona* – strefa). W celu przyspieszenia rozwoju gospodarczego, w tym ułatwienia handlu, w trzech strefach zachodnich wprowadzono wspólną walutę – markę niemiecką.

W odpowiedzi na te posunięcia w 1948 r. Stalin ogłosił **blokade zachodniej części Berlina**, czyli trzech zachodnich sektorów okupacyjnych w niemieckiej stolicy (patrz: mapa na s. 106). Wojska sowieckie zablokowały prowadzące tam drogi lądowe, uniemożliwiając w ten sposób dostawy zaopatrzenia. Miało to zapobiec dalszej integracji państwa niemieckiego przez zachodnich aliantów. Sowiecki szantaż nie przyniósł jednak oczekiwanych przez Stalina skutków. Amerykanie i Brytyjczycy zorganizowali bowiem **most powietrzny**, dzięki któremu udało się dostarczać zaopatrzenie do zachodniej części Berlina. Ostatecznie Stalin zniósł blokadę. W ten sposób zakończył się tzw. **I kryzys berliński (1948–1949)**.

Pierwsze dni mostu powietrznego w okresie blokady Berlina, 1948 r. W czasie I kryzysu berlińskiego brytyjskie i amerykańskie samoloty odbyły ponad 200 tys. lotów z zaopatrzeniem do zachodnich sektorów miasta. Dostarczano w ten sposób m.in. żywność i leki, a nawet opał.

? Na podstawie mapy (s. 106) określ w przybliżeniu, jakie odległości musiały pokonywać samoloty dostarczające towary do Berlina.

? Na podstawie samodzielnie znalezionych informacji podaj przykłady podobnych operacji.

Mocarstwa zachodnie nie czekały z dalszą integracją swoich stref okupacyjnych. W 1949 r. do Bizonii została przyłączona strefa francuska, w wyniku czego powstała tzw. **Trizonia** (łac. *tri-* – trzy). Następnie przyjęto konstytucję przyszłego państwa, a wkrótce ogłoszono powstanie **Republiki Federalnej Niemiec (RFN)**. Po oficjalnym scaleniu trzech stref rozpisano wybory parlamentarne, w których zwycięstwo odniosła CDU. Na urząd kanclerza RFN został powołany jej przewodniczący **Konrad Adenauer**.

W odpowiedzi na powstanie RFN w tym samym roku Stalin zdecydował się powołać na obszarze sowieckiej strefy **Niemiecką Republikę Demokratyczną (NRD)**, w której władzę mieli sprawować podporządkowani ZSRS komuniści z **SED** (Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec).

Mimo głoszonej denazyfikacji zarówno w RFN, jak i w NRD Niemcy nie rozliczyli się ze zbrodni popełnionych w okresie II wojny światowej, a niektórzy zbrodniarze robili nawet polityczne kariery (patrz: część 2. podręcznika).

Europejski Program Odbudowy

Pod koniec lat 40. XX w. Stany Zjednoczone coraz wyraźniej widziały potrzebę ekonomicznego wsparcia podnoszących się ze zniszczeń wojennych państw europejskich. Ważną rolę odegrały obawy, że przedłużające się problemy gospodarcze będą sprzyjać wzmacnianiu wpływów komunistów w państwach zachodniej i południowej Europy, które nie znalazły się po 1945 r. w sowieckiej strefie wpływów.

W 1947 r. sekretarz stanu USA **George Marshall** (czyt.: dzordż marszał) przedstawił projekt **Europejskiego Programu Odbudowy**, który potocznie zaczęto nazywać **planem Marshalla**. Inicjatywa ta była skierowana do wszystkich państw Europy (w tym do ZSRS i krajów w jego strefie wpływów). W ramach czteroletniego programu proponowano dostawę surowców

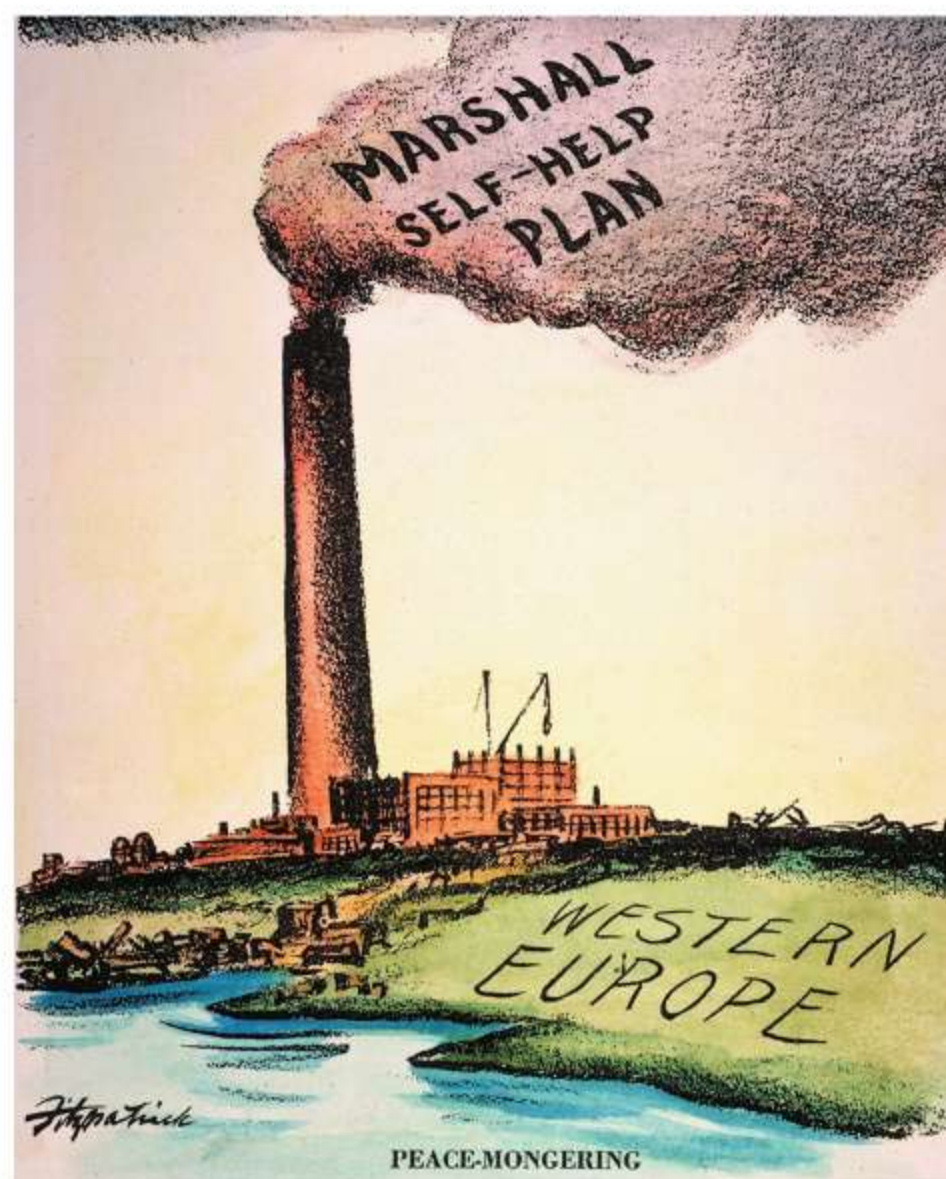

Amerykański plakat odnoszący się do planu

Marshalla, 1947 r. Na plakacie umieszczono napisy: Plan samopomocy Marshalla, Europa Zachodnia, rozprzestrzenianie pokoju.

? Jakie skutki, według twórców plakatu, miał przynieść plan Marshalla? Zinterpretuj znaczenie poszczególnych elementów ilustracji.

i produktów oraz kredyty na korzystnych warunkach. Kongres USA zatwierdził plan w 1948 r. i wówczas rozpoczęto jego realizację. W celu koordynowania związanych z tym działań powołano **Organizację Europejskiej Współpracy Gospodarczej** (OEEC, ang. *Organization for European Economic Co-operation*; czyt.: orgenajzejszyn for juropijen iekonomik kooperejszyn). Amerykanie przekazali ok. 13,5 mld dolarów (w zależności od przyjętego przelicznika wartość tę szacuje się na się na 150–440 mld dzisiejszych dolarów). Z planu Marshalla skorzystało jedynie 16 państw, gdyż ZSRS z przyczyn politycznych go odrzucił i skłonił do rezygnacji z udziału w programie także inne państwa bloku wschodniego (w tym Polskę).

Fragment przemówienia George’a Marshalla do studentów Uniwersytetu Harvarda, 5 czerwca 1947 r.

Jest rzeczą logiczną, że Stany Zjednoczone powinny uczynić wszystko, co leży w mocy, żeby dopomóc do przywrócenia światu normalnego zdrowia gospodarczego, bez czego nie może być mowy o równowadze politycznej i o zapewnieniu pokoju. Nasza polityka jest wymierzona nie przeciwko jakemukolwiek krajowi czy doktrynie, ale przeciwko głodowi, ubóstwu, rozpacz i chaosowi. Celem jej powinno być odrodzenie aktywnej gospodarki świata, żeby umożliwić wytworzenie się takich warunków politycznych i społecznych, w których mogłyby istnieć wolne instytucje.

1. Przedstaw cele planu Marshalla, które nakreślił jego autor.

W krajach europejskich, które przystąpiły do planu, jego pozytywne skutki znacznie przewyższyły pierwotne oczekiwania. Szybko usuwano zniszczenia wojenne, wzrastał poziom życia społeczeństw, w ciągu czterech lat produkcja wzrosła średnio o 15–20 %. Dzięki wymianie handlowej z Europą duże korzyści odniosła również gospodarka USA. Zacieśnienie współpracy gospodarczej wzmacniało też więzy łączące Stany Zjednoczone z ich sojusznikami w Europie Zachodniej.

Powstanie Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej było pierwszym krokiem na drodze do integracji państw Europy Zachodniej. Korzystna współpraca w dobie realizacji planu Marshalla stanowiła zachętę na przyszłość do podjęcia współdziałania także w kwestiach politycznych i społecznych oraz przezwyciężania historycznych zaszłości. Po doświadczeniach II wojny światowej wizja bliskiej współpracy z Niemcami dla wielu państw Zachodu była początkowo trudna do zaakceptowania. Jednak wkrótce miało się to zmienić.

NIEMIECKI „CUD GOSPODARCZY”

Z planu Marshalla skorzystały także Niemcy Zachodnie (RFN). Kluczowe znaczenie dla zachodzących tam zmian ekonomicznych i społecznych miały jednak działania podejmowane przez **Ludwiga Erharda**, chadeckiego polityka, ministra w rządzie Adenauera i jego następcy na urzędzie kanclerskim (1963–1966). Wprowadzana przez niego tzw. **społeczna gospodarka rynkowa** (nawiązująca do idei chrześcijańsko-demokratycznych) polegała na ograniczeniu ingerencji państwa w gospodarkę (odejściu od centralnego planowania), odbudowie konkurencji oraz mechanizmów rynkowych, stabilizacji cen i utrzymywaniu równowagi gospodarczej, a jednocześnie ochronie najuboższych, walce z bezrobociem, regulowaniu stosunków pracownicy – pracodawcy (ochrona pracy). Polityka ta stała się podstawą **niemieckiego „cudu gospodarczego”** lat 50. i 60. XX w. i dobrobytu społeczeństwa RFN.

Bezrobocie udało się ograniczyć do bardzo niskiego poziomu (0,2 % w 1962 r.), co skutkowało dynamicznym wzrostem konsumpcji. Pod tym względem Niemcy Zachodnie na początku lat 60. znacznie wyprzedzały m.in. Wielką Brytanię, Francję czy USA. Gospodarka RFN stała się najsilniejszą gospodarką Europy Zachodniej.

Volkswageny garbusy załadowane na wagony kolejowe pod fabryką w Wolfsburgu, lata 60. Symbolem „cudu gospodarczego” RFN stał się samochód „Volkswagen Käfer” (niem. chrząszcz – w Polsce nazywany garbusem). Został on skonstruowany jeszcze w III Rzeszy, jednak zawrotna kariera tego auta przypadła na lata powojenne, kiedy na zakup samochodu mogła sobie pozwolić właściwie każda zachodnioniemiecka rodzina. Ogółem na świecie sprzedano do 2003 r. około 22 mln egzemplarzy tego modelu.

Fragment artykułu popularnonaukowego *Rząd polski na polecenie władz sowieckich odrzucił propozycję udziału w Planie Marshalla* autorstwa Pawła Cichockiego

[...] Pierwsze reakcje polskiego rządu na założenia planu [Marshalla] były pozytywne, jednak w przeciągu kilku zaledwie dni na skutek nacisków Moskwy, obawiającej się o swoje wpływy, zmieniły się diametralnie. W rezultacie 9 lipca 1947 roku premier Józef Cyrankiewicz musiał odmówić wyjazdu polskiej delegacji do stolicy Francji [na rozmowy dotyczące uczestnictwa w planie]. Podobne zabiegi dyplomatyczne [...] doprowadziły do wycofania się z obrad paryskiej konferencji przedstawicieli Czechosłowacji i Jugosławii.

Trudno dziś oszacować straty, jakie poniosły Polska i inne państwa bloku wschodniego, które nie wzięły udziału w planie Marshalla. Realizacja programu gospodarczego ruszyła w 1948 roku i objęła swym zasięgiem kraje Europy Zachodniej, które pozytywnie odpowiedziały na propozycję Stanów Zjednoczonych. Z ogólnej liczby 17 mld dolarów, które rząd amerykański przeznaczył dla Starego Kontynentu, wykorzystano 13,5 mld. Największymi beneficjentami planu okazały się Wielka Brytania (3,5 mld), Francja (2,7 mld), a w dalszej kolejności Włochy (1,5 mld) i Niemcy Zachodnie (1,5 mld).

1. Jakie mogłyby być, twoim zdaniem, skutki przystąpienia Polski do planu Marshalla?
2. Dlaczego, twoim zdaniem, Stalin nie zgodził się na udział ZSRS i innych krajów bloku wschodniego w planie Marshalla? Spróbuj wskazać dwie przyczyny.

PODSUMOWANIE

- Po II wojnie światowej sprzeczności między mocarstwami zachodnimi a ZSRS doprowadziły do powstania dwóch państw niemieckich.
- Po zakończeniu wojny w Niemczech przeprowadzono denazyfikację, dekartelizację, demilitaryzację i demokratyzację.
- RFN stała się częścią jednoczącego się demokratycznego świata Zachodu.
- Zależna od Związku Sowieckiego NRD weszła w skład bloku wschodniego.
- Ważnym impulsem dla powojennej odbudowy, rozwoju gospodarczego i przyszłej integracji Europy Zachodniej był amerykański plan Marshalla.
- Przykładem szybkich zmian gospodarczych zachodzących wówczas na Zachodzie stała się RFN (niemiecki „cud gospodarczy”).
- W powojennym życiu politycznym Zachodu ważną rolę odgrywał nurt polityczny chrześcijańskiej demokracji.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Wyjaśnij znaczenie planu Marshalla dla odbudowy Europy po II wojnie światowej.
2. Opisz proces powstania RFN i NRD.
3. Omów główne założenia społecznej gospodarki rynkowej, która legła u podstaw niemieckiego „cudu gospodarczego”.
4. Na podstawie wiedzy ze szkoły podstawowej (lub samodzielnie zebranych informacji) scharakteryzuj założenia społecznej nauki Kościoła, które stały się podstawą chrześcijańskiej demokracji.
5. Wyjaśnij, dlaczego ideologia chrześcijańskiej demokracji stała w zdecydowanej opozycji wobec ustrojów totalitarnych. W odpowiedzi odwołaj się do trzech wybranych założeń ideowych chadecji.

ZADANIA

- *6. Jak myślisz, czy plan Marshalla mógł mieć wpływ na rozprzestrzenianie się amerykańskich wzorców kulturowych w Europie Zachodniej? Poszukaj informacji i uzasadnij swoją opinię.
7. Korzystając z dostępnych źródeł, przedstaw zakres pomocy, jaką wybrane przez ciebie państwo otrzymało w ramach planu Marshalla, oraz oceń jej efektywność.

14

Początki zimnej wojny

KALENDARIUM	
1946	przemówienie Winstona Churchilla w Fulton – pierwsze użycie określenia „żelazna kurtyna” w odniesieniu do sytuacji w Europie po II wojnie światowej
1949	powstanie NATO wyprodukowanie przez ZSRS własnej broni atomowej
1950–1953	wojna koreańska
1955	powstanie Układu Warszawskiego

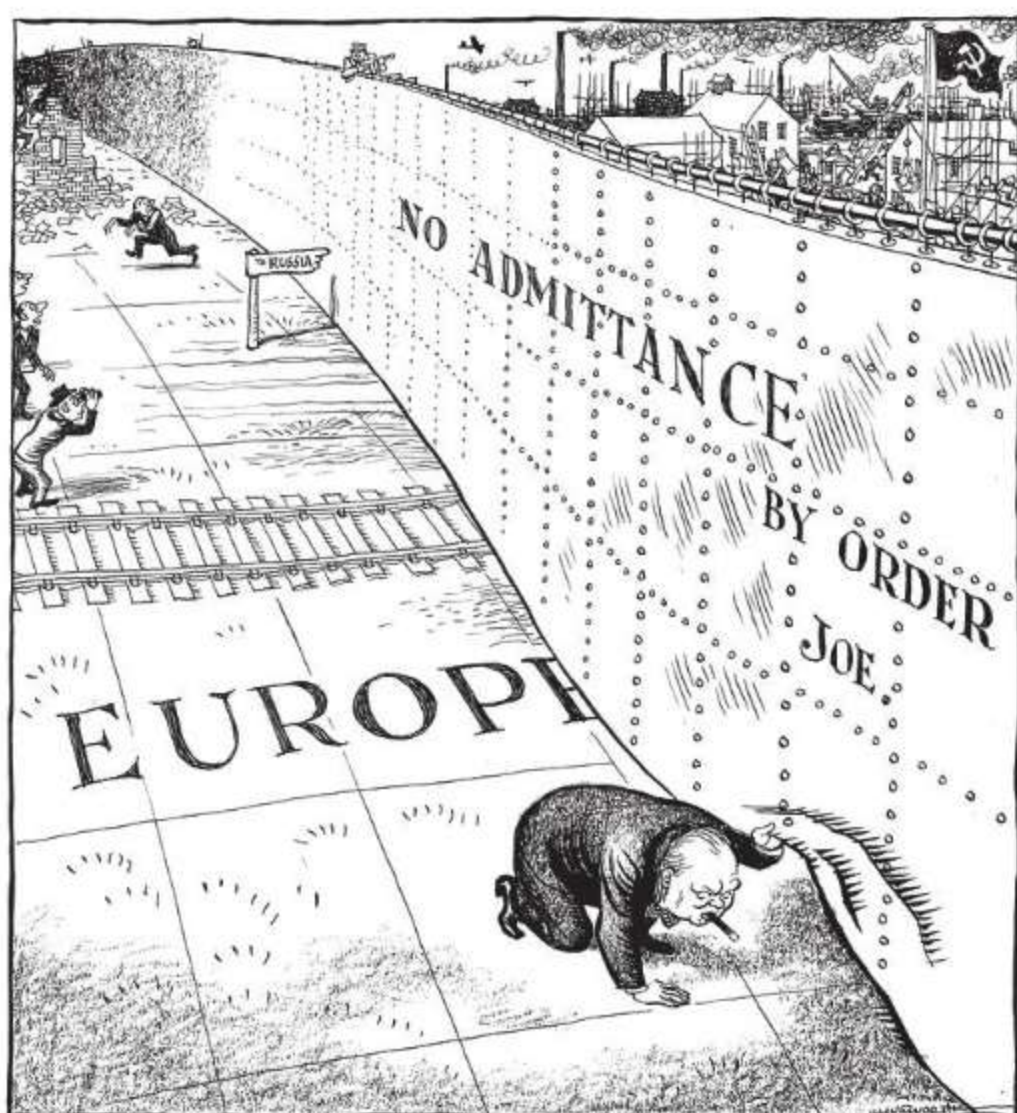
POJĘCIA: żelazna kurtyna ■ zimna wojna ■ doktryna Trumana ■ doktryna (polityka) powstrzymywania ■ supermocarstwo ■ państwo satelickie ■ wyścig zbrojeń ■ dwubiegunowy układ sił ■ wojna zastępcza ■ NATO ■ Układ Warszawski

Po dwóch stronach żelaznej kurtyny

W końcowym etapie II wojny światowej przywódcy USA i Wielkiej Brytanii przyjęli, że ustalenia konferencji wielkiej trójki, system konsultacji między wielkimi mocarstwami oraz przestrzeganie Karty Narodów Zjednoczonych zapobiegną w przyszłości wybuchowi kolejnych konfliktów zbrojnych. Wyczerpana wojną i zadłużona Wielka Brytania potrzebowała pokoju i czasu nie tylko na odbudowę gospodarki, lecz także na rozwiązanie narastających problemów w olbrzymim imperium kolonialnym. Z kolei priorytetami prezydenta Roosevelta było jak najszybsze zakończenie działań wojennych w Europie i skoncentrowanie polityki amerykańskiej na obszarze Pacyfiku, a także zbudowanie trwałego ładu zapewniającego pokój. Wszystko

to sprawiło, że przywódcy USA i Wielkiej Brytanii gotowi byli do rozmaitych ustępstw na rzecz ZSRS, w tym zaakceptowania sowieckiej strefy wpływów.

Wraz z podporządkowywaniem krajów Europy Środkowej i Wschodniej ZSRS

Zerknięcie pod żelazną kurtynę, brytyjska karykatura z 1946 r. Rysunek przedstawia Winstona Churchilla zagląającego za żelazną kurtynę, na której widnieje napis: „Zakaz wstępu z rozkazu Joe” (mianem „wujka Joe” amerykańanie nazywali żartobliwie Józefa Stalina).

? Opisz, co znajduje się za kurtyną i kto jej pilnuje.

? Wyjaśnij, co symbolizują tory kolejowe przecięte przez zaporę.

rozpoczął się proces izolacji społeczeństw bloku wschodniego od kontaktów z Zachodem. Jak ujął to Winston Churchill, świat niekomunistyczny zaczęła oddzielać od bloku wschodniego tzw. **żelazna kurtyna** (patrz: tekst źródłowy).

Fragment przemówienia wygłoszonego w marcu 1946 r. w Fulton w USA przez Winstona Churchilla (premiera Wielkiej Brytanii w latach 1940–1945)

Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem opuściła się żelazna kurtyna w poprzek kontynentu. Poza tą linią znajdują się wszystkie stolice byłych państw środkowej i wschodniej Europy: Warszawa, Praga, Wiedeń, Budapeszt, Bukareszt i Sofia – wszystkie te sławne miasta i zamieszkująca wokół nich ludność leżą, że tak się wyrażę, w sferze radzieckiej i wszystkie, w takiej czy innej formie, podlegają nie tylko wpływom radzieckim, ale kontroli z Moskwy w bardzo wysokim, niekiedy rosnącym stopniu. Rządy policyjne przenikają z Moskwy. [...] Partie komunistyczne, które były bardzo małe w tych wszystkich państwach Europy Wschodniej, otrzymały stanowisko nadrzędne i władzę, o wiele przewyższającą ich liczebność, i dążą wszędzie do zdobycia wpływów totalistycznych [totalitarnych]. Prawie wszędzie panują rządy policyjne i nie ma tam prawdziwej demokracji. Rosjanie w Berlinie próbują stworzyć partię quasi-komunistyczną w swej strefie okupacyjnej w Niemczech przez udzielenie specjalnych korzyści grupom przywódców lewicowych. [...] Jeżeli obecnie rząd radziecki usiłuje, na własną rękę, stworzyć na tych obszarach Niemcy prokomunistyczne, wywoła to nowe poważne trudności w strefie [okupacyjnej] amerykańskiej i brytyjskiej. Jakiegokolwiek wnioski moglibyśmy wyciągnąć z tych faktów – a są to fakty niewątpliwe – to jedno jest pewne, że nie jest to Europa oswobodzona, o którą walczyliśmy. A nie jest to także Europa, która by posiadała zasadnicze warunki trwałego pokoju. [...] Nie sądzę, żeby Rosja Radziecka pragnęła wojny. Pragnie ona tylko wyciągnąć zyski z wojny i rozszerzać bez granic swoją potęgę i swoje doktryny. [...] Z tego, co widział podczas wojny u naszych przyjaciół i sojuszników rosyjskich, doszedłem do przekonania, że niczego bardziej nie podziwiają oni niż siłę, i niczego bardziej nie lekceważą oni niż słabość, a zwłaszcza słabość militarną.

1. Wyjaśnij znaczenie użytego przez Churchilla określenia „żelazna kurtyna”.
2. Wymień działania prowadzone przez ZSRS, do których odnosił się w swoim przemówieniu Churchill.
3. Przedstaw, jak były brytyjski premier oceniał politykę prowadzoną przez ZSRS.
4. Wskaż na mapie (s. 80) przebieg żelaznej kurtyny w chwili, gdy Churchill wygłaszał swoje przemówienie.

Dwa supermocarstwa

Stalin nie zamierzał ograniczać sowieckiej aktywności do budowania strefy wpływów w Europie Środkowej i Wschodniej. Jego celem było zapewnienie ZSRS pierwszoplanowej roli w polityce międzynarodowej. Sowietów starali się więc oddziaływać na państwa Europy Zachodniej poprzez wspieranie funkcjonujących tam legalnie partii komunistycznych (np. poprzez Kominform). Próbowali też narzucić zachodnim aliantom własne rozwiązania w kwestii powojennych Niemiec. Konflikty między państwami, działania ruchów narodowych i antykolonialnych, powstania czy wojny domowe były dla ZSRS doskonałą okazją do wspierania miejscowych komunistów w walce o władzę lub o zerwanie kolonialnych zależności.

Na Zachodzie po wojnie niekwestionowaną najsilniejszą pozycję miały Stany Zjednoczone. Rząd amerykański dążył przede wszystkim do uzyskania przez USA dominacji ekonomicznej, nie planował natomiast nowej konfrontacji zbrojnej i początkowo nie przejawiał większych obaw w związku z sowieckimi dążeniami do rozszerzania strefy wpływów. Amerykanie zmniejszyli liczebność sił zbrojnych z 15 mln żołnierzy do 1 mln i rozpoczęli wyprzedaż swoich zapasów wojskowych. Władzom amerykańskim wystarczającym zabezpieczeniem wydawało się to, że USA jako jedyne państwo na świecie posiadały broń atomową.

Konfrontacyjna postawa ZSRS zmusiła administrację Harry'ego Trumana do rewizji założeń polityki zagranicznej USA. W 1947 r. prezydent ogłosił program nazwany **doktryną Trumana**: Stany Zjednoczone miały odtąd udzielać pomocy narodom, „które stawiają opór uzbrojonym mniejszościom lub zewnętrznemu naciskowi” (oczywiście nikt nie miał wątpliwości, że prezydent miał tu na myśli komunistów i Związek Sowiecki). Program ten był powiązany z mającą szersze cele tzw. **polityką (doktryną) powstrzymywania**. Zakładała ona przeciwstawianie się ekspansji komunizmu i wpływów ZSRS poprzez udzielanie pomocy ekonomicznej i wojskowej zagrożonym krajom oraz tworzenie regionalnych sojuszy militarnych z udziałem USA. Jednym

z elementów realizacji doktryny powstrzymywania było rozpoczęcie w 1948 r. realizacji **planu Marshalla** (patrz: s. 108).

Ogromnym zaskoczeniem dla Amerykanów było wyprodukowanie przez Związek Sowiecki w 1949 r. własnej broni atomowej. Odtąd naprzeciw siebie stanęły dwa atomowe **supermocarstwa**. W konsekwencji ukształtował się **dwubiegunowy układ sił**, w którym o wpływy na świecie rywalizowały dwa bloki polityczno-wojskowe: z jednej strony ZSRS i jego **państwa satelickie** (blok wschodni), z drugiej – USA i powiązane z nimi demokratyczne państwa Zachodu.

Supermocarstwo – państwo, którego siła polityczna, militarna i gospodarcza daje mu wyraźną przewagę nad innymi państwami i mające możliwość skutecznego kształtowania stosunków w skali ogólnoświatowej.

Państwo satelickie (łac. *satelles* – służa, strażnik przyboczny) – państwo należące do strefy wpływów innego państwa, podporządkowane mu w mniejszym lub większym stopniu w różnych dziedzinach (np. polityki wewnętrznej, zagranicznej, gospodarczej).

Amerykańska rodzina w prywatnym przydomowym schronie, 1955 r.

Narastający wyścig zbrojeń powodował po obu stronach żelaznej kurtyny obawy przed wybuchem trzeciej – tym razem nuklearnej – wojny światowej. Niepokój wywoływał zwłaszcza rozwój technologii umożliwiających szybkie przenoszenie broni jądrowej na odległość tysięcy kilometrów (rakiety balistyczne, okręty podwodne, bombowce strategiczne). W krajach zachodnich organizowano protesty społeczne i budowano prywatne schrony.

? Dlaczego, twoim zdaniem, w krajach bloku wschodniego nie dochodziło do protestów czy wystąpień przeciw rozbudowywaniu sowieckiego arsenału broni atomowej?

WARTO WIEDZIEĆ

Bezpośrednio po II wojnie światowej w wielu krajach Zachodu wzrosła sympatia dla komunizmu i Związku Sowieckiego, który uznawano za głównego pogromcę faszystowskich Niemiec. ZSRS umiejętnie wykorzystywał te nastroje w swoich działaniach.

W przyspieszeniu programu budowania sowieckiej bomby jądrowej w dużym stopniu pomogli amerykańscy komuniści Ethel i Julius Rosenbergowie. Uznali oni, że USA nie powinny być jedynym państwem posiadającym broń atomową i – jak twierdzili – „dla dobra ludzkości” przekazali sowieckiemu wywiadowi tajne informacje dotyczące amerykańskiej technologii jądrowej. W 1951 r. zostali przez amerykański sąd skazani na śmierć. Dwa lata później wyroki wykonano.

Najstynnijszym sowieckim szpiegiem okresu zimnej wojny w Wielkiej Brytanii był **Kim Philby** (czyt.: filbi). Podczas studiów zaangażował się w działalność komunistyczną i został zwerbowany do współpracy przez sowiecki wywiad. Pracował w tajnych służbach brytyjskich (m.in. w latach 1944–1946 był szefem sekcji kontrwywiadu, której zadaniem była koordynacja działań przeciwko ZSRS). Przekazał Sowietom wiele cennych informacji dotyczących działania brytyjskich i amerykańskich służb. W 1963 r. zbiegł do Związku Sowieckiego. W ZSRS pracował w KGB.

Kim Philby na sowieckim znaczku pocztowym z 1990 r.

Napisy: Sowiecki agent wywiadu [na górze]; Kim Philby, 1912–1988, 5 k[opiejek], Poczta ZSRS.

? O czym, twoim zdaniem, świadczy wydanie znaczka z podobizną Kima Philby'ego?

Tę ideologiczną, polityczną i militarną rywalizację, powodującą przez dekady napięcia w relacjach międzynarodowych, przyjęło się określać mianem **zimnej wojny**. Nazwa wzięła się stąd, że żadna ze stron, w obawie przed wybuchem wojny atomowej, która mogłaby okazać się katastrofą dla całego świata, nie zdecydowała się na otwartą, bezpośrednią (czyli „gorącą”) konfrontację zbrojną.

Ważnym aspektem zimnowojennej rzeczywistości była też **rywalizacja gospodarcza Wschód–Zachód**, a także powiązany z nią bezpośrednio **wyścig zbrojeń**. Każda ze stron dążyła do uzyskania przewagi ekonomicznej i technologicznej nad rywalem, starała się mieć więcej jak najnowocześniejszej broni, zarówno konwencjonalnej, jak i atomowej.

Wojna koreańska

Groźba atomowej konfrontacji skutecznie powstrzymywała Stany Zjednoczone i Związek Sowiecki przed doprowadzeniem do bezpośredniego starcia. Jednak w kolejnych latach ZSRS nie rezygnował z prób rozszerzania komunistycznej strefy wpływów. USA zaś – w myśl doktryny powstrzymywania – starały się przeciwstawiać takim dążeniom. Prowadziło to w okresie zimnowojennym do tzw. **wojen zastępczych** (ang. *proxy war*; czyt.: proks-i łor) – Stany Zjednoczone i Związek Sowiecki brały udział w mniejszych, lokalnych konfliktach zbrojnych lub wspierały walczące strony. Jednym z pierwszych takich starć była **wojna koreańska**.

Korea pozostawała pod władzą Japonii od 1910 r. W sierpniu 1945 r. północna część Półwyspu Koreańskiego została zajęta przez siły sowieckie, południe zaś – przez wojska amerykańskie.

BIOGRAM

Kim Ir Sen (1912–1994) należał do komunistycznej partyzantki walczącej z Japończykami. Dzięki poparciu Stalina został przewodniczącym Partii Pracy Korei oraz przywódcą KRLD i głównodowodzącym jej wojsk w czasie wojny koreańskiej. Do śmierci pozostawał totalitarnym dyktatorem. Zorganizował trwający do dziś niezwykle opresyjny, brutalny system sprawowania władzy, a Korea Północna pod jego rządami stała się krajem szczelnie odizolowanym od kontaktów ze światem zewnętrznym. Z powodu niewydolnej gospodarki północnokoreańskie społeczeństwo egzystuje w większości na granicy przetrwania, mimo że kraj ma spore zasoby naturalne. Rządy po Kim Ir Senie obejmowali kolejno: jego syn Kim Dzong Il, a następnie (od 2011 r.) wnuk Kim Dzong Un.

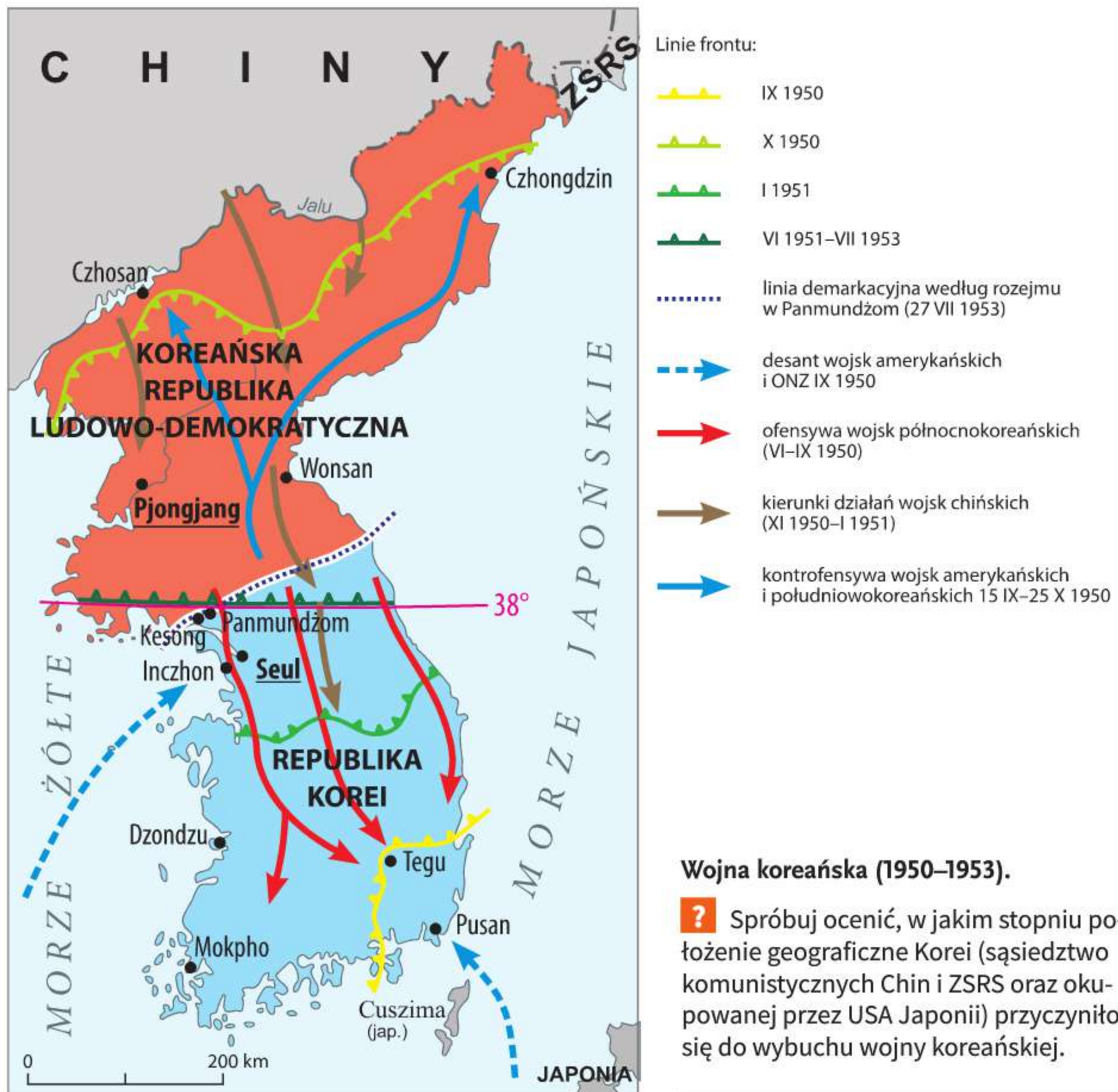
Kim Dzong Un przemawia pod wizerunkami swego dziadka (z lewej) i ojca, 2013 r. Stworzony przez Kim Ir Sena kult jednostki przetrwał śmierć dyktatora, który w 1998 r. został ogłoszony przez syna „Wiecznym Prezydentem”.

? Zbierz informacje na temat polityki zewnętrznej prowadzonej współcześnie przez Koreę Północną. Oceń, czy wynikają z niej zagrożenia dla ładu międzynarodowego, a jeśli tak – powiedz, jakie.

Linia spotkania obu armii przebiegała wzdłuż 38 równoleżnika. Zgodnie z ustaleniami między państwami alianckimi wojska sprzymierzonych miały się wycofać z Korei po przeprowadzeniu wolnych wyborów i powołaniu rządu. Demokratyczne wybory odbyły się jednak tylko na zajętych przez Amerykanów Południu. Zwyciężyli w nich nacjonaliści, którzy w 1948 r. ogłosili powstanie **Republiki Korei (Korea Południowa)**. Na Północy władzę objęli natomiast popierani przez ZSRS komuniści, z **Kim Ir Senem** na czele, którzy w 1949 r. utworzyli **Koreańską Republikę Ludowo-Demokratyczną (KRLD, Korea Północna)**. W tym samym roku wojska sowieckie i amerykańskie opuściły Półwysep Koreański.

Oba państwa koreańskie dążyły do zjednoczenia całego kraju. W 1950 r. komuniści z Północy zaatakowali Koreę Południową. Ich wojska szybko posuwały się naprzód i już po trzech dniach zdobyły Seul, stolicę Południa. Rada Bezpieczeństwa ONZ – pod nieobecność przedstawiciela ZSRS – przyjęła decyzję o udzieleniu pomocy Republice Korei i wysłaniu na Półwysep Koreański międzynarodowych sił zbrojnych. Trzon wojsk ONZ stanowiły oddziały amerykańskie. Korea Północna otrzymała jednak wsparcie od komunistycznych Chin (patrz: s. 145) i Związku Sowieckiego. Do walki po jej stronie przystąpiło blisko 1,5 mln chińskich „ochotników”, których wspomagało chińskie i sowieckie lotnictwo wojskowe. Długotrwałe i krwawe walki nie przyniosły rozstrzygnięcia (patrz: mapa na s. 117). Z czasem front ustabilizował się mniej więcej na linii 38 równoleżnika. W 1953 r. podpisano rozejm w Panmundżom, którego warunki obowiązują do dziś.

Na Półwyspie Koreańskim wciąż istnieją dwa państwa, formalnie pozostające w stanie wojny. Rozdziela je linia demarkacyjna, wzdłuż której ciągnie się szeroki na 4 km pas strefy zdemilitaryzowanej (w którym zakazane jest rozmieszczanie większych sił militarnych wyposażonych w broń ciężką). Korea Południowa jest dziś krajem demokratycznym i jedną z najszybciej rozwijających się gospodarek na świecie. W Korei Północnej panuje skrajnie totalitarny i agresywny reżim komunistyczny. Kraj ten jest odizolowany od reszty świata.

NATO i Układ Warszawski

Pod koniec lat 40. stało się jasne, że żelazna kurtyna i zimnowojenne napięcie nie są chwilowymi zjawiskami. Mocarstwom zachodnim i ZSRS nie udało się osiągnąć porozumienia w kwestii przyszłości Niemiec. Sowieci systematycznie umacniali swą dominację nad państwami bloku wschodniego. W tej sytuacji w Europie Zachodniej narastało przekonanie, że tylko wojska amerykańskie i ich atomowy potencjał mogą uchronić demokratyczne kraje Zachodu przed ewentualną inwazją sowiecką.

W 1949 r. Stany Zjednoczone, Kanada oraz dziesięć państw Europy Zachodniej podpisały w Waszyngtonie *Traktat północnoatlantycki*, na mocy którego powstał sojusz wojskowy – **Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego (NATO, ang. North Atlantic Treaty Organization;**

II. ŚWIAT I POLSKA W LATACH 1945–1956

czyt.: north atlantic treaty organization). Traktat zobowiązywał członków paktu do wspólnej obrony w przypadku zbrojnej napaści na którąkolwiek z nich. Stanowił więc dla krajów zachodnioeuropejskich gwarancję amerykańskiego wsparcia w razie ewentualnej sowieckiej agresji. Dawał też formalną podstawę do rozmieszczenia w Europie Zachodniej wojsk USA i amerykańskiej broni atomowej. W 1952 r. do NATO zostały przyjęte Grecja i Turcja, a w 1954 r. – Republika Federalna Niemiec. Pomysł przyjęcia Niemiec Zachodnich do paktu wywoływał kontrowersje wśród sojuszników. Jednak wzrost napięcia na arenie międzynarodowej w okresie wojny koreańskiej i narastające **obawy przed wybuchem trzeciej wojny światowej** spowodowały, że uznano, iż włączenie RFN w strukturę NATO istotnie przyczyni się do wzmocnienia jego potencjału.

Układ Warszawski. Niezawodna tarcza socjalizmu, sowiecki plakat propagandowy z 1975 r.

? Omów symbolikę plakatu. Czy przedstawia ona rzeczywisty cel istnienia sojuszu?

Państwa NATO i Układu Warszawskiego przed 1989 r.

? Porównaj przebieg żelaznej kurtyny na powyższej mapie i mapie ze s. 80. Wyjaśnij, czym była spowodowana zmiana.

Związek Sowiecki uznał przyjęcie Niemiec Zachodnich do NATO za działanie konfrontacyjne i w odpowiedzi zdecydował się na powołanie militarnego paktu łączącego państwa bloku wschodniego. W **1955 r.** w Warszawie odbyła się konferencja, podczas której Albania, Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Rumunia, Węgry i ZSRS utworzyły sojusz wojskowy określany mianem **Układu Warszawskiego**. W 1956 r. przystąpiła do niego również NRD. W rzeczywistości sojusz nie tylko koordynował współpracę między państwami, lecz także umożliwił ZSRS sprawowanie jeszcze ściślejszej kontroli nad siłami zbrojnymi i polityką obronną państw satelickich. Sankcjonował też stacjonowanie wojsk sowieckich w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Podobnie jak NATO, Układ Warszawski formalnie był sojuszem obronnym (otwartym dla wszystkich „miłujących pokój państw, bez względu na ich ustrój”). Jego doktryna była przedstawiana jako defensywna, ale w istocie jako formę obrony przewidywała atak (w tym nuklearny) na wybrane obszary Europy Zachodniej.

PODSUMOWANIE

- Po zakończeniu II wojny światowej rozpoczął się okres zimnej wojny.
- Umowną linię podziału między Wschodem a Zachodem zaczęto określać mianem żelaznej kurtyny.
- W okresie zimnej wojny dochodziło do tzw. wojen zastępczych – jednym z pierwszych takich konfliktów była wojna koreańska.
- W toku zimnowojennej rywalizacji ukształtowały się dwa sojusze polityczno-wojskowe – NATO i Układ Warszawski.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Na podstawie map (s. 80, 118) wymień państwa, które znajdowały się w Europie po przeciwnych stronach żelaznej kurtyny. Przypomnij i omów wydarzenia, które doprowadziły do takiego podziału Europy.
2. Wyjaśnij znaczenie pojęcia *zimna wojna*.
3. Opisz założenia doktryny Trumana.
4. Przedstaw, w jaki sposób Sowieci weszli w posiadanie broni jądrowej. Wyjaśnij, jak ten fakt wpłynął na rywalizację USA–ZSRS.
5. Porównaj przyczyny powstania NATO i Układu Warszawskiego. Jakie było znaczenie powstania tych sojuszy dla Europy?
6. Oceń skuteczność działania ONZ (realizację jej podstawowych celów) w odniesieniu do wojny koreańskiej.

ZADANIA

- *7. Na podstawie samodzielnie zebranych informacji wyjaśnij znaczenie pojęcia *bambusowa kurtyna*. Określ, którądy przebiegała ta linia politycznego podziału.
- *8. Poszukaj informacji na temat członkostwa Albanii w Układzie Warszawskim. Wyjaśnij, dlaczego Albania zmieniła swoją politykę wobec sojuszu państw bloku wschodniego.

15 Terror i przebudowa gospodarki w Polsce w latach 1944–1956

KALENDARIUM

1944	•	dekret PKWN o reformie rolnej
1945	•	obława augustowska
1946	•	nacjonalizacja przemysłu w Polsce
1947	•	rozpoczęcie tzw. bitwy o handel
1948	•	rozpoczęcie kolektywizacji rolnictwa w Polsce

POJĘCIA: obława augustowska ■ reforma rolna ■ kolektywizacja rolnictwa ■ centralne planowanie ■ nacjonalizacja ■ industrializacja ■ bitwa o handel ■ reglamentacja towarów

Terror

Rabunki, gwałty i terror były jednym z pierwszych doświadczeń mieszkańców ziem polskich, na które w latach 1944–1945 wkraczała Armia Czerwona wraz z NKWD i podległymi mu formacjami. Sowieci nie liczyli się z jakimikolwiek ograniczeniami wynikającymi z tego, że znajdują się w granicach obcego państwa, dodajmy – oficjalnie uznawanego przez nich za sprzymierzeńca. Bezkarność gwarantowały im umowy podpisane z PKWN i następnymi rządami „Polski Ludowej”.

PKWN i kolejne rządy rozbudowywały aparat represji (patrz: s. 90). Całe społeczeństwo zostało poddane oddziaływaniu maszyny terroru, na którą składały się m.in. dokonywane przez bezpiekę skrytobójstwa; śledztwa, w których powszechnie stosowano tortury; wydawane przez sądy i wykonywane bez skrupułów wyroki śmierci; pokazowe procesy, w których skatowane

ofiary przyznawały się do niepopołnionych zbrodni; wyroki długoletniego więzienia zasądzone za najdrobniejsze przewinienia; obozy pracy przymusowej.

Atmosfera strachu i obawy przed donosem, skutkującym często aresztowaniem lub innymi represjami (m.in. usunięciem z pracy lub uczelni, prześladowaniem rodziny), miała niszczyć

Plakat autorstwa Tadeusza Trepkowskiego, 1953 r.

W komunistycznej rzeczywistości za wroga państwa polskiego, narodu czy ludu władze uznawały każdego, kto nie popierał partii komunistycznej. Od obywateli oczekiwano aktywnej postawy – nie tylko uczestnictwa w budowaniu nowej rzeczywistości, lecz także donoszenia, informowania organów państwa o tych ludziach, których można było zaliczyć do kategorii „wrogów”.

? Jak, twoim zdaniem, tego rodzaju przekaz propagandowy mógł wpływać na więzi społeczne we wspólnocie lokalnej lub w grupie pracowników jednego zakładu?

dotychczasowe więzi społeczne. Celem było ukształtowanie „nowego człowieka”, kierującego się „komunistyczną moralnością”, w tym przede wszystkim prostą zasadą: dobre jest to, co jest dobre dla partii, złe – to, czego partia nie pochwała.

Do sfałszowanych wyborów w 1947 r. terror był, obok propagandy, jednym z głównych narzędzi ostrej walki politycznej o władzę. Później służył przede wszystkim utrzymaniu Polaków w posłuchu wobec rządzących. Był sygnałem wysyłanym przez komunistów społeczeństwu: „Kto nie z nami, ten przeciw nam”.

OBŁAWA AUGUSTOWSKA

W lipcu 1945 r. NKWD zorganizowała pacyfikację obszaru Puszczy Augustowskiej, przez który prowadził szlak powrotu Armii Czerwonej i wywozu łupów wojennych do ZSRS. Celem operacji było zlikwidowanie silnych na tym terenie polskich oddziałów zbrojnego podziemia antykomunistycznego oraz osób wspierających partyzantów. W akcji wzięło udział ok. 45 tys. żołnierzy Armii Czerwonej i wojsk NKWD, wspomaganych przez funkcjonariuszy UB, MO i pododdziały ludowego Wojska Polskiego. W trakcie obławy Sowietzi zatrzymali ponad 7 tys. ludzi (w tym kobiety, nieletnich i osoby w podeszłym wieku). Aresztowanych umieszczali w tzw. obozach filtracyjnych (organizowanych w stodołach, chlewach, magazynach, szopach), gdzie poddawali ich brutalnym przesłuchaniom. Zatrzymania trwały też w kolejnych tygodniach, a dotyczyły osób, które zostały wskazane podczas przesłuchań przez ludzi aresztowanych w lipcu. W sumie w ramach całej akcji zamordowanych zostało najprawdopodobniej ponad 2 tys. osób. Do dzisiaj nieznane jest miejsce ukrycia zwłok ofiar. Można przypuszczać, że zostały zakopane w okolicy byłej gajówki Gieź, znajdującej się dziś na obszarze Białorusi (w lecie 1945 r. na niewielkim odcinku przesunięto granicę polsko-sowiecką, w wyniku czego teren ten znalazł się po stronie sowieckiej).

Obława augustowska, nazywana **małym Katyniem**, wyczerpuje znamiona ludobójstwa i była największą masową zbrodnią popełnioną na ludności cywilnej w Europie w okresie od zakończenia II wojny światowej do wybuchu konfliktu w byłej Jugosławii (lata 90. XX w.). Represje, piętno „rodzin bandyckich” stały się doświadczeniem wielu osób zamieszkujących teren objęty obławą. Zastraszenie przez komunistyczne służby i narzucony przez nie zakaz mówienia o tych wydarzeniach skutecznie działały aż do początków XXI w.

Pomnik upamiętniający ofiary obławy augustowskiej, odsłonięty w Suwałkach w 2019 r.

? Omów wymowę pomnika. Co symbolizują poszczególne elementy jego kompozycji?

Odbudowa czy przebudowa?

Jednym z najważniejszych zadań, które stanęło przed komunistycznymi władzami powojennej Polski, była odbudowa kraju z wojennych zniszczeń. Niezależnie od stosunku do nowej politycznej rzeczywistości Polacy zwykle spontanicznie, z entuzjazmem przystępowali do odbudowy domów, mieszkań, gospodarstw rolnych, szpitali, szkół czy obiektów życia kulturalnego, uruchamiali warsztaty i zakłady przemysłowe. Społeczny zapał władze starały się jednak wykorzystać dla przebudowy polskiej gospodarki (rolnictwa, przemysłu, handlu i usług) zgodnie ze wzorami sowieckimi, nie licząc się przy tym z wolą społeczeństwa.

Fragment wstępu Władysława Gomułki* do albumu *Polska 1944–1965*, wydane w 1966 r.

Gdy klasa robotnicza i masy pracujące objęły władzę państwową, zastały Polskę w ruinach. Taki był rozwój historyczny. Widocznie historia już w swej istocie, z biegu rozwoju jest taka, że gdy oddaje władzę w ręce ludu, to oddaje ją w najcięższym i najtrudniejszym dla tego ludu momencie. I kiedy my, przedstawiciele klasy robotniczej, wspólnie z przedstawicielami chłopów i postępowej inteligencji, stanęliśmy u steru rządów w kraju, to sytuacja gospodarcza była wprost tragiczna. [...] Całe życie gospodarcze było zdeorganizowane. Wiele fabryk i zakładów pracy leżało w ruinach, a pozostałe były przeważnie zdewastowane. Stolica nasza była miastem umarłym, tragicznym cmentarzem o zwałach ruin i sterczących szkieletach spalonych domów. Trzeba było organizować administrację państwową od góry do dołu. [...] zaczęliśmy organizować nowe życie, przystąpiliśmy do budowy nowej, ludowej Polski.

* Władysław Gomułka – I sekretarz PPR (1943–1948), wicepremier (1944–1949), I sekretarz PZPR (1956–1970).

1. Oceń, czy przytoczony tekst zawiera realną ocenę dokonań w okresie powojennym, czy ma raczej charakter propagandowy. Przedstaw i uzasadnij swoje stanowisko.
2. Wyjaśnij, o kim Gomułka mówi „my”. Jak taka konstrukcja miała oddziaływać na emocje odbiorców?

Reforma rolna i kolektywizacja rolnictwa

Już we wrześniu 1944 r. PKWN ogłosił dekret o **reformie rolnej**. W ramach jego realizacji rozparcelowano majątki ziemskie o powierzchni powyżej 50 ha (powyżej 100 ha na terenach przedwojennych województw zachodnich), a grunty rozdzielono głównie między bezrolnych

i małorolnych chłopów. W konsekwencji powstały przede wszystkim małe gospodarstwa, które prowadziły produkcję służącą głównie wyżywieniu ich właścicieli, to zaś dodatkowo pogorszyło zaopatrzenie kraju w żywność.

Właścicielom ziemskim, z reguły niechętnie nastawionym do nowego porządku i uznawanym przez komunistyczną władzę za wrogów, odebrano nie tylko źródła utrzymania, lecz także dwory, domy i inne nieruchomości. W wyniku reformy rolnej ziemiaństwo jako **warstwa społeczna** przestało istnieć.

Warstwa społeczna – w naukach społecznych kategoria ludzi wyodrębniona ze społeczeństwa na podstawie łączącej ich wspólnej cechy, która określa ich pozycję społeczną. Najczęściej bierze się pod uwagę zawód, sytuację majątkową, wykształcenie, styl życia, udział w sprawowaniu władzy.

„Dobry” *kułak*, polski plakat propagandowy z lat 50. XX w. Chłopów, którzy sprzeciwiali się kolektywizacji, komunistyczne władze nazywały pogardliwie **kułakami**. Rosyjskie słowo *kułak*, oznaczające bogatego chłopa, miało pejoratywne zabarwienie i było wykorzystywane już w latach 30. w stalinowskiej propagandzie okresu kolektywizacji w ZSRS.

? Wyjaśnij, w jaki sposób autor plakatu wykorzystał grę słów związaną z innym znaczeniem słowa *kułak* w językach rosyjskim i polskim.

Celem reformy rolnej było przede wszystkim pozyskanie dla nowej komunistycznej władzy przychylności środowisk chłopskich, zwłaszcza tych najliczniejszych, uboższych. Istnienie prywatnej własności w rolnictwie było jednak sprzeczne z komunistyczną ideologią. W 1948 r. Kominform wydał dyrektywę o **kolektywizacji rolnictwa** w bloku wschodnim, czyli o wprowadzeniu sowieckiego modelu gospodarki rolnej. Kolektywizacja polegała na łączeniu indywidualnych gospodarstw chłopskich w przedsiębiorstwa oparte na zbiorowej (kolektywnej) własności ziemi. Chłopi mieli więc przystępować do **rolniczych spółdzielni produkcyjnych** – przekazywać im swoje grunty, narzędzia i żywy inwentarz, a następnie wspólnie pracować w spółdzielni i dzielić się zyskami. Kolektywizacja w rzeczywistości miała umożliwić komunistom sprawowanie pełnej kontroli nad gospodarką i życiem społecznym wsi oraz zapewnić uzyskanie w ten sposób jak największych środków na rozwój przemysłu.

W Polsce akcja kolektywizacji spotkała się z ogromnym oporem na wsi. Władze uruchomiły więc olbrzymi aparat propagandowy i zastosowały brutalne środki przymusu. Gospodarzy odmawiających wstępowania do spółdzielni zastraszano i prześladowano na różne sposoby, niszczone ich ekonomicznie (przez bezwzględnie egzekwowane podatki i obowiązkowe dostawy, nawet podpalenia), ich dzieciom utrudniano dostęp do edukacji. Mimo starań władzy komunistyczna przebudowa wsi zakończyła się w Polsce niepowodzeniem. Udało się skolektywizować zaledwie 10 % ziem uprawnych. Przy okazji jednak zniszczono wiele dobrze prosperujących indywidualnych gospodarstw chłopskich, co odbiło się na zaopatrzeniu kraju w żywność.

Oprócz spółdzielni produkcyjnych komunistyczne władze tworzyły również **Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR)**. Powstawały one przede wszystkim na Ziemiach Zachodnich i Północnych. W połowie lat 50. na Pomorzu Zachodnim i Środkowym zajmowały 35–40 % użytków rolnych. Miały stanowić wzorcowe socjalistyczne przedsiębiorstwa i dowodzić wyższości kolektywnej gospodarki rolnej nad indywidualną.

Centralne planowanie, nacjonalizacja przemysłu i industrializacja

W styczniu 1946 r. zostały podjęte kluczowe decyzje w sprawie przebudowy polskiego przemysłu zgodnie z sowieckimi wzorami. Na mocy ustawy o **nacjonalizacji przemysłu** państwo przejęło na własność fabryki, kopalnie, huty. Przy okazji większość prywatnych przedsiębiorców – kolejnej warstwy uznawanej przez komunistów za ideologicznego wroga – straciła podstawy egzystencji.

Polski plakat propagandowy z okresu realizacji plany sześcioletniego

? Omów przesłanie plakatu. W jaki sposób jego autor ukazał relacje łączące „Polskę Ludową” i ZSRS?

Podobnie jak w ZSRS, gospodarka „Polski Ludowej” miała być **centralnie zarządzana** przez władze partyjno-państwowe i rozwijać się w rytmie **planów wieloletnich**. W praktyce oznaczało to, że

szczegółowe decyzje dotyczące działania poszczególnych przedsiębiorstw były wydawane przez centralne organy partyjno-rządowe w Warszawie. Decyzje te często były oparte na wytycznych formułowanych przez władze sowieckie.

Najpierw, w latach 1947–1949, realizowano **trzyletni plan odbudowy**. Następnie rozpoczęto wprowadzanie w życie postanowień tzw. **planu sześcioletniego** (Planu rozwoju gospodarczego i budowy podstaw socjalizmu na lata 1950–1955). Jego celem była przyspieszona industrializacja na wzór stalinowskiego ZSRS – przede wszystkim rozbudowa przemysłu ciężkiego i zbrojeniowego. Nowe fabryki, kopalnie, huty miały dać zatrudnienie rzeszom robotników, którzy zgodnie z marksistowsko-leninowską ideologią powinni odegrać główną rolę w budowie nowej rzeczywistości. Jednocześnie nowe zakłady produkcyjne miały służyć wzmocnieniu potencjału militarnego bloku wschodniego.

Plan udało się wykonać jedynie w 2/3. Powstały wówczas m.in. Huta im. Lenina pod Krakowem, Fabryka Samochodów Osobowych i elektrociepłownia na Żeraniu w Warszawie czy huta aluminium w Skawinie.

WARTO WIEDZIEĆ

W 1947 r. komunistyczne władze rozpoczęły akcję **współzawodnictwa pracy**, która miała zachęcać do jak największego zaangażowania w pracę, wykonywania zadań jak najszybciej i przekraczania wyznaczonych norm. Ci, którzy osiągnęli najlepsze wyniki, byli nazywani

przodownikami pracy i stawiani przez propagandę za wzór jako bohaterowie socjalizmu. Potocznie określano ich mianem **stachanowców** – od nazwiska Aleksieja Stachanowa, górnika z Donbasu, który w latach 30. stał się w ZSRS symbolem współzawodnictwa pracy. W Polsce najbardziej znanym przodownikiem był Wincenty Pstrowski – górnik z Zabrze, który miesięcznie wykonywał ponad 200 % normy. Jego imieniem nazywano w PRL szkoły, ulice, place. W latach 70. postawiono mu pomnik i nakręcono o nim film fabularny.

Pomnik Wincentego Pstrowskiego w Zabrzu, odsłonięty w 1978 r.

? Opisz wygląd postaci przedstawionej na pomniku. Jakie cechy i postawy propaguje?

NOWA HUTA

W 1949 r. pod Krakowem rozpoczęto budowę Nowej Huty – zaprojektowanego od podstaw nowego miasta, w którym mieli zamieszkać pracownicy wznoszonego obok olbrzymiego kombinatu hutniczego, od 1954 r. noszącego imię Lenina. Nowa Huta, jako wzorcowe socjalistyczne miasto, wpisywała się w plany przebudowy społeczeństwa, miała też stać się przeciwwagą dla pobliskiego Krakowa, miasta kojarzonego z polską tradycją i konserwatyzmem.

Komunistyczna propaganda głosiła wspaniałość największej inwestycji planu sześcioletniego oraz zaangażowanie i bohaterstwo jej budowniczych. Życie tysięcy młodych ludzi – napływających do Nowej Huty głównie ze wsi, mamionych perspektywą społecznego awansu – nie wyglądało jednak jak na propagandowych obrazkach. Znaleźli się oni bowiem w całkowicie nowym, obcym środowisku. Więzy społeczne łączące ich z rodziną, lokalną wspólnotą czy z Kościołem osłabły lub zostały zerwane. W hotelach robotniczych codziennością były alkoholizm, prostytutka i przemoc. Nie przestrzegano podstawowych zasad higieny (np. pościel wymieniano raz na kilka miesięcy, panowała wszawica). W hotelach robotniczych plagą były kradzieże drobnych przedmiotów czy pieniędzy, z budowanego kombinatu ginęły natomiast materiały i narzędzia.

Fotografia z okresu budowy (1953 r.) oraz współczesny widok Nowej Huty (dziś dzielnica Krakowa). Dla wielu mieszkańców biednych małopolskich wsi Nowa Huta była miejscem, w którym dostąpili społecznego awansu. Trzeba jednak wiedzieć, że miasto i kombinat wzniesiono na gruntach odebranych chłopom, którym wypłacono rażąco zaniżone odszkodowania.

Problemy z zaopatrzeniem

Reglamentacja zaopatrzenia, czyli **zaopatrzenie na kartki**, została wprowadzona na ziemiach polskich przez władze okupacyjne w okresie II wojny światowej. Ze względu na trudną sytuację gospodarczą nie zrezygnowano z niej także po zakończeniu wojny. Kartki obowiązywały na niemal wszystkie produkty niezbędne w codziennym życiu, m.in.: mąkę, chleb, kaszę, ziemniaki, warzywa, mięso, tłuszcze, cukier, mleko, kawę, herbatę, słodycze,

Reglamentacja – w handlu stałe lub czasowe ograniczenie obrotu pewnymi towarami lub innymi dobrami, wynikające z ich niedostatku. Formą reglamentacji jest zaopatrzenie na kartki, wprowadzane najczęściej w czasie kryzysu gospodarczego czy wojny. Aby zapewnić dostęp do niezbędnych produktów i nie dopuścić do niekontrolowanego wzrostu cen, przydziela się obywatelom specjalne talony (bony, tzw. kartki), które uprawniają do zakupu określonej ilości danego towaru.

Kolejka pod sklepem mięsnym, 1947 r. Kolejki pod sklepami były stałym elementem krajobrazu „Polski Ludowej”, zarówno w czasie obowiązywania systemu kartkowego, jak i po jego zniesieniu. Centralnie zarządzana gospodarka nie była w stanie zaspokoić zapotrzebowania obywateli na towary. Samo posiadanie kartek nie gwarantowało, że wyroby objęte reglamentacją będzie można kupić.

? Podaj jak najwięcej informacji o przedstawionym na zdjęciu sklepie i jego klientach. Co można na tej podstawie powiedzieć o sytuacji w handlu, o poziomie życia obywateli w 1947 r. oraz podziale ról w społeczeństwie?

sól, ocet, naftę, zapalki, mydło, a nawet odzież. Maksymalne ceny artykułów przemysłowych były ustalane ogólnie. Reglamentowane towary można było nabyć również na wolnym rynku, czyli poza systemem kartkowym, ale za ceny kilka, a nawet kilkadziesiąt razy wyższe (np. chleb na kartki kosztował 0,75–1,50 zł, na wolnym rynku 45–50 zł).

Ilość produktów przysługujących danej grupie zawodowej zależała m.in. od tego, jak władze oceniały jej „przydatność” dla gospodarki. System kartkowy pozwalał więc rządzącym na zachęcanie ludzi do zatrudniania się w określonych branżach. Przykładowo górnicy węgłowi otrzymywali wyższe przydziały chleba i mięsa niż pracownicy innych sektorów gospodarki. Kartki umożliwiały też komunistom pozyskiwanie poparcia różnych grup (wprowadzono np. specjalne dodatki dla „wybitnych” nauczycieli i pracowników naukowych).

W 1947 r. władze rozpoczęły tzw. **bitwę o handel**, której celem była likwidacja prywatnych sklepów i upaństwowienie całego handlu. Działania te podjęto pod pretekstem walki z drożyzną oraz spekulacją (wykupywaniem trudno dostępnych towarów i odsprzedawaniem ich po wyższych cenach). Na prywatnych właścicieli sklepów nakładano wysokie podatki i utrudniano im zakup towaru w hurtowniach. „Szkodników” gospodarczych i „spekulantów” bez wyroków sądowych umieszczano w obozach pracy oraz konfiskowano ich majątki.

WARTO WIEDZIEĆ

W 1950 r. władze zaskoczenia wprowadziły **reformę walutową** i ustawę zabraniającą posiadania obcych walut, złota i platyny (z wyjątkiem przedmiotów użytkowych, np. biżuterii). Przy wymianie pieniędzy ceny, płace i część oszczędności (do kwoty 100 tys. starych zł) umieszczone w banku Powszechna Kasa Oszczędności (PKO) przeliczano w stosunku 3 nowe złote za 100 starych złotych, a pozostałe oszczędności – w stosunku 1:100. Waluty, złoto i platynę należało odsprzedać państwu lub złożyć do depozytu w PKO. Operacja ta spowodowała, że Polacy tracili przeciętnie 2/3 oszczędności.

Władzom udało się zlikwidować znaczną część prywatnych sklepów. W zamian nie powstało wystarczająco dużo sklepów państwowych lub spółdzielczych, co było kolejną przyczyną trudności w zaopatrzeniu. Podobny los spotkał także prywatne warsztaty rzemieślnicze i zakłady usługowe.

W kolejnych latach władze nie były w stanie poradzić sobie z zapewnieniem stabilnego zaopatrzenia ludności w podstawowe wyroby. Olbrzymie środki przeznaczano, głównie z przyczyn ideologicznych, na rozbudowę przemysłu ciężkiego, ograniczono zaś produkcję i dostawy artykułów codziennego użytku.

Lista towarów reglamentowanych zmieniała się w zależności od aktualnej sytuacji na rynku. Ostatecznie w 1953 r. niewydolny system kartkowy, wzbudzający coraz większe niezadowolenie Polaków, został zlikwidowany, ale jednocześnie drastycznie wzrosły ceny.

PODSUMOWANIE

- Jednym z głównych narzędzi ustanawiania komunistycznej władzy w Polsce był terror.
- Władze „Polski Ludowej” przekształcały gospodarkę na wzór sowiecki.
- Na wsi przeprowadzono najpierw reformę rolną, następnie podjęto próbę kolektywizacji, zakończoną ostatecznie niepowodzeniem.
- Wprowadzono centralne planowanie w gospodarce, znacjonalizowano przemysł i zlikwidowano większość prywatnego handlu.
- Przez kilka powojennych lat obowiązywała reglamentacja wielu towarów (tzw. zaopatrzenie na kartki).

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Kogo w „Polsce Ludowej” władze uważały za „wroga ludu”? Jakie postawy i zachowania mogły kwalifikować człowieka do tej grupy?
2. Wyjaśnij pojęcie *warstwa społeczna*. Podaj przykłady warstw społecznych istniejących w różnych epokach historycznych. Które warstwy społeczne były w „Polsce Ludowej” z założenia traktowane przez władze jako wrogie i dlaczego?
3. Opisz przyczyny i konsekwencje reformy rolnej oraz kolektywizacji rolnictwa w Polsce w latach 40. i 50. XX w.
4. Omów społeczne i gospodarcze efekty industrializacji prowadzonej przez komunistyczne władze polskie w latach 40. i 50. XX w.
5. Wyjaśnij, na czym polegała wprowadzona przez komunistyczne władze gospodarka planowa. Oceń, czy taki model gospodarki miał szansę sprawnie funkcjonować. Uzasadnij swoje zdanie.
6. Na przykładzie Nowej Huty scharakteryzuj warunki, w jakich żyli młodzi ludzie zaangażowani w realizację dużych powojennych inwestycji.

ZADANIA

- *7. Spróbuj wyjaśnić, jakie były przyczyny oporu polskich chłopów wobec akcji kolektywizacji rolnictwa. Weź pod uwagę m.in. wcześniejsze zmiany w rolnictwie.
8. Zastanów się i przedstaw, jakie działania byś podjął / podjęła w czasie reformy walutowej i reglamentacji towarów, aby zapewnić byt rodzinie.

16 Polska w latach 1944–1956 – życie społeczne

KALENDARIUM

1948	• powstanie Związku Młodzieży Polskiej i organizacji Służba Polsce
1949	• oficjalne wprowadzenie socrealizmu w polskiej kulturze

POJĘCIA: propaganda ■ indoktrynacja ■ socrealizm ■ cenzura

Ku nowemu społeczeństwu

Komunistyczne władze Polski nie tylko dążyły do uzyskania pełni władzy politycznej i przekształcenia gospodarki zgodnie z sowieckimi wzorami, lecz także stawiały sobie za cel uformowanie „nowego człowieka” w duchu ideologii marksistowsko-leninowskiej. Służyć temu miały

wspomniane już wcześniej środki przymusu, w tym zastraszanie, a nawet zbrodniczy terror. Równolegle miały oddziaływać różne formy wszechobecnej **propagandy** i **indoktrynacji**, zgodnie z zasadą, że „kłamstwo powtórzone tysiąc razy staje się prawdą” (słowa ministra propagandy III Rzeszy Josepha Goebbelsa; czyt.: Józefa Gebelsa).

Największą wagę przywiązywano do **prasy** – głównego medium w połowie XX w. Ważną rolę w kształtowaniu postaw obywateli odgrywały też inne formy przekazu, np. **plakaty**, **radio** czy **kino** (już od grudnia 1944 r. przed każdym seansem kinowym wyświetlana była propagandowa Polska Kronika Filmowa).

Propaganda (łac. *propagatio* – rozkrzewianie) – wpływanie na poglądy ludzi poprzez podawanie specjalnie dobranych informacji, często niezgodnych z prawdą. Propagandą nazywa się także teksty i inne formy przekazu zawierające takie treści.

Indoktrynacja (ang. *indoctrinate* – uczyć) – systematyczne wpajanie określonych poglądów lub wzorów zachowań, prowadzone zwykle w interesie rządzących za pośrednictwem m.in. szkół, uczelni, organizacji społecznych, środków masowego przekazu, instytucji kulturalnych. Jednym ze sposobów indoktrynacji może być propaganda.

Organizacja młodzieżowa

Władze „Polski Ludowej” uważały młodzież za „materiał ludzki” szczególnie łatwy do ukształtowania zgodnie z założeniami komunistycznej ideologii. Jednocześnie zdawały sobie sprawę, że na młodych ludzi mogą wpływać także „wrogie czynniki”, czyli środowiska reprezentujące inne systemy wartości. Zaliczali do nich np. organizacje młodzieżowe związane z Kościołem katolickim lub opozycyjnymi nurtami politycznymi czy wreszcie **Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP)**.

W lipcu 1948 r. władze zwołały do Wrocławia Kongres Jedności Młodzieży, na którym w wyniku połączenia kilku organizacji powołano **Związek Młodzieży Polskiej (ZMP)**. Powstała w ten sposób jedna, centralnie sterowana i bezpośrednio podporządkowana władzom organizacja młodzieżowa wzorowana na sowieckim Komsomole (Komunistycznym Związku Młodzieży). Podstawowym zadaniem ZMP była indoktrynacja w duchu komunizmu, a także kontrolowanie

Junacy Służby Polsce na budowie Nowej Huty, 1953 r. W 1948 r. komuniści utworzyli paramilitarną Powszechną Organizację „Służba Polsce” (SP), nad którą patronat objęło Ministerstwo Obrony Narodowej. Organizacja m.in. prowadziła wojskowe szkolenie młodzieży, wysyłała swoje brygady na wielkie budowy przemysłowe oraz do prac w rolnictwie, a przede wszystkim prowadziła komunistyczną indoktrynację swoich członków.

? Wyjaśnij, dlaczego praca w takich miejscach, jak budowa Nowej Huty miała szczególnie korzystnie (w rozumieniu komunistycznych władz) wpływać na młodych ludzi.

poglądów i postaw młodych ludzi i ich rodzin. Przynależność do ZMP często była wymuszana za pomocą różnych form nacisku stosowanych w szkołach i na uczelniach. W 1951 r. zamiast zlikwidowanego ZHP utworzono Organizację Harcerską podporządkowaną ZMP.

Aktywiści ZMP intensywnie działali w szkołach i na uczelniach, m.in. składali donosy na koleżanki i kolegów niepopierających polityki komunistów. Jedną z form nacisku było zmuszanie do publicznego wygłoszenia tzw. samokrytyki. Osoba, wobec której organizacja zgłosiła zastrzeżenia, musiała pokajać się za „niewłaściwy” czyn (niekoniecznie rzeczywiście popełniony) lub postawę niezgodną z „moralnością komunistyczną”, wskazać współwinnych i poddać się karze. Działania zetempowskich aktywistów mogły np. doprowadzić do zwolnienia nauczyciela ze szkoły, nieprzyjęcia kandydata na studia czy przerwania kariery młodego naukowca.

Zetempowcy organizowali masowe imprezy, pogadanki polityczne dla młodzieży, pracowali na tzw. wielkich budowach socjalizmu (np. w Nowej Hucie), uczestniczyli w akcjach propagandowych, m.in. promowali współzawodnictwo pracy. Wspomagali także kolektywizację rolnictwa: nie tylko agitowali wśród chłopów, lecz także wywierali naciski na rolników odmawiających przystąpienia do spółdzielni (np. dokonywali napadów na gospodarzy, których uznawano za kułaków).

Indoktrynacja w szkołach i zakładach pracy

Oprócz organizacji młodzieżowych narzędziem indoktrynacji młodego pokolenia stała się oczywiście szkoła. Władze zadbały o to, by w programach nauczania i podręcznikach znalazły się treści dotyczące m.in. kształtowania się „Polski Ludowej”, „sojuszu robotniczo-chłopskiego”, dorobku KRN i przewodniej roli PPR, przyjaźni i współpracy polsko-sowieckiej czy wreszcie dokonań Józefa Stalina. Kult sowieckiego przywódcy zajmował ważne miejsce w codziennym życiu szkoły (patrz: ilustracja s. 130). Obiektami kultu stali się również Bolesław Bierut oraz marszałek Rokossowski (patrz: s. 90), przedstawiani jako wierni uczniowie i wykonawcy woli „wielkiego Stalina”.

Podobne formy ideologicznego oddziaływania stosowano wobec dorosłych obywateli – w zakładach pracy organizowano uroczyste akademie, zebrania, pogadanki, wywieszano gazetki ściennie, propagandowe plakaty i transparenty.

Uroczystości żałobne po śmierci Józefa Stalina, 1953 r. Uczniowie w jednej z warszawskich szkół podstawowych pełnią wartę pod portretem zmarłego. Wprowadzany w szkołach kult Stalina przybierał różne formy. Na cześć „wodza światowego proletariatu” organizowano akademie, konkursy piosenki, obchodzono rocznice jego urodzin.

? Wymień cele, którym – twoim zdaniem – służyło propagowanie kultu Stalina i innych komunistycznych przywódców w szkole.

Tajne organizacje młodzieżowe

Nasilająca się indoktrynacja spotkała się z oporem młodzieży. Skoro nie można było działać jawnie w niekomunistycznych stowarzyszeniach, w całym kraju zaczęły powstawać tajne organizacje młodzieżowe, najczęściej o charakterze kółek samokształceniowych. Młodzi konspiratorzy odwoływali się do systemu wartości wyniesionego z domu: wiary, patriotyzmu i przywiązania do wolności. Ważnym impulsem do konspirowania stała się likwidacja ZHP – idea harcerstwa i tradycja Szarych Szeregów mocno oddziaływały bowiem na młodzież. Konspiratorzy często stosowali formy aktywności nawiązujące do harcerskiego małego sabotażu z czasów niemieckiej okupacji: rozrzucanie ulotek, malowanie napisów na murach. Działalność takich organizacji najczęściej kończyła się zdekonspirowaniem i likwidacją, a represje ze strony bezpieczeństwa dotyczyły nie tylko konspiratorów, ale często także ich najbliższych.

Cenzura i zakazane tematy

Władze „Polski Ludowej” dbały, by w przestrzeni publicznej nie pojawiały się treści mogące w jakikolwiek sposób szkodzić rządzącym. Istniały tematy, których poruszanie nawet w prywatnych rozmowach było niebezpieczne i w czasach stalinowskich mogło skończyć się karą więzienia. Nieoficjalnie zakazane było wspomnianie o zbrodni katyńskiej czy polskości Kresów Wschodnich, przedstawianie paktu Ribbentrop–Mołotow jako czwartego rozbioru Polski, krytyczne komentowanie stosunków Polski z ZSRS, a nawet pozytywne wypowiedzianie się o AK bądź powstaniu warszawskim.

Kary mogły spotkać też autorów różnego rodzaju przekazów satyrycznych uderzających w komunistyczną władzę – dotyczyło to karykatur, piosenek, wierszy. Surowe konsekwencje spotykały nawet za opowiadanie politycznych dowcipów w prywatnym gronie, jeśli wśród słuchających znalazł się donosiciel.

Sprawowaniu **cenzury** (czyli kontroli publicznego przekazywania informacji) służył powołany w 1946 r. **Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk**. Zatrudnieni w nim cenzorzy działali prewencyjnie – sprawdzali przed upublicznieniem, zgodnie z wytycznymi formułowanymi przez partię, treść artykułów prasowych, książek, przedstawień teatralnych czy audycji radiowych. Teksty uznane za szkodliwe z punktu widzenia władz nie były dopuszczane do publikacji.

Dowcipy z lat 40 i 50.

Mężczyzna na pocztce robi awanturę urzędnicze, że znaczek z [Bolesławem] Bierutem nie chce się przylepić.

– No tak, bo pan pluje z drugiej strony.

* * *

Przed Pałacem Kultury [w Warszawie] defilują ludzie [w pochodzie] na 1 maja. Jakiś gość krzyczy w bramie.

– Niech żyją kolejarze!

– Panie, co pan, teraz pielęgniarki idą.

– Niech żyją kolejarze!

– Przecież teraz idą aktorzy.

– Niech żyją kolejarze!

– Co pan z tymi kolejarzami?

– Gdyby nie kolejarze, to byśmy węgiel do Moskwy na plecach nosili.

* * *

Dwóch klientów poprosiło w restauracji o menu. W karcie wszystkie dania skreślone, na samym dole figurują tylko samotne „moskaliki” [małe śledzie marynowane lub solone].

Patrz – mówi jeden z niedoszłych konsumentów do drugiego. – Nie dość, że wszystko zjedli, to się jeszcze podpisali*.

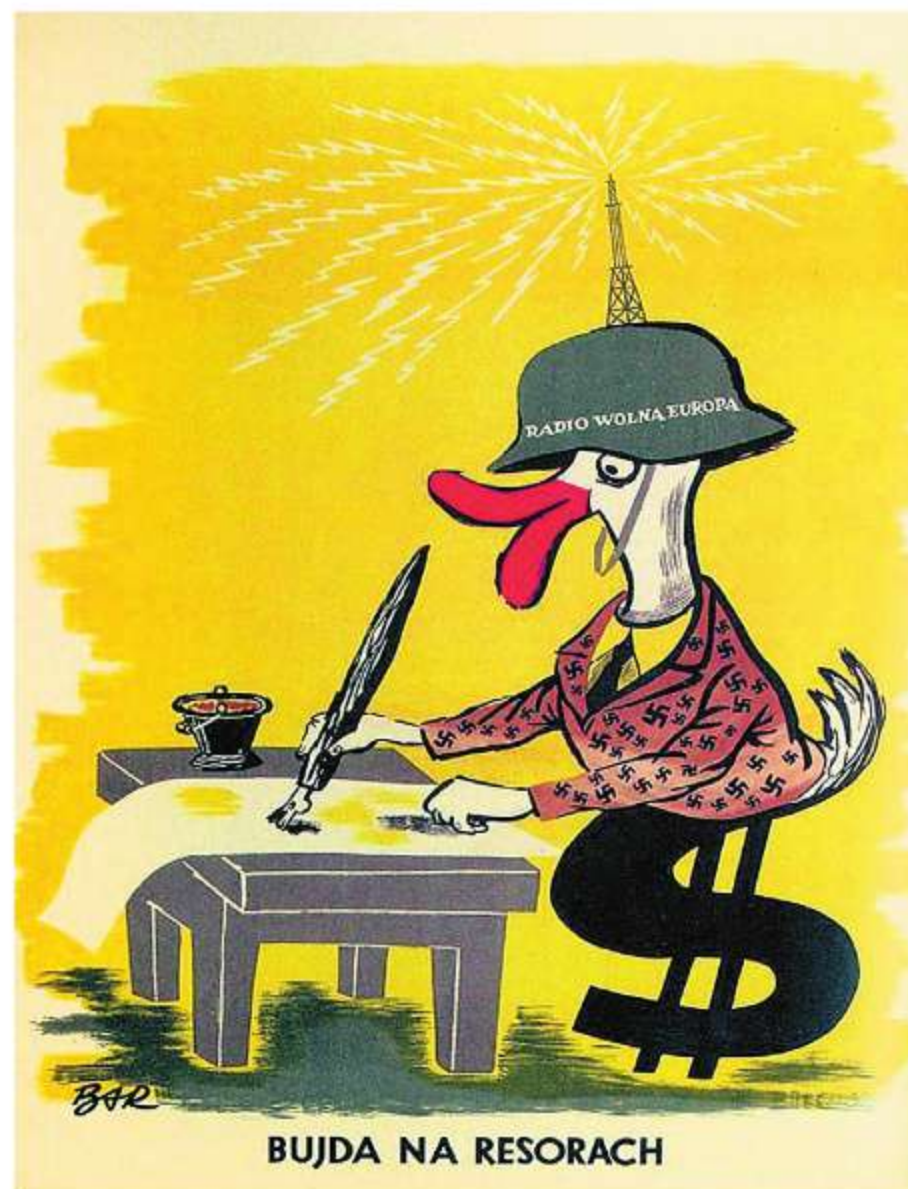
* Osoba, która opowiedziała tę anegdotę, została skazana na 24 miesiące obozu pracy.

1. Omów elementy sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej Polski w czasach stalinowskich, do których odnoszą się przytoczone dowcipy.

Próba przełamania komunistycznej cenzury były audycje nadawane w języku polskim przez radiostacje znajdujące się w państwach zachodnich. Były one jednym ze sposobów walki z sowiecką propagandą w Europie Środkowo-Wschodniej. Z Londynu polskojęzyczne programy emitowała rozgłośnia BBC. Władze USA zorganizowały i finansowały radio Głos Ameryki (nadające z Waszyngtonu) oraz Rozgłosień Polską Radia Wolna Europa (która ostatecznie znalazła siedzibę w Monachium w RFN). Z kolei z rządem RP na uchodźstwie powiązana była polska sekcja Radia Madryt.

Bujda na resorach, plakat autorstwa Karola Baranieckiego z 1955 r. Komunistyczne władze uznawały zachodnie rozgłoszenia za poważne zagrożenie. Starły się zagłuszać ich przekaz i szkalowały twórców polskojęzycznych audycji. Potępiały też, a czasem nawet aresztowały osoby słuchające tych programów.

1. Odszukaj na plakacie elementy symboliczne i wyjaśnij ich znaczenie. W jaki sposób twórca plakatu starał się zdyskredytować przekaz Radia Wolna Europa?

Kultura w służbie partii

Indoktrynacji społeczeństwa, kształtowaniu „nowego człowieka” miała służyć również kultura, której narzucono stalinowskie wzorce. Od końca lat 40. we wszystkich krajach bloku wschodniego jako obowiązujący styl artystyczny został wprowadzony **socrealizm**. Także pol-

scy twórcy zostali włączeni w propagandową maszynę komunistyczną. W swych pracach piętnowali przeciwników partii („wrogów ludu”), bezkrytycznie wychwalali osiągnięcia Związku Sowieckiego i jego „wielkiego przywódcy” – Stalina, potępiali „agresywną politykę” Zachodu.

Po uchwaleniu planu sześcioletniego twórcy mieli bezpośrednio wspierać jego realizację.

Powstawała tzw. literatura produkcyjna, w schematyczny sposób przedstawiająca trud robotników, a także filmy fabularne o podobnej tematyce (nazywane potocznie produkcyjniakami). Władze organizowały wycieczki ludzi kultury do zakładów pracy i na place budów. Celem tych wypraw było pokazanie, że w społeczeństwie socjalistycznym nie ma dystansu pomiędzy twórcami a zwykłymi ludźmi, oraz zachęcenie literatów do podejmowania tematów związanych z budowaniem nowej rzeczywistości.

! Socrealizm (realizm socjalistyczny) – doktryna w sztuce wprowadzona w ZSRS w latach 30. XX w. i obowiązująca wszystkich artystów. Sztuka socrealistyczna miała przedstawiać świat zgodnie z ideologicznymi założeniami marksizmu, ukazywać przedstawicieli „ludu pracującego” oraz nawiązywać do historii ruchu robotniczego i idei walki klas.

Fragment artykułu *Socrealizm dla dorosłych i dla dzieci* (2001 r.) autorstwa Marka Klecla

Kłopot z literaturą polskiego socrealizmu polega nie tylko na tym, że był on prymitywną kopią radzieckiego pierwowzoru, ale i na tym, że była to produkcja nazbyt gorliwa, nadmiernie zaangażowana, świadcząca o osobistym uwikłaniu jej twórców w komunistyczną propagandę. Komplikacja z jej oceną polega też na tym, że literatura ta nie powstawała pod przymusem, lecz dobrowolnie, w dużym stopniu z własnej inicjatywy. Trudno sobie wyobrazić, by utwory o takim natężeniu emocjonalnym powstawały bez osobistej inwencji, bez wiary w odkrywaną prawdę. Nie sposób też wyjaśnić zjawiska socrealizmu okolicznościami zewnętrznymi. Sytuacja nie zmuszała jednak do uprawiania socrealizmu. Za odmowę pisania wierszy o Stalinie nie szło się do więzienia, ryzykowało się tylko gorszą pozycję społeczną i materialną. Sprawą istotną w ocenie polskiego socrealizmu jest zatem własny i dobrowolny udział w indoktrynacji komunistycznej całego społeczeństwa, a zatem i udział w systemie władzy.

W ogólnej ocenie trudno też pominąć i tę okoliczność, że socrealizm nie pojawił się w próżni historycznej i społecznej. Nie sposób sobie wyobrazić, by jego twórcy nie wiedzieli o traktowaniu opozycji niepodległościowej, procesach pokazowych, sądowych morderstwach i anonimowych grobach. Trudno więc w opisie zjawiska socrealizmu zupełnie pominąć sprawę odpowiedzialności znaczącej części ówczesnych intelektualistów za udział we wprowadzaniu komunizmu w Polsce.

1. Powiedz, jak autor ocenia postawę polskich twórców zaangażowanych w socrealizm. Czy zgadzasz się z nim? Uzasadnij swoje zdanie.

Juliusz Studnicki, *Gertruda Wysocka – stachanowiec*, obraz z 1950 r.

Murarz, rzeźba umieszczona na ścianie budynku MDM (Marszałkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej), socrealistycznego zespołu mieszkaniowego w Warszawie, wzniesionego w latach 1951–1952.

? Wyjaśnij znaczenie tytułu obrazu Juliusza Studnickiego. Czy ma on wymowę propagandową? Uzasadnij swoją odpowiedź.

? Omów tematykę obu dzieł i sposób przedstawienia postaci. Na tej podstawie krótko scharakteryzuj sztukę socrealistyczną.

Trudne wybory

Twórczość realizującą idee socrealizmu podjęli m.in. Jarosław Iwaszkiewicz, Władysław Broniewski, Julian Tuwim, Wisława Szymborska, Tadeusz Konwicki, Aleksander Ścibor-Rylski, Marian i Kazimierz Brandy-sowie, Adam Ważyk. Część spośród wymienionych literatów w późniejszych latach całkowicie się odcięła od swoich socrealistycznych utworów. Nie wszyscy jednak twórcy godzili się działać zgodnie z doktryną socrealizmu. Należeli do nich np. Zbigniew Herbert czy Leopold Tyrmand. Taka postawa wiązała się z dotkliwymi konsekwencjami, wśród których najważniejszy był zakaz drukowania tekstów czy publicznego wystawiania dzieł, a w konsekwencji – brak środków do życia i konieczność szukania sobie innego zajęcia. W trudnej sytuacji znaleźli się także nauczyciele, którzy nie byli zwolennikami nowej władzy. Część z nich nadal pracowała w szkołach, by nie pozostawić wychowywania młodzieży wyłącznie komunistom.

Trzeba pamiętać, że powojenna Polska naprawdę wymagała odbudowy, zaangażowania i poświęcenia. Wiele ludzi podejmowało więc działania w imię jak najlepiej rozumianego dobra wspólnego. Ich trud bywał jednak często zawłaszczany przez komunistyczne władze.

Ziemie Odzyskane – w komunistycznej propagandzie określano tak przyłączone do Polski w 1945 r. Ziemie Zachodnie i Północne: Mazury i Warmię, całe Pomorze Gdańskie, Pomorze Zachodnie, cały Górny i Dolny Śląsk, ziemię lubuską, obszar Wolnego Miasta Gdańska (patrz: mapa na s. 81). W ten sposób podkreślano, nie zawsze zgodnie z prawdą, że w czasach Piastów tereny te należały do Polski, a ich odebranie Niemcom po II wojnie światowej to akt dziejowej sprawiedliwości.

Zagospodarowanie i integracja Ziem Zachodnich i Północnych

Integracja tzw. **Ziem Odzyskanych** z resztą Polski była jednym z głównych wyzwań, przed którymi stanęły władze komunistyczne. Pod względem gospodarczym szczególne znaczenie miało rozszerzenie dostępu Polski do morza oraz przyłączenie Śląska, jednego z lepiej rozwiniętych regionów Europy. Jednak obszary Ziem Zachodnich i Północnych zostały opuszczone przez większość mieszkańców (przesiedlenia Niemców), poważnie zniszczone w czasie walk i niewyobrażalnie ogra-

bione przez Sowietów, którzy np. wywieźli do ZSRS niemal całe wyposażenie tamtejszych zakładów przemysłowych. Wymagały więc odbudowy, zagospodarowania, a także zasiedlenia. Miało się tym zająć specjalnie utworzone **Ministerstwo Ziem Odzyskanych**.

W pierwszych latach po wojnie osiedlano tam przede wszystkim tzw. repatriantów z Kresów oraz kolonistów z centralnej Polski, którzy przenosili się na Ziemie Odzyskane w poszukiwaniu lepszych warunków życia. Osadnicy obejmowali ponemieckie gospodarstwa rolne i mieszkania w miastach. Tzw. repatrianci na ogół byli przesiedlani całymi wioskami lub większymi społecznościami. Dlatego m.in. Wrocław zaczął być nazywany „małym Lwowem”, a Gdańsk „małym Wilnem”. Już w 1945 r., dzięki profesorom przybyłym ze Lwowa, we Wrocławiu zaczął działać uniwersytet. Ziemie Odzyskane przyciągały również tzw. **szabrowników**, którzy grabili

ponemiecki majątek, a także dopuszczali się zbrojnych napaści na osadników.

Dodatkowym problemem, który trwał przez cały okres „Polski Ludowej”, było silne wśród mieszkańców Ziem Zachodnich poczucie tymczasowości. Osadnicy zasiedlili co prawda gospodarstwa o wiele nowocześniejsze niż te, które mieli wcześniej na Kresach, ale czuli się „nie u siebie”. W zimnowojennej atmosferze oczekiwania na

Plakat wyborczy Bloku Demokratycznego, 1947 r.

? Przypomnij sobie, jakie ugrupowania tworzyły Blok Demokratyczny, i w tym kontekście omów propagandowy obraz Ziem Odzyskanych przedstawiony na plakacie.

? Jak należy rozumieć słowa, że Blok Demokratyczny „wywalczył i utrzyma” Ziemie Odzyskane?

trzecią wojnę światową obawiali się kolejnych zmian granic i przesiedleń. Jednocześnie rdzennych mieszkańców tych ziem, którzy czuli się związani z polskością i zostali w swych domach po 1945 r., osadnicy nierzadko uznawali za Niemców i poddawali różnym szykanom.

Szybko odbudowano porty w Gdańsku, Gdyni i Szczecinie, które zaczęły obsługiwać polski handel zagraniczny. Uruchamiano kopalnie – przede wszystkim wydobywające węgiel kamienny, którego brakowało w całej powojennej Europie. Dużą część gruntów rolnych na obszarach Ziem Zachodnich i Północnych zajęły PGR-y. Zdarzało się, że działania prowadzone na tych obszarach miały charakter rabunkowy. To m.in. z Dolnego Śląska pozyskano dużą część materiałów budowlanych (z rozbieranych, często niezniszczonych kamienic) na odbudowę Warszawy, która była dla komunistów szczególnie ważna z przyczyn propagandowych.

PODSUMOWANIE

- W powojennej Polsce prasa, radio, kino, plakaty itp. stały się elementami komunistycznej propagandy.
- Zadaniem urzędu cenzury było niedopuszczenie, by w przestrzeni publicznej pojawiły się treści niewłaściwe z punktu widzenia władz.
- Młodzi ludzie byli poddawani indoktrynacji w szkołach i na uczelniach oraz w ramach ZMP.
- Kształtowaniu „nowego człowieka” miała służyć m.in. sztuka socrealistyczna.
- Ważnym wyzwaniem społecznym i ekonomicznym, które stanęło przed komunistyczną władzą, była integracja Ziem Zachodnich i Północnych z resztą kraju. Tereny te zostały w dużym stopniu zasiedlone przez przesiedleńców z Kresów.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Omów system indoktrynacji, za pomocą którego komunistyczne władze starały się ukształtować młodych obywateli.
2. Wyjaśnij, jak funkcjonowała cenzura w powojennej Polsce i czemu służyły jej działania.
3. Przedstaw problemy społeczne i gospodarcze, które wiązały się z włączeniem do Polski Ziem Zachodnich i Północnych.
4. Na podstawie zamieszczonych w podręczniku plakatów i obrazów omów propagandową rolę przekazu wizualnego w Polsce w latach 40. i 50. XX w.

ZADANIA

5. Przypomnij sobie historyczne losy poszczególnych obszarów wchodzących w skład tzw. Ziem Odzyskanych. Czy, twoim zdaniem, słuszne było nazywanie ich w ten sposób po 1945 r.? W uzasadnieniu odwołaj się do argumentów historycznych.
- *6. Poszukaj informacji o twórcach kultury, którzy mają w swoim dorobku także dzieła socrealistyczne. Jak się do nich odnosili w późniejszych latach?

17

Prześladowania religijne w bloku wschodnim w latach 40. i 50. XX w.

KALENDARIUM	
1945	zerwanie konkordatu ze Stolicą Apostolską przez komunistyczne władze Polski
1947–1948	ograniczanie wpływów Kościołów i związków wyznaniowych oraz dążenie do podporządkowania ich władzom państwowym w krajach komunistycznych Europy Środkowej i Wschodniej
1949	zorganizowanie przez komunistyczne władze polskie ruchu „księży patriotów”
1950	podpisanie porozumienia między Episkopatem Polski a rządem
1953	pokazowe procesy księży kurii krakowskiej i biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka memoriał Episkopatu Polski: <i>Non possumus!</i>
1953–1956	bezprawne pozbawienie prymasa Stefana Wyszyńskiego wolności przez komunistów

POJĘCIA: ateizacja ■ Kościół ■ związek wyznaniowy ■ konkordat ■ Stolica Apostolska ■ „księży patrioci”

Ateizm państwowy w ZSRS

Od początku istnienia państwa sowieckiego bolszewickie władze prowadziły konsekwentną politykę **ateizacji**, którą uzasadniały komunistyczną ideologią. Karol Marks określił religię jako „**opium ludu**” (czyli narkotyk łagodzący cierpienie klasy wyzyskiwanej). Włodzimierz Lenin tak skomentował te słowa: „to powiedzenie Marksa stanowi kamień węgielny całego światopoglądu marksistowskiego w sprawie religii. [...] A więc – precz z religią, niech żyje ateizm, naszym głównym zadaniem jest rozpowszechnianie poglądów ateistycznych”.

Bolszewicy uznali religię za czynnik utrudniający rozwój społeczeństwa. Ateizm miał się stać w ZSRS jedynym powszechnie obowiązującym „światopoglądem naukowym”, propagowanym przez państwo, w tym przez system edukacji.

Duchowni różnych wyznań i ludzie zaangażowani w życie religijne byli więzieni, zsyłani do łagrów lub mordowani, wiele świątyń zdewastowano, zburzono, zamieniono na magazyny czy sale koncertowe, a nawet urządzano w nich muzea ateizmu. Państwo przejmowało majątki należące do instytucji wyznaniowych, likwidowało prowadzone przez nie szkoły. Brutalne prześladowania dotknęły zarówno Cerkiew (najlicniejszą organizację wyznaniową w ówczesnej Rosji), jak też inne religie chrześcijańskie i niechrześcijańskie (m.in. islam, judaizm). Do końca istnienia ZSRS

Ateizacja – szerzenie ateizmu, czyli poglądu zaprzeczającego istnieniu Boga (gr. *a* – nie, *theós* – Bóg). Może polegać na propagowaniu ateizmu, np. przez szkolnictwo czy środki masowego przekazu, lub narzucaniu ludziom ateistycznego światopoglądu i ateistycznych postaw. Ateizacją nazywa się także proces odchodzenia od wiary.

Okładka czasopisma „Bezbożnik przy Pracy”, 1928 r.

Było to antyreligijne pismo wydawane przez moskiewski komitet WKP(b). Ilustracja na okładce ukazuje prawosławnego duchownego, który w cerkwi błogosławi rodziny kułaków.

? Jaką rolę w polityce sowieckich władz miały odgrywać tego rodzaju wydawnictwa prasowe?

? Wyjaśnij, dlaczego autor ilustracji odwołał się do postaci kułaków.

struktury prawosławia odgrywały marginalną rolę w społeczeństwie i pozostawały pod kontrolą organów bezpieczeństwa.

Walka z religią w komunistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej

Partie komunistyczne, które po II wojnie światowej przejęły rządy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, prowadziły politykę ateizacji nawiązującą do sowieckich wzorców. Początkowo starały się nie występować otwarcie przeciwko instytucjom wyznaniowym. Jednak wraz z utrwalaniem swej pozycji zaczęły dążyć do wyeliminowania wpływów religii ze wszystkich sfer życia oraz podporządkowania państwu lub wręcz likwidacji **Kościółów i związków wyznaniowych**.

Jako szczególnego przeciwnika komunistyczne władze traktowały Kościół katolicki (obrazu rzymskokatolickiego) – instytucję nie tylko uznawaną za autorytet przez licznych wiernych, lecz także podporządkowaną **Stolicy Apostolskiej**, czyli według komunistów „zagranicznemu ośrodkowi politycznemu”. W państwach, które miały zawarte **konkordaty** (Polska, Rumunia), komunistyczne rządy wypowiedziały te umowy.

Kościół – w wierze i teologii chrześcijańskiej pojęcie odnoszone do ogółu wiernych (Ludu Bożego), czyli wspólnoty złączonej wiarą w Jezusa Chrystusa. W naukach społecznych i historycznych oraz prawie termin używany przede wszystkim w odniesieniu do zorganizowanych wyznań chrześcijańskich (Kościół katolicki, Kościoły prawosławne, Kościoły protestanckie itd.).

Związek wyznaniowy – termin odnoszony do wszelkich wspólnot religijnych. Współczesne polskie prawodawstwo posługuje się określeniem „Kościoły i inne związki wyznaniowe”, obejmującym działające w RP wspólnoty religijne mające osobowość prawną (tzn. wpisane do oficjalnego państwowego rejestru).

Stolica Apostolska – określenie najwyższej władzy Kościoła katolickiego, obejmujące papieża oraz Kurie Rzymską (urzędy wspomagające papieża w wykonywaniu jego funkcji). Stolica Apostolska jest suwerennym podmiotem prawa międzynarodowego. Od 1929 r. sprawuje suwerenną władzę nad terytorium Watykanu.

Konkordat (łac. *concordia* – zgoda) – dwustronna umowa międzynarodowa (nie międzypaństwowa) pomiędzy Stolicą Apostolską, jako najwyższym podmiotem władzy Kościoła katolickiego, a władzami danego państwa, zawarta w celu uregulowania spraw dotyczących działalności Kościoła katolickiego na terytorium tego państwa.

BIOGRAM

József Mindszenty (1892–1975) – prymas Węgier w latach 1945–1973, kardynał. Został aresztowany przez komunistów w 1948 r. Postawiono mu fałszywe zarzuty, m.in. zdrady państwa i szpiegostwa, i skazano na karę dożywocia. Został uwolniony dopiero w 1956 r., podczas węgierskiej rewolucji (patrz: s. 173–175). Po jej upadku schronił się w ambasadzie USA w Budapeszcie i przebywał tam do 1971 r., ponieważ dopiero wtedy władze zezwoliły mu na wyjazd na Zachód.

Kardynał József Mindszenty podczas procesu przed sądem, 1949 r.

Przykłady represji wobec religii

W **Czechosłowacji** hierarchowie katoliccy nie zgodzili się na podporządkowanie tamtejszego Kościoła państwu. W konsekwencji w 1949 r. na kary długoletniego więzienia skazano kilkadziesiąt duchownych, a prymas Czech **Josef Beran** został internowany (odzyskał wolność dopiero w 1963 r., ale władze nadal uniemożliwiały mu sprawowanie funkcji kościelnych, w związku z czym w 1965 r. zdecydował się na emigrację do Rzymu). W kolejnym roku zlikwidowano w Czechosłowacji większość katolickich klasztorów, a kilka tysięcy zakonników i zakonnic umieszczono w tzw. klasztorach koncentracyjnych, w których przebywali pod kontrolą służb. Komunistyczne władze przejęły faktycznie kontrolę nad instytucjami kościelnymi w Czechosłowacji.

W 1948 r. władze Węgier aresztowały prymasa **Józsefa Mindszentyego**. Następnie podporządkowały państwu i poddały ścisłej kontroli katolicką hierarchię kościelną. Zlikwidowały większość zakonów – z klasztorów przemocą usunięto kilkanaście tysięcy zakonnic i zakonników, a zabudowania, zbiory biblioteczne i archiwa przejęło państwo.

Duchowni, którzy występowali w obronie wolności wyznania, nie godzili się na podporządkowanie struktur kościelnych władzy państwowej, byli aresztowani i sądzeni w sfingowanych procesach. Wielu spędziło długie lata w więzieniach, obozach pracy lub innych miejscach odosobnienia. Wielu też poniosło śmierć. Elementami walki z religią były też m.in.: nacjonalizacja majątków należących do związków wyznaniowych oraz likwidacja prowadzonych przez nie szkół, uczelni czy seminariów duchownych, likwidacja zgromadzeń zakonnych, uniemożliwienie nauczania religii w szkołach.

W **Bułgarii i Rumunii**, gdzie dominowało prawosławie, wzorem Związku Sowieckiego Cerkiew podporządkowano ściśle państwu, a sprzeciwiający się temu duchowni zostali uwięzieni lub zamordowani.

Z kolei czechosłowackich i rumuńskich grekokatolików (czyli wiernych obrządków wschodnich uznających zwierzchność papieża) pod przymusem włączono do Cerkwi

i poddano dotkliwym prześladowaniom. Podobny los spotykał Kościół Grekokatolicki na ziemiach II Rzeczypospolitej, włączonych po II wojnie światowej do sowieckiej republiki ukraińskiej.

Kościół katolicki w Polsce po II wojnie światowej

Po 1945 r. – w związku z przesunięciami granic i migracjami – zmieniła się struktura wyznaniowa polskiego społeczeństwa. W II Rzeczypospolitej odsetek obywateli deklarujących wyznanie rzymskokatolickie wynosił ok. 65 %, a w powojennej Polsce sięgał ponad 90 %. W wyniku zmian terytorialnych polski Kościół utracił swoje struktury na ziemiach wschodnich inkorporowanych do ZSRS. Natomiast w nowych granicach Polski znalazły się obszary przed wojną objęte strukturami niemieckiego Kościoła katolickiego. Ze względu na to, że nie odbyła się konferencja pokojowa (patrz: s. 71–72), Stolica Apostolska zwlekała z utworzeniem na tych obszarach stałej polskiej organizacji kościelnej i powołała tam jedynie tymczasowe administratury apostolskie.

Po wojnie głównym wyzwaniem i zagrożeniem dla polskiego Kościoła stała się polityka ateizacji prowadzona przez komunistyczne władze. Jednak ze względu na duży autorytet Kościoła w społeczeństwie i przywiązanie wiernych do tradycji i religii komunisci nie zdołali podporządkować sobie struktur kościelnych w Polsce w takim stopniu, w jakim udało się to w innych krajach bloku wschodniego.

Podział administracyjny Kościoła katolickiego Polsce w latach 1945–1972.

? Porównaj powyższą mapę z mapą i tabelą statystyczną ze s. 81 i 82. Wyjaśnij, w jaki sposób powojenne zmiany granic i migracje wpłynęły na strukturę wyznaniową Polski po 1945 r.

Polityka komunistycznych władz w stosunku do Kościoła katolickiego w Polsce

Już we wrześniu 1945 r. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej zerwał konkordat ze Stolicą Apostolską. Jednak w początkowym okresie budowania nowego ustroju rządzący starali się utrzymywać poprawne stosunki z Kościołem, mimo że krytykował on politykę terroru i bezprawia oraz udzielał pomocy osobom prześladowanym i ich rodzinom. Komuniści wyłączyli z reformy rolnej majątki ziemskie należące do Kościoła, zwracali instytucjom kościelnym dobra zrabowane przez Niemców, umożliwili naukę religii w szkołach i wydawanie prasy katolickiej oraz reaktywację Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL). Przed wyborami w 1947 r. przedstawiciele władz komunistycznych uczestniczyli nawet w uroczystościach kościelnych.

W 1945 r. do kraju powrócił z wygnania prymas **August Hlond**. W 1948 r., po jego śmierci, prymasem Polski został dotychczasowy biskup lubelski **Stefan Wyszyński** (1901–1981). Zmiana ta zbiegła się w czasie z podjętą przez komunistów ofensywą przeciwko Kościołowi. W 1949 r. została zlikwidowana większość katolickich stowarzyszeń i szkół, zaczęto usuwać nauczanie religii ze szkół państwowych. Władze przejęły też majątek charytatywnej kościelnej organizacji Caritas.

W tym samym roku, aby rozbić jedność polskiego Kościoła, powołano ruch tzw. „księży patriotów”. Znaleźli się w nim duchowni, którzy zdecydowali się na podjęcie współpracy z komunistami – krytykowali działania Stolicy Apostolskiej i polskich biskupów, deklarowali lojalność wobec władz partyjno-państwowych. W walce z Kościołem komuniści wykorzystali także akcję podpisywania **Apelu sztokholmskiego** (patrz: s. 85), w którą angażowali się m.in. „księża patrioci”. Duchowni odmawiający jego podpisania byli usuwani ze szkół i nie mogli nauczać religii. Biskupów zaś, z rezerwą odnoszących się do apelu, komunistyczna propaganda atakowała za rzekome wspieranie państw zachodnich w dążeniu do rozpętania kolejnej wojny światowej. Ruch „księży pokoju”, podobny do polskich „księży patriotów”, utworzono także na Węgrzech, a jego członkowie uzyskali kluczowe stanowiska w tamtejszych strukturach kościelnych.

Wizytacje biskupa lubelskiego Stefana Wyszyńskiego w Chełmie (1946 r., z lewej) i w Tomaszowie Lubelskim (1948 r.).

? Porównaj powitanie biskupa podczas dwóch wizytacji. Zwróć uwagę na to, kto wita hierarchę. Co na tej podstawie można powiedzieć na temat polityki władz w stosunku do Kościoła?

Fragmenty porozumienia zawartego między przedstawicielami rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Episkopatu Polski, 1950 r.

1. [...] Episkopat wezwie duchowieństwo, aby w pracy duszpasterskiej zgodnie z nauką Kościoła nauczano wiernych poszanowania prawa i władzy państwowej. [...]
5. Zasada, że Papież jest miarodajnym i najwyższym autorytetem Kościoła, odnosi się do spraw władzy, moralności oraz jurysdykcji [tj. władzy sądowej] kościelnej – w innych sprawach Episkopat kieruje się polską racją stanu.
6. [...] Episkopat wyjaśni duchowieństwu, aby nie przeciwstawiało się rozbudowie spółdzielczości na wsi [...].
7. Kościół, [...] potępiając wystąpienia antypaństwowe, będzie się przeciwstawiał zwłaszcza nadużywaniu uczuć religijnych w celach antypaństwowych.
8. Kościół [...] zwalczać będzie również zbrodniczą działalność band podziemia i będzie piętnował i karał konsekwencjami kanonicznymi duchownych winnych udziału w jakiegokolwiek akcji podziemnej i antypaństwowej.

1. Omów każdy z przytoczonych wyżej zapisów. W jakich sferach Kościół zobowiązał się do wspierania komunistycznych władz?
2. Wyjaśnij, dlaczego w dokumencie zapisano, w jakich sprawach Kościół będzie kierował się autorytetem papieża. Co oznacza zapis o polskiej racji stanu?
3. Oceń, czy porozumienie w dużym stopniu ograniczało niezależność instytucji kościelnych. Uzasadnij swoje zdanie.

Prymas Wyszyński, dążący do złagodzenia represyjnej polityki państwa wobec Kościoła, zdecydował się w **1950 r.** na podpisanie **porozumienia między episkopatem a rządem**.

Podpisanie porozumienia nie powstrzymało władz przed kolejnymi antykościelnymi posunięciami. Wykorzystując tymczasowy status organizacji kościelnej na tzw. Ziemiach Odzyskanych, komunistyczna propaganda bezpodstawnie oskarżała polskich biskupów o wspieranie niemieckich dążeń do rewizji granic. Po zawarciu umowy granicznej Polska–NRD komuniści usunęli w 1951 r. mianowanych przez papieża administratorów apostolskich na Ziemiach Zachodnich i Północnych oraz doprowadzili do wybrania zamiast nich wskazanych przez siebie duchownych. Aby nie zaostrzać konfliktu, prymas Wyszyński uznał narzuconych przez władze nowych hierarchów.

W **1953 r.** władze zorganizowały **pokazowe procesy księży z kurii krakowskiej oraz biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka**. Pod fałszywymi zarzutami (m.in. szpiegostwa na rzecz USA, handlu obcą walutą, kolaboracji z Niemcami w czasie wojny) oskarżonych skazano na kary długoletniego więzienia. W tym samym roku Rada Państwa wydała dekret ***O obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych***, który faktycznie pozwalał władzom państwowym decydować o tym, kto obejmie funkcję proboszcza czy biskupa.

Prymas Wyszyński zdecydował się na jawne wyrażenie sprzeciwu. W maju **1953 r.** został ogłoszony **memoriał Episkopatu Polski** w którym padły słynne słowa: ***Non possumus!*** (z łac. nie możemy). Biskupi w swym piśmie wyliczali represje spadające na polski katolicyzm, potępiali próby ingerencji władz w wewnętrzne sprawy Kościoła i deklarowali, że nie mogą zgodzić się na kolejne ustępstwa.

Fragment memoriału Episkopatu Polski, 1953 r.

Gdyby postawiono nas wobec alternatywy: albo poddanie jurysdykcji kościelnej jako narzędzia władzy świeckiej, albo osobista ofiara, wahać się nie będziemy. Pójdziemy za głosem naszego apostołskiego powołania i kapłańskiego sumienia, idąc z wewnętrznym pokojem i świadomością, że do prześladowania nie daliśmy najmniejszego powodu, że cierpienie staje się naszym udziałem nie za co innego, lecz tylko za sprawy Chrystusa i Chrystusowego Kościoła. Rzeczy Bożych na ołtarzach Cezara składać nam nie wolno. *Non Possumus!*

1. Jaką postawę zadeklarowali biskupi? Na podstawie informacji z dalszej części rozdziału przedstaw, jak w rzeczywistości zachował się polski episkopat w obliczu kolejnych represyjnych działań władz.
2. Odwołaj się do wiedzy na temat początków chrześcijaństwa i wyjaśnij znaczenie słów: „Rzeczy Bożych na ołtarzach Cezara składać nam nie wolno”.

Na reakcję władz na memoriał nie trzeba było długo czekać. 25 września 1953 r. prymas Wyszyński został uprowadzony przez UB i umieszczony w izolacji. Przez trzy lata przebywał w odosobnieniu kolejno w czterech klasztorach, pod ścisłym nadzorem bezpieczeństwa.

Po uwięzieniu prymasa polski episkopat zaakceptował podporządkowanie Kościoła władzom państwowym i został zmuszony do publicznego zadeklarowania swej lojalności wobec PRL. To także nie wstrzymało polityki represji. Przykładowo w 1954 r. z Ziemi Zachodnich usunięto ponad 1400 zakonnic i umieszczono większość z nich w obozach pracy. Ostatecznie zaprzestano nauczania religii w szkołach, ograniczono też działalność KUL. W więzieniach znalazło się niemal 1000 duchownych – biskupów, księży i zakonników.

WARTO WIEDZIEĆ

Razem z prymasem Wyszyńskim został zatrzymany biskup **Antoni Baraniak**. Bezpieka umieściła go w warszawskim areszcie na Mokotowie. Na podstawie zeznań biskupa zamierzała przygotować proces pokazowy prymasa. Baraniak został poddany bestialskiemu, trwającemu trzy lata śledztwu. Mimo tortur nie załamał się i nie złożył zeznań obciążających Wyszyńskiego. Obaj hierarchowie zostali przez komunistów uwolnieni w październiku 1956 r.

Kardynał Stefan Wyszyński i biskup Antoni Baraniak, 1971 r.

PODSUMOWANIE

- Władze ZSRS prowadziły konsekwentną politykę ateizacji.
- Po 1945 r. również w krajach bloku wschodniego, w tym w Polsce, władze stosowały różne szykany i terror, by zniszczyć lub podporządkować sobie Kościoły i związki wyznaniowe.
- Na czele Kościoła katolickiego w powojennej Polsce stanął prymas Stefan Wyszyński.
- Mimo podpisania porozumienia z władzami, po publikacji memoriału *Non possumus!*, Wyszyński został na trzy lata internowany.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Przedstaw ideologiczne uzasadnienie walki władz państw komunistycznych z religią.
2. Wymień różne formy represji stosowane przez władze państw komunistycznych w walce z Kościołami i związkami wyznaniowymi. Wskaż przykłady działań powtarzające się w różnych krajach.
3. Wyjaśnij, dlaczego władze komunistyczne przywiązywały dużą wagę do walki z wpływami Kościołów w sferze szkolnictwa i wychowania młodzieży.
4. Dlaczego, twoim zdaniem, komunistyczne władze starały się osłabić zależność lokalnych Kościołów katolickich od Stolicy Apostolskiej? Uzasadnij swoją odpowiedź.

ZADANIA

- *5. Poszukaj informacji na temat prześladowań, które w różnych krajach komunistycznych dotknęły Kościoły greckokatolickie. Wytłumacz, dlaczego komuniści tak konsekwentnie je zwalczali.
- *6. Poszukaj samodzielnie informacji i przygotuj prezentację na temat jednego z polskich kapłanów prześladowanych przez komunistów w latach 40. i 50.

18

Azja po II wojnie światowej

KALENDARIUM		
Japonia		
1945	• 2 IX •	podpisanie przez Japonię bezwarunkowej kapitulacji
1947	•	wejście w życie demokratycznej konstytucji Japonii
1951	•	traktat pokojowy aliantów z Japonią (niepodpisany przez ZSRS)
1952	•	zakończenie okupacji Japonii przez siły amerykańskie
Chiny		
1949	•	zwycięstwo komunistów w wojnie domowej i proklamowanie Chińskiej Republiki Ludowej ewakuacja sił Kuomintangu na Tajwan
1958–1960	•	wielki skok – kampania na rzecz przyspieszenia rozwoju gospodarczego Chin
Indie i Pakistan		
1947	•	uzyskanie niepodległości przez Indie i Pakistan
1948	•	śmierć Mahatmy Gandhiego
Izrael i państwa arabskie		
1948	•	powstanie niepodległego państwa Izrael
1948–1949	•	I wojna arabsko-izraelska

POJĘCIA: demilitaryzacja ■ decentralizacja ■ demokratyzacja ■ wielki skok ■ bierny opór ■ syjonizm ■ islamizm

Japonia po II wojnie światowej

W wyniku klęski poniesionej w II wojnie światowej Japonia znalazła się pod amerykańską okupacją. Rozpoczęto **demilitaryzację** państwa – rozbijono armię cesarską, zlikwidowano wszelkie instytucje wojskowe oraz wstrzymano produkcję zbrojeniową. Aby osądzić osoby odpowiedzialne za wszczęcie wojny i za popełnione w trakcie jej trwania zbrodnie, alianci powołali w Tokio **Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu** (działający na podobnych zasadach jak trybunał norymberski). Przeprowadzono zmiany ustrojowe. Zarządzono **decentralizację** – przekazano lokalnym organom samorządowym wiele kompetencji władz centralnych. W ramach **demokratyzacji** wznowiono działanie różnych partii, wypuszczono z więzień polityków ugrupowań opozycyjnych, przeprowadzono demokratyczne wybory. W 1947 r. weszła w życie **demokratyczna konstytucja**, na mocy której cesarzowi pozostawiono jedynie funkcje reprezentacyjne.

W obliczu narastania zimnowojennego napięcia Japonia zaczęła być postrzegana przez Stany Zjednoczone jako ich naturalny sojusznik w Azji. Poza tym Amerykanie obawiali się, że japońskie społeczeństwo, cierpiące z powodu powojennej nędzy, stanie się podatne na wpływy komunizmu. USA udzielały Japończykom pomocy finansowej

Delegacja Japonii podczas podpisywania kapitulacji na pokładzie amerykańskiego pancernika USS Missouri (czyt.: ju es es mizuri), 2 września 1945 r.

? Dlaczego, twoim zdaniem, podpisanie aktu kapitulacji zorganizowano na pokładzie amerykańskiego okrętu zakotwiczonego w Zatoce Tokijskiej? Zinterpretuj symboliczne znaczenie tego faktu.

i technologicznej, ograniczyły też pobierane reparacje wojenne. Działania te stały się ważnym czynnikiem umożliwiającym dynamiczny rozwój gospodarki japońskiej w kolejnych dekadach. Po rozpoczęciu wojny koreańskiej (patrz: s. 115) Amerykanie przyspieszyli też przywracanie Japonii pozycji podmiotu w stosunkach międzynarodowych. W **1951 r.** podpisali z nią **traktat pokojowy** (patrz: s. 71), a w **1952 r.** oficjalnie zakończyła się amerykańska okupacja. W 1956 r. Japonię przyjęto do ONZ.

Komunistyczna ChRL i Republika Chińska na Tajwanie

Zakończenie II wojny światowej na Dalekim Wschodzie nie oznaczało nastania pokoju w Chinach. Od 1927 r. trwała tam wojna domowa między **Kuomintangiem**, czyli sprawującą rządy nacjonalistyczną Partią Narodową, a siłami **Komunistycznej Partii Chin (KPCh)**. W obliczu japońskiej inwazji w 1937 r. obie strony zawarły rozejm i rozpoczęły współdziałanie w walce z najeźdźcą. Jednak w 1946 r. walka wewnętrzna wybuchła na nowo. Początkowo przewagę zyskała strona rządowa pod przywództwem **Chiang Kai-sheka** (czyt.: czang kaj sheka), która otrzymała wydatne wsparcie finansowe i wojskowe od USA. Wkrótce zaczęli jednak przeważać wspomagani przez ZSRS komuniści, zyskujący coraz większe poparcie wśród Chińczyków. W **1949 r. Mao Zedong**, przywódca KPCh, proklamował powstanie **Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL)**. Do 1951 r. komuniści podporządkowali sobie cały obszar Chin kontynentalnych.

Związek Sowiecki uznał legalność Chińskiej Republiki Ludowej i zawarł z nią traktat o wzajemnej pomocy. Podobnie postąpiły państwa bloku wschodniego. Odtąd komunistyczne Chiny korzystały z sowieckich kredytów, przybyli tam również z ZSRS specjaliści gospodarczy i wojskowi. ChRL stała się nowym komunistycznym centrum, które początkowo blisko współpracowało z Moskwą, z czasem jednak zaczęło pretendować do odgrywania samodzielnej roli i sprawowania przywództwa nad ruchami lewicowymi i narodowowyzwoleńczymi w Azji. W okresie wojny koreańskiej wojska chińskie walczyły po stronie komunistycznej Północy.

Pokonane siły Kuomintangu schroniły się na **Tajwanie**, gdzie ogłosiły, że są jedynym legalnym następcą władz **Republiki Chińskiej**. Władze ChRL uznały Tajwan za zbuntowaną prowincję. Stany Zjednoczone i ich sojusznicy utrzymywali natomiast stosunki dyplomatyczne z rządem Chiang Kai-sheka, który stał się dla nich naturalnym

Chiang Kai-shek (Czang Kaj-szek; 1887–1975) – oficer, od 1925 r. przywódca Kuomintangu. Po ewakuacji na Tajwan w 1949 r. sprawował tam aż do śmierci autorytarne rządy.

Mao Zedong (Mao Tse-tung; 1893–1976) – najpierw związany z Kuomintangiem, później z KPCh, której przywódcą został w 1943 r. Od 1949 r. aż do śmierci stał na czele ChRL.

? Porównaj sposób przedstawienia obu przywódców na ilustracjach. Do jakich wartości i postaw odwołuje się każdy z wizerunków?

sojuszniakiem w zimnowojennej konfrontacji z obozem komunizmu. W 1954 r. USA zawarły z Tajwanem sojusz, który faktycznie uchronił wyspę przed inwazją ze strony komunistycznych Chin. Tajwańskie władze reprezentowały państwo chińskie w ONZ, w tym w Radzie Bezpieczeństwa. Dopiero w 1971 r., na skutek zabiegów krajów komunistycznych, zostały z nich usunięte i zastąpione przez władze komunistycznych Chin.

Polityka wewnętrzna komunistycznych Chin

W Chińskiej Republice Ludowej rozpoczęto przebudowę państwa, według wzorów sowieckich. W ramach systemu monopartyjnego niepodzielną władzę sprawowała Komunistyczna Partia Chin na czele z Mao Zedongiem. Upaństwowiono przemysł, przeprowadzono reformę rolną, której towarzyszyły prześladowania właścicieli ziemskich (wiele tysięcy z nich wymordowano). W pierwszej połowie lat 50. setki tysięcy ludzi straciły też życie w ramach działań prowadzonych pod hasłami „oczyszczania szeregów partyjnych” czy „walki z biurokracją, szpiegostwem, kontrrewolucją”.

W latach **1958–1960** z inicjatywy Mao prowadzono kampanię pod hasłem **wielkiego skoku**, dzięki której zacofane gospodarczo Chiny miały w szybkim tempie przekształcić się w potęgę przemysłową. Gospodarstwa i spółdzielnie rolne łączono w wielkie komuny ludowe, w ramach których miały być wykonywane zadania wyznaczone przez władze partyjno-państwowe. Brak przemysłanego planu i kalkulacji ekonomicznych doprowadziły jednak do chaosu i gigantycznego marnotrawstwa. Następstwem tych działań była katastrofa gospodarcza. Drastycznie spadła produkcja przemysłowa, a przede wszystkim rolna, czego konsekwencją była klęska głodu – jedna z największych w historii ludzkości. Spowodowała ona śmierć do 80 mln mieszkańców Chin (było to największe ludobójstwo w dziejach świata po II wojnie światowej).

Okres wielkiego skoku w Chinach – produkcja stali w prymitywnych piecach, 1958 r. W okresie wielkiego skoku chłopi, zamiast pracować na roli, musieli zajmować się hutnictwem, wykonywali też inne absurdalne zadania, np. kopali nikomu niepotrzebne kanały lub wybijali wróble uznane przez władze za szkodniki (co doprowadziło do rozplenienia się owadów niszczących plony).

Zmiany wprowadzane w Chinach – podobnie jak w innych państwach komunistycznych – nie ominęły również sfery życia religijnego (patrz też: s. 137). Już w 1949 r. rozpoczęły się prześladowania różnych grup wyznaniowych. Chińscy komuniści określali wszelką religię jako przejaw zacofania, pozostałość feudalizmu i kolonializmu. Dewastowano więc świątynie i przekształcano je w obiekty świeckie, mordowano duchownych. **Ateizacja** dotknęła bardzo mocno chińskich chrześcijan, oskarżanych o to, że są agentami państw zachodnich. Wszyscy biskupi katoliccy zostali uwięzieni lub znaleźli się w areszcie domowym.

Dekolonizacja – geneza i uwarunkowania międzynarodowe

Już pod koniec XIX w. na obszarach kolonii zaczęły się kształtować ruchy i ugrupowania polityczne, które zabiegały o respektowanie przez metropolie interesów rdzennych społeczności. Później w ich programach pojawiły się postulaty autonomii lub niepodległości. W okresie I i II wojny światowej rdzenni mieszkańcy kolonii byli powoływani do służby w armiach państw kolonialnych. To dodatkowo wzmacniało ich poczucie własnej wartości i przyczyniało się do rozwoju świadomości narodowej.

Europejskie państwa kolonialne – przede wszystkim Wielka Brytania, Francja i Holandia – wyszły z II wojny światowej poważnie osłabione, a w dużej mierze także uzależnione ekonomicznie i militarnie od pomocy ze strony Stanów Zjednoczonych. Na obszarach Azji Południowo-Wschodniej ich panowanie kolonialne dodatkowo osłabiły klęski poniesione podczas walk z Japonią. Wszystko to powodowało, że europejskie metropolie były zmuszone do różnego rodzaju ustępstw wobec rdzennych mieszkańców zamorskich posiadłości. Między innymi dopuszczano miejscową ludność do uczestnictwa w lokalnych władzach, nadawano jej autonomię. Posunięcia te były jednak często odbierane jako słabość metropolii i powodowały wysuwanie kolejnych żądań.

Po 1945 r. na arenie międzynarodowej kluczową rolę zaczęły odgrywać dwa supermocarstwa, z złożenia opowiadające się przeciw kolonializmowi. Związek Sowiecki głosił, że kolonializm jest przejawem kapitalistycznego imperializmu. Walkę skolonizowanych ludów o niepodległość traktował jako część ogólnoświatowej rewolucji. W konfliktach na obszarach pozaeuropejskich widział okazję do rozszerzania swoich wpływów – popierał więc na różne sposoby ruchy wyzwolenicze, zwłaszcza miejscowe ugrupowania komunistyczne.

Dekolonizacja Azji Południowej i Wschodniej po II wojnie światowej.

? Wskaż na mapie państwa azjatyckie, które w latach 40. i 50. znalazły się pod władzą komunistów.

Również USA – które uzyskały niepodległość w wyniku wojny 13 kolonii z brytyjską metropolią – z przyczyn ideowych występowały przeciw kolonialnym zależnościom. Jednocześnie Stany Zjednoczone liczyły na to, że niepodległe państwa ukształtowane w konsekwencji rozpadu imperiów kolonialnych wejdą w orbitę amerykańskich wpływów gospodarczych i politycznych.

W takich warunkach europejskie państwa kolonialne prędzej czy później musiały się pogodzić z utratą zamorskich posiadłości. Część kolonii zmuszona była zbrojnie walczyć o niepodległość, część uzyskała ten status w wyniku negocjacji. Proces wyzwala się ludów spod władzy kolonialnej i tworzenia przez nie niepodległych państw nazywamy **dekolonizacją**. Pierwsza fala powojennej dekolonizacji rozpoczęła się w 1947 r. Apogeum tego procesu przypadło na lata 50. i 60 XX w.

BIOGRAM

Mahatma Gandhi (czyt.: mahatma gandi; 1869–1948), właśc. Mohandas Karamchand Gandhi (czyt.: mohendas karamczend gandi), był narodowym i duchowym przywódcą indyjskim w walce o niepodległość. Zamiast imienia posługiwał się przydomkiem, który nadali mu rodacy – Mahatma (wielki duchem). Apelował do indyjskich elit o odrzucenie zachodnich obyczajów i powrót do tradycyjnej rodzimej kultury. W konfrontacji z brytyjskimi władzami stosował

wypracowaną przez siebie zasadę **satjagraha** (sansk. trzymanie się prawdy) – demonstrowania własnych przekonań bez używania przemocy. Jego metoda działania jest też nazywana **biernym oporem** lub **obywatelskim nieposłuszeństwem**. Był zwolennikiem dialogu, porozumienia i pojednania, szacunku dla odmienności. Organizował manifestacje, strajki, głodówki, bojkot brytyjskich zarządzeń, szkół czy wyrobów. Był przeciwnikiem podziału kraju na dwa państwa. Został zamordowany przez członka radykalnego ugrupowania hinduistycznego.

Gandhi (w środku) podczas rozmowy z wicekrólem Indii Louisem Mountbattenem (czyt.: luisem mauntbattenem) i jego żoną, Delhi, 1947 r.

? Jakie przesłanie, twoim zdaniem, Gandhi starał się wyrazić poprzez swój ubiór?

Indie i Pakistan

W okresie II wojny światowej w społeczeństwie Indii coraz silniej narastało dążenie do zrzucenia kolonialnej władzy brytyjskiej. Na to nakładały się jednak antagonizmy etniczne i religijne. Ostatecznie w **1947 r.**, w wyniku negocjacji z władzami brytyjskimi, powstały dwa niepodległe państwa: **Indie**, w których większość stanowili wyznawcy hinduizmu, oraz **Pakistan** z dominującą ludnością muzułmańską (w 1971 r. część Pakistanu stała się odrębnym państwem pod nazwą **Bangladesz**). Wytyczaniu granic towarzyszyły pogromy i zbrojne starcia, w których mogło zginąć nawet do 2 mln osób, oraz migracje i przesiedlenia, które objęły do 14 mln ludzi.

Powstanie państwa Izrael

W drugiej połowie XIX w., podobnie jak w przypadku wielu innych narodów w Europie, również wśród Żydów kształtował się ruch narodowy – **syjonizm**. Pod wpływem jego oddziaływania od przełomu XIX i XX w. na obszary Palestyny przybywała coraz większa liczba żydowskich

Syjonizm (od nazwy wzgórza Syjon w Jerozolimie) – żydowski ruch polityczny, powstały w drugiej połowie XIX w. Głosił konieczność odrodzenia narodowego Żydów i utworzenia przez nich własnego narodowego państwa. Miało ono powstać na ziemiach historycznego Izraela. Syjonizm był reakcją na narastający w wielu krajach europejskich antysemityzm oraz ograniczenia nakładane na ludność żydowską w niektórych państwach, np. w Cesarstwie Rosyjskim.

Rok	Liczba ludności ogółem	Muzułmanie	Żydzi	Chrześcijanie	Inni
1922	752 048	589 177 (78 %)	83 790 (11 %)	71 464 (10 %)	7617 (1 %)
1931	1 036 339	761 922 (73,5 %)	175 138 (17 %)	89 134 (8,5 %)	10 145 (1 %)
1945	1 764 520	1 061 270 (60 %)	553 600 (31 %)	135 550 (8 %)	14 100 (1 %)

Ludność brytyjskiego mandatu Palestyny (dane przybliżone).

? Oceń skalę zmian ludnościowych na terenie Palestyny. Jakie mogły być ich skutki?

imigrantów. Mieli oni nadzieję, że z czasem na dawnych ziemiach starożytnego Izraela (znajdujących się wówczas pod władzą osmańską) uda się utworzyć narodowe państwo Żydów. W obliczu okrucieństw, jakich doświadczył naród żydowski podczas II wojny światowej ze strony nazistowskich Niemiec, idea powołania państwa żydowskiego zyskiwała coraz większe poparcie światowej opinii publicznej.

W latach 30. i 40. XX w. w ciągu zaledwie kilkunastu lat liczba Żydów mieszkających w Palestynie wzrosła ponad trzykrotnie. Jednak wciąż ponad dwa razy liczniejsza była tam ludność arabska (**Palestyńczycy**), zamieszkująca te ziemie od pokoleń i zdecydowanie przeciwna stworzeniu tam państwa żydowskiego. Od 1922 r. Palestyna miała status terytorium mandatowego (patrz: s. 43) pod zarządem Wielkiej Brytanii. Władze brytyjskie

Palestyna w latach 1947–1949.

W okresie I wojny izraelsko-arabskiej Izrael nie tylko zdołał przetrwać, lecz także włączył w swe granice część obszarów, na których zgodnie z rezolucją ONZ miało powstać państwo arabskie. Resztę tych ziem zajęły Jordania (Zachodni Brzeg Jordanu) i Egipt (Strefa Gazy).

? Na podstawie map omów zmiany terytorialne, które nastąpiły na Bliskim Wschodzie w wyniku powstania państwa Izrael i I wojny izraelsko-arabskiej.

- państwo arabskie wg planów ONZ z 1947 r.
- państwo izraelskie wg planów ONZ z 1947 r.
- państwo Izrael
- strefa międzynarodowa

nie były w stanie poradzić sobie z narastającym konfliktem między dwiema społecznościami. Nasilały się akty przemocy, dochodziło do zbrojnych starć.

W takiej sytuacji Organizacja Narodów Zjednoczonych podjęła decyzję o podziale obszaru Palestyny na dwa państwa – żydowskie i arabskie. 14 maja **1948 r.** zostało ogłoszone powstanie **państwa Izrael**, którego pierwszym premierem został **David Ben Gurion** (1886–1973). Jeszcze tego samego dnia wybuchła wojna. Palestyńskich Arabów, przeciwnych powstaniu państwa żydowskiego, wsparły zbrojnie kraje arabskie, w tym Transjordan (od 1949 r. Jordania), Egipt, Syria, Liban, Irak, Arabia Saudyjska. Pomimo przytłaczającej przewagi liczebnej przeciwników Izrael zdołał obronić niepodległość (patrz: mapy na s. 150). Jerozolima, która na mocy rezolucji ONZ z 1947 r. miała być strefą neutralną pod międzynarodową kontrolą, w wyniku wojny została podzielona między Izrael (część zachodnia) a Jordanię (część wschodnia).

Konflikt bliskowschodni w świecie zimnej wojny

Konsekwencją powstania Izraela była radykalna zmiana w układzie sił w regionie bliskowschodnim. Dla Palestyńczyków i większości krajów arabskich utworzenie żydowskiego państwa w strategicznym centrum Bliskiego Wschodu było nie do przyjęcia. Ponadto nie udało się ustanowić w Palestynie państwa arabskiego i w konsekwencji w sąsiednich państwach pojawiło się ok. 700 tys. palestyńskich uchodźców. Ich obozy na dziesięciolecia stały się czynnikiem destabilizującym region (potomkowie ówczesnych emigrantów często mieszkają tam do dziś). W skrajnie trudnych warunkach bytowych, w atmosferze niepewnej przyszłości część Palestyńczyków zaczęła opowiadać się za działaniami o charakterze radykalnym, czego skutkiem było powstanie organizacji zbrojnych (patrz: s. 195).

Konflikt bliskowschodni (izraelsko-arabski) okazał się jednym z kluczowych elementów w ogólnoświatowej rywalizacji okresu zimnej wojny. Ostatecznie jednak demokratyczny Izrael stał się sojusznikiem USA i krajów zachodnich, a ZSRS i państwa bloku wschodniego zerwały z nim stosunki i konsekwentnie udzielały poparcia krajom arabskim.

Islamizm

Po II wojnie światowej – wraz z postępami dekolonizacji muzułmańskich krajów Bliskiego Wschodu, Afryki Północnej i Azji Środkowej – coraz większą rolę w tamtejszych społeczeństwach zaczęły odgrywać idee i ruchy **islamistyczne**.

Wina za trudną sytuację społeczną i ekonomiczną nowo powstałych państw islamiści obarczali świeckie władze, często dyktatorskie, skorumpowane, nieudolne zwłaszcza w sferze polityki gospodarczej, uzależnione w różnym stopniu od państw Zachodu lub bloku sowieckiego. Za główne zagrożenie dla muzułmanów uznali cywilizację Zachodu, utożsamianą z ekspansją, kolonializmem i wyzyskiem biedniejszych krajów przez bogatsze.

Za remedium na wszystkie wymienione problemy islamiści uznają wprowadzenie

Islamizm (fundamentalizm islamski) – skrajnie radykalna ideologia głosząca potrzebę zastosowania rygorystycznie pojmowanych zasad islamu we wszystkich dziedzinach życia i ustanowienia państwa wyznaniowego. Nie stanowił i nie stanowi jednolitego ruchu. Organizacje, które można zaliczyć do tego nurtu, różnią się w wielu kwestiach, zarówno dotyczących religii, jak i sposobów działania. Podejmowały i podejmują legalną działalność polityczną czy społeczną (np. zakładają szkoły, organizują opiekę zdrowotną, prowadzą akcje charytatywne), ale również podejmują otwartą walkę zbrojną czy operacje terrorystyczne.

rządów opartych na prawie religijnym (szariacie), które ich zdaniem powinno regulować wszystkie sfery życia, zarówno publicznego, jak i prywatnego. Islamizm nawołuje więc do odrzucenia zachodnich wzorców politycznych i cywilizacyjnych (kultury, stylu życia), nawiązuje do rodzimych muzułmańskich tradycji (w tym dziedzictwa historycznych imperiów arabskich), stara się budować zbiorową tożsamość opartą na islamie (religii). Ważnym impulsem dla rozwoju islamizmu stało się powstanie państwa Izrael i pojawienie się w krajach arabskich tysięcy palestyńskich uchodźców.

PODSUMOWANIE

- Po II wojnie światowej i okresie amerykańskiej okupacji Japonia stała się państwem demokratycznym.
- W wyniku wojny domowej władzę w Chinach przejęli komuniści.
- W ramach przebudowy społeczeństwa i gospodarki władze ChRL przeprowadziły kampanię wielkiego skoku, która kosztowała życie blisko 30 mln ludzi.
- W wyniku procesu dekolonizacji na obszarze brytyjskich posiadłości w Indiach powstały dwa niepodległe państwa – Indie i Pakistan.
- Na terenach brytyjskiego mandatu w Palestynie dzięki zabiegom ruchu syjonistycznego utworzono państwo Izrael.
- Wraz z powstaniem Izraela rozpoczął się trwający do dziś konflikt bliskowschodni.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Przedstaw konsekwencje przejęcia władzy w Chinach przez komunistów. Uwzględnij konsekwencje tego faktu dla sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej Chin.
2. Wyjaśnij pojęcie *syjonizm*. Wskaż konteksty historyczne, do których odwoływali się twórcy tego ruchu.
3. Omów znaczenie powstania państwa Izrael dla sytuacji na Bliskim Wschodzie i dla polityki światowej w kontekście zimnej wojny.
4. Wyjaśnij pojęcie *bierny opór*. Podaj przykłady działań, które można zaliczyć do tej kategorii.
5. Opisz genezę i główne założenia islamizmu.

ZADANIA

- *6. Na podstawie samodzielnie zebranych informacji porównaj procesy powstawania ChRL, państwa Izrael i niepodległych Indii. Wybierz kilka kryteriów, według których przeprowadzisz porównanie, np. uwarunkowania międzynarodowe, rola supermocarstw, kwestie wewnętrzne i narodowościowe.

II. ŚWIAT I POLSKA W LATACH 1945–1956

PODSTAWY NOWEGO PORZĄDKU EUROPY I ŚWIATA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

W toku **II wojny światowej (1939–1945)** ukształtowała się **koalicja antyhitlerowska**, w której główne role ogrywały **USA, ZSRS i Wielka Brytania**. Kształt przyszłego powojennego ładu zapowiadały dokumenty podpisane przez członków koalicji – **Karta atlantycka (1941 r.)** i **Deklaracja Narodów Zjednoczonych (1942 r.)**. O nowym powojennym porządku świata (zwanym **ładem jaltańskim**) zdecydowały **konferencje wielkiej trójki**, czyli przywódców trzech wymienionych mocarstw.

Na podstawie postanowień wielkiej trójki w **1945 r.** została utworzona **Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ)**. Celem jej działania jest zapewnienie pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego oraz rozwoju wszechstronnej współpracy między narodami. Kluczowym elementem w strukturze ONZ jest **Rada Bezpieczeństwa**. Jako stali członkowie z prawem weta reprezentowane są w niej główne światowe mocarstwa.

ZAKOŃCZENIE II WOJNY ŚWIATOWEJ ORAZ JEJ SPOŁECZNE I PRAWNE DZIEDZICTWO

Wojnę, w której celem walczących stron jest zniszczenie przeciwnika wszelkimi dostępnymi środkami, bez uwzględniania ograniczeń moralnych i prawnych, określa się mianem **wojny totalnej**. Pierwszym tego rodzaju konfliktem w historii była II wojna światowa.

Ogrom zbrodni popełnionych w czasie II wojny światowej, a przede wszystkim mordowanie ludzi na wielką skalę (w tym **Holokaust i czystki etniczne**) spowodował, że do prawa międzynarodowego wprowadzono takie kategorie jak **zbrodnie przeciwko ludzkości** czy **ludobójstwo (genocide)**. II wojna światowa przyniosła też olbrzymie **straty ludnościowe i materialne, spustoszenia moralne oraz masowe migracje**.

POWSTANIE BLOKU WSCHODNIEGO

Podczas konferencji wielkiej trójki zachodni alianci zgodzili się na powstanie **sowieckiej strefy wpływów** w Europie Środkowej i Wschodniej. Procesem, który w dużej mierze zdecydował o współczesnym charakterze tych obszarów, były również **wojenne i powojenne migracje**, w tym **deportacje, wysiedlenia**, tzw. **repatriacja** oraz **reemigracja**.

W skład sowieckiej strefy wpływów weszły: **Albania, Bułgaria, Czechosłowacja, Niemiecka Republika Demokratyczna (NRD), Polska, Rumunia i Węgry**. W krajach tych powołano komunistyczne władze podporządkowane ośrodkowi decyzyjnemu w Moskwie oraz rozpoczęto politykę **sowietyzacji**. ZSRS i państwa znajdujące się pod jego dominacją (tzw. **kraje demokracji ludowej**) zaczęto określać mianem **bloku wschodniego**. Aby sprawować kontrolę nad podporządkowanymi sobie krajami, Związek Sowiecki doprowadził do powstania **Kominformu (1947 r.)** oraz **Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG, 1949 r.)**.

Po II wojnie światowej partia komunistyczna przejęła władzę również w **Jugosławii**, jednak ten kraj utrzymał niezależność od ZSRS.

USTANOWIENIE WŁADZY KOMUNISTYCZNEJ W POLSCE

Od **1944 r.** rządy na zajmowanych przez wojska sowieckie ziemiach polskich przejmował zależny od Sowietów **Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN)**; powołany w Moskwie **22 lipca 1944 r.** Komuniści z jednej strony stosowali bezwzględny terror, z drugiej – pozorowali przestrzeganie postanowień jaltańskich: zgodzili się na legalną działalność innych partii, w tym **Polskiego**

Stronnictwa Ludowego (PSL), i powołanie koalicyjnego **Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN, 1945 r.)**. Jednocześnie nasilały się represje skierowane przeciw siłom opozycyjnym, prowadzone przez polskie i sowieckie komunistyczne organa bezpieczeństwa.

W 1945 r. w moskiewskim **procesie szesnastu** zostali skazani przywódcy **Polskiego Państwa Podziemnego**.

Po sfałszowanym tzw. **referendum ludowym (1946 r.)** odbyły się, również sfałszowane, **wyборы do Sejmu Ustawodawczego (1947 r.)**. Proces sowietyzacji kraju i przejmowania pełni władzy przez **Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą (PZPR)** zakończyło uchwalenie **Konstytucji PRL (1952 r.)**.

DRUGA OKUPACJA SOWIECKA W POLSCE – LEGALNA OPOZYCJA I ZBROJNY OPÓR

Wkroczenie na ziemie polskie Armii Czerwonej w 1944 r. rozpoczęło w dziejach Polski okres nazywany **drugą okupacją sowiecką**. Po sfałszowanych wyborach zostały zlikwidowane **legalne partie opozycyjne** na czele z PSL. Walkę z komunistyczną władzą i wspomagającymi ją siłami sowieckimi prowadzili nadal **Żołnierze Niezłomni (Wyklęci)**, czyli zbrojne podziemie niepodległościowe. Największą organizacją antykomunistycznej konspiracji było **Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” („WiN”)**, obok którego istniało wiele mniejszych organizacji (m.in. **Narodowe Zjednoczenie Wojskowe**). Tysiące Żołnierzy Niezłomnych poległo w walkach, zostało skazanych na śmierć przez komunistyczne sądy, zmarło w aresztach w wyniku tortur, przesiedziało długie lata w więzieniach lub sowieckich łagrach. W latach 50. ukrywały się jeszcze niewielkie grupy zbrojnego podziemia lub pojedynczy żołnierze. Ostatni z nich poległ w **1963 r.** Symbolami bohaterstwa niepodległościowej konspiracji stali się m.in. rotmistrz **Witold Pilecki**, pułkownik **Łukasz Ciepliński** oraz **Danuta Siedzikówna „Inka”**.

POWOJENNA ODBUDOWA EUROPY ZACHODNIEJ I KWESTIA NIEMIECKA

W 1945 r. obszar pokonanych Niemiec został podzielony przez aliantów na **cztery strefy okupacyjne**. Podjęto też decyzję o przeprowadzeniu w Niemczech **demokratyzacji, denazyfikacji, dekartelizacji i demilitaryzacji**. Sprzeczności między mocarstwami zachodnimi a ZSRS uniemożliwiły scalenie czterech stref. Przejawem napięć był m.in. **I kryzys berliński (1948 r.)**. Ostatecznie w **1949 r.** powstały dwa państwa niemieckie. **Republika Federalna Niemiec (RFN)** stała się częścią jednoczącego się demokratycznego świata Zachodu. Zależna od Związku Sowieckiego **Niemiecka Republika Demokratyczna (NRD)** weszła w skład bloku wschodniego.

W **1948 r.** USA uruchomiły **Europejski Program Odbudowy**, nazywany też **planem Marshalla**. Stał się on ważnym impulsem dla powojennej odbudowy, rozwoju gospodarczego i przyszłej integracji Europy Zachodniej.

Przykładem zmian gospodarczych zachodzących po II wojnie światowej na zachodzie Europy była RFN. Szybką odbudowę powojenną tego kraju, a potem dynamiczny rozwój określa się mianem **niemieckiego „cudu gospodarczego”**. Jego podstawą stały się zasady **społecznej gospodarki rynkowej**.

W powojennym życiu politycznym Europy Zachodniej ważną rolę odgrywał nurt **chrześcijańskiej demokracji (chadecji)**, inspirowany etyką chrześcijańską i społeczną nauką Kościoła katolickiego.

POCZĄTKI ZIMNEJ WOJNY

Wkrótce po zakończeniu II wojny światowej rozpoczęła się tzw. **zimna wojna**. Był to okres rywalizacji dwóch **supermocarstw**, USA i ZSRS, stojących na czele dwóch bloków polityczno-militarnych.

Umowną linię podziału między komunistycznym Wschodem a demokratycznym Zachodem zaczęto określać mianem **żelaznej kurtyny**.

Aby ograniczyć rozprzestrzenianie się wpływów komunistycznych, USA przyjęły w swej polityce tzw. **doktrynę Trumana**.

Obawa przed sprowokowaniem **wojny jądrowej** sprawiła, że w okresie zimnej wojny nie doszło do światowego konfliktu militarnego na wielką skalę. Trwał natomiast **wyścig zbrojeń** i wybuchały tzw. **wojny zastępcze**. Jednym z pierwszych takich starć była **wojna koreańska (1950–1953)**.

W toku zimnowojennej rywalizacji ukształtowały się dwa sojusze polityczno-wojskowe – **Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego (NATO, 1949 r.)** i **Układ Warszawski (1955 r.)**.

TERROR I PRZEBUDOWA GOSPODARKI W POLSCE W LATACH 1944–1956

Od 1944 r. komunistyczne władze Polski we współpracy z Sowietami rozbudowywały podległy sobie **aparatus represji**. Do elementów maszyny terroru należały: skrytobójstwa, tortury, wyroki śmierci i wieloletniego więzienia, pokazowe procesy, obozy pracy przymusowej. Działania te służyły zwalczaniu legalnej opozycji i zbrojnego podziemia.

Władze „Polski Ludowej” przekształcały gospodarkę kraju na wzór sowiecki. Na wsi przeprowadzono najpierw **reformę rolną (1944 r.)**, a następnie podjęto próbę **kolektywizacji rolnictwa (1948 r.)**, która jednak zakończyła się niepowodzeniem. Wprowadzono **centralne planowanie** w gospodarce, **znacjonalizowano** przemysł oraz zlikwidowano większość prywatnego handlu i usług (tzw. **bitwa o handel**). Przez kilka powojennych lat z powodu ciągłego niedoboru podstawowych towarów obowiązywała ich **reglamentacja (zaopatrzenie na kartki)**.

POLSKA W LATACH 1944–1956 – ŻYCIE SPOŁECZNE

Po 1944 r. środki masowego przekazu stały się w Polsce nośnikiem komunistycznej **propagandy** i jednym z narzędzi **indoktrynacji** społeczeństwa. O to, by w przestrzeni publicznej nie pojawiały się treści niekorzystne z punktu widzenia władz, dbał urząd **cenzury**.

Młodzi ludzie byli poddawani silnej indoktrynacji w szkołach i na uczelniach. Działania te wspierały organizacje młodzieżowe, przede wszystkim **Związek Młodzieży Polskiej (ZMP)** i „**Służba Polsce**”.

Kształtowaniu „nowego człowieka” miała również służyć twórczość artystyczna: sztuki plastyczne, literatura, film. Od **1947 r.** polskich artystów oficjalnie obowiązywała doktryna **socrealizmu**.

Ważnym wyzwaniem społecznym i ekonomicznym, które stanęło przed władzami „Polski Ludowej”, była integracja **Ziem Zachodnich i Północnych** z resztą kraju. Tereny te zostały w dużym stopniu zasiedlone przez przesiedleńców z Kresów.

PRZEŚLADOWANIA RELIGIJNE W BLOKU WSCHODNIM W LATACH 40. I 50. XX W.

Władze sowieckie niemal od początku swego istnienia prowadziły konsekwentną politykę **ateizacji**, zmierzającą do wyeliminowania religii ze wszystkich sfer życia. Po 1945 r. również w **państwach satelickich** ZSRS, w tym w Polsce, komuniści stosowali różne szykany i terror, by zniszczyć lub podporządkować sobie **Kościół** i **związki wyznaniowe**. Za szczególnego wroga uznawały Kościół katolicki.

W **1948 r.** na czele Kościoła katolickiego w Polsce stanął prymas **Stefan Wyszyński**. W 1950 r., dążąc do złagodzenia antykościelnych represji, doprowadził on do podpisania porozumienia między episkopatem a rządem. Nie powstrzymało to jednak coraz ostrzejszych działań komunistycznych władz. W **1953 r.** episkopat na czele z prymasem ogłosił memoriał **Non possumus!**, w którym biskupi jednoznacznie zaprotestowali przeciw polityce władz wobec religii. Niedługo po tym Wyszyński został uwięziony. Wolność odzyskał dopiero po trzech latach.

AZJA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po II wojnie światowej **Japonia** stała się demokratycznym państwem powiązanym sojuszem ze Stanami Zjednoczonymi.

W **1949 r.** w wyniku wojny domowej władzę w **Chinach** przejęła partia komunistyczna. Proklamowano utworzenie **Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL)** i rozpoczęto przebudowę państwa, społeczeństwa i gospodarki. W latach **1958–1964** prowadzono kampanię **wielkiego skoku**, która miała przynieść przyspieszoną industrializację. Zakończyła się jednak niepowodzeniem i spowodowała śmierć ok. 30 mln ludzi.

Oslabienie europejskich imperiów kolonialnych w wyniku II wojny światowej przyspieszyło proces **dekolonizacji**. W **1947 r.** na obszarze brytyjskich posiadłości w Indiach powstały dwa niepodległe państwa – **Indie i Pakistan**.

Od drugiej połowy XIX w. kształtował się ruch narodowy Żydów – **syjonizm**, dążący do odbudowy państwa żydowskiego. W **1948 r.** na terenach brytyjskiego mandatu w Palestynie utworzono państwo **Izrael**. Wydarzenie to stanowiło początek **konfliktu bliskowschodniego (izraelsko-arabskiego)**. Jedną z jego konsekwencji był rozwój **ruchu islamistycznego** w społeczeństwach muzułmańskich.

Warto przeczytać

H. Izdebski, *Doktryny polityczno-prawne. Fundamenty współczesnych państw*, Warszawa 2015.

M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2003.

P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993.

„Masz rywalkę Polskę”. *Korespondencja więzienna Władysława Gałki (1949–1956)*, red. M. Kamykowska, J. Żaryn, współpr. L. Rysak, Warszawa 2012.

J. Odziemkowski, *Konflikty międzynarodowe po 1945 roku*, Warszawa 2011.

A. Paczkowski, *Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce*, Warszawa 2009.

Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956, red. T. Łabuszewski, Warszawa 2012.

S. Wyszynski, *Zapiski więzienne*, Warszawa 2006.

J. Żaryn, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004.

PYTANIA I POLECENIA POWTÓRZENIOWE

1. Powiedz, czym była *Karta atlantycka* i jakie postanowienia w niej zapisano.
2. Wymień najważniejsze postanowienia konferencji w Teheranie, Jałcie i Poczdamie. Zwróć uwagę na kwestię polską.
3. Opisz strukturę ONZ i wymień kompetencje jej głównych organów.
4. Przedstaw cele i przebieg akcji „Burza” oraz operacji „Ostra Brama”.
5. Przypomnij zasadę trójpodziału władz i wyjaśnij, jakie funkcje w tworzonego przez komunistów systemie rządów miały formalnie pełnić PKWN i KRN.
6. Omów Konstytucję PRL z 1952 r. jako element procesu sowietyzacji Polski. Powołaj się na konkretne postanowienia i zwróć uwagę na warstwę retoryczną tego dokumentu.
7. Wymień i scharakteryzuj różne formy oporu społeczeństwa polskiego wobec władzy komunistycznej w pierwszych latach po wojnie.
8. Powiedz, jakie formy represji były stosowane przez organy bezpieczeństwa wobec Polaków, którzy nie zgadzali się na przejęcie władzy w kraju przez komunistów.
9. Opisz proces tworzenia sowieckiej strefy wpływów w powojennej Europie. Uwzględnij kwestie społeczne, polityczne i gospodarcze.
10. Wyjaśnij związki między zmianami granic a migracjami ludności polskiej i niemieckiej po zakończeniu II wojny światowej. Możesz posłużyć się mapą na s. 81.
11. Powiedz, w jakim celu została powołana RWPG. Dla której zachodniej organizacji miała być przeciwwagą?
12. Wyjaśnij genezę oraz znaczenie pojęcia *żelazna kurtyna*.
13. Porównaj przyczyny utworzenia Układu Warszawskiego i NATO oraz funkcje, jakie pełniły te organizacje w powojennym świecie.
14. Omów główne założenia polityki wielkiego skoku w Chinach i jej konsekwencje.
15. Przedstaw okoliczności powstania państwa Izrael i następstwa tego faktu.
16. Wyjaśnij, na czym polega metoda protestu określana jako bierny opór. Który przywódca nawoływał do jej stosowania i w jakim celu?
17. Opisz przyczyny i konsekwencje dekolonizacji brytyjskich Indii.
18. Scharakteryzuj metody działania Sowietów podczas tzw. drugiej okupacji sowieckiej w Polsce. Odwołaj się do konkretnych przykładów.

19. Scharakteryzuj sytuację gospodarczą Polski w pierwszych latach po II wojnie światowej. W jaki sposób władze starały się rozwiązywać główne problemy gospodarcze?
20. Powiedz, na czym polegała reforma rolna z 1944 r. Oceń jej skutki społeczne i ekonomiczne.
21. W jaki sposób władze „Polski Ludowej” starały się kształtować „nowego człowieka”? W odpowiedzi uwzględnij m.in. rolę szkoły i organizacji młodzieżowych.
22. Jakie były główne założenia socrealizmu? W odpowiedzi odwołaj się do przykładów konkretnych dzieł.
23. Przedstaw działania komunistycznych władz Polski i innych państw bloku wschodniego w stosunku do Kościołów i związków wyznaniowych.
24. Podaj przykłady polskich duchownych, którzy w powojennych latach swoją postawą realizowali ideę *non possumus*.

ZADANIA

25. Ułóż kalendarium kształtowania się władzy komunistycznej w Polsce.
- *26. Wybierz jednego z Żołnierzy Niezłomnych i w dowodnej formie zaprezentuj jego sylwetkę i dokonania.
27. Jak rozumiesz łacińską sentencję *Si vis pacem para bellum* (Chcesz pokoju, szykuj się do wojny) w odniesieniu do działań dwóch stron zimnowojennego konfliktu? Podaj przykłady konkretnych działań podejmowanych przez oba bloki polityczno-wojskowe.
- *28. Samodzielnie poszukaj filmów dokumentalnych dotyczących Danuty Siedzikówny „Inki”, Witolda Pileckiego lub Jana Rodowicza „Anody” i przygotuj zagadnienia do dyskusji dotyczącej działalności i losów jednej z tych postaci.
- *29. Obejrzyj film *Sami swoi* (reż. Sylwester Chęciński, 1967 r.). Wymień i omów poruszane w nim problemy społeczne związane z życiem tzw. repatriantów na Ziemiach Zachodnich w pierwszych latach po II wojnie światowej.
- *20. Obejrzyj film *Prymas. Trzy lata z tysiąca* (reż. Teresa Kotlarczyk, 2000 r.) i przygotuj zagadnienia do dyskusji dotyczącej postaw duchownych wobec reżimu komunistycznego w Polsce.

III. ŚWIAT I POLSKA W LATACH 1956–1970

- Odwilż i destalinizacja w bloku wschodnim
- Opór przeciw komunizmowi w krajach satelickich ZSRS
- Europa i świat w okresie dekolonizacji i zimnowojennych napięć
- Przemiany społeczne i kulturowe lat 50. i 60. XX w.
- PRL w okresie Października i małej stabilizacji
- Wystąpienia społeczne w Polsce – 1956, 1968, 1970

KALENDARIUM

1953	• 5 III • śmierć Józefa Stalina
	wydarzenia pilzneńskie w Czechosłowacji
1953	• powstanie czerwcowe (berlińskie) w NRD
	ucieczka Józefa Światły na Zachód
1954–1955	• cykl audycji <i>Za kulisami bezpieki i partii</i> w Radiu Wolna Europa
1956	• 24/25 XII • Referat Nikity Chruszczowa <i>O kulcie jednostki i jego następstwach</i>

POJĘCIA: powstanie czerwcowe (berlińskie) ■ destalinizacja ■ odwilż ■ tajny referat ■ kult jednostki

Śmierć Stalina

„5 marca o godzinie 9 minut 50 wieczorem po ciężkiej chorobie...” – takie słowa pojawiły się 6 marca 1953 r. na pierwszych stronach wszystkich gazet w Związku Sowieckim. W zamieszczonym obok komunikacie najwyższych władz ZSRS informującym o śmierci Józefa Stalina można było przeczytać, że oto właśnie „przestało bić serce współbojownika i genialnego kontynuatora dzieła Lenina, mądrego Wodza i Nauczyciela Partii Komunistycznej i narodu radzieckiego”. Dla wielu osób ukształtowanych w kulcie Stalina świat się zawalił, ponieważ „zgasło słoneczko ludzkości”. W bloku wschodnim następne dni były czasem państwowej żałoby.

W Polsce 9 marca, w dniu pogrzebu Stalina, o godzinie 10 wszyscy musieli uczestniczyć w pięciominutowej „minucie ciszy”. Aby uczcić i upamiętnić sowieckiego dyktatora, organizowano akcje propagandowe – akademie, wieczornice, wiece i masówki, podczas których wygłaszano

przemowy oparte na materiałach przygotowanych przez władze partyjne, podejmowano zobowiązania, by uczcić zmarłego. Budowaniu w Warszawie przez Sowietów Pałacowi Kultury i Nauki nadano imię Józefa Stalina, a Katowice przemianowano na Stalinogród (nazwa ta obowiązywała do 1956 r.). Powstawały wiersze i proza „na śmierć Stalina”.

Fragment pierwszej strony „Trybuny Ludu” z 6 marca 1953 r. „Trybuna Ludu” była organem prasowym Komitetu Centralnego PZPR.

? Dlaczego na pierwszej stronie polskiej gazety pojawił się przetłumaczony cały komunikat najwyższych władz sowieckich?

Fragment tekstu *Potęga, której nic nie złamie* autorstwa Juliana Tuwima, tygodnik „Przekrój”, 10 marca 1953 r.

Wielka jest nasza ziemia – a nie ma na niej, jak długa i szeroka, takiego kilometra kwadratowego przestrzeni, na której ludzie nie opłakiwaliby śmierci ukochanego swego brata, obrońcy, nauczyciela, prawodawcy sumień – Józefa Stalina. [...]

Przed taką trumną przychodzi się z pochyloną głową. Ale odchodzi się od takiej trumny z głową podniesioną. A potem idzie się jeszcze z żałobą w sercu, jeszcze ze łzami w oczach, lecz z ustokrotnioną energią do kontynuowania świętych i wzniosłych trudów naszych. Świętych i wzniosłych, bo mających na celu pokój na ziemi, przyjaźń między narodami i szczęście ludzi. Taki niech będzie CZYN naszej pamięci i CZYN naszego nieustającego hołdu dla Józefa Stalina, Pierwszego Obywatela Ludzkości.

1. Przypomnij, kim był autor tekstu.
2. Wskaż w przytoczonym tekście motywy i hasła charakterystyczne dla komunistycznej propagandy czasów stalinowskich.

Walka o schedę po Stalinie i początek odwilży w ZSRS

Stalin nie wyznaczył następcy, a przez cały okres swoich rządów likwidował potencjalnych konkurentów i sukcesorów. Jego najbliżsi współpracownicy latami żyli w ciągłym strachu przed popadnięciem w niełaskę, uwięzieniem, zesłaniem do łagru czy wręcz utratą życia. Po śmierci Stalina między frakcjami w najwyższym kierownictwie partii komunistycznej rozpoczęła się walka o władzę, która przybrała formę intryg i rozgrywek personalnych.

Ostatecznie władzę w **Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (KPZS;** taką nazwę od 1952 r. nosiła partia bolszewicka) przejął **Nikita Chruszczow**, wcześniej jeden z najbliższych współpracowników Stalina, współodpowiedzialny za wiele zbrodniczych działań z czasów stalinowskich.

BIOGRAM

Nikita Chruszczow (1894–1971) był z zawodu ślusarzem. W 1925 r. rozpoczął pracę jako etatowy pracownik aparatu partyjnego. Z czasem stał się jednym z najbliższych współpracowników Stalina, współodpowiedzialnym za wiele zbrodniczych działań, w tym polityczne czystki czy represje dotyczące Polaków na ziemiach wschodnich wcielonych do ZSRS w latach 1939–1941. W 1953 r. należał do grona partyjnych oficjeli, którzy po śmierci Stalina doprowadzili do rozstrzelania wicepremiera, a wcześniej szefa NKWD Ławrientija Berii (oficjalnie oskarżonego o szpiegostwo na rzecz obcych mocarstw i próbę obalenia ustroju komunistycznego). Następnie odsunął od wpływów pozostałych konkurentów i przejął władzę jako sekretarz generalny Komitetu Centralnego (KC) KPZS.

Nikita Chruszczow przemawia na XX Zjeździe KPZS, 1956 r.

Aby umocnić swą pozycję, Chruszczow zdecydował się na zmiany w polityce wewnętrznej. Zaniechano masowych represji, ogłoszono amnestię, dzięki czemu wolność odzyskały m.in. tysiące więźniów politycznych, rehabilitowano pośmiertnie ofiary stalinowskich czystek. Złagodzona została też cenzura. Zmiany związane z łagodzeniem totalitarnego systemu zaczęto określać mianem **odwilży**.

Śmierć Stalina i zmiany na Kremlu oddziaływały na kraje pozostające w strefie wpływów ZSRS. Zmiany zachodziły tam jednak bardzo powoli – zwolniono co prawda część więźniów politycznych, ale represje zwykle trwały nadal. Ponadto władze państw satelickich musiały mierzyć się z problemami wynikającymi z warunków współpracy narzuconych przez Sowietów oraz z bardzo trudną sytuacją gospodarczą, negatywnie wpływającą na nastroje społeczne.

Czechosłowacja – wydarzenia w Pilźnie w 1953 r.

Zgodnie z narzuconymi przez ZSRS założeniami polityki gospodarczej Czechosłowacja miała być przemysłowym segmentem bloku wschodniego (kraj ten dysponował dobrze rozwiniętym przemysłem już w okresie międzywojennym). Władze w Pradze kosztem innych gałęzi gospodarki rozwijały więc przemysł ciężki, surowcowy i energetyczny. ZSRS wymuszał ponadto na Czechosłowacji przeznaczanie ponad 1/5 PKB (produktu krajowego brutto) na zbrojenia. W konsekwencji doszło do załamania w przemyśle lekkim i usługach, a także ograniczenia produkcji rolnej i pogorszenia zaopatrzenia w żywność. Na przełomie maja i czerwca 1953 r. w ramach walki z kryzysem władze wprowadziły reformę pieniądza, która – podobnie jak ta przeprowadzona w Polsce w 1950 r. (patrz: s. 126) – oznaczała pozbawienie obywateli znacznej części oszczędności, a niekiedy nawet utratę dorobku całego życia. Szacuje się, że w wyniku reformy poziom życia Czechów i Słowaków obniżył się o 15 %.

Działania władz spotkały się z natychmiastowym protestem robotników. Według oficjalnych danych zastrajkowało 129 zakładów. W Pilźnie protestujący wyszli na ulice (szacuje się, że ok. 20 tys. osób). Zajmowano budynki publiczne, doszło do starć z milicją i wojskiem. Wielu demonstrujących zostało rannych, pobitych, aresztowanych, postawionych przed sądami. Wydarzenia w Pilźnie były pierwszym w krajach bloku wschodniego wystąpieniem robotniczym spowodowanym złą sytuacją gospodarczą.

Fragment raport burmistrza Pilzna Josefa Mainzera na temat wydarzeń z czerwca 1953 r.

Na krótko przed godziną 10 rynek zaczął się zapełniać tłumem, z którego większość stanowili ludzie w roboczych ubraniach. Szli pochodem ulicami Presovskou i Riegrovou i w ciągu kwadransa zapełnili dużą część placu przed ratuszem. Prawdopodobnie mogło ich być od 3 do 5 tysięcy. Skandowali hasła: „Chcemy nowych wyborów”, „Chcemy nowej władzy, chcemy naszych pieniędzy, jesteście głodni”. I jeszcze jedno: „Śmierć komunistom”.

1. O czym świadczyły hasła skandowane przez protestujących w Pilźnie? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Demonstranci rzucają kamieniami w sowieckie czołgi, Berlin (NRD), czerwiec 1953 r. Trudno jest jednoznacznie oszacować liczbę ofiar powstania czerwcowego: zginęło ponad 50 osób (ale według różnych wyliczeń mogło być od 50 do nawet 500 zabitych). Aresztowano tysiące ludzi, znaczna część z nich została skazana na kary więzienia, a kilkanaście osób – na śmierć. Straty wojsk sowieckich nie są znane, w przypadku sił rządowych NRD wynosiły ok. 5 zabitych i ponad 200 rannych.

? Na podstawie ilustracji omów charakter starć w czasie powstania berlińskiego.

NRD – powstanie czerwcowe w Berlinie w 1953 r.

Gospodarka wschodnioniemiecka była systematycznie przebudowywana zgodnie z sowieckimi wzorcami. Jednocześnie płace pozostawały na bardzo niskim, wręcz głodowym poziomie, a żywność była reglamentowana. W 1953 r. niezadowolenie społeczeństwa NRD zaczęło się nasilać, ponieważ władze podniosły normy produkcyjne. Przy braku podwyżek pensji w rzeczywistości oznaczało to obniżenie płac. W czerwcu, oprócz żądań wzrostu wynagrodzeń i zmian organizacji pracy, pojawiły się kolejne – ustąpienia rządu i sekretarza generalnego Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (patrz: s. 108) oraz uwolnienia więźniów politycznych.

16 czerwca zastrajkowali robotnicy w Berlinie. Protest rozszerzył się na inne duże miasta Niemiec Wschodnich, a także na dziesiątki małych miasteczek, a nawet wsi. Protestujący zajmowali urzędy i obiekty publiczne, szturmowali więzienia i areszty, uwalniali więźniów politycznych. Wzywano już nie tylko do ustąpienia komunistycznych władz NRD, lecz także do przeprowadzenia wolnych wyborów i zjednoczenia Niemiec. Dochodziło do linczowania funkcjonariuszy **Stasi** (czyt.: sztazi; Państwowej Służby Bezpieczeństwa).

17 czerwca rozpoczęła się brutalna pacyfikacja kraju: w części miast wprowadzono stan wyjątkowy, do tłumienia powstania użyto – oprócz energo-wskich sił Stasi i Policji Ludowej – również stacjonujących we wschodnich Niemczech wojsk sowieckich. **Powstanie czerwcowe** (nazywane też **berlińskim**) zakończyło się całkowitą klęską. SED umocniła swoją władzę w kraju.

PRL w latach 1953–1956

W Polsce śmierć Stalina nie spowodowała złagodzenia politycznego kursu władz. W 1953 r. nastąpiło nawet nasilenie różnego rodzaju działań represyjnych, m.in. wymierzonych w Kościół katolicki (internowano wtedy prymasa Wyszyńskiego), oraz zwiększenie kontroli nad społeczeństwem przez organa bezpieczeństwa (patrz: wykres, s. 164). Oczywiście, podobnie jak w innych krajach bloku wschodniego, w PRL również uważnie obserwowano zmiany zachodzące w ZSRS.

Józef Światło podczas nagrywania audycji dla Radia Wolna Europa (RWE). Były oficer UB mówił o masowych aresztowaniach, torturach podczas przesłuchań i represjach politycznych, wewnętrznych rozgrywkach w kierownictwie PZPR i jego uzależnieniu od Moskwy.

W istniejącej sytuacji punktem zwrotnym okazała się ucieczka na Zachód podpułkownika **Józefa Światły**, wicedyrektora X Departamentu Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP), zajmującego się kontrolą wewnątrzpartyjną (czyli dbaniem o „czystość szeregów PZPR”). Od 20 października 1954 r. Rozgłosnia Polska Radia Wolna Europa (a także Głos Ameryki;

patrz: s. 131) zaczęła emitować cykl audycji *Za kulisami bezpieki i partii*, w którym uciekinier demaskował zbrodnie władz komunistycznych w Polsce.

Audycje wywołały w społeczeństwie wstrząs. Nastąpiły czystki wśród funkcjonariuszy bezpieki, próbowano zrzucić odpowiedzialność za zbrodnie na część z nich. Przeprowadzono reformę aparatu bezpieczeństwa obejmującą zmiany w jego strukturach i metodach pracy oraz zmniejszono liczbę funkcjonariuszy. W grudniu 1954 r. MBP przekształcono w **Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW)** oraz powołano odrębny Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego przy Radzie Ministrów, któremu podlegały w terenie Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego. Formalnie UB rozwiązano dopiero w 1956 r., a jego kompetencje przejęła **Służba Bezpieczeństwa (SB)**, włączona w struktury MSW. Do nowej formacji przeszła tylko część dawnych funkcjonariuszy UB.

Tajny referat Chruszczowa i destalinizacja

W nocy z 24 na 25 lutego 1956 r. na zamkniętym posiedzeniu XX Zjazdu KPZS Nikita Chruszczow wygłosił referat *O kulcie jednostki i jego następstwach*. Treść wystąpienia miała być utajniona, jednak w dość krótkim czasie stała się znana nie tylko w Moskwie i ZSRS, lecz także w krajach satelickich oraz na Zachodzie. Tajny referat wywołał wstrząs w społeczeństwach bloku

Liczba tajnych współpracowników (TW) Urzędu Bezpieczeństwa / Służby Bezpieczeństwa w latach 1949–1957 (stan na 31 grudnia każdego roku).

? Wyjaśnij, jakie były przyczyny zmian liczby TW. Odwołaj się do danych ujętych na wykresie.

wschodniego, a także w zachodnich środowiskach komunistycznych i wśród intelektualistów sympatyzujących z komunizmem, którzy wcześniejsze doniesienia o stalinowskim terrorze i zbrodniach uważali za antykomunistyczną propagandę. W wystąpieniu znalazła się radykalna krytyka Stalina i jego rządów: patologicznego **kultu jednostki** (określenie to po raz pierwszy zostało użyte właśnie przez Chruszczowa); terroryzowania i likwidowania przeciwników (nazywanych „**wrogami ludu**”) na podstawie jednoosobowych decyzji. Zarzuty nie dotyczyły jednak istoty systemu komunistycznego, były jedynie krytyką „odchyłań” ideologicznych i „wypaczeń” w polityce sowieckiej czasów stalinowskich.

W ZSRS i jego państwach satelickich rozpoczął się proces **destalinizacji**, nazywany w wielu krajach odwilżą. Zmiany polegały przede wszystkim na złagodzeniu i ograniczeniu represji, odejściu od masowego terroru. Reformowano struktury bezpieczeństwa, z aparatu partyjnego i służb usuwano ludzi najbardziej kojarzonych z czasami stalinowskimi, rehabilitowano ofiary, wolność odzyskała część więźniów politycznych. Jednak niewiele osób odpowiedzialnych za zbrodnie stalinizmu trafiło przed sądy i zostało skazanych.

PODSUMOWANIE

- Józef Stalin zmarł w marcu 1953 r.
- Kolejnym przywódcą KPZS został Nikita Chruszczow, który zdecydował się na zmiany w polityce wewnętrznej nazwane odwilżą.
- W 1953 r. w wyniku pogorszenia się warunków życia w Czechosłowacji doszło do wystąpień w Pilźnie.
- W 1953 r. protesty robotników przeciwko władzom NRD przerodziły się w tzw. powstanie czerwcowe.
- W PRL punktem zwrotnym okazała się ucieczka na Zachód podpułkownika Józefa Światły, który ujawnił liczne zbrodnie komunistycznej władzy.
- W 1956 r. podczas XX Zjazdu KPZS Nikita Chruszczow wygłosił tajny referat *O kulcie jednostki i jego następstwach*. Zapoczątkowało to proces destalinizacji w ZSRS i państwach satelickich.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Opisz reakcje na śmierć Stalina w krajach bloku wschodniego.
2. Wyjaśnij, na czym polegała destalinizacja. Spróbuj ocenić, czy ten proces przyniósł poprawę sytuacji ludzi żyjących w bloku wschodnim.
3. Przedstaw główne tezy tajnego referatu Chruszczowa i oceń znaczenie tego wystąpienia.
4. Omów rolę Radia Wolna Europa w procesie zmian zachodzących w PRL w połowie lat 50. XX w.
5. Przedstaw przykłady wystąpień społeczeństw bloku wschodniego przeciwko władzom w 1953 r. Jakie były przyczyny tych wydarzeń?

ZADANIA

- *6. Przygotuj prezentację na temat roli, jaką odegrały Radio Wolna Europa i inne polskojęzyczne radiostacje działające na Zachodzie w kształtowaniu poglądów i postaw Polaków w okresie PRL.

Nikita Chruszczow, *O kulcie jednostki i jego następstwach* (fragmenty)

Jakie znaczenie Chruszczow przypisywał określeniu „wróg ludu”?

W jaki sposób według Chruszczowa działał mechanizm stalinowskich represji wobec „wrogów ludu”?

Której grupie ofiar represji Chruszczow poświęcił najwięcej uwagi? Jak sądzisz, dlaczego?

Jaki „ideał marksysty-leninisty” został nakreślony w referacie? Dlaczego zdaniem Chruszczowa Stalin nie przystawał do tego ideału?

Jakie formy masowego terroru z czasów stalinowskich wymienił Chruszczow? Jakie skutki tych działań dostrzegał?

Stalin wprowadził pojęcie „wróg ludu”. Ten termin od razu zwalniał od konieczności wszelkiego udowadniania błędów ideologicznych człowieka albo ludzi, z którymi polemizowano; umożliwiał on zastosowanie najokrutniejszych represji, wbrew wszelkim normom praworządności rewolucyjnej, wobec każdego, kto w czymkolwiek nie zgadzał się ze Stalinem, kto był tylko podejrzany o wrogie zamiary, kto został po prostu oskarżony. [...] Jako główny i w gruncie rzeczy jedyny dowód winy traktowano, wbrew wszelkim normom współczesnej nauki prawa, „przyznanie się” samego oskarżonego, przy czym to „przyznanie się”, jak stwierdziła później kontrola, uzyskiwano przez fizyczne środki oddziaływania na skarżonego.

Doprowadziło to do jaskrawego gwałcenia praworządności rewolucyjnej, do tego, że ofiarą padło wielu zupełnie niewinnych, którzy w przeszłości bronili linii partii. Należy stwierdzić, że w stosunku do ludzi, którzy w swoim czasie występowali przeciwko linii partii, nie było częstokroć dostatecznie poważnych podstaw, by unicestwić ich fizycznie. Aby uzasadnić fizyczne unicestwienie takich ludzi, wprowadzono właśnie formułę „wróg ludu”. [...]

Stalinowi całkowicie obce były cechy leninowskie: cierpliwa praca z ludźmi, uporczywe i żmudne wychowywanie ich, umiejętność prowadzenia za sobą ludzi nie na drodze przymusu, lecz w drodze ideologicznego oddziaływania na nich przez cały kolektyw. Odrzucał on leninowską metodę przekonywania i wychowywania, przechodził z pozycji walki ideologicznej na drogę przemocy administracyjnej, na drogę masowych represji, na drogę terroru. Działał na coraz szerszą skalę i coraz uporczywiej przez organy karne, gwałcąc przy tym często wszelkie istniejące formy moralności oraz ustawy radzieckie.

Samowola jednej osoby zachęcała do samowoli również innych oraz umożliwiała ją. Masowe aresztowania i deportacje wielu tysięcy ludzi, egzekucje bez sądu i normalnego śledztwa wywoływały stan niepewności, strach, a nawet rozjątrzenie. [...]

Wylącznie do użytku
organizacji partyjnych

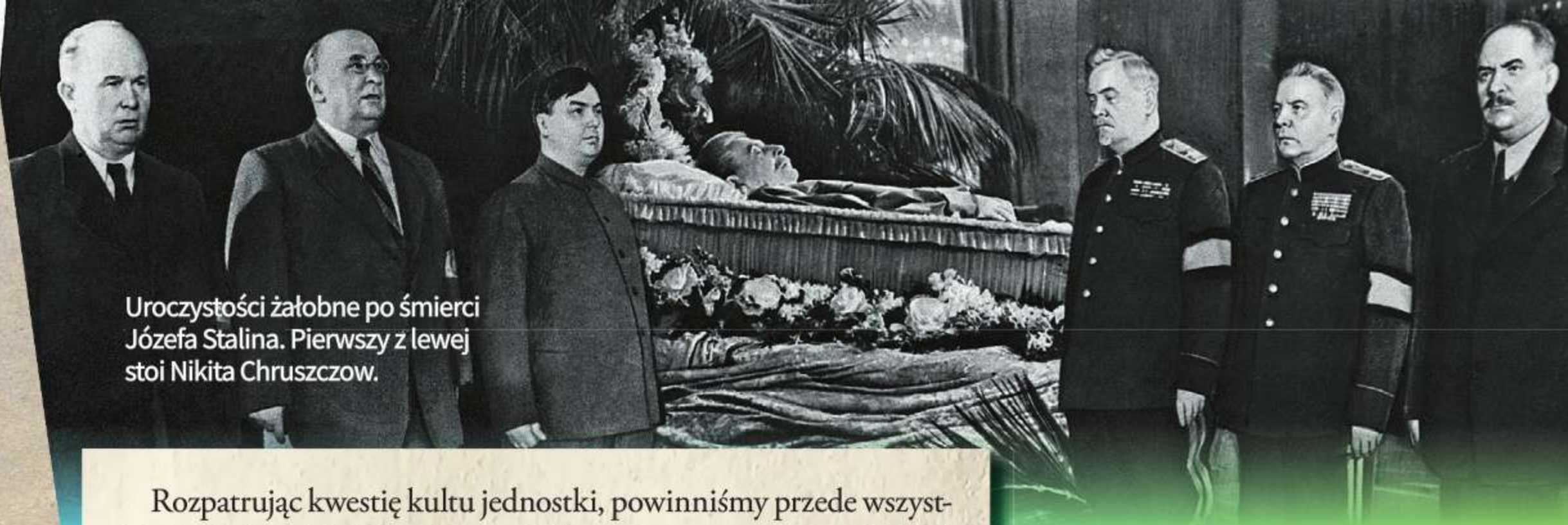
14101

O KULCIE JEDNOSTKI I JEGO NASTĘPSTWACH

Referat I Sekretarza KC KPZR tow. N. S. Chruszczowa
na XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego
25 lutego 1956 r.

Nieopublikowane materiały
doreczone delegatom na XX Zjazd KPZR

Uroczystości żałobne po śmierci Józefa Stalina. Pierwszy z lewej stoi Nikita Chruszczow.

Rozpatrując kwestię kultu jednostki, powinniśmy przede wszystkim wyjaśnić, jaką szkodę przyniósł on interesom naszej partii. [...] Stalin [...] tak bardzo wzniósł się nad partię i ponad naród, że już zupełnie nie liczył się ani z Komitetem Centralnym, ani z partią. [...] sądził, że może sam decydować o wszystkich sprawach, a pozostali potrzebni są mu jako statysci; wszystkich innych trzymał on w takiej sytuacji, że musieli tylko słuchać i wychwalać go.

[...] Obecnie, gdy zbadano sprawy niektórych z tych rzekomych „szpiegów” i „szkodników”, ustalono, że sprawy te zostały sfabrykowane. Przyznanie się do winy wielu aresztowanych, oskarżonych o wrogą działalność, uzyskano przy pomocy okrutnych, nieludzkich tortur. [...]

Przyjęła się występna praktyka polegająca na tym, że w NKWD sporządzano wykazy osób, których sprawy podlegały rozpatrzeniu przez Kolegium Wojskowe [sąd] i z góry ustalano wymiar kary. Wykazy te [Nikołaj] Jeżow [szef NKWD] wysyłał do Stalina osobiście w celu zatwierdzenia proponowanych kar. W latach 1937–38 skierowano do Stalina 383 takie wykazy, obejmujące wiele tysięcy pracowników partyjnych, radzieckich, komsomolskich, wojskowych i gospodarczych i uzyskano jego sankcję. [...]

Albo weźmy sprawę nagród stalinowskich. Nawet carowie nie fundowali nagród, które nazywaliby własnym imieniem.

Sam Stalin uznał za najlepszy taki tekst hymnu państwowego Związku Radzieckiego, w którym nie ma ani słowa o partii komunistycznej, jest natomiast następujące bezprzykładne wychwalanie Stalina: „Wychował nas Stalin w wierności ludowi, do wielkich zapalił nas trudów i dzieł”. [...]

Towarzysze! Aby nie powtarzać błędów przeszłości – Komitet Centralny stanowczo występuje przeciwko kultowi jednostki. Uważamy, że Stalin był wywyższany ponad miarę. Niewątpliwie w przeszłości Stalin miał duże zasługi wobec partii, klasy robotniczej i międzynarodowego ruchu robotniczego. [...]

Powinniśmy z całą powagą ustosunkować się do zagadnienia kultu jednostki. Nie możemy przenieść tej sprawy poza partię, a tym bardziej na łamy prasy. Właśnie dlatego referujemy ją na zamkniętym posiedzeniu Zjazdu. Trzeba znać miarę, nie dawać pożywki wrogom, nie obnażać przed nimi naszych wrzodów. Sądzę, że delegaci na Zjazd właściwie zrozumieją i ocenią wszystkie te posunięcia. [...]

Jak Chruszczow opisuje rolę partii komunistycznej w okresie stalinizmu?

W jaki sposób wyglądały procedury podejmowania decyzji o represjach w czasach stalinowskich?

Jakie jaskrawe przejawy kultu jednostki wymienił Chruszczow? Podaj inne przykłady kultu przywódcy w systemach totalitarnych.

Czy Chruszczow w swoim referacie skrytykował osobiście Stalina czy tylko wybrane zjawiska i procesy, które miały miejsce w okresie jego rządów? Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do konkretnych fragmentów tekstu.

Wyjaśnij, dlaczego referat Chruszczowa został utajniony.

KALENDARIUM	
1956	12 III • śmierć Bolesława Bieruta
	28–30 VI • insurekcja poznańska (poznański Czerwiec)
	X • polski Październik
	21 X • objęcie funkcji I sekretarza KC PZPR przez Władysława Gomułkę
	23 X–10 XI • powstanie węgierskie

POJĘCIA: insurekcja poznańska (powstanie poznańskie, poznański Czerwiec) ■ puławianie ■ natolińczycy ■ polski Październik ■ „polska droga do socjalizmu” ■ odwilż popaździernikowa ■ powstanie węgierskie

Śmierć Bieruta

Bolesław Bierut zmarł nagle z niewyjaśnionych przyczyn 12 marca 1956 r. w Moskwie podczas XX Zjazdu KPZS. W gronie najwyższego kierownictwa PZPR rozpoczęła się walka o przywództwo w partii i państwie. Z jednej strony stanęła frakcja stalinistów, zwanych **natolińczykami** (od pałacyku w warszawskim Natolinie, w którym się spotykali), przeciwnych jakimkolwiek zmianom, z drugiej – grupa tzw. **puławian** (od warszawskich kamienic przy ulicy Puławskiej, w których mieszkali jej przywódcy), opowiadających się za ograniczonymi reformami i złagodzeniem terroru. I sekretarzem KC PZPR został **Edward Ochab** (1906–1989), niezwiązany z żadną z wymienionych frakcji. W obradach gremium, które dokonało tego wyboru, uczestniczył osobiście Nikita Chruszczow.

W tym czasie do polskiej opinii publicznej (nie tylko do środowiska partyjnego) dotarła treść tajnego referatu Chruszczowa. W całym kraju odbywały się zebrania partyjne, narady i spotkania pracowników w zakładach pracy. Burzliwe dyskusje dotyczyły kultu jednostki, krzywd doznanych od władz i problemów trawiących różne środowiska. Porównywano systemy polityczne PRL i ZSRS, mówiono o potrzebie zniesienia cenzury, przeprowadzenia wolnych wyborów, zaprzestania w szkołach komunistycznej indoktrynacji i przywrócenia nauczania religii.

Insurekcja poznańska

Wiosną 1956 r., w wyniku działań związanych z kolektywizacją rolnictwa, właściciele średnich i dużych gospodarstw w Wielkopolsce znaleźli się na krawędzi bankructwa. Doprowadziło to do drastycznego ograniczenia produkcji rolnej i braku żywności na lokalnym rynku. Ponadto władze – tłumacząc się koniecznością rozwijania innych, zacofanych gospodarczo regionów kraju – zmniejszyły w Poznańskim nakłady m.in. na ochronę zdrowia, oświatę, budownictwo mieszkaniowe. Jednocześnie narastało niezadowolenie robotników spowodowane sukcesywnie podwyższanymi normami pracy, nieprawidłowym naliczaniem podatku od wynagrodzeń oraz złą organizacją pracy i złym zarządzaniem zakładami.

Demonstranci na poznańskiej ulicy w czerwcu 1956 r. Podczas demonstracji wznoszono m.in. hasła: „My chcemy chleba!”, „Jesteśmy głodni”, „Precz z wyzyskiem świata pracy!”, „Chcemy wolnej Polski!”, „Wolności!”, „Precz z bolszewizmem!”, „Żądamy wolnych wyborów pod kontrolą ONZ!”, „Precz z Ruskami!”, „Precz z ruską demokracją”, „Precz z komunistami”, „Precz z czerwoną burżuazją!”, „My chcemy Boga!”, „Żądamy religii w szkołach!”.

? Zinterpretuj przytoczone hasła. Na ich podstawie przedstaw nastroje protestujących i wyrażane przez nich poglądy i dążenia.

26 czerwca 1956 r. w Warszawie odbyły się rozmowy delegacji robotników z poznańskich zakładów Cegielskiego, przemianowanych na Zakłady Metalowe im. Józefa Stalina (ZISPO), z władzami centralnymi. Minister przemysłu metalowego co prawda zgodził się wówczas z częścią robotniczych postulatów, jednak następnego dnia nie potwierdził tego w Poznaniu na spotkaniu z załogą w fabryce.

28 czerwca rano robotnicy ZISPO rozpoczęli strajk, a następnie udali się na centralny plac miasta (obecnie plac Mickiewicza, wówczas – Stalina), gdzie domagali się, by do Poznania przyjechał osobiście Edward Ochab lub premier **Józef Cyrankiewicz** (1911–1989). Demonstracja stopniowo nabierała charakteru narodowego, antykomunistycznego i antysowieckiego. Protestujący weszli do gmachów władz miejskich, komitetu wojewódzkiego PZPR, a nawet komendy wojewódzkiej MO. Duża grupa wtargnęła do więzienia przy ulicy Młyńskiej, gdzie protestujący zaopatrzyli się w broń, inna dotarła do budynku wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa, skąd do manifestantów padły pierwsze strzały. Do konfrontacji z protestującymi skierowane zostało wojsko, w tym czołgi.

Rozpoczęły się walki uliczne – powstańcy zajmowali budynki publiczne i budowali na ulicach barykady. Protestujący, oprócz zdobyczej broni palnej, używali butelek z benzyną, a kobiety spontanicznie zaczęły organizować powstańczą służbę medyczną.

29 czerwca powstanie zostało ostatecznie spacyfikowane przez wojsko, milicję i UB. W tym czasie, od 19 czerwca 1956 r., w Poznaniu odbywały się XXV Międzynarodowe Targi Poznańskie. W mieście byli m.in. zagraniczni wystawcy i dziennikarze. Władze nie były w stanie zataić informacji o zajściach.

Czołgi na ulicach Poznania, czerwiec 1956 r. Bilans powstania poznańskiego był tragiczny: co najmniej 58 ofiar (50 cywilów, czterech żołnierzy, trzech funkcjonariuszy UB, jeden milicjant), ok. 600 ujawnionych rannych i ponad 1100 aresztowanych oraz zatrzymanych.

? Przeczytaj fragment wypowiedzi premiera Cyrankiewicza zamieszczony na s. 170. Wyjaśnij, jak należało rozumieć zapowiedź „odrabiania ręki”.

Za to oskarżały o sprowokowanie zamieszek „agentów państw zachodnich”, Radio Wolna Europa i podziemie niepodległościowe.

Fragment przemówienia premiera Józefa Cyrankiewicza przed mikrofonami rozgłośni Polskiego Radia w Poznaniu, 29 czerwca 1956 r.

[...] nie trzeba ukrywać faktu, że zbrodniczy prowokatorzy wykorzystali istniejące bezsprzecznie bolączki i niezadowolenie w niektórych zakładach pracy z powodu trudności ekonomicznych [...]. Krew przelana w Poznaniu obciążyła wrogie Polsce ośrodki imperialistyczne i reakcyjne podziemne, które są bezpośrednimi sprawcami zająć [...]. Każdy prowokator czy szaleniec, który odważy się podnieść rękę przeciw władzy ludowej, niech będzie pewny, że mu tę rękę władza ludowa odrąbie w interesie klasy robotniczej, w interesie chłopstwa pracującego i inteligencji, w interesie walki o podnoszenie stopy życiowej ludności, w interesie dalszej demokratyzacji naszego życia, w interesie naszej ojczyzny.

Fragmenty listu otwartego Emilii Wachowiak, matki 18-letniego wówczas Jacka Wachowiaka rannego podczas pacyfikacji powstania poznańskiego

[...] Nie głosicie, że banda chuliganów wyszła na ulice, to kłamstwo. Na ulicę wyszedł cały Poznań [...].

Kto rozdzielił naród na dwa obozy? Kto uczył nienawiści? Kto burzył wszystko, co przedtem było? Kto deprawował młodzież przez książki i filmy? Wy! Kto wydarł z duszy dziecka polskiego i młodzieży Boga i zasady? Kto ośmieszał rodziców i nauczycieli? Organizacje i Partia, to znaczy Wy. A dzisiaj tej młodzieży, którą wychowaliście w duchu stalinowskim, zarzucacie, że chciała obalić ustrój i zdobyć władzę. Nie ośmieszajcie się wobec narodu i całego świata. [...]

Panowie, to nie propaganda z Wolnej Europy, to głos nieszczęśliwych dzieci z Polski! [...] Budujecie pokój z białym gołębiem w jednej ręce, a druga uzbrojona jest w knut. Na takich podwalinach nie ma prawdziwego pokoju. Prawdziwy pokój rodzi się tylko z miłości. Wprowadźcie w życie 10 przykazań i wpajajcie je w serca dzieci i młodzieży [...]. Uczcie czcić naszych narodowych bohaterów i z nich brać przykład. Nie fałszujcie historii, mówcie młodzieży prawdę, a będzie po waszej stronie.

1. Powiedz, w jaki sposób premier Cyrankiewicz tłumaczył przyczyny poznańskiego Czerwca.
2. Oceń wystąpienie premiera jako reprezentanta partii, która głosiła, że jest partią robotniczą.
3. Wymień zarzuty, które postawiła władzom Emilia Wachowiak. O jakie działania apelowała autorka listu i dlaczego?

Polski Październik

Insurekcja poznańska miała duży wpływ i na polskie społeczeństwo, i na władze. Już w lipcu na VII Plenum KC PZPR doszło do starcia puławian z natolińczykami.

Władze zostały też zaskoczone innym wydarzeniem – 26 sierpnia 1956 r. we wszystkich parafiach w Polsce oraz w Częstochowie (podczas uroczystości gromadzących ponad milion wiernych) zostały złożone Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego (patrz: s. 179).

Nastroje społeczne się radykalizowały. Postulowano jawność w działaniach władzy i zniesienie jej przywilejów, m.in. specjalnych, lepiej zaopatrzonych sklepów (tzw. sklepy za żółtymi firankami). Domagano się zwolnienia więźniów politycznych i rehabilitacji fałszywie oskarżonych, a także ukarania winnych stosowania przestępczych metod śledczych,

zmiany oficjalnej oceny Armii Krajowej oraz zaprzestania represjonowania i dyskryminacji jej byłych żołnierzy oraz ich rodzin. Oczekiwano zmian w zarządzaniu gospodarką, żądano wypłaty zaległych wynagrodzeń i podwyżek płac. W przedsiębiorstwach wiecowano, tworzone samorządy robotnicze, na wsi likwidowano rolnicze spółdzielnie produkcyjne. Pojawiły się też głosy wzywające do powrotu do władzy **Władysława Gomułki**. Kryzys się zaostrzał. Zaczęto się obawiać interwencji sowieckiej – z koszar rozlokowanych w różnych częściach kraju w kierunku Warszawy wyruszyły stacjonujące w Polsce oddziały Armii Czerwonej.

Na 19 października zwołane zostało VIII Plenum KC PZPR, na którym planowano powołać Gomułkę na I sekretarza. Niespodziewanie rankiem tego dnia na warszawskim lotnisku wylądowała delegacja sowiecka na czele z Chruszczowem, który obawiał się, że nowy przywódca może dążyć do zbytniego uniezależnienia Polski od ZSRS. Plenum rozpoczęło się dopiero po bezpośredniej rozmowie sowieckiego przywódcy z kandydatem. Ostatecznie Chruszczow nabrał przekonania, że Gomułka unormuje sytuację, i wstrzymał marsz sowieckich oddziałów na Warszawę. Gomułka został wybrany na I sekretarza KC PZPR, a delegacja sowiecka odleciała następnego dnia do Moskwy.

VIII Plenum, które przyjęło zmianę polityki partii, było uważnie obserwowane przez społeczeństwo, a słowa Gomułki transmitowano na cały kraj przez radio i na bieżąco komentowano. Prawdziwą euforię wywołały zapowiedzi „polskiej drogi do socjalizmu”, ułożenia relacji z ZSRS na zasadach partnerskich, możliwości odwrotu od kolektywizacji, a także przyznanie racji czerwcowym powstańcom poznańskim oraz potępienie stalinizmu. Gomułka otrzymał ogromne poparcie społeczne. Na wiec z jego udziałem na placu Defilad w Warszawie przybyło ok. 400 tysięcy ludzi. Powszechnie zapanowała nadzieja na zbudowanie „**socjalizmu z ludzką twarzą**”.

DLACZEGO GOMUŁKA?

W wyniku walk wewnętrznych w partii komunistycznej w 1948 r. **Władysław Gomułka** został usunięty ze stanowiska sekretarza generalnego KC PPR, a jego miejsce zajął Bolesław Bierut. Gomułkę oskarżono o „**odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne**”, a później osadzono w areszcie (1951–1954). W rzeczywistości powodem jego odsunięcia było to, że stracił zaufanie Stalina, gdy m.in. opowiadał się za „**polską drogą do socjalizmu**”, z rezerwą przyjął powstanie Kominformu oraz forsowanie przymusowej kolektywizacji wsi. W okresie odwilży zaczął być postrzegany jako ofiara represji reżimu stalinowskiego, a także zwolennik utrzymania pewnej niezależności Polski od ZSRS. W rzeczywistości był współodpowiedzialny za brutalne działania komunistów wobec przeciwników w pierwszych latach budowy totalitarnego porządku. To m.in. spowodowało, że po przejęciu władzy przez ekipę Gomułki politycy i funkcjonariusze organów bezpieczeństwa odpowiedzialni za stalinowskie zbrodnie i terror zostali potraktowani łagodnie.

Władysław Gomułka z żoną w sanatorium w Ciechocinku po zwolnieniu z aresztu

Władysław Gomułka przemawia do zebranych na wiecu na warszawskim placu Defilad, 24 października 1956 r. Na zakończenie manifestacji z ust Gomułki padły słowa: „powinniśmy dać odpór wszelkim próbom agitacji antyradzieckiej, [...] wszelkim manewrom międzynarodowej reakcji, która by pragnęła osłabić sojusz między naszymi bratnimi narodami [...]. Dzisiaj zwracamy się do ludu pracującego Warszawy i całego kraju z wezwaniem: dość wiecowania i manifestacji! Czas przejść do codziennej pracy, [...] partia zespolona z klasą robotniczą i narodem poprowadzi Polskę po nowej drodze do socjalizmu”.

? Na podstawie fotografii spróbuj ocenić atmosferę wiecu i nastroje jego uczestników.

? Wyjaśnij, o czym świadczy przytoczony fragment przemówienia Gomułki. Co na jego podstawie można było wnioskować na temat przyszłej polityki nowej ekipy rządzącej?

Popaździernikowa odwilż

Gomułka wysłał swoich przedstawicieli do internowanego prymasa Stefana Wyszyńskiego, ofiarował mu uwolnienie i powrót do Warszawy oraz prosił o pomoc w uspokojeniu nastrojów społecznych. Kardynał wrócił 28 października do stolicy, a już w grudniu zawarto porozumienie państwo–Kościół (patrz: s. 176). W konsekwencji **popaździernikowej odwilży** wypuszczono na wolność ok. 35 tys. więźniów politycznych i oficjalnie zrehabilitowano ok. 1500 osób skazanych w czasach stalinowskich. Sprawcy zbrodni nie ponieśli jednak żadnych poważnych konsekwencji, a za stosowanie tortur skazano jedynie trzech wysokich funkcjonariuszy Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (patrz też: s. 165).

GŁOSOWANIE BEZ SKREŚLEŃ

20 stycznia 1957 r. zostały przeprowadzone wybory do sejmu, określane niekiedy przez historyków jako „najbardziej demokratyczne w PRL przed 1989 r.”, co nie oznacza, że z demokracją miały dużo wspólnego. W demokratycznych wyborach głosowanie polega na zaznaczaniu kandydatów, których wyborca popiera. W „demokracji ludowej” wyborca miał natomiast prawo skreślić tych, których nie popierał. Jeśli jednak wrzucił kartę bez skreśleń, postami zostawali ci, którzy zajmowali na liście pierwsze pozycje. Władze, aby mieć pewność co do wyników, same powoływały komisje wyborcze oraz układały listy wyborcze (jedna lista w każdym okręgu). Umieszczano na nich większą liczbę kandydatów, niż było miejsc do zdobycia. Na pierwszych miejscach na listach wpisywano kandydatów „właściwych”, czyli tych, których partia najbardziej życzyła sobie widzieć w sejmie.

W kampanii wyborczej władze apelowały o „głosowanie bez skreśleń”, czyli niewykreślanie nikogo. W 1957 r. wybrano ogółem 459 postów (241 z PZPR, 118 z ZSL, 39 z SD i 61 nienależących do żadnego z tych ugrupowań). W jednym okręgu – w Nowym Sączu – „właściwy” kandydat z listy nie uzyskał wymaganej bezwzględnej większości głosów i konieczna była druga tura wyborów – był to jedyny taki przypadek w historii PRL. Kolejne wybory, aż do 1985 r., były przeprowadzane według takiej samej procedury.

Zaniechano przymusowej kolektywizacji rolnictwa (wkrótce ok. 90 % spółdzielni produkcyjnych zostało rozwiązanych). Do ZSRS wróciło wielu sowieckich oficerów pełniących ważne funkcje w polskim wojsku (w tym marszałek Rokossowski). Złagodzone cenzurę. Reaktywowano Związek Harcerstwa Polskiego. Katowice przestały być Stalino-grodem, a z nazwy warszawskiego Pałacu Kultury i Nauki usunięto imię Stalina. Odstąpiono też od propagowania socrealizmu w sztuce i literaturze.

W relacjach z ZSRS umorzono rzekomy dług Polski, wznowiono tzw. repatriację Polaków (w tym umożliwiono powrót więźniów z łagrów) oraz ustalono zasady stacjonowania w Polsce armii sowieckiej, której żołnierze mieli odtąd (teoretycznie) przestrzegać polskiego prawa.

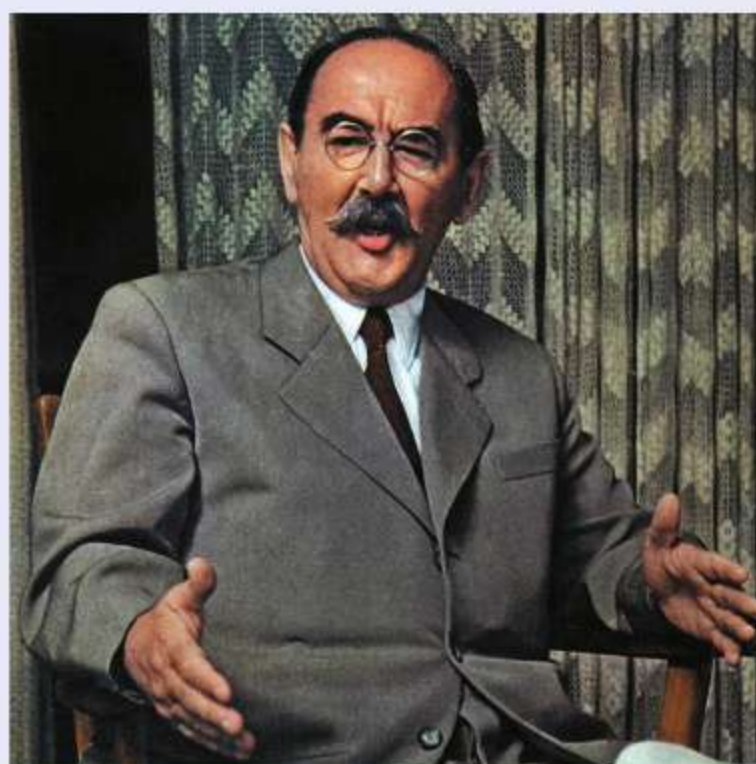
Powstanie węgierskie

Polski Październik bardzo mocno wpłynął na sytuację na Węgrzech. Po referacie Chruszczowa oraz insurekcji poznańskiej wewnątrz węgierskiej partii komunistycznej nasiliła się – podobnie jak w Polsce – rywalizacja między frakcjami reformatorską i stalinowską. Wybór Gomułki na przywódcę PZPR dał Węgrom nadzieję, że podobne zmiany zajdą również w ich kraju.

Za zgodą władz 23 października 1956 r. zorganizowany został w Budapeszcie, pod pomnikiem Józefa Bema, wiec studentów, którzy w ten sposób chcieli wyrazić poparcie dla Polaków i zmian zachodzących w Polsce. Przerodził się on w demonstrację, która skierowała się do parlamentu z zamiarem przekazania władzom postulatów dotyczących m.in. wycofania wojsk sowieckich z Węgier, utworzenia rządu przez **Imre Nagya** (czyt.: nodzia; 1896–1958), dopuszczenia systemu wielopartyjnego i przeprowadzenia demokratycznych wyborów, zagwarantowania wolności słowa, uwolnienia niewinnie skazanych, powrotu z sowieckiej niewoli węgierskich jeńców wojennych, zagwarantowania prawa do strajku oraz podwyżek płac.

BIOGRAM

Imre Nagy (1896–1958) po tzw. rewolucji październikowej wstąpił do partii bolszewickiej i Armii Czerwonej. Działał na Węgrzech i w ZSRS. Był agentem NKWD. Po powrocie na Węgry w 1944 r. należał do najwyższych komunistycznych władz partyjnych i państwowych. W latach 1953–1955, w okresie odwilży po śmierci Stalina, pełnił funkcję premiera. Proponowane przez niego zmiany dla części przywódców węgierskiej partii komunistycznej okazały się zbyt daleko idące. Został odwołany ze stanowiska w wyniku wewnątrzpartyjnych rozgrywek. W okresie powstania węgierskiego 1956 r. po raz drugi został premierem (24 października–4 listopada). Po ponownym wkroczeniu wojsk sowieckich do Budapesztu schronił się w ambasadzie jugosłowiańskiej. Mimo że udzielono mu gwarancji bezpieczeństwa, został aresztowany przez sowieckie służby i był przetrzymywany w Rumunii. Następnie został wydany rządowi Kádára (patrz: s. 175), skazany na śmierć w tajnym procesie i stracony. Stał się symbolem oporu Węgrów przeciwko Sowietom i zależnej od Moskwy dyktaturze. Zrehabilitowano go dopiero w 1989 r.

Imre Nagy, fotografia z 1956 r.

Część manifestantów udała się pod budynek radia z żądaniem odczytania postulatów na antenie. Funkcjonariusze bezpieki (Wydział Bezpieczeństwa Państwa, AVH) otworzyli do nich ogień, tłum jednak opanował gmach radia. Rozpoczęły się krwawe starcia uliczne.

W nocy, aby uspokoić nastroje, władze partii komunistycznej mianowały Nagya na premiera. Jednak następnego dnia na ulice Budapesztu wyjechały sowieckie czołgi, wezwane już wcześniej przez kierownictwo węgierskiej partii komunistycznej. Protest rozszerzył się na cały kraj. Rozbrajano, a często też zabijano funkcjonariuszy powszechnie znienawidzonego AVH. Powoływano komitety rewolucyjne. Do powstańców dołączyły niektóre jednostki węgierskiej armii i milicji. W porozumieniu z władzami węgierskimi 28 października sowieckie wojska wycofały się z Budapesztu.

Nagy ogłosił zniesienie systemu jednopartyjnego i utworzył rząd, w którym oprócz komunistów znaleźli się reprezentanci zlikwidowanych w latach 40. partii opozycyjnych. Ogłosił wystąpienie Węgier z Układu Warszawskiego i neutralność państwa. Oficjalnie zażądał wycofania z kraju wojsk sowieckich.

Ekipa Chruszczowa nie zamierzała jednak okazywać słabości, zwłaszcza że właśnie trwał kryzys sueski (patrz: s. 193), i rezygnować z dominacji nad którymkolwiek z państw bloku wschodniego. Zbrojna interwencja rozpoczęła się 4 listopada. Wojska sowieckie, które

Mieszkańcy Budapesztu powiewają flagą na czołgu ustawionym przez budynkiem parlamentu, październik 1956 r. W powstaniu zginęło ok. 35 tys. osób, blisko 2 tys. wywieziono do ZSRS, ok. 150 tys. aresztowano. W obawie przed represjami z kraju wyemigrowało ponad 200 tys. obywateli. Powstanie węgierskie było największym w historii bloku wschodniego zbrojnym wystąpieniem przeciwko dominacji ZSRS.

? Wyjaśnij, o czym świadczy fakt, że na fladze znajduje się tradycyjny herb Węgier, a nie godło Węgierskiej Republiki Ludowej (por.: ilustracja na s. 83).

wycofały się z Budapesztu, ale nadal pozostawały na Węgrzech, ponownie wkroczyły do węgierskiej stolicy (150 tys. żołnierzy, 2 tys. czołgów, artyleria i lotnictwo). W mieście wybuchły powstańcze walki. Opór trwał do 10 listopada.

Oficjalnie interwencja została przeprowadzona na prośbę **Jánosa Kádára**, sekretarza generalnego węgierskiej partii komunistycznej, który stanął na czele samozwańczego Rewolucyjnego Rządu Robotniczo-Chłopskiego, w pełni podporządkowanego Moskwie.

PODSUMOWANIE

- W 1956 r. zmarł Bolesław Bierut.
- W czerwcu 1956 r. wybuchło powstanie poznańskie (poznański Czerwiec), krwawo stłumione przez komunistyczne władze.
- W październiku 1956 r. w Polsce organizowano wiece, zakładano samorządy robotnicze, domagano się głębokich zmian w funkcjonowaniu państwa (polski Październik).
- VIII Plenum KC PZPR powołało na I sekretarza Władysława Gomułkę, który dawał społeczeństwu nadzieję na wprowadzenie „socjalizmu z ludzką twarzą”.
- W okresie popaździernikowej odwilży przeprowadzono reformy, które złagodziły represyjność systemu komunistycznego.
- W październiku 1956 r. na Węgrzech wybuchło powstanie skierowane przeciw sowieckiej dominacji. Zostało ono krwawo stłumione przez wojska ZSRS.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Oceń, jakie znaczenie dla przemian w Polsce miały śmierć Bolesława Bieruta i wybór Władysława Gomułki na I sekretarza PZPR.
2. Omów nastroje i nadzieje polskiego społeczeństwa w 1956 r.
3. Dlaczego, twoim zdaniem, Gomułce zależało na uwolnieniu i powrocie do Warszawy prymasa Stefana Wyszyńskiego? Uzasadnij swoją odpowiedź.
4. Przedstaw zmiany, które zaszły w Polsce w okresie popaździernikowej odwilży. Oceń, na ile były one spełnieniem oczekiwań społeczeństwa.
5. Przypomnij sobie ze szkoły podstawowej różne wydarzenia określane mianem rewolucji i oceń, czy powstanie węgierskie można nazwać rewolucją. Uzasadnij swoje stanowisko.

ZADANIA

6. Porównaj przyczyny, przebieg i skutki powstań w Poznaniu i na Węgrzech w 1956 r.
- *7. Zbierz informacje na temat dwóch wybranych przedstawicieli puławian i dwóch przedstawicieli natolińczyków i zaprezentuj ich sylwetki. Na podstawie ich życiorysów i postaw porównaj dążenia tych dwóch frakcji działających w PZPR.

21 Konfrontacja milenijna – państwo i Kościół w Polsce na przełomie lat 50. i 60. XX w.

KALENDARIUM	
1956	• Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego
1957	• ogłoszenie programu Wielkiej Nowenny
1958	• uchwała sejmowa o obchodach Tysiąclecia Państwa Polskiego
1965	• list biskupów polskich do biskupów niemieckich
1966	• obchody Milenium Chrztu Polski oraz Tysiąclecia Państwa Polskiego

POJĘCIA: Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego ■ Wielka Nowenna ■ Milenium Chrztu Polski ■ Tysiąclecie Państwa Polskiego ■ akcja dekrucyfikacyjna

Państwo i Kościół po październikowej odwilży

Odwilż październikowa i uwolnienie kardynała Wyszyńskiego w 1956 r. dawały polskim katolikom nadzieję na poprawę relacji między państwem a Kościołem i poszerzenie wolności w sferze życia religijnego. Hierarcha stał się dla Polaków symbolem wolności i nadziei na zmiany. Początek 1957 r. nie zapowiadał jeszcze tarć między komunistycznymi władzami a Kościołem. Ekipa Władysława Gomułki, która dopiero objęła rządy, nie czuła się na tyle silna, by prowadzić otwartą walkę z religią. Liczyła natomiast, że dzięki ułożeniu poprawnych stosunków z Kościołem wzmocni swoją pozycję. Zgodziła się więc na podpisanie nowego porozumienia z episkopatem. Na mocy tych ustaleń m.in. zniesiono dekret o obsadzaniu stanowisk kościelnych (patrz: s. 141) oraz przywrócono nauczanie religii w szkołach. Ponadto z więzień zaczęto zwalniać duchownych, którzy trafili tam w czasach stalinowskich. Na Ziemiach Zachodnich zaś, zamiast dotychczasowych wikariuszy narzuconych w 1951 r. przez władze, mianowano biskupów. Na przełomie 1957 i 1958 r. szybko rozwijał się społeczny ruch katolików świeckich. Władze wyraziły zgodę na zalegalizowanie pięciu **Klubów Inteligencji Katolickiej** (spośród około stu powstałych).

Ważnym wydarzeniem z perspektywy nowej ekipy rządzącej były wybory do sejmu w 1957 r. (patrz: s. 172). Choć było jasne, że w żaden sposób nie można ich było uznać za demokratyczne, Wyszyński zaapelował do wiernych o wzięcie w nich udziału. Zrobił to na wyraźną prośbę władz, które chciały wykorzystać dla swoich celów olbrzymi autorytet prymasa w społeczeństwie. Kardynał liczył natomiast, że dzięki takiej postawie uda mu się dalej utrzymywać poprawne stosunki państwa z Kościołem. Władze zgodziły się ponadto, by w sejmie znalazła się niewielka reprezentacja świeckich działaczy związanych z Kościołem katolickim. Po wyborach utworzyli oni liczące 11 członków **Koło Poselskie „Znak”**.

Wielka Nowenna

Po uwolnieniu kardynał Wyszyński powrócił do bardzo aktywnej działalności duszpasterskiej, mającej na celu gromadzenie polskiego społeczeństwa wokół Kościoła. Już 3 maja 1957 r.

ogłosił rozpoczęcie **Wielkiej Nowenny**, czyli mającego trwać dziewięć lat cyklu przygotowań polskich katolików do obchodów **Milenium Chrztu Polski** (łac. *millennium* – tysiąclecie). Zgodnie z zamysłem prymasa nowenna miała być wypełnieniem **Jasnogórskich Ślubów Narodu Polskiego** i przynieść odnowę moralną Polaków (m.in. wzmocnienie więzi rodzinnych, walkę z nałogami, pogłębienie wiary), także w duchu polskiego patriotyzmu, tak aby w nowe tysiąclecie polski naród mógł wkroczyć jako prawdziwie chrześcijański.

Nowenna (łac. *novem* – dziewięć) – w Kościele katolickim modlitwa lub nabożeństwo odprawiane przez dziewięć kolejnych dni, miesięcy lub lat, najczęściej w celu przygotowania się do ważnego święta lub wydarzenia.

ŚLUBY JASNOGÓRSKIE

Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego miały formę modlitwy, uroczystego ślubowania, a jednocześnie były programem religijno-moralnej odnowy społeczeństwa – zobowiązaniem m.in. do obrony życia poczętego, wierności małżeńskiej i świętości rodziny, katolickiego wychowania dzieci i młodzieży, walki z problemami społecznymi oraz do rozwijania kultu maryjnego. Tekst ślubów został napisany w maju 1956 r. przez prymasa Wyszyńskiego, przebywającego w klasztorze w Komańczy, ostatnim miejscu jego uwięzienia.

Ślubowanie odczytano na Jasnej Górze 26 sierpnia 1956 r., w święto Matki Boskiej Częstochowskiej, w obecności ponad miliona pielgrzymów zgromadzonych pod klasztorem. Sam prymas był jeszcze wówczas w Komańczy, gdzie w tym samym czasie również złożył śluby. Na Jasnej Górze podczas uroczystości w symbolicznym geście ustawiono pusty fotel prymasowski, na którym złożono białe-czerwone kwiaty.

3 maja 1957 r. w częstochowskim klasztorze, już z udziałem uwolnionego prymasa, oraz we wszystkich parafiach w Polsce nastąpiło odnowienie ślubów. W ten sposób uroczyste zainaugurowano rozpoczęcie Wielkiej Nowenny.

Jan Matejko, Śluby Jana Kazimierza, obraz z 1893 r. Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego nawiązywały do złożonych 300 lat wcześniej ślubów lwowskich Jana Kazimierza.

Przypomnij, w jakich okolicznościach król Jan Kazimierz zawierzył Rzeczpospolitą Matce Bożej.

Powitanie samochodu-kaplicy przewożącego peregrynującą kopię obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, przedmieścia Gdańska, maj 1966 r.

? Na podstawie zdjęcia opisz nastroje społeczne, które towarzyszyły peregrynacji obrazu.

Jednym z elementów Wielkiej Nowenny była **peregrynacja** (łac. *peregrinatio* – pielgrzymka) **kopii obrazu Matki Boskiej**

Częstochowskiej po wszystkich parafiach w Polsce. Od sierpnia 1957 r. kopia obrazu – poświęcona wcześniej w Rzymie przez papieża Piusa XII – była przewożona z parafii do parafii, a tłumy wiernych uczestniczyły w kościelnych uroczystościach.

Powrót do polityki antykościelnej

W 1958 r. władze PRL powróciły do antyreligijnej i antykościelnej polityki. W odpowiedzi na przygotowywane przez Kościół uroczystości Milenium Chrztu Polski sejm podjął w 1958 r. uchwałę zapowiadającą zorganizowanie konkurencyjnych, świeckich obchodów **Tysiąclecia Państwa Polskiego**.

W połowie 1958 r. wyraźnym sygnałem odejścia władz od polityki porozumienia z Kościołem była brutalna rewizja przeprowadzona przez organy bezpieczeństwa w Instytucie Prymasowskim Ślubów Narodu na Jasnej Górze (przygotowującym m.in. uroczystości Wielkiej Nowenny). Funkcjonariusze zarekwirowali wiele zgromadzonych tam publikacji oraz pobili licznych pielgrzymów i zakonników.

Kolejne działania antykościelne dotyczyły sfery szkolnictwa. Władze ograniczyły liczbę lekcji religii do jednej godziny tygodniowo i zarządziły usunięcie krzyży ze ścian w szkołach, czyli tzw. **akcję dekrucyfikacyjną** (od słowa krucyfiks oznaczającego krzyż z postacią Chrystusa). Działania te przyniosły początkowo skutek odwrotny do założonego, gdyż w kilkuset szkołach krzyże zawieszano ponownie. Ponadto doszło do kilkudziesięciu demonstracji, z których część spacyfikowała milicja. W 1961 r. ostatecznie usunięto lekcje religii ze szkół. Kościół był zmuszony przenieść je do salek katechetycznych przy parafiach.

Wraz ze wzrostem liczby ludności Polski rosło zapotrzebowanie wiernych na nowe kościoły. Początkowo, w okresie odwilży popaździernikowej, władze stosunkowo łatwo

wydawały zgody na budowę świątyń, jednak później część z tych zezwoleń cofnięto. Wprowadzono też nowe przepisy podatkowe wymierzone w instytucje kościelne. Służba Bezpieczeństwa nasiliła **inwigilację** duchowieństwa i instytucji kościelnych – na masową skalę werbowała tajnych współpracowników, kontrolowała korespondencję,

Inwigilacja (łac. *invigilare* – czuwać nad czymś) – tajne obserwowanie kogoś lub tajny nadzór nad kimś, prowadzony zwykle przez organy policyjne lub służby specjalne.

Szkoła-Pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego w Bolimowie, oddana do użytku w 1967 r.

W 1958 r. Władysław Gomułka rzucił hasło budowy tysiąca szkół na Tysiąclecie. Akcja ta sama w sobie była pożyteczna, gdyż wiele szkół mieściło się w starych, ciasnych budynkach. Miała jednak również odciągać uwagę obywateli od religijnych obchodów Milenium. W ramach akcji w całym kraju powstało ponad 1400 szkół, tzw. tysiąclatek.

? Wyjaśnij, w jaki sposób akcja budowy tysiąclatek miała oddziaływać propagandowo na społeczeństwo.

zakładała podsłuchy. W mediach nasilała się antyreligijna propaganda, która miała przede wszystkim wzbudzać niechęć społeczeństwa do księży i biskupów. Władze próbowały też organizować ruch „księży postępowych” (wzorowany na istniejącym we wcześniejszych latach ruchu „księży patriotów”), którego zadaniem było rozbijanie jedności polskiego duchowieństwa.

Aby ograniczyć napływ kandydatów do stanu duchownego, w 1962 r. władze PRL zdecydowały się na likwidację wszystkich niższych seminariów duchownych (katolickich męskich liceów o profilu humanistycznym), a także zamykały niektóre nowicjaty zakonne. Spotykało się to z falą protestów. W Toruniu, gdy doszło do likwidacji niższego zakonnego seminarium redemptorystów, wierni okazali swoje niezadowolenie podczas manifestacji. Zamykano też wiele innych instytucji prowadzonych przez Kościół, w tym np. żłobki i przedszkola. Rozbito antyalkoholową Krucjatę Wstrzemięźliwości – ruch społeczny zorganizowany przez księdza Franciszka Blachnickiego.

List biskupów polskich do biskupów niemieckich

W 1965 r. polscy biskupi uczestniczący w soborze watykańskim II (patrz: s. 222–223) zdecydowali się wystosować 56 listów do episkopatów różnych krajów, aby zaprosić ich przedstawicieli na uroczystości milenijne do Polski. Szczególne znaczenie miał **list do biskupów niemieckich**. Polscy hierarchowie w duchu chrześcijańskiego pojednania odnosili się w nim do trudnej polsko-niemieckiej przeszłości: do krzywd zadanych Polakom przez Niemców, zwłaszcza w okresie II wojny światowej, ale także do cierpień, jakich doznała część Niemców za sprawą nazistów, oraz do losu tych, którzy musieli opuścić ziemie przyznane Polsce w 1945 r. W liście padły znamienne słowa: „**Wyciągamy do Was [...] nasze ręce oraz udzielamy wybaczenia i prosimy o nie**”.

**Fragmenty listu biskupów polskich do biskupów niemieckich, Rzym,
18 listopada 1965 r.**

Przewielebni Bracia Soborowi!

Niech nam wolno będzie, czcigodni Bracia, zanim jeszcze Sobór zostanie zamknięty, ogłosić Wam, naszym najbliższym zachodnim sąsiadom, radosną wieść, iż w przyszłym roku – w roku Pańskim 1966 – Kościół Chrystusowy w Polsce, a wraz z nim cały Naród polski, obchodzić będzie Millenium swego chrztu, a jednocześnie Tysiąclecie swego narodowego i państwowego istnienia.

Niniejszym zapraszamy Was w sposób braterski, a zarazem najbardziej uroczysty, do udziału w uroczystościach kościelnych polskiego Millenium. [...]

Po wszystkim, co stało się w przeszłości, niestety, tak świeżej przeszłości – trudno się dziwić, że cały Naród polski odczuwa wagę elementarnej potrzeby bezpieczeństwa i że wciąż jeszcze z nieufnością odnosi się do swych najbliższych sąsiadów na zachodzie. [...] Polska granica na Odrze i Nysie jest, jak to dobrze rozumiemy, dla Niemców nad wyraz gorzkim owocem ostatniej wojny, masowego zniszczenia, podobnie jak jest nim cierpienie milionów uchodźców i przesiedleńców niemieckich. (Stało się to na międzyaliancki rozkaz zwycięskich mocarstw, wydany w Poczdamie 1945 r.). Większa część ludności opuściła te tereny ze strachu przed rosyjskim frontem i uciekła na Zachód. Dla naszej Ojczyzny, która wyszła z tego masowego mordowania nie jako zwycięskie, lecz krańcowo wyczerpane państwo, jest to sprawa egzystencji (nie zaś kwestia większego „obszaru życiowego”). Gorzej – chciano by 30-milionowy naród [polski] wcisnąć do korytarza jakiegoś „Generalnego Gubernatorstwa” z lat 1939–1945, bez terenów zachodnich, ale i bez terenów wschodnich, z których od roku 1945 miliony polskich ludzi musiały odpłynąć na „poczdamskie tereny zachodnie”. [...] Drodzy Bracia niemieccy, nie bierzcie nam za złe wyliczania tego [tj. krzywd doznanych przez Polaków ze strony Niemców], co wydarzyło się w ostatnim odcinku czasu naszego tysiąclecia. Ma to być nie tyle oskarżenie, co raczej własne usprawiedliwienie. Wiemy doskonale, jak wielka część ludności niemieckiej znajdowała się pod nieludzką, narodowosocjalistyczną presją. [...] Tysiące Niemców, zarówno chrześcijan, jak i komunistów, dzieliło w obozach koncentracyjnych los naszych polskich braci...

I mimo tego wszystkiego, mimo sytuacji obciążonej niemal beznadziejnie przeszłością, właśnie w tej sytuacji, czcigodni Bracia, wołamy do Was: próbujmy zapomnieć. [...]

W tym jak najbardziej chrześcijańskim, ale i bardzo ludzkim duchu, wyciągamy do Was, siedzących tu, na ławach kończącego się Soboru, nasze ręce oraz udzielamy wybaczenia i prosimy o nie. A jeśli Wy, niemieccy biskupi i Ojcowie Soboru, po bratersku wyciągnięte ręce ujmiecie, to wtedy dopiero będziemy mogli ze spokojnym sumieniem obchodzić nasze Millenium w sposób jak najbardziej chrześcijański.

1. Przedstaw, w jaki sposób autorzy listu oceniali skutki II wojny światowej dla polskiego państwa i społeczeństwa.
2. Dlaczego, twoim zdaniem, list wywołał dezorientację znacznej części polskiego społeczeństwa? Odwołaj się do fragmentów przytoczonego tekstu.
3. Które fragmenty listu i w jaki sposób mogły być wykorzystywane do atakowania polskich biskupów?
4. Omów stanowisko polskich biskupów w sprawie granicy polsko-niemieckiej.

W Niemczech list przyjęto z rezerwą. W Polsce wywołał dezorientację znacznej części społeczeństwa i został natychmiast wykorzystany przez komunistyczne władze w walce z Kościołem. Od zakończenia wojny w polskim społeczeństwie wciąż bardzo silne pozostawały bowiem nastroje antyniemieckie, komuniści zaś konsekwentnie odwoływali się do nich w swojej propagandzie i zabiegach o pozyskanie społecznego poparcia. Po publikacji listu państwowe środki przekazu oskarżały polskich biskupów o zdradę i potępiały ich „antynarodową” postawę, która miała rzekomo sprzyjać dążeniom RFN do rewizji granic. Ponadto zarzucano biskupom, że bezprawnie wtrącają się w politykę zagraniczną państwa i przebaczą w imieniu narodu, choć nikt ich do tego nie upoważnił. Brutalna i oszczercza nagonka na duchowieństwo była prowadzona także w podczas wieców i zebrań organizowanych w zakładach pracy, na uczelniach czy w szkołach.

Milenium i Tysiąclecie – obchody kościelne i państwowe

Obchody Milenium Chrztu Polski zainaugurowano 1 stycznia 1966 r. w Gnieźnie i 13 stycznia w Rzymie. Prymas Wyszyński nie mógł jednak uczestniczyć w rzymskich uroczystościach, ponieważ władze nie zezwoliły mu na wyjazd z kraju.

Początek głównych krajowych obchodów został zaplanowany na 14 kwietnia 1966 r. w Gnieźnie (według części ówczesnych historyków właśnie tego dnia i w tym miejscu, w Wielką Sobotę 966 r., mógł przyjąć chrzest Mieszko I).

16 kwietnia kościelne obchody milenijne przeniosły się do Poznania. W tym samym czasie i w tych samych miastach władze zorganizowały inaugurację obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego. Oficjalnym uzasadnieniem wyboru daty 16 kwietnia była przypadająca tego dnia... 21. rocznica forsowania Odry i Nysy Łużyckiej przez ludowe Wojsko Polskie. Następnego dnia część osób, które brały udział w państwowej manifestacji, po napastliwym przemówieniu Gomułki wymierzonym w prymasa, przyłączyła się do uroczystości religijnych.

Kulminacyjnym punktem obchodów Milenium była msza celebrowana 3 maja na Jasnej Górze przez arcybiskupa krakowskiego **Karola Wojtyłę**. Na uroczystości nie przybył papież Paweł VI, któremu władze PRL nie zezwoliły na wjazd do Polski. Duchową łączność z głową Kościoła symbolizował więc pusty papieski fotel. Funkcję legata (wysłannika) papieskiego

Pusty fotel Papieża Pawła VI podczas uroczystości milenijnych na Jasnej Górze, maj 1966 r.

? Wyjaśnij, jaki symboliczny przekaz niosło wystawienie pustego papieskiego fotela.

pełnił prymas Wyszyński. W tym samym dniu władze PRL zorganizowały w Katowicach huczną konkurencyjną imprezę z cyklu obchodów Tysiąclecia – jej hasłem przewodnim była 45. rocznica wybuchu III powstania śląskiego.

Uroczystości milenijne gromadzące tłumy wiernych odbywały się w wielu miastach całej Polski. Równolegle władze organizowały konkurencyjne lokalne obchody Tysiąclecia, a do uczestnictwa w nich przymuszały na różne sposoby (naciski stosowano np. wobec młodzieży szkolnej czy pracowników niektórych zakładów). Często, by zachęcić do udziału w takich imprezach, urządzano festyny, podczas

Arcybiskup krakowski Karol Wojtyła podczas obchodów Milenium w Siedlcach, wrzesień 1966 r.

? Dlaczego obchody milenijne były bardzo rozciągnięte w czasie? Weź pod uwagę to, z jakich środków przekazu mogli korzystać ich organizatorzy.

Defilada Tysiąclecia, Warszawa, 22 lipca 1966 r.

Charakterystycznym elementem warszawskich obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego była olbrzymia defilada pododdziałów wojskowych, z których część maszerowała w historycznych mundurach i ubiorach z różnych epok (od czasów piastowskich do okresu II wojny światowej).

? Jaki rodzaj wojska widzisz na zdjęciu? Wyjaśnij, w jaki sposób można było propagandowo wykorzystywać nawiązania do wydarzeń historycznych.

Uroczystości milenijne w Lublinie, czerwiec 1966 r.

? Na podstawie ilustracji oceń, jak duże było zainteresowanie ludzi organizowanymi przez Kościół obchodami Milenium Chrztu Polski.

WARTO WIEDZIEĆ

W 1966 r., w okresie obchodów milenijnych, komunistyczne władze postanowiły przerwać peregrynację kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej po kraju. Obraz został „aresztowany” w Liksajnach na Mazurach i przetransportowany do warszawskiej archikatedry. Gdy prymas Wyszyński – wbrew zakazowi władz – polecił przewiezienie obrazu na uroczystości do Katowic, milicja ponownie interweniowała. Tym razem umieściła obraz na Jasnej Górze i pod groźbą utraty klasztoru zabroniła zakonnikom wywożenia go stamtąd. W takiej sytuacji prymas nakazał, by po Polsce pielgrzymowały puste ramy. Działo się tak przez sześć lat, a rzesze wiernych wciąż gromadziły się w kościołach na uroczystościach peregrynacyjnych, dając wyraz swej pobożności. Pielgrzymka pustych ram stała się wymownym symbolem stosunku władz PRL do kwestii wolności wyznania.

Tłum przed oknem zakrystii archikatedry św. Jana w Warszawie, 1966 r. W oknie wystawiono „aresztowaną” kopię obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, na ulicach sąsiadujących z archikatedrą zebrały się tłumy warszawiaków.

których ludzie zwiezieni z całego powiatu mogli nabyć atrakcyjne towary, niedostępne na co dzień w sklepach.

W Krakowie, Gdańsku, Warszawie uroczystości religijne przerodziły się w spontaniczne antykomunistyczne demonstracje, brutalnie spacyfikowane przez siły milicyjne.

Centralne uroczystości obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego władze zorganizowały 22 lipca w Warszawie. W przeciwieństwie do uroczystości kościelnych były one obszernie relacjonowane przez środki przekazu. Propagandowe hasło głosiło: „Polska Ludowa ukoronowaniem tysiąclecia naszego państwa”.

Znaczenie konfliktu milenijnego

Walka z religią prowadzona na przełomie lat 50. i 60. przez władze PRL nie przyniosła spodziewanych skutków. Rządzący nie zyskali większego społecznego poparcia kosztem Kościoła. Przeciwnie – znaczna część społeczeństwa dobitnie zmanifestowała swoje przywiązanie do religii i chrześcijańskiej tradycji oraz uznanie dla autorytetu episkopatu na czele z prymasem Wyszyńskim.

Podczas obchodów Milenium Polacy po raz pierwszy po 1945 r. mogli zobaczyć, jak wielu z nich – mimo prowadzonej przez władze polityki ateizacji – pozostaje silnie związanych z Kościołem. W dorosłość wchodziło wówczas pokolenie urodzone po II wojnie światowej, a więc niepamiętające niepodległej Polski. To pokolenie dzięki Wielkiej Nowennie i obchodom

milennijnym zostało postawione przed alternatywą: „nowa, socjalistyczna Polska” (program komunistów) albo wierność „narodowi ochrzczoneму” (prymas Wyszyński), który kulturowo zakorzeniony jest na Zachodzie. Swą postawą w 1966 r. pokolenie to zmanifestowało swój wybór. Ono też kilkanaście lat później utworzyło wielki ruch Solidarności (patrz: część 2. podręcznika).

W następnych latach rządów Gomułki osłabło natężenie antykościelnej polityki i propagandy. Biskupi, księża i instytucje Kościoła nadal pozostawali jednak pod szczególną kontrolą organów bezpieczeństwa – wciąż na olbrzymią skalę prowadzono inwigilację duchowieństwa.

PODSUMOWANIE

- W październiku 1956 r. prymas Stefan Wyszyński odzyskał wolność.
- W okresie popaździernikowej odwilży nastąpiło złagodzenie polityki władz PRL w stosunku do Kościoła katolickiego.
- W trakcie uwięzienia prymas Wyszyński spisał Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego, które stały się podstawą ogłoszonego w 1957 r. duszpasterskiego programu Wielkiej Nowenny.
- W 1958 r. władze komunistyczne powróciły do antykościelnej polityki.
- W 1965 r. polscy biskupi wystosowali list do biskupów niemieckich.
- W 1966 r. odbyły się kościelne obchody Milenium Chrztu Polski i konkurencyjne wobec nich państwowe obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego. Znaczna część społeczeństwa opowiedziała się w tej konfrontacji za Kościołem.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Wyjaśnij, w jakim celu prymas Wyszyński spisał Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego i ogłosił Wielką Nowennę.
2. Jakie historyczno-symboliczne znaczenie miały miejsca, w których odbywały się najważniejsze uroczystości Milenium Chrztu Polski: Gniezno, Rzym, Częstochowa (Jasna Góra)?
3. Wymień i omów trzy działania władz PRL stanowiące reakcję na obchody milenijne organizowane przez Kościół.
4. Na początku 1966 r. Zenon Kliszko, jeden z najbliższych współpracowników Gomułki, mówił: „Rozpoczęła się w nowych warunkach walka o to, kto ma kierować narodem, kto ma sprawować »rząd dusz« w narodzie”. Przedstaw bilans „konfliktu milenijnego”. Oceń, która ze stron wyszła z tej konfrontacji zwycięsko.

ZADANIA

5. Jak sądzisz, dlaczego dopiero wiele lat po ogłoszeniu listu biskupów polskich do biskupów niemieckich uznano w Polsce ten dokument za ważny krok na drodze do polsko-niemieckiego pojednania? Czy twoim zdaniem słusznie w 1965 r. polscy biskupi wystosowali list do biskupów niemieckich? Uzasadnij swoją opinię.
- *6. Zapoznaj się z dostępnym w internecie tekstem Jasnogórskich Ślubów Narodu. Jakie wartości i postawy zostały w nim przywołane? Które fragmenty wydają ci się szczególnie ważne dla polskiego społeczeństwa w okresie PRL?

22 Świat w okresie zimnowojennej rywalizacji lat 50. i 60. XX w.

KALENDARIUM	
1945	proklamowanie Demokratycznej Republiki Wietnamu
1946	wybuch wojny indochińskiej
1954	wycofanie się Francuzów z Wietnamu – koniec wojny indochińskiej i podział Wietnamu na dwa państwa
1959	zwycięstwo sił rewolucyjnych na Kubie
1960	tzw. rok Afryki – apogeum dekolonizacji na kontynencie afrykańskim
1961	II kryzys berliński – powstanie muru berlińskiego
1962	zakończenie wojny algierskiej i uzyskanie przez Algierię niepodległości kubański kryzys rakietowy

POJĘCIA: II kryzys berliński ■ kryzys kubański ■ samostanowienie narodów ■ dekolonizacja

Ciąg dalszy zimnowojennych zmaganiań

Śmierć Stalina przyniosła nadzieję na odwilż także w stosunkach Wschód–Zachód. Wkrótce jednak znów zaczęło narastać zimnowojenne napięcie. Rywalizacja supermocarstw nakładała się na inne zachodzące wówczas na świecie procesy – w tym zwłaszcza przemiany polityczne i społeczne dokonujące się na obszarach Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej. Jednym z takich procesów w latach 50., 60. i 70. XX w. była **dekolonizacja** (patrz: s. 148), z którą wiązały się kolejne po koreańskiej tzw. **wojny zastępcze** (patrz: s. 115).

ZSRS pod rządami Chruszczowa nie zrezygnował z dążenia do umocnienia i poszerzenia swojej strefy wpływów. USA natomiast, zgodnie z doktryną powstrzymywania, nie zamierzały beczynnie przyglądać się takim działaniom. Mimo deklarowanego przywiązania do demokracji i praw człowieka popierały nie tylko walczące z komunizmem siły demokratyczne, lecz także udzielały wsparcia dyktaturom i autorytarnym reżimom, jeśli tylko występowały one przeciw komunizmowi.

II kryzys berliński

W Europie kolejny kryzys w stosunkach Wschód–Zachód był związany z kwestią podzielonych Niemiec, a ściślej – Berlina. Od początku istnienia stref okupacyjnych można było zauważyć przenoszenie się Niemców spod okupacji sowieckiej na tereny zajmowane przez zachodnich aliantów. Zjawisko nasiliło się po powstaniu dwóch państw niemieckich. Początkowo Niemców skłaniał do tego strach przed zachowaniem żołnierzy armii sowieckiej znanych z gwałtów i grabieży oraz narastający terror wobec przeciwników nowej, komunistycznej władzy. Z czasem coraz częstszym motywem stała się chęć znalezienia lepszych warunków życia. Do ucieczek najczęściej dochodziło w Berlinie (patrz: mapa na s. 106), gdzie najłatwiej można było nielegalnie przekroczyć granicę.

Mur berliński, lata 70 XX w. Prowizoryczne barykady i zasieki zostały wzniesione przez służby NRD w jedną noc z 12 na 13 sierpnia 1961 r. W kolejnych latach mur i związany z nim pas umocnień były rozbudowywane, osiągnęły długość ponad 160 km. Obok muru m.in. ustawiono betonowe zapory przeciwczołgowe i wykopano rowy, wzniesiono ok. 190 wież strażniczych. Enerdowscy wartownicy mieli prawo strzelać bez ostrzeżenia do każdego, kto próbował się przedrzeć przez pas umocnień. Przez 28 lat istnienia muru przy próbach jego przekroczenia zginęło ok. 120 osób.

? Na mapie na s. 106 wskaż obszar, który za pomocą muru berlińskiego został odgradzony od terytorium NRD. Sprawdź w dostępnych źródłach, jakie trudności wynikały z tego faktu dla mieszkańców Berlina Zachodniego.

Liczba ucieczek była tak duża, że groziło to NRD utratą prestiżu, a nawet zagrażało funkcjonowaniu tego państwa. Uciekali z reguły ludzie najlepiej wykształceni i najbardziej przedsiębiorczy. W latach 1949–1961 do zachodniej części Niemiec przedostało się ponad 2,5 mln obywateli NRD, a przez cały okres jej istnienia – ok. 4 mln.

W 1958 r. Chruszczow zażądał od USA i ich sojuszników, by wycofały wojska z Berlina Zachodniego. Oznaczałoby to faktycznie oddanie całego miasta i jego mieszkańców w ręce komunistów. W **1961 r.** prezydentem Stanów Zjednoczonych został **John F. Kennedy** (czyt.: dżon kenedi; 1917–1963). Konflikt między dwoma supermocarstwami narastał. Stany Zjednoczone dopuszczały możliwość użycia broni jądrowej w celu obrony terytorium NATO, w tym Berlina Zachodniego. Aby wypróbować determinację nowego prezydenta USA, przywódca ZSRS Nikita Chruszczow zezwolił władzom NRD na budowę bariery szczelnie oddzielającej obie części Berlina. Ponieważ pozostawiono możliwość zaopatrywania Berlina Zachodniego za pomocą tranzytowych połączeń lądowych i kolejowych, Stany Zjednoczone i ich sojusznicy ograniczyli się do protestów oraz akcji propagandowej i wzmocnienia swych kontyngentów wojskowych w Berlinie Zachodnim. Od tej pory Berlin i stale rozbudowywany **mur berliński** stały się symbolami zimnej wojny i podziału Europy na dwa wrogie obozy.

W 1963 r. Kennedy przybył z wizytą do Berlina Zachodniego, gdzie wygłosił przemówienie, w którym padły słynne słowa: „Wszyscy wolni ludzie, gdziekolwiek żyją, są obywatelami Berlina, i tym samym ja, jako wolny człowiek, z dumą mówię »Jestem berlińczykiem« (niem. *Ich bin ein Berliner*, czyt.: is bin ajn berliner)”.

Kryzys kubański

Po II wojnie światowej USA wciąż traktowały Amerykę Łacińską jako obszar swej dominacji i starały się nie dopuścić, by ZSRS uzyskał tam jakiegokolwiek wpływu. Jednym z państw ściśle uzależnionych od USA pozostawała Kuba. Gospodarka tego kraju znajdowała się pod ścisłą kontrolą Amerykanów, a większość mieszkańców żyła w nędzy. W **1959 r.** lewicowa partyzantka pod dowództwem **Fidela Castro** (czyt.: kastro) pokonała tam proamerykańskiego dyktatora. Nowe władze we współpracy z ZSRS zaczęły budować komunistyczny reżim.

Fidel Castro i Nikita Chruszczow podczas wizyty kubańskiego przywódcy w Moskwie, 1963 r.

? Dlaczego, twoim zdaniem, wielu przywódców pozaeuropejskich ruchów niepodległościowych i rewolucyjnych decydowało się na współpracę z ZSRS?

W 1961 r. Amerykanie podjęli próbę obalenia władzy Castro – wysadzili na Kubie desant złożony z lekko uzbrojonych kubańskich emigrantów z USA. Tak zwana **inwazja w Zatoce Świń** – pozbawiona wsparcia lotniczego – zakończyła się jednak kompromitującą porażką.

W odpowiedzi kubańscy komuniści zacieśnili relacje łączące ich z ZSRS. W 1962 r. Sowieci rozpoczęli potajemnie instalowanie na wyspie – zaledwie 200 km od terytorium USA – rakiet z głowicami atomowymi. Działania te odkrył w **1962 r.** amerykański samolot szpiegowski. Prezydent Kennedy nakazał blokadę wyspy i zagroził, że lotnictwo USA zbombarduje wyrzutnie, a także nie dopuści do Kuby zmierzającego tam kolejnego konwoju statków z bronią. Świat stanął na krawędzi otwartego konfliktu między supermocarstwami. Groźba wybuchu wojny jądrowej wydawała się realna jak nigdy wcześniej.

W obliczu stanowczej reakcji Kennedy'ego Chruszczow zdecydował się na ustępstwa. Sowieckie wyrzutnie zostały wycofane z Kuby, a w zamian Amerykanie obiecali, że nie podejmą więcej prób siłowego odsunięcia Castro od władzy oraz zlikwidują swoje instalacje rakietowe w Turcji. Tzw. **kubański kryzys rakietowy** został zażegnany.

Kubański kryzys rakietowy, 1962 r.

? Wyjaśnij, dlaczego reakcja USA na działania sowieckie na Kubie była bardziej zdecydowana niż np. w przypadku II kryzysu berlińskiego. Odwołaj się do mapy.

Dekolonizacja Afryki

Proces uniezależniania się od imperiów kolonialnych w Afryce rozpoczął się później niż w Azji. Powody dążenia do niepodległości były jednak takie same jak w wypadku kolonii azjatyckich: osłabienie dawnych potęg kolonialnych, antykolonialna polityka USA i ZSRS (patrz: s. 147), a także wsparcie ze strony ONZ. Organizacja stawiała sobie dekolonizację za jeden

Dekolonizacja Afryki po II wojnie światowej.

- ?** Powiedz, które państwa dysponowały w 1945 r. największymi posiadłościami kolonialnymi w Afryce.
- ?** Przypomnij sobie ze szkoły podstawowej, jakie były główne przyczyny ekspansji kolonialnej mocarstw europejskich w XIX w.

z głównych celów, a zasada **samostanowienia narodów** stała się za jej sprawą jedną z norm prawa międzynarodowego.

W 1951 r. z byłych kolonii włoskich powstało królestwo Libii. W 1956 r. niepodległość uzyskały Maroko i Tunezja, rok później Ghana. **Rokiem Afryki** nazwano **rok 1960**, kiedy to niepodległość ogłosiło 17 dotychczasowych kolonii, m.in. Czad, Gabon, Kamerun, Kongo, Madagaskar, Nigeria, Republika Środkowoafrykańska, Somalia i Wybrzeże Kości Słoniowej. W 1975 r. niezależność uzyskały posiadłości portugalskie: Angola i Mozambik.

Niepodległość przyniosła krajom afrykańskim wiele problemów. Większość z nich miała sztucznie wytyczone przez kolonizatorów granice, które łączyły często wrogie plemiona i narody w jednym kraju lub dzieliły jeden naród między kilka państw, co stało się zarzewiem licznych konfliktów etnicznych i religijnych (zarówno wojen domowych, jak i między państwami).

Samostanowienie narodów – zasada prawa międzynarodowego, zgodnie z którą każdy naród ma prawo do swobodnego wyboru formy ustroju politycznego oraz decydowania o kierunkach swego rozwoju (społecznego, gospodarczego i kulturalnego), a także do utworzenia własnego państwa lub połączenia się w jednym państwie z innym narodem. Zasada samostanowienia znalazła się w 14 punktach Wilsona; w 1945 r. została wpisana do *Karty Narodów Zjednoczonych*.

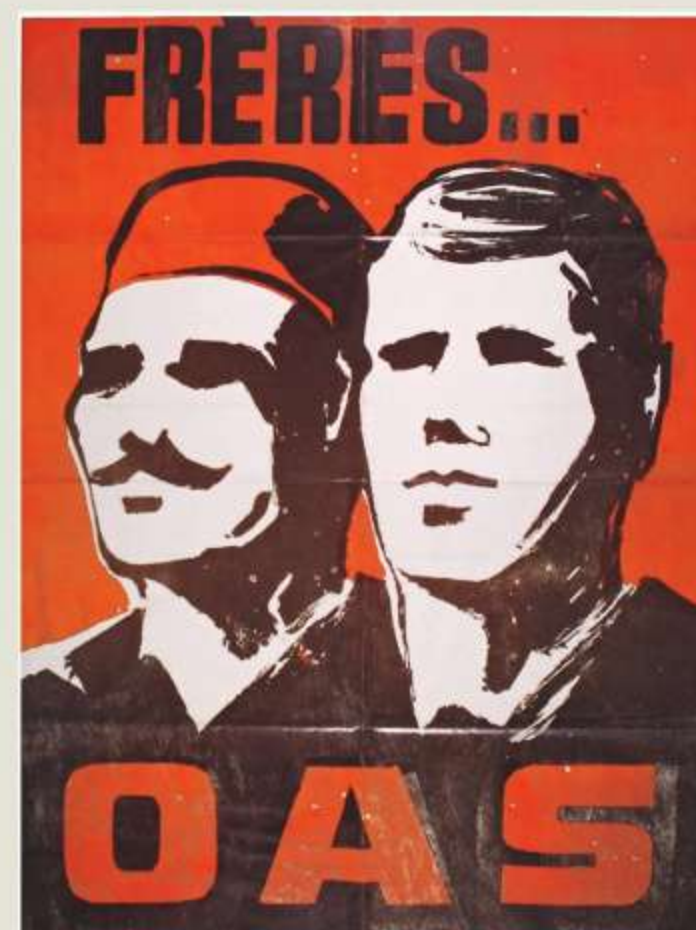
WOJNA O NIEPODLEGŁOŚĆ ALGERII

Od XIX w. Algieria pozostawała francuską kolonią. W połowie XX stulecia żyło tam blisko milion etnicznych Francuzów, we Francji zaś uznawano Algierię za integralne terytorium państwa francuskiego. W 1954 r. wybuchło niepodległościowe powstanie rdzennych Algierczyków. Powstańcy uzyskali wsparcie niektórych państw arabskich oraz bloku wschodniego (pieniądze, broń). Francuzi w walce z nimi zastosowali tortury, pacyfikacje i zbiorową odpowiedzialność. W odwecie Algierczycy zaczęli dokonywać zamachów terrorystycznych we Francji. Prezydent Republiki Francuskiej **Charles de Gaulle** (czyt.: szarl de gol; 1890–1970) w 1959 r. zapowiedział zastosowanie wobec Algierii zasady samostanowienia narodów. W 1961 r. we Francji odbyło się referendum, w którym Francuzi zaakceptowali takie rozwiązanie. W odpowiedzi francuscy oficerowie przeciwni algierskiej niepodległości (i w ogóle wyzwalaniu się francuskich kolonii) podjęli nieudaną próbę obalenia de Gaulle'a. Środowisko to utworzyło też Tajną Organizację Wojskową (OAS), która przeprowadziła wiele zamachów terrorystycznych zarówno w metropolii, jak i w Algierii. Ostatecznie we Francji i Algierii odbyły się referenda w sprawie niepodległości tej kolonii. W 1962 r. oficjalnie proklamowano powstanie Algierskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej. W wojnie o niepodległość zginęło blisko 1,5 miliona rdzennych Algierczyków, a ok. 2 mln przeszło przez więzienia.

Bracia..., plakat terrorystycznej organizacji OAS, lata 60. XX w.

Po proklamowaniu niepodległości Algierii OAS nadal dokonywała zamachów terrorystycznych na obszarze dawnej kolonii, by zablokować realizację pokojowych porozumień. Doprowadziło to do działań odwetowych – ataków Algierczyków na Francuzów, którzy po 1962 r. zdecydowali się pozostać w północnej Afryce. W konsekwencji narastającej fali przemocy ok. 1 mln Francuzów, Żydów i profrancuskich Algierczyków zdecydowało się opuścić Algierię.

? Zinterpretuj hasło umieszczone na plakacie. Jak sądzisz, do kogo mogło być skierowane i jaka była skuteczność tego przekazu?

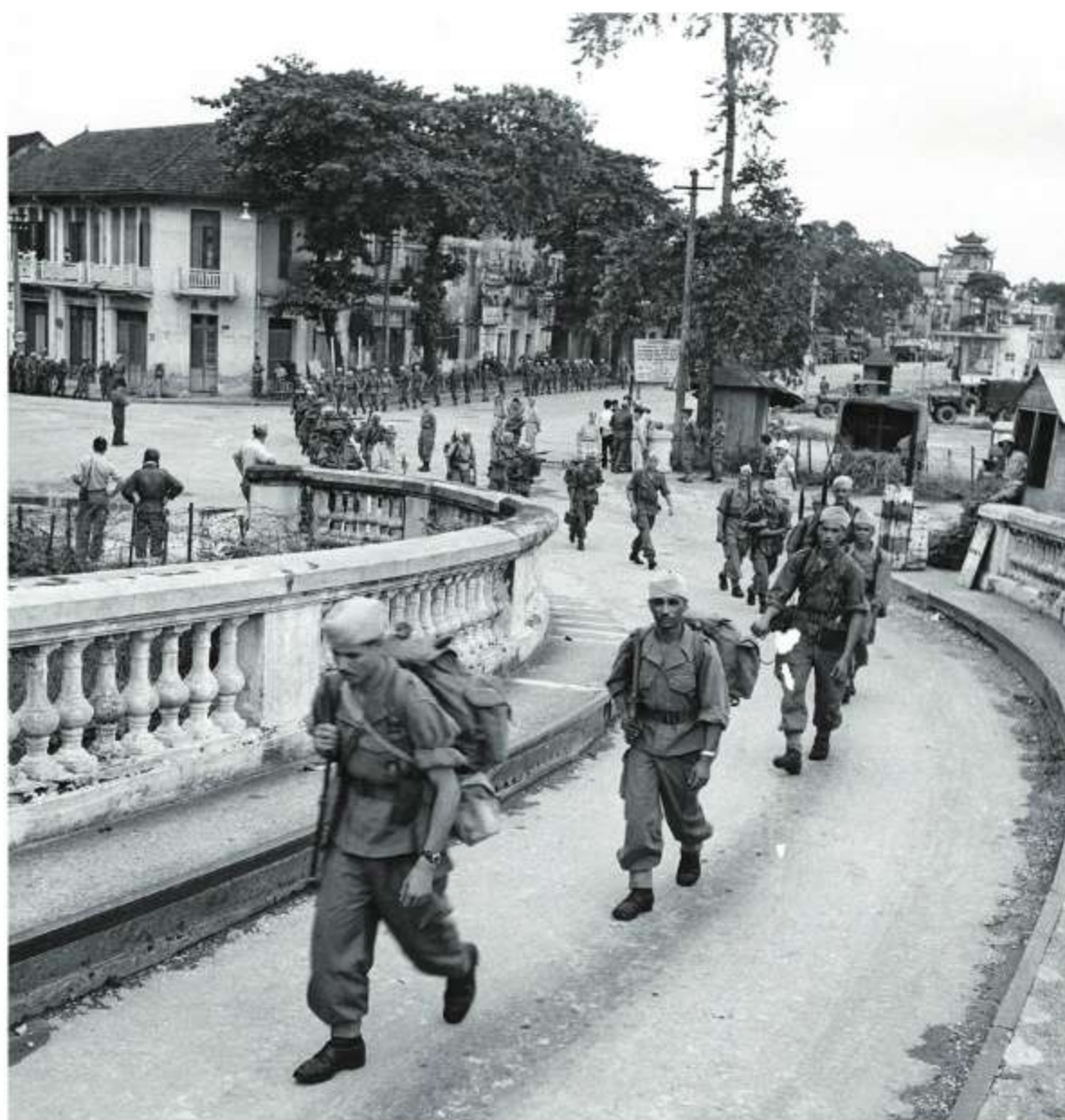

Metropolie wycofały z kolonii dużą część wykształconej administracji, ale pozostawiły sobie prawo własności najważniejszych bogactw naturalnych albo wpływ na zarządzanie nimi. Prowadziło to do coraz większego zapóźnienia cywilizacyjnego nowych państw i dewastacji ich środowiska naturalnego. Brak politycznej stabilności sprzyjał przejmowaniu władzy przez dyktatorów lub reżimy autorytarne. Wiele spośród nowych państw uzależniło się od pomocy międzynarodowej lub popadło w zależność od któregoś z supermocarstw.

Wojna indochińska

Po klęsce Japonii w II wojnie światowej Wielka Brytania i Francja bardzo szybko odbudowały swoje struktury kolonialne w Azji Południowo-Wschodniej. Jednak tamtejsze społeczności, które przez lata prowadziły partyzancką walkę z japońskimi okupantami, nie chciały wracać do stanu kolonialnej zależności od Europejczyków. Radykalizacji nastrojów niepodległościowych towarzyszyło zwiększenie wpływów komunistów wspieranych przez ZSRS. Doprowadziło to do wybuchu wieloletniego konfliktu we francuskich Indochinach.

W Wietnamie północna część kraju została opanowana przez komunistyczną partyzantkę, której przywódca **Ho Chi Minh** (czyt.: ho szy min) po kapitulacji Japonii ogłosił powstanie **Demokratycznej Republiki Wietnamu (DRW)**. Na południu Francuzi przywrócili swoją kolonialną administrację. Obie strony mimo taktycznych porozumień dążyły do opanowania całego kraju. Rozpoczęła się krwawa wojna, która zakończyła się spektakularną porażką Francuzów w maju 1954 r. w bitwie pod Dien Bien Phu (czyt.: dien bien fu), w której poległo blisko 3 tys. żołnierzy armii francuskiej, a kilkanaście tysięcy zostało wziętych do niewoli. Podpisano pokój, na mocy którego kraj został podzielony tymczasowo wzdłuż 17 równoleżnika między **Demokratyczną Republikę Wietnamu** (komunistyczny **Wietnam Północny**) i **Republikę Wietnamu (Wietnam Południowy)**. Miały się też odbyć wybory, które powołałyby wspólny rząd i doprowadziły do zjednoczenia kraju. Francja zgodziła się na wycofanie wojsk i przyznanie niepodległości także sąsiednim krajom – **Laosowi i Kambodży**.

Marokańscy żołnierze z kolonialnych oddziałów francuskich wycofują się z Hanoi po klęsce pod Dien Bien Phu, 1954 r. Znaczną część sił francuskich w wojnie indochińskiej stanowiły oddziały z kolonii oraz żołnierze Legii Cudzoziemskiej.

? Jak, twoim zdaniem, wynik bitwy pod Dien Bien Phu mógł oddziaływać na nastroje społeczeństw Europy Zachodniej, a jak – na rdzennych mieszkańców obszarów pozostających pod władzą kolonialną?

Po wycofaniu się Francuzów w Wietnamie Południowym rozpoczął działalność **Vietcong** (czyt.: wietkong) – komunistyczna partyzantka, organizowana przez Wietnam Północny. Dużego wsparcia udzielały partyzantom również Związek Sowiecki i Chiny. W obawie przed rozszerzeniem się wpływów komunistycznych w Azji Stany Zjednoczone już w latach 50. wysyłały swych doradców wojskowych do Wietnamu Południowego. W kolejnej dekadzie ich liczba zaczęła szybko wzrastać. Wspierali oni i szkolili siły południowowietnamskie w walce z partyzantami. W **1964 r.** Amerykańska pomoc zamieniła się w interwencję zbrojną (wojna wietnamska, patrz: podręcznik cz. 2.).

PODSUMOWANIE

- Lata 50. i 60. XX w. przyniosły kolejne fale dekolonizacji w Azji i Afryce. • Rozpad imperiów kolonialnych stał się ważnym elementem zimnowojennej rywalizacji Wschód–Zachód, czego konsekwencją było m.in. nasilenie tzw. wojen zastępczych. • W wyniku wojny indochińskiej Wietnam (wcześniej kolonia francuska) został podzielony na dwa państwa. • W 1961 r. powstał mur berliński – doszło do II kryzysu berlińskiego. • W 1962 r., w czasie tzw. kubańskiego kryzysu rakietowego, świat stanął na krawędzi wojny nuklearnej.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Wyjaśnij znaczenie pojęcia *samostanowienie narodów*.
2. Przedstaw, odwołując się do przykładów, różne formy bezpośredniego i pośredniego udziału państw w wojnach zastępczych. Wykorzystaj wiadomości z podręcznika oraz wiedzę spoza szkoły.
3. Czy wojna indochińska i wojna o niepodległość Algierii miały charakter wojen zastępczych? Uzasadnij swoją odpowiedź.
4. Wymień główne przyczyny i konsekwencje dekolonizacji Azji i Afryki po II wojnie światowej.
5. Omów II kryzys berliński i kryzys kubański jako przejawy zimnowojennej rywalizacji supermocarstw.

ZADANIA

6. Porównaj proces zakładania i formy organizacji kolonii w starożytności (Grecja, Fenicja) oraz w XIX–XX w.
- *7. Poszukaj informacji na temat kolonii istniejących we współczesnym świecie. Określ, które państwa posiadają obecnie terytoria zamorskie oraz jakie znaczenie w dzisiejszej polityce odgrywają takie posiadłości.
- *8. Poszukaj informacji o Saharze Zachodniej. Spróbuj określić, odwołując się do zasad prawa międzynarodowego, jaki jest status tego obszaru.

23 Bliski Wschód i Chiny w latach 50. i 60. XX w.

KALENDARIUM	
1956	• kryzys sueski (wojna sueska)
1964	• powstanie Organizacji Wyzwolenia Palestyny • wyprodukowanie przez Chiny własnej broni jądrowej
1966	• początek rewolucji kulturalnej w Chinach
1967	• wojna sześciodniowa
1969	• sowiecko-chiński konflikt nad Ussuri

POJĘCIA: konflikt bliskowschodni ■ panarabizm ■ konflikt sueski ■ wojna sześciodniowa ■ problem palestyński ■ rewolucja kulturalna

Kryzys sueski

W latach 50. i 60. jednym z głównych obszarów zimnowojennych napięć i otwartych wojen pozostawał Bliski Wschód. Osią tych wydarzeń był trwający od 1948 r. **konflikt izraelsko-arabski**. Do ważnej zmiany w układzie sił w regionie doszło w 1952 r., gdy grupa oficerów obaliła w Egipcie monarchię i proklamowała republikę.

PANARABIZM

Idee **panarabskie** rodziły się pod koniec XIX w. wraz z rozwojem świadomości narodowej i nacjonalizmu w społecznościach arabskich na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej. Zwolennicy panarabizmu uznają ludy mówiące językiem arabskim za jeden naród i nawołują do ich zjednoczenia. Pod wpływem tej koncepcji w 1945 r. została utworzona **Liga Państw Arabskich**. W 1958 r., w okresie zaostrzania się konfliktu izraelsko-arabskiego, Egipt i Syria połączyły się i proklamowały powstanie **Zjednoczonej**

Republiki Arabskiej, której prezydentem został dotychczasowy przywódca Egiptu Gamal Abdel Naser. Nowy organizm polityczny rozpadł się jednak już po trzech latach.

Prezydenci Syrii Szukri al-Kuwatli i Egiptu Gamal Abdel Naser podczas uroczystości powołania Zjednoczonej Republiki Arabskiej, 1958 r.

? Przypomnij sobie informacje na temat islamizmu (patrz: s. 151). Na podstawie samodzielnie zebranych informacji oceń, który nurt odgrywa w dzisiejszym świecie arabskim większą rolę – islamizm czy panarabizm.

Nowe egipskie władze głosiły hasła socjalistyczne, nacjonalistyczne, antykolonialne oraz panarabskie. Nawiązały też współpracę gospodarczą i wojskową z ZSRS oraz innymi krajami bloku wschodniego. Egipskie zbrojenia niepokoiły zwłaszcza sąsiedni Izrael.

W **1956 r.** Egipt nie uzyskał na Zachodzie środków na budowę tamy na Nilu w Asuanie, która miała odgrywać kluczową rolę w rozwoju egipskiej gospodarki. W odwecie egipski prezydent **Gamal Abdel Naser** ogłosił nacjonalizację (upaństwowienie) Kanału Sueskiego. Decyzja ta uderzała przede wszystkim w Wielką Brytanię i Francję, które posiadały większość udziałów w konsorcjum zarządzającym kanałem i czerpały z tego tytułu pokaźne zyski. Wielka Brytania i Francja obawiały się ponadto – podobnie jak wiele innych państw, w tym Izrael – że przejęcie przez Egipt kontroli nad jednym z najważniejszych światowych szlaków żeglugi może zagrozić ich interesom gospodarczym.

Wkrótce doszło do porozumienia Wielkiej Brytanii, Francji i Izraela i wspólnego ataku tych państw na Egipt (tzw. **wojna sueska, 1956 r.**). Wojska izraelskie wkroczyły do Strefy Gazy oraz na półwysep Synaj. Brytyjczycy i Francuzi wylądowali natomiast w strefie Kanału Sueskiego.

Konflikt zaniepokoił światową opinię publiczną. Dzięki zabiegom m.in. USA Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło rezolucję wzywającą do przerwania walk. Amerykański prezydent Dwight Eisenhower (czyt.: dłajt ajzenhaer) ubiegał się właśnie o kolejną kadencję i nie chciał angażować Stanów Zjednoczonych w konflikt w czasie kampanii wyborczej. Nacisk na przeciwników Egiptu wywarł również Związek Sowiecki, który zagroził interwencją zbrojną, a nawet użyciem broni jądrowej. W konsekwencji Wielka Brytania, Francja i Izrael nie mogły wykorzystać sukcesów militarnych i musiały wycofać swoje wojska.

Kryzys sueski zakończył się politycznym sukcesem Nasera, który nie utracił żadnych terytoriów, obronił decyzję o nacjonalizacji kanału, a ponadto zaczął być postrzegany w krajach arabskich jako bohater. Największymi przegranymi były Wielka Brytania i Francja, które ostatecznie utraciły pozycję ważnych graczy na Bliskim Wschodzie.

Wojna sześćdziennowa

W latach 60. napięcie w stosunkach między Izraelem a krajami arabskimi stale narastało. Na granicach państwa żydowskiego z sąsiadami dochodziło do zbrojnych incydentów i regularnych walk. Egipt oraz Syria i Jordania dzięki współpracy z ZSRS rozbudowywały i szkoliły swoje armie. Państwo żydowskie rozwijało natomiast współpracę gospodarczą i militarną z Francją. Nastąpiło też zbliżenie izraelsko-amerykańskie.

W 1967 r. nasiliły się starcia na granicy syryjsko-izraelskiej. Egipt, Syria i Jordania rozpoczęły koncentrację swych wojsk. Ponadto Egipt zablokował dostęp do zatoki Akaba, a więc jedyne wyjście Izraela na wody Morza Czerwonego.

W obawie przed jednoczesnym atakiem ze strony trzech sąsiadów 5 czerwca **1967 r.** Izrael dokonał wyprzedzającego uderzenia. W ciągu pierwszych godzin wojny izraelskie samoloty zniszczyły niemal całkowicie lotnictwo arabskich sąsiadów. W następnych dniach wojska lądowe Izraela zajęły należące do Egiptu Strefę Gazy i półwysep Synaj i dotarły do Kanału Sueskiego. Izraelczycy wyparli też wojska jordańskie z Zachodniego Brzegu Jordanu i wschodniej Jerozolimy oraz zajęli syryjskie Wzgórza Golan.

10 czerwca w obliczu klęsk, które ponieśli jego arabscy sojusznicy, ZSRS zagroził interwencją zbrojną na Bliskim Wschodzie. Tego samego dnia USA postawiły w stan gotowości swą flotę na Morzu Śródziemnym, ale jednocześnie naciskały na państwo żydowskie, aby zakończyło natychmiast wojnę. Wieczorem 10 czerwca Izrael oraz pokonane państwa arabskie zawarły rozejm.

Obszary konfliktu bliskowschodniego w latach 50., 60. i 70. XX w.

? Wskaż i nazwij obszary zajęte przez Izrael w wyniku wojny sześciodniowej. Na podstawie samodzielnie zebranych informacji określ, jaki status mają te terytoria obecnie.

? Korzystając z mapy obok oraz map na s. 150, wyjaśnij genezę problemu palestyńskiego.

- państwo Izrael w 1949 r.
- obszary opanowane przez Izrael podczas wojen w 1956 i 1967 r.
- granice terytoriów pozostających obecnie pod kontrolą Izraela

Żołnierze izraelscy zajmują Wzgórze Świątynne we wschodniej Jerozolimie, 1967 r. W czasie wojny sześciodniowej Izrael opanował całość Jerozolimy (patrz: s. 151), a w 1980 r. ogłosił ją swoją stolicą. Posunięcie to nie zostało jednak formalnie uznane przez większość państw, które nie przeniósły tam swoich ambasad z Tel Awiwu.

? Dlaczego, twoim zdaniem, ustanowienie stolicy Izraela w Jerozolimie miało olbrzymie znaczenie symboliczne dla państwa żydowskiego? Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do historii i religii Żydów.

? Poszukaj informacji na temat znaczenia Jerozolimy dla wyznawców islamu. Czy, twoim zdaniem, konflikt o to miasto jest możliwy do rozwiązania? Uzasadnij swoją opinię.

Jasir Arafat (w okularach) wśród bojowników palestyńskich w Jordanii, 1970 r.

? Dlaczego, twoim zdaniem, państwa bloku wschodniego chętnie udzielały poparcia Arafatowi i OWP?

Dla Egiptu, Syrii i Jordanii porażka w tzw. **wojnie sześćdziuowej** wiązała się ze stratami terytorialnymi, a osobiście dla Nasera – z utratą prestiżu w świecie arabskim. Jednocześnie konflikt ten pokazał potęgę państwa żydowskiego, jego zdolności organizacyjne i wywiadowcze oraz determinację obywateli. Stany Zjednoczone zaczęły odtąd traktować Izrael jako ważnego sojusznika, zdolnego przeciwstawić się wpływowi sowieckim w regionie Bliskiego Wschodu. Natomiast ZSRS i jego satelici bardzo ostro potępiali państwo żydowskie jako agresora. Większość krajów bloku wschodniego zerwała z nim stosunki dyplomatyczne.

Problem palestyński

W wyniku wojny o niepodległość państwa żydowskiego w sąsiednich krajach arabskich znalazły się setki tysięcy palestyńskich uchodźców (patrz: s. 147). Natomiast w samym Izraelu palestyńscy Arabowie stali się obywatelami drugiej kategorii. W latach 50. powstał palestyński ruch partyzancki, którego celem było odebranie ziem palestyńskich Żydom i zbudowanie tam własnego państwa. W latach 60. bojownicy (fedaini) z różnych ugrupowań połączyli się w ramach **Organizacji Wyzwolenia Palestyny (OWP)**, która została uznana przez większość Palestyńczyków za ich narodową reprezentację. W 1969 r. na jej czele stanął **Jasir Arafat**. OWP, wspierana przez państwa arabskie oraz blok wschodni, prowadziła działania dyplomatyczne na arenie międzynarodowej. Jednocześnie z baz położonych w Jordanii i Libanie fedaini podejmowali działania partyzanckie na terenie Izraela, a także organizowali zamachy terrorystyczne. W 1974 r. OWP została uznana przez Zgromadzenie Ogólne ONZ za podmiot w relacjach międzynarodowych, natomiast Izrael uznał ją jako jedyną reprezentację Palestyńczyków dopiero w 1993 r.

Wypowiedź Gamala Abdela Nasera w przededniu wybuchu wojny sześćdziuowej, maj 1967 r.

Zamierzamy przypuścić frontalny atak na Izrael. To będzie wojna totalna. Naszym podstawowym celem będzie unicestwienie Izraela.

Wypowiedź Jasira Arafata, 1970 r.

Naszym podstawowym celem jest wyzwolenie od Żydów ziemi od Morza Śródziemnego po rzekę Jordan. Nie ma znaczenia ani wojna z 1967, ani jej konsekwencje. Podstawą palestyńskiej rewolty jest wykorzenienie syjonistów z tej ziemi i wyzwolenie jej.

1. Jakie cele w polityce wobec Izraela stawiali sobie Naser i Arafat?
2. Wyjaśnij, z czego wynikał wrogi stosunek obu cytowanych przywódców do państwa żydowskiego.

Stosunki chińsko-sowieckie

W początkowym okresie swojego istnienia Chińska Republika Ludowa ściśle współpracowała ze Związkiem Sowieckim i uznawała jego przywództwo w światowym ruchu komunistycznym. Z czasem jednak coraz wyraźniejsze stały się dążenia ChRL do niezależności, a kształtowany przez Mao model komunistycznego systemu i ideologii (**maoizmu**) coraz bardziej różnił się od sowieckich wzorców.

Maoizm – ideologia stworzona przez Mao Zedonga, stanowiąca połączenie marksizmu-leninizmu z koncepcjami chińskich komunistów. Wbrew klasycznemu marksizmowi Mao zakładał m.in., że siłą rewolucyjną mogą się stać masy chłopskie (zamiast robotników, których w Chinach w okresie rewolucji było niewiele). Koncepcje Mao zyskały popularność wśród niektórych partii komunistycznych w krajach Azji, Afryki czy Ameryki Łacińskiej, a częściowo także w Albanii i Rumunii. W krajach zachodnich maoizm budził zainteresowanie tzw. nowej lewicy (patrz: s. 214).

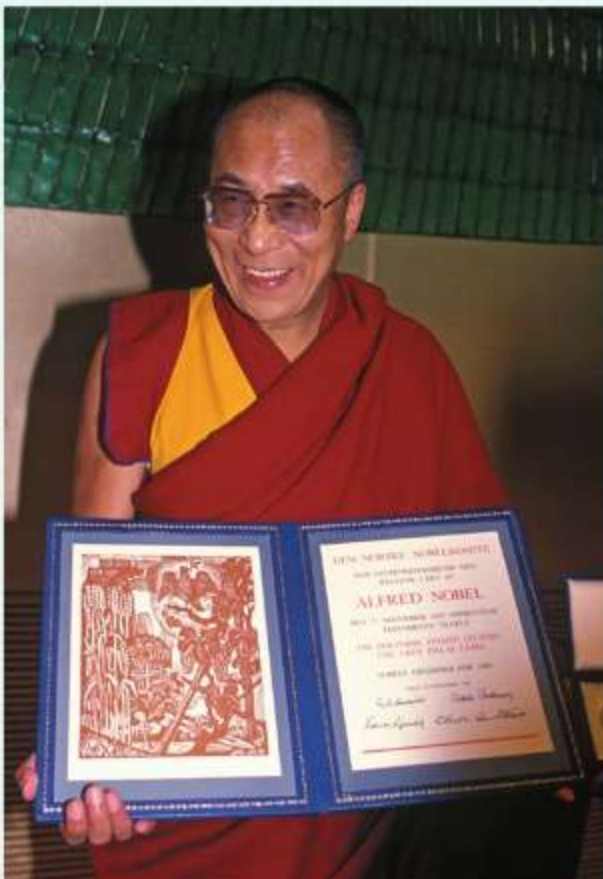
dziej różnił się od sowieckich wzorców.

Punktem zwrotnym okazała się śmierć Stalina, któremu Mao Zedong okazywał duży szacunek. Gdy Chruszczow rozpoczął destalinizację, potępił kult jednostki i czystki (patrz: s. 164–165), Mao oskarżył nowe władze sowieckie o zdradę marksizmu-leninizmu. W odpowiedzi sowiecki przywódca zarzucił Mao niezrozumienie leninowskich idei i rozbijanie jedności bloku komunistycznego. Sowiet

krytykowali też ChRL za agresywne działania w stosunku do Tajwanu, popieranego przez Stany Zjednoczone. Chińscy komuniści mieli za złe władzom ZSRS, że nie udzieliły im wsparcia w sporze ze „zbuntowaną prowincją”. Również w 1962 r., gdy doszło do konfliktu zbrojnego na granicy chińsko-indyjskiej, ZSRS nie wsparł Chin. Chruszczowowską politykę pokojowego współistnienia Mao uznawał za oznakę słabości Związku Sowieckiego, a Zachód lekceważąco nazywał **papierowym tygrysem** (czyli pozorną potęgą). Głosił, że w tej sytuacji to Chiny powinny objąć przywództwo w światowym ruchu komunistycznym.

WARTO WIEDZIEĆ

Tybet, należący do Chin, do 1950 r. cieszył się dużą niezależnością. Rządy sprawował tam **dalajlama** – religijny zwierzchnik tybetańskich buddystów i jednocześnie świecki władca. W 1950 r. kraj został zajęty przez wojska ChRL. Komunistyczne władze, wbrew porozumieniu gwarantującemu Tybetowi autonomię, zaczęły niszczyć tradycyjny system społeczno-polityczny tego kraju (m.in. przejmowały dobra buddyjskich klasztorów). W **1959 r.** w Tybecie

wybuchło powstanie, które zostało krwawo stłumione przez chińskie siły rządowe. Wśród dziesiątek tysięcy śmiertelnych ofiar znalazło się wielu buddyjskich mnichów, zniszczono i splądrowano liczne klasztory. **Dalajlama XIV** (właśc. Tenzin Gyatso, ur. 1935 r.) opuścił Tybet. Od tego czasu przebywa na uchodźstwie, a siedziba jego emigracyjnego rządu znajduje się w indyjskim mieście Dharamsala.

Dalajlama XIV z dyplomem Pokojowej Nagrody Nobla, 1989 r. W ciągu kilkunastu lat na uchodźstwie Tenzin Gyatso odbył wiele podróży, podczas których zabiegał o poparcie dla idei wolnego Tybetu i zwracał uwagę na problem łamania przez chińskie władze praw człowieka. W 1989 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla.

W 1959 r. Sowieci nie zgodzili się na przekazanie Chinom technologii wytwarzania broni atomowej i całkowicie wycofali się ze współpracy wojskowej z ChRL. Przestali także udzielać jej pomocy materialnej i finansowej, co stanowiło duży problem dla chińskiej gospodarki. Jednak w 1964 r. ChRL skonstruowała własną bombę jądrową – to utwierdziło Mao w przekonaniu o pierwszoplanowej roli, jaką Chiny powinny odgrywać wśród państw komunistycznych.

Wkrótce to Związek Sowiecki stał się dla Mao głównym wrogiem na arenie międzynarodowej, a Chiny otwarcie wystąpiły z roszczeniami terytorialnymi wobec sowieckich obszarów Syberii. W **1969 r.** wybuchły walki o wysepki na granicznej rzece Ussuri (tzw. **konflikt nad Ussuri**). Jeszcze w tym samym roku rozpoczęły się rozmowy pokojowe, które zakończyły się dopiero w 1991 r. Przez długie lata obie strony utrzymywały skoncentrowane na pograniczu potężne siły wojskowe.

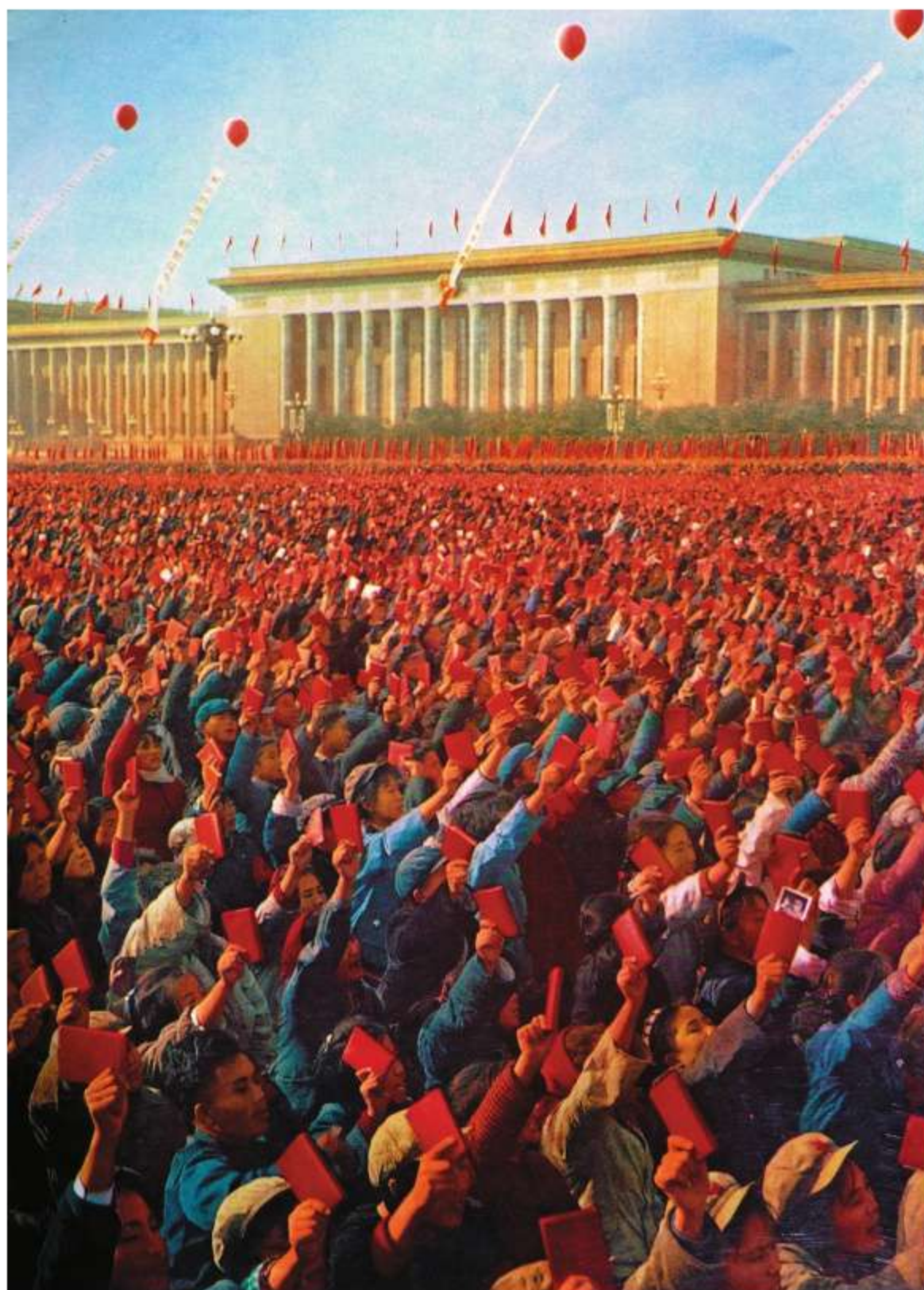
Rewolucja kulturalna w Chinach

Kłęska programu „wielkiego skoku” osłabiła pozycję Mao w polityce wewnętrznej Chin. Aby utrzymać przywództwo i unieszkodliwić przeciwników, w **1966 r.** Mao rozpoczął kampanię pod hasłem **rewolucji kulturalnej**. Jej celem miało być całkowite zerwanie ze starym porządkiem, usunięcie jego wszelkich pozostałości i zbudowanie nowego „prawdziwie rewolucyjnego” społeczeństwa. Mao głosił też, że wśród członków aparatu państwowego i partyjnego ukryli się „kontrrewolucjoniści”, których należy wykryć i ukarać. Rewolucję kulturalną miała wprowadzić w życie młodzieżowa organizacja **Czerwona Gwardia (hunwejbini)**, której członkowie otaczali Mao niemal boskim kultem.

Bojówki hunwejbiniów atakowały nauczycieli, wykładowców akademickich, dziennikarzy, członków aparatu partyjnego i państwowego. Ludzie uznani za kontrrewolucjonistów byli publicznie lżeni i upokarzani, wyrzucani z mieszkań, więzieni, a nawet bici na śmierć. Miliony osób zesłano na wieś – praca na roli miała stanowić dla nich formę reedukacji.

Demonstracja Czerwonej Gwardii w Pekinie, 1967 r. Hunwejbini trzymają w rękach tzw. czerwone książeczki (właściwie: *Cytaty z dzieł przewodniczącego Mao*), które stały się symbolem czerwonogwardzistów. Podczas wieców w okresie rewolucji kulturalnej wymachiwano książeczkami i recytowano ich fragmenty.

W Chinach zapanował chaos, toczyły się wewnętrzne walki, zdezorganizowana została gospodarka. Wbrew przewidywaniom Mao hunwejbiniom przeciwstawiała się m.in. część lokalnych społeczności, komitetów partii i związków zawodowych. W 1969 r. dyktator zdecydował się użyć wojska, by zaprowadzić w kraju spokój. Rewolucja kulturalna trwała jednak aż do 1976 r., choć miała już znacznie spokojniejszy przebieg.

W ramach walki z pozostałościami dawnej kultury hunwejbini bezpowrotnie zniszczyli wiele zabytków chińskiej sztuki i architektury, a także miejsc kultu religijnego i cmentarzy. Niszczono też różne przedmioty uznawane za przeżytki „burżuazyjne” (książki, płyty gramofonowe, dobrej jakości ubrania czy meble), potępiano zwiedzanie muzeów, zabraniano praktyk religijnych i obchodzenia tradycyjnych świąt. Szacuje się, że w okresie rewolucji kulturalnej prześladowania objęły ok. 10–20 mln osób, a śmierć poniosło ok. 400 tysięcy.

PODSUMOWANIE

- Lata 50. i 60. XX w. przyniosły kolejne odstępny konfliktu bliskowschodniego.
- W 1956 r. wybuchła wojna sueska, pod naciskiem ZSRS i USA Francja, Wielka Brytania i Izrael musiały jednak wycofać swoje siły z Egiptu.
- W 1967 r. Izrael pokonał sąsiednie państwa arabskie w tzw. wojnie sześciodniowej i umocnił swą pozycję na Bliskim Wschodzie.
- nierozwiązaną kwestią w konflikcie bliskowschodnim pozostaje do dziś problem palestyński.
- Od przełomu lat 50. i 60. XX w. nasilały się napięcia w stosunkach ChRL–ZSRS – oba państwa zaczęły rywalizować o przywództwo w światowym ruchu komunistycznym.
- W latach 1966–1976 w Chinach trwała akcja przebudowy społeczeństwa, którą nazwano rewolucją kulturalną.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Scharakteryzuj najważniejsze etapy konfliktu bliskowschodniego w latach 40., 50. i 60. XX w.
2. Omów wojny izraelsko-arabskie z lat 50. i 60. XX w. Jaki miały one związek z zimnowojenną konfrontacją między Wschodem a Zachodem? Oceń, czy konflikty te miały cechy wojen zastępczych.
3. Wyjaśnij genezę problemu palestyńskiego.
4. Opisz przyczyny i przebieg konfrontacji chińsko-sowieckiej w latach 50. i 60.
5. Przedstaw ideologiczne uzasadnienie i konsekwencje rewolucji kulturalnej w Chinach.

ZADANIA

- *6. Zbierz samodzielnie i przedstaw w formie prezentacji informacje na temat gospodarczego i politycznego znaczenia Kanału Sueskiego od XIX do początków XXI w.

24 Ku zjednoczonej Europie (Zachodniej)

KALENDARIUM	
1949	• powstanie Rady Europy
1951	• powstanie Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali
1957	• podpisanie traktatów rzymskich
1958	• powstanie Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej
1959	• powstanie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

POJĘCIA: koncepcja federacyjna ■ koncepcja konfederacyjna ■ koncepcja funkcjonalistyczna ■ Europa ojczyzn ■ Europa regionów ■ EWWiS ■ plan Schumana ■ traktaty rzymskie ■ EWG ■ Euratom ■ Wspólnoty Europejskie ■ państwo opiekuńcze (państwo dobrobytu) ■ socjaldemokracja ■ społeczna gospodarka rynkowa

Powojenne dążenia zjednoczeniowe

Druga wojna światowa przyniosła osłabienie międzynarodowej pozycji dawnych europejskich potęg oraz wzrost znaczenia Stanów Zjednoczonych i ZSRS na arenie międzynarodowej. Dla wielu polityków w Europie stało się jasne, że tylko zjednoczone kraje europejskie będą w stanie utrzymać silną pozycję gospodarczą i polityczną Starego Kontynentu i szybko odbudować się z wojennych zniszczeń. Integracja miała też zagwarantować Europie trwały pokój i włączyć Niemcy – uznawane za sprawcę dwóch wojen światowych – w pokojowe współdziałanie krajów europejskich. Korzystna dla wszystkich stron ścisła współpraca gospodarcza miała sprawić, że rozwiązywanie sporów na drodze militarnej konfrontacji stałoby się zwyczajnie nieopłacalne. Po 1945 r., wobec narastania zimnowojennego napięcia, integrację zaczęto też postrzegać na zachodzie Europy jako element budowania zapory przeciwko zagrożeniu ze strony ZSRS i działaniom podejmowanym przez komunistów wewnątrz państw zachodnich.

Te ostatnie kwestie były szczególnie ważne dla USA, które zaoferowały krajom europejskim plan Marshalla. Jednym z warunków udzielenia pomocy, który postawili Amerykanie, było powołanie instytucji koordynującej współdziałanie państw uczestniczących w tym programie. Stała się nią w 1948 r. **Organizacja Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC, patrz: s. 109).**

Jedną pierwszych ważnych postaci europejskiej polityki, która wezwała do zjednoczenia Starego Kontynentu, był **Winston Churchill**, który w 1948 r. zaproponował utworzenie **Stanów Zjednoczonych Europy** (patrz: tekst źródłowy, s. 200), oraz opowiadał się za integracją obronną państw zachodnioeuropejskich.

Fragment przemówienia Winstona Churchilla na uniwersytecie w Zurychu (Szwajcaria), 1948 r.

Musimy stworzyć coś na kształt Zjednoczonych Stanów Europy. Tylko w ten sposób setki milionów ciężko pracujących ludzi może odzyskać zwykłą przyjemność i nadzieję, która czyni życie wartościowym. [...] Pierwszym krokiem do ponownego założenia europejskiej rodziny musi być partnerstwo między Francją i Niemcami. Tylko w ten sposób może Francja odzyskać moralne przewodnictwo w Europie. Nie może być żadnego odrodzenia Europy bez silnej duchowo Francji i silnych duchowo Niemiec. Struktura Zjednoczonych Stanów Europy, jeżeli zostaną dobrze, poprawnie zbudowane, musi być taka, by siła gospodarcza poszczególnych krajów nie miała wielkiego znaczenia. Małe narody znaczą tak samo wiele, jak i duże, i swój honor budują poprzez wspólną pracę na rzecz wspólnej sprawy. [...] Francja i Niemcy muszą wspólnie objąć przywództwo w tym wielkim zadaniu.

1. Dlaczego Churchill wielką wagę przywiązywał do uregulowania stosunków francusko-niemieckich? Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do wydarzeń z historii relacji tych państw w XIX w. i pierwszej połowie XX w.
2. Zinterpretuj postulat Churchilla odnoszący się do funkcjonowania przyszłej zjednoczonej Europy: „by siła gospodarcza poszczególnych krajów nie miała wielkiego znaczenia”.

Rada Europy

Wizja integracji zyskiwała coraz szersze grono zwolenników. Na fali tych nastrojów w **1949 r.** dziesięć państw (Belgia, Dania, Francja, Holandia, Irlandia, Luksemburg, Norwegia, Szwecja, Wielka Brytania i Włochy) zawiązało **Radę Europy** – organizację międzynarodową, której celem jest działanie na rzecz umacniania demokracji, przestrzegania praw człowieka i ochrony dziedzictwa kulturalnego. Siedzibą Rady stał się Strasburg. Organami Rady są: Sekretariat oraz Komitet Ministrów (w ramach którego odbywają się regularnie spotkania ministrów spraw zagranicznych) i Zgromadzenie Parlamentarne (do którego delegowani są parlamentarzyści państw członkowskich).

Rada Europy stała się ważnym miejscem podejmowania wspólnych dla kontynentu decyzji, mimo braku realnych militarnych czy gospodarczych kompetencji. Opracowała ponad 200 konwencji (traktatów) międzynarodowych, które podpisały nie tylko państwa członkowskie Rady. Do najważniejszych konwencji opracowanych w Radzie Europy należą m.in.: *Europejska konwencja praw człowieka* (1950 r.); *Europejska konwencja kulturalna* (1954 r.); *Europejska karta socjalna* (1961 r.); *Europejska konwencja dotycząca zwalczania terroryzmu* (1977 r.); *Konwencja o zapobieganiu torturom* (1987 r.).

W **1959 r.** w Strasburgu rozpoczął działanie **Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC)**. Trybunał powstał na mocy przyjętej przez Radę Europy *Europejskiej konwencji praw człowieka*. Orzeka w sprawach o przestrzeganie praw człowieka. Każdy obywatel państwa członkowskiego Rady ma prawo wnieść pozew, jeśli uzna, że zostały złamane jego prawa. Obecnie warunkiem przystąpienia państwa do Rady Europy jest podpisanie *Europejskiej konwencji praw człowieka*.

Europejska Wspólnota Gospodarcza

Po zakończeniu II wojny światowej Francja, w obawie przed odrodzeniem się niemieckiej potęgi gospodarczej i militarnej, dążyła do zlikwidowania niemieckiego przemysłu stalowego

Konceptje integracji europejskiej		
Federacyjna	Konfederacyjna	Funkcjonalistyczna
powinno powstać państwo związkowe (federacja); państwa członkowskie miałyby wyrzec się znacznej części swej suwerenności na rzecz silnego europejskiego rządu odpowiedzialnego przed europejskim parlamentem; z koncepcją tą wiązała się wizja Europy regionów (granice państw miały tracić na znaczeniu, a wzrastałyby rola regionów).	powinien powstać związek państw (konfederacja), opierający się na współpracy międzynarodowej (a nie ponadnarodowej jak w przypadku federacji); decyzje organów ponadnarodowych miałyby ograniczone znaczenie; wyrazem tej koncepcji była wizja Europy ojczyzn (państwa członkowskie miałyby być jedynie luźno powiązane, integracja miałyby dotyczyć przede wszystkim związków gospodarczych).	integracja powinna mieć charakter ewolucyjny, najpierw powinna przebiegać w wymiarze gospodarczym, a na kolejnych etapach – w wymiarze społecznym i politycznym; ostatecznie stopniowo (w naturalny sposób) na podstawie nabywanych doświadczeń ukształtowałaby się wspólnota polityczna.
Zwolennicy: Konrad Adenauer, Paul Henri Spaak (patrz: s. 203).	Zwolennik: Charles de Gaulle (twórca koncepcji Europy ojczyzn).	Zwolennicy: Jean Monnet, Robert Schuman (patrz: s. 203).

? Porównaj trzy koncepcje jednoczenia Europy. Opisz konsekwencje, jakie, twoim zdaniem, mogłyby mieć zrealizowanie każdej z nich.

zgodnie z ustaleniami konferencji w Poczdamie. Okazało się jednak, że odbudowy gospodarki niemieckiej nie uda się zatrzymać. W konsekwencji w 1950 r. francuski minister spraw zagranicznych **Robert Schuman** (czyt.: szuman), we współpracy z **Jeanem Monnetem** (czyt.: żanem monetem), zaproponował Niemcom zawarcie porozumienia regulującego rynek strategicznych produktów – węgla, żelaza i stali (**plan Schumana**).

Schumanowi i Monnetowi, wraz z kanclerzem RFN **Konradem Adenauerem**, udało się wypracować historyczne porozumienia zapewniające Francji poczucie bezpieczeństwa: ogłoszono projekt utworzenia międzynarodowej organizacji, do której zdecydowały się przystąpić także inne kraje. W **1951 r.** w Paryżu sześć państw – Francja, RFN, Belgia, Holandia, Luksemburg i Włochy – podpisało traktat powołujący do życia **Europejską Wspólnotę Węgla i Stali (EWWiS)**. Traktat wszedł w życie 23 lipca **1952 r.**

Współpraca pomiędzy państwami miała objąć także wymiary polityczny i wojskowy. Próby zakończyły się niepowodzeniem, dlatego skupiono się na kwestiach gospodarczych. Efektem pracy nad reformą EWWiS było podpisanie przez wszystkie państwa członkowskie **traktatów rzymskich** 25 marca **1957 r.** Na ich podstawie zostały utworzone dwie kolejne wspólnoty: **Europejska Wspólnota Gospodarcza (EWG)** i **Europejska Wspólnota Energii Atomowej (Euratom)**.

Celem EWG był równomierny rozwój państw członkowskich i budowanie dobrobytu obywateli przez znoszenie barier celnych oraz zapewnienie swobodnego przepływu ludzi, towarów i kapitału. Organizacja miała także prowadzić wspólną politykę w zakresie handlu, rolnictwa, transportu, ochrony środowiska, energetyki i kultury oraz reprezentować państwa członkowskie w relacjach z krajami trzecimi. Podobne zadania stawiał sobie Euratom w sferze rozwoju pokojowego wykorzystania energii atomowej. Ważnym obszarem działalności Euratomu była także kontrola nad obrotem materiałami radioaktywnymi.

Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą (fragmenty)**Artykuł 2**

Zadaniem Wspólnoty jest, przez ustanowienie wspólnego rynku i stopniowe zbliżanie polityk gospodarczych Państw Członkowskich, popieranie w całej Wspólnocie harmonijnego rozwoju działalności gospodarczej, stałego i zrównoważonego wzrostu, zwiększonej stabilności, przyspieszonego podwyższania poziomu życia oraz ściślejszych związków między Państwami Członkowskimi.

Artykuł 3

W celu realizacji zadań określonych w poprzednim artykule działalność Wspólnoty obejmuje, na warunkach i zgodnie z harmonogramem przewidzianym w niniejszym Traktacie:

- a) zniesienie opłat celnych i ograniczeń ilościowych między Państwami Członkowskimi w przywozie i wywozie towarów [...];
  - b) ustanowienie wspólnej taryfy celnej i wspólnej polityki handlowej wobec państw trzecich;
  - c) zniesienie między Państwami Członkowskimi przeszkód w swobodnym przepływie osób, usług i kapitału;
  - d) wprowadzenie wspólnej polityki rolnej;
  - e) wprowadzenie wspólnej polityki transportowej;
  - f) ustanowienie systemu zapewniającego niezakłóconą konkurencję we wspólnym rynku;
  - g) stosowanie procedur umożliwiających koordynowanie polityk gospodarczych Państw Członkowskich i przeciwdziałanie nierównowadze w ich bilansach płatniczych*;
  - h) zbliżanie ustawodawstw krajowych w stopniu koniecznym do funkcjonowania wspólnego rynku;
- [...]

Artykuł 117

Państwa Członkowskie są zgodne co do konieczności poprawy warunków życia i pracy, tak aby umożliwić ich wyrównanie przy jednoczesnym zachowaniu postępu.

Uważają one, że taki rozwój będzie wynikał nie tylko z funkcjonowania wspólnego rynku, sprzyjającego harmonizacji systemów społecznych, ale też z procedur przewidzianych w niniejszym Traktacie oraz ze zbliżenia przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych.

* bilans płatniczy – zestawienie wartości wszystkich transakcji, jakich w określonym czasie dokonały podmioty z danego kraju z podmiotami zagranicznymi

1. Na podstawie tekstu wymień cele Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. Krótko omów działania, które miały prowadzić do ich realizacji.
2. Wyjaśnij, czemu miało służyć zapowiedziane w traktacie zbliżenie przepisów w państwach członkowskich.

Współpraca w ramach trzech **Wspólnot Europejskich** – jak łącznie zaczęto określać EWWiS, EWG i Euratom – okazała się na tyle korzystna, że chęć przystąpienia do nich zgłaszały kolejne państwa europejskie (patrz: mapa na s. 206). Kraje członkowskie szybko rozwijały się pod względem gospodarczym. Korzyści, które przynosiła współpraca, powodowały, że wzrastało zaufanie i kształtowały się przyjazne relacje między społeczeństwami różnych krajów, tak bardzo nadszarpnięte w okresie dwóch wojen światowych.

Każda ze Wspólnot funkcjonowała odrębnie, ale na dłuższą metę takie rozwiązanie okazało się niepraktyczne. Dlatego w 1965 r. podpisano traktat o fuzji, czyli połączeniu Wspólnot Europejskich. Na jego mocy nastąpiło scalenie organów EWWiS, EWG i Euratomu. Traktat wszedł w życie w 1967 r.

BIOGRAMY

Ojcowie założyciele Europy

Jean Monnet (1888–1979), francuski polityk, bankier i ekonomista. W czasie II wojny światowej był współorganizatorem amerykańskiej pomocy ekonomicznej dla walczącej z Niemcami koalicji. Współtwórca Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (EWWiS) oraz Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG). Jako pierwszy otrzymał tytuł Honorowego Obywatela Europy (1976 r.).

Paul-Henri Spaak (czyt.: pol anri spak; 1899–1972), prawnik, minister spraw zagranicznych i premier Belgii (1947–1949). Współtworzył Kartę Narodów Zjednoczonych i przewodniczył również pierwszemu Zgromadzeniu Ogólnemu ONZ. Od 1952 r. przewodniczący Zgromadzenia Ogólnego EWWiS. W 1956 r. zarekomendował stworzenie EWG i Euratomu (tzw. raport Spaaka). Sekretarz generalny NATO (1957–1961).

Robert Schuman (1886–1963), prawnik, działacz chrześcijańskiej demokracji, premier (1947–1948) i minister spraw zagranicznych Francji (1948–1953). Współtwórca EWWiS. Pierwszy przewodniczący Parlamentu Europejskiego. 9 maja – dzień ogłoszenia planu Schumana w 1950 r. – został ogłoszony Dniem Europy.

Konrad Adenauer (1876–1967), prawnik, w latach 1917–1933 nadburmistrz Kolonii. Jeden z założycieli i przewodniczący Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (CDU), w latach 1949–1963 kanclerz RFN. Współtwórca EWWiS. Jego celem było przezwyciężenie powojennej izolacji Niemiec i porozumienie z Francją (traktat o współpracy z 1963 r.) oraz ścisłe zintegrowanie RFN ze strukturami Zachodu – NATO i Wspólnotami Europejskimi. Dążył do oparcia jednoczącej się Europy na wartościach chrześcijańskich.

Organy Wspólnot Europejskich od 1967 r.

KULTUROWE I CHRZEŚCIJAŃSKIE FUNDAMENTY ZJEDNOCZONEJ EUROPY

Spoiwem Wspólnot Europejskich oraz ich dzisiejszej następczyni – Unii Europejskiej – były gospodarcze i polityczne korzyści wynikające z zacieśniającej się integracji. Unia Europejska kształtowała się także jako wspólnota kulturowa, oparta na trzech elementach: **greckiej filozofii i idei demokracji, rzymskiej koncepcji prawa i dziedzictwie chrześcijaństwa**.

Integracja europejska jest dziełem państw demokratycznych, które odwołują się do ukształtowanych w starożytnej Helladzie idei sprawowania władzy przez *demos*. Zarówno prawo wewnętrzne państw członkowskich, jak i regulacje wspólnotowe opierają się na zasadach nawiązujących do prawa rzymskiego. Z tradycji antycznego Rzymu można też wywieść ideę państwa zamieszkanego przez różne ludy, z których każdy korzysta ze swoich praw.

Ogromny wpływ na kształt współczesnej Europy miało chrześcijaństwo, które budowało jej tożsamość przez tysiąc lat. Wraz z postępami chrystianizacji na kontynencie rozprzestrzeniały się nie tylko chrześcijańskie normy moralne, lecz także wzorce instytucji politycznych i społecznych, nowe formy gospodarowania oraz – a może przede wszystkim – wspólna i uniwersalna kultura. Od schyłku starożytności wspólnoty i instytucje kościelne były czynnikiem łączącym mieszkańców Europy ponad granicami państw. Warto zauważyć, że wielu propagatorów jedności europejskiej wywodziło się z politycznego nurtu chadecji (patrz: s. 107) i kształtując europejski ład, wprost odwoływało się do tradycji chrześcijańskiej.

Flaga europejska. Została zaprojektowana w latach 50. z inicjatywy Rady Europy. W 1986 r. stała się oficjalnym znakiem Wspólnot Europejskich (dziś Unii Europejskiej). Krąg złotych gwiazd ma symbolizować jedność, solidarność i harmonię narodów Europy, liczba 12 – doskonałość. Jeden z projektantów flagi, Arsène Heitz (czyt.: arsen heic), przyznał w 1989 r. na łożu śmierci, że inspiracją był dla niego maryjny motyw oparty na fragmencie z Apokalipsy św. Jana: „wielki znak się ukazał na niebie: Niewiasta obleczona w słońce i księżyc pod jej stopami, a na jej głowie korona z gwiazd dwunastu”.

? Czy zgadzasz się z tezą, że Europa jest wspólnotą kulturową? Uzasadnij odpowiedź.

Państwo dobrobytu

W polityce gospodarczej państw Europy Zachodniej coraz większą rolę odgrywała koncepcja **państwa opiekuńczego** (**państwa dobrobytu**; ang. *welfare state*, czyt.: łelfer stejt). Opierała się ona na założeniu, że państwo powinno chronić obywateli przed niekorzystnymi skutkami działania gospodarki rynkowej i zachować równowagę między wzrostem gospodarczym a sprawiedliwym podziałem dóbr. W tym celu może ingerować w życie gospodarcze i społeczne poprzez m.in.: prawne regulowanie funkcjonowania przedsiębiorstw, politykę podatkową (przeznaczanie uzyskiwanych środków na pomoc słabszym grupom), odpowiednie zapisy w prawie pracy (np. płatne zwolnienia lekarskie i urlopy), przeciwdziałanie bezrobociu i wprowadzenie ubezpieczeń społecznych (emerytur, rent, zasiłków dla bezrobotnych itp.), gwarantowanie dostępu do opieki zdrowotnej i edukacji, dopłaty do mieszkań. Koncepcja ta, ukształtowana w już w pierwszej połowie XX w., na dużą skalę zaczęła być wdrażana w okresie po II wojnie światowej, zwłaszcza w latach 70. i 80., przede wszystkim przez partie **socjaldemokratyczne** i lewicowe odłamy ugrupowań chadeckich czy liberalnych. W okresie powojennym zyskała też na Zachodzie ważny wymiar polityczny – miała łagodzić konflikty społeczne, a przez to – przeciwdziałać wpływom ideologii komunistycznej.

Realizujący koncepcję **społecznej gospodarki rynkowej** (patrz: s. 110) zachodnioniemieccy **chadecy** krytykowali politykę *welfare state* za zbyt mocne ingerowanie w funkcjonowanie społeczeństwa i gospodarki oraz ograniczanie wolności obywatelskich. Uważali, że państwo powinno jedynie zapewnić socjalne minimum wszystkim obywatelom (czyli chronić najuboższych), natomiast organizowanie im życia nie jest jego zadaniem. Zdaniem chadeków nadmierna opiekuńczość państwa tłumi aktywność i przedsiębiorczość ludzi, które są podstawą rozwoju.

Gospodarka Zachodu w latach 50. i 60. XX w.

Początek lat 50. przyniósł krajom Zachodu – po obu stronach Atlantyku – ożywienie gospodarcze. Do Europy napłynęły olbrzymie środki w ramach planu Marshalla. Nastąpił szybki rozwój przemysłu, spowodowany ogólnoświatowym wzrostem zapotrzebowania na towary. Szybko wzrastał standard życia ludności, jednocześnie udawało się utrzymać na niskim poziomie bezrobocie i inflację. We „wspaniałych latach 50.” przeciętną rodzinę w Stanach Zjednoczonych czy Europie Zachodniej stać było na kupno samochodu. Rozpoczęła się również na masową skalę produkcja m.in. telewizorów czy pralek.

Socjaldemokracja – ruch polityczny wywodzący się z XIX-wiecznego ruchu socjalistycznego (robotniczego). Po przewrocie bolszewickim ruch robotniczy podzielił się na dwa główne nurty: rewolucyjny (komunistyczny, leninowski) oraz socjaldemokratyczny (socjalistyczny). Zwolennicy nurtu rewolucyjnego dążyli do wprowadzenia dyktatury proletariatu i zbudowania systemu totalitarnego. Socjaldemokracja opowiadała się natomiast za stopniowymi reformami prowadzącymi do budowy socjalizmu w ramach ustroju demokratycznego. Do lat 60. XX w. jej przedstawiciele głosili konieczność upaństwowienia znacznej części środków produkcji i wprowadzenia gospodarki planowej. Później zaczęli popierać koncepcję państwa dobrobytu. Celem partii socjaldemokratycznych, zamiast budowania socjalizmu, stało się reformowanie gospodarki kapitalistycznej, by zmniejszyć nierówności społeczne, wyrównać dochody, zapewnić wszystkim dostęp do edukacji, kultury, opieki zdrowotnej oraz zabezpieczyć byt grup najbardziej poszkodowanych przez los. Kryzys modelu państwa opiekuńczego w latach 80. XX w. doprowadził do dużych zmian w programach ugrupowań socjaldemokratycznych.

III. ŚWIAT I POLSKA W LATACH 1956–1970

Europejska Wspólnota Gospodarcza i Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej do 1989 r.

? Wyjaśnij, dlaczego Jugosławia i Finlandia były krajami stowarzyszonymi z RWPG (odwołaj się do sytuacji międzynarodowej tych państw po II wojnie światowej).

Integracja gospodarcza bloku wschodniego

Po drugiej stronie żelaznej kurtyny również trwał proces integracji gospodarczej, choć na zupełnie innych zasadach niż w Europie Zachodniej. Od 1949 r. działała **Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej** (patrz: s. 85). W latach 60. za pośrednictwem RWPG Związek Sowiecki narzucił odgórnie zależnym od siebie państwom, w których gałęziach produkcji każde z nich ma się specjalizować. Celem takiej polityki było uzyskanie przez blok wschodni samowystarczalności gospodarczej. System ten okazał się jednak niewydolny. Kraje komunistyczne zostały odcięte od nowoczesnych zachodnich technologii. Poziom życia ludności wzrastał tam bez porównania wolniej niż na Zachodzie. Nacisk na rozwój przemysłu zbrojeniowego i ciężkiego – wymuszany przez ZSRS w związku z wyścigiem zbrojeń – sprawiał, że pozostałe gałęzie wytwórczości, w tym produkcja dóbr niezbędnych w codziennym życiu, pozostawały niedoinwestowane.

PODSUMOWANIE

- W powojennej Europie Zachodniej ukształtowały się trzy koncepcje integracji europejskiej: federacyjna, konfederacyjna i funkcjonalistyczna.
- W latach 50. XX w. powstały trzy Wspólnoty Europejskie organizujące współpracę krajów Europy Zachodniej – EWWiS, EWG i Euratom.
- W powojennej polityce gospodarczej krajów Europy Zachodniej kluczową rolę odgrywała koncepcja państwa dobrobytu, a lata 50. i 60. XX w. były tam okresem szybkiego wzrostu poziomu życia.
- W bloku wschodnim narzędziem podporządkowania gospodarczego krajów satelickich Związкови Sowieckiemu była RWPG.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Opisz genezę procesu integracji europejskiej po II wojnie światowej. Podziel jej przyczyny na gospodarcze i polityczne.
2. Scharakteryzuj kulturowo-historyczne podstawy integracji europejskiej.
3. Omów znaczenie integracji dla rozwoju Europy Zachodniej w latach 50. i 60. XX w.
4. Przedstaw cele powołania trzech kolejnych Wspólnot Europejskich oraz genezę wspólnych organów europejskich.
5. Porównaj najważniejsze założenia koncepcji państwa dobrobytu i społecznej gospodarki rynkowej.
6. Porównaj procesy integracji gospodarczej zachodzące w Europie Zachodniej i w bloku wschodnim od zakończenia II wojny światowej do końca lat 60. XX w.

ZADANIA

- *7. Na podstawie samodzielnie zebranych informacji zaprezentuj sylwetkę jednego spośród tzw. ojców Europy.
- *8. Zbierz samodzielnie informacje i opracuj schemat procesu podejmowania decyzji we Wspólnotach Europejskich. Oceń tę procedurę z punktu widzenia większych (silniejszych) i mniejszych (słabszych) krajów członkowskich Wspólnot.

25 Zmiany społeczne i kulturowe na Zachodzie w latach 50. i 60. XX w.

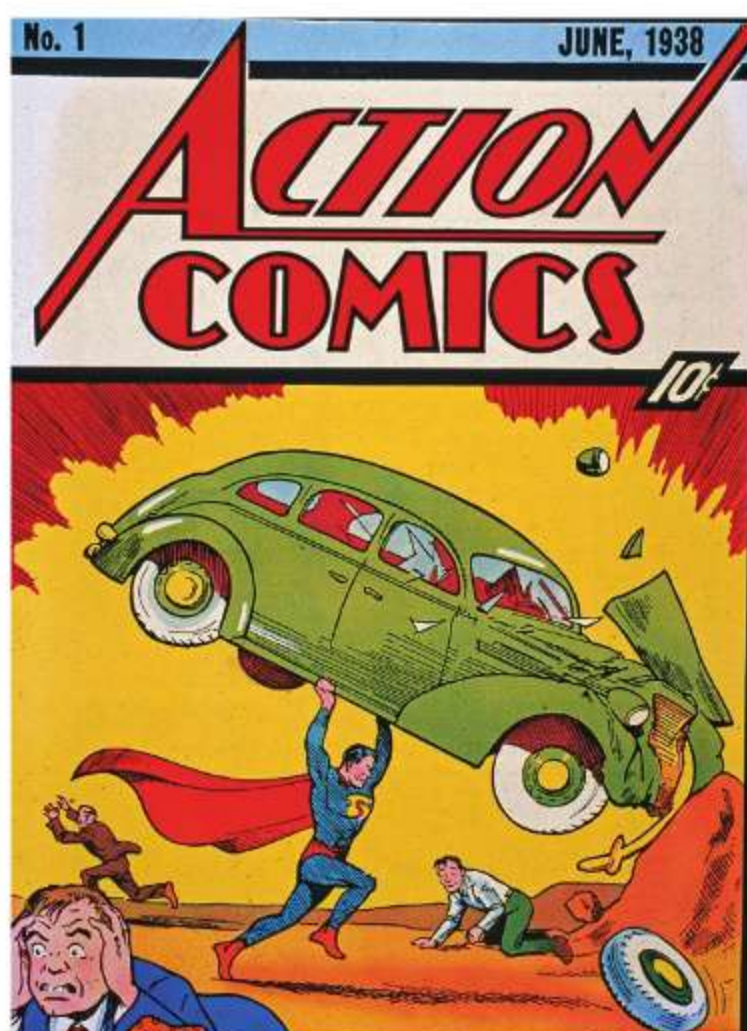
KALENDARIUM

1968	• tzw. rewolucja studencka w Europie Zachodniej
1969	• festiwal Woodstock – symbol kontrkultury młodzieżowej i ruchu hipisowskiego

POJĘCIA: kultura masowa ■ komercjalizacja kultury ■ konsumpcja ■ kultura młodzieżowa ■ kontrkultura ■ rewolucja seksualna ■ neomarksizm ■ nowa lewica ■ pacyfizm ■ ekologizm ■ feminizm ■ Maj 1968 ■ Woodstock

Kultura masowa i jej nośniki

W drugiej połowie XIX w. w świecie Zachodu zaczęła się kształtować **kultura masowa**, czyli kultura adresowana do szerokiego kręgu odbiorców. Jej geneza była ściśle związana z postępami industrializacji i urbanizacji, wraz z którymi kształtowało się społeczeństwo przemysłowe. Jego członkowie pracowali w fabrykach i biurach w ściśle określonych dniach i godzinach, pojawiło się więc wyraźne rozróżnienie między czasem pracy a **czasem wolnym**, nieznane tradycyjnym społecznościom rolniczym. Kultura masowa mogła zaistnieć dzięki środkom masowego przekazu. W wyniku upowszechnienia edukacji rosła liczba odbiorców gazet, czasopism i książek. Wynalezienie pod koniec XIX w. gramofonu i kinematografu legło u podstaw szybkiego rozwoju w następnych dekadach **przemysłu muzycznego** i **filmowego**. Okres międzywojenny to epoka ekspansji **radia** – medium przekazującego informacje i służącego rozrywce. Okres po II wojnie światowej to czas rozwoju i dominacji **telewizji**, której dopiero na przełomie XX i XXI w. wyrósł poważny konkurent – **internet**.

Kulturę masową charakteryzuje szeroki zasięg oddziaływania, dziś często nawet globalny. Jej wytwory mają być powszechnie dostępne i stosunkowo tanie, a także łatwe w odbiorze, dostosowane do upodobań przeciętnego odbiorcy. Jednocześnie wpływa ona na kształtowanie powszechnych, typowych gustów. Kultura masowa jest często przeciwstawiana **kulturze wysokiej**, czyli wymagającej od odbiorcy pewnego

Okładka pierwszego numeru amerykańskiego magazynu „Action Comics” (czyt.: ekszyn komiks), w którym po raz pierwszy pojawiła się postać Supermana, 1938 r. Wzorce kulturowe zza oceanu docierały do Europy już w latach międzywojennych, jednak proces amerykanizacji kultury masowej (upodobnienia jej do kultury Stanów Zjednoczonych) nabrał tempa po II wojnie światowej.

? Podaj trzy przykłady kulturowego wpływu Stanów Zjednoczonych na współczesną Polskę lub Europę.

wysiłku intelektualnego, czasem odpowiedniego przygotowania czy poniesienia sporych kosztów. Bywa krytykowana za powierzchowność, brak głębszych treści oraz **komercjalizację** (łac. *comercialis* – handlowy), czyli oparcie na zasadach rządzących wyminą handlową, przez co jej wytwory stały się towarami, które muszą przynosić zyski.

W latach 60. wydłużył się okres edukacji i coraz większy odsetek młodych ludzi trafiał na studia wyższe, ci zaś, którzy rozpoczynali pracę zawodową, szybko mogli się uniezależnić finansowo od rodziców. Młodzi ludzie zostali zauważeni jako ważni odbiorcy kultury masowej. W ten sposób narodził się jej nowy nurt – **kultura młodzieżowa**.

Spółeczeństwa w latach 50. i 60. XX w.

Dynamiczny rozwój gospodarczy i postęp techniczny oraz wdrażanie doktryny państwa dobrobytu (patrz: s. 205) na Zachodzie sprawiały, że towary i usługi wcześniej uznawane za luksusowe stały się dostępne dla większej liczby ludzi, także uboższych, i zmieniały w masowej skali ich życie (np. dzięki coraz doskonalszym sprzętom AGD prowadzenie gospodarstwa domowego zabierało znacznie mniej czasu niż we wcześniejszych epokach). Z procesem tym wiązał się wzrost **konsumpcji**. Społeczeństwa zachodnie przeznaczały coraz większe środki nie tylko na zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych, lecz także na sprzęty poprawiające komfort życia, jak np. samochody, a także na edukację, zdrowie, rozrywkę, rekreację i organizację wypoczynku, co z kolei było powiązane np. z dynamicznym rozwojem **masowej turystyki** czy branży **transportowej** (w tym m.in. przemysłu lotniczego).

Konsumpcja (łac. *consumere* – spożywać) – w ekonomii oznacza zaspokojenie potrzeb człowieka (gospodarstwa domowego) poprzez zakup towarów lub usług.

Do zakupu kolejnych towarów i usług zachęcały coraz prężniej rozwijająca się **branża reklamowa** (głównym nośnikiem treści reklamowych stała się telewizja) oraz sektor finansowo-bankowy, który oferował łatwo dostępne **kredyty** i coraz wygodniejsze **formy płatności** (np. sprzedaż ratalna, systemy kart płatniczych od lat 50.).

Zaczął się kształtować **społeczeństwo konsumpcyjne**, w którym coraz więcej ludzi za wyznacznik sukcesu uznawało posiadanie określonych dóbr, jak dom, samochód, sprzęty AGD, czy korzystanie z różnego rodzaju usług (np. zagranicznych wycieczek). Zdobyć

Reklama prasowa firmy British Coal (czyt.: brytyjski węgiel, z ang. Brytyjski Węgiel), 1966 r.

? Zinterpretuj przekaz reklamy. Jakie przedmioty zostały na niej ukazane jako atrybuty dostatniego, komfortowego życia? Jakich przedmiotów użyłby twórca podobnej reklamy w latach 20. XXI w.?

Rewolucja seksualna – zmiany społeczne, obyczajowe i kulturowe, które zaszły w latach 60. XX w. w krajach Zachodu, związane ze złagodzeniem rygorów moralnych dotyczących sfery seksualności. Za jedną z głównych przyczyn przemian uznawane jest dopuszczenie do użytku w 1960 r. tabletki antykoncepcyjnej. Przejawy rewolucji seksualnej to m.in.: społeczne przyzwolenie na podejmowanie aktywności seksualnej przed- i pozamążeńskiej; głoszone np. przez ruch hipisowski (patrz: s. 212) hasło „wolnej miłości” i odrzucanie małżeństwa (które zaczęto uważać za rodzaj społecznej i finansowej niewoli); rozwój mediów (przede wszystkim czasopism) propagujących swobodne podejście do seksualności, zachęcających mężczyzn do seksu bez zobowiązań i przekonujących kobiety, że małżeństwo nie jest konieczne; akceptowanie skąpych strojów oraz nagości.

środków, które pozwoliłyby to wszystko zapewnić, stawało się podstawowym celem. To z kolei wiązało się ze zmianami systemu wartości – coraz większym indywidualizmem, skupieniem na zaspokajaniu własnych potrzeb, osłabieniem zainteresowania sprawami publicznymi.

Zmiany modelu życia miały konsekwencje także dla funkcjonowania rodzin. Coraz więcej kobiet podejmowało pracę zawodową. Z kolei młodzi ludzie szybciej się usamodzielniali i uniezależniali od rodziców. Wynalezienie pigułki antykoncepcyjnej (1960 r.) było jednym z głównych przyczyn przemian w obyczajowości, określanych mianem **rewolucji seksualnej**.

Model społeczeństwa konsumpcyjnego aż do końca lat 80. charakterystyczny był dla wysoko rozwiniętych społeczeństw Zachodu, w których działała gospodarka rynkowa. Inaczej rzecz się miała w krajach bloku komunistycznego, gdzie władze w ramach gospodarki centralnie planowanej kładły nacisk na rozwój przemysłu ciężkiego

i zbrojeniowego, a społeczeństwa musiały się borykać z permanentnymi lub okresowymi niedoborami żywności i innych niezbędnych produktów. Także większość innowacji technicznych pojawiała się tam znacznie później niż w krajach zachodnich. W biedniejszych państwach Azji, Afryki czy Ameryki Łacińskiej poziom życia ludności był jeszcze niższy.

Era telewizji

Od lat 50. XX w. (w USA i Wielkiej Brytanii już wcześniej) telewizja zaczęła odgrywać coraz większą rolę jako medium dostarczające informacji i rozrywki, a za sprawą reklam rosła jej rola także w gospodarce. Stała się głównym czynnikiem kształtującym gusty oraz potrzeby konsumpcyjne ludzi.

Produkt	NRD				RFN			
	1960	1970	1983	1988	1962	1973	1983	1988
samochód	3	16	42	52	27	55	65	68
pralka	5	54	87	66	34	75	83	86
zmywarka	0	0	0	0	0	7	24	29
telefon	–	6	12	16	14	51	88	
telewizor kolorowy	0	6	38	52	0		73	87

Wypożyczenie gospodarstw domowych w NRD i RFN w wybrane artykuły (w procentach) w latach 1960–1988.

? Sformułuj wnioski dotyczące poziomu życia codziennego w bloku wschodnim i w krajach zachodnich od początku lat 60. do schyłku lat 80. XX w. Odwołaj się do danych zamieszczonych w tabeli.

Zmieniła też życie polityczne – dla polityków kluczową sprawą stało się kreowanie własnego wizerunku w telewizji. W krajach demokratycznych telewizja była (i w dużej mierze nadal pozostaje) miejscem rywalizacji politycznych konkurentów, w reżimach totalitarnych i autorytarnych – głównym narzędziem propagandy i indoktrynacji.

Fragment artykułu *Czy telewizja musi być coraz gorsza?* (2002 r.) autorstwa Teresy Boguckiej

Radio okazało się [...] narzędziem niezwykle przydatnym w czasach narodzin społeczeństwa masowego. Hitler i Stalin potrafili je wykorzystać [...] – sami niewidzialni, przemawiali do milionów. [...] Telewizja do słowa dodała wizję. [...] Słowo w pierwszym rzędzie działa na umysł, odbieramy je w procesie rozumienia. Obraz odwołuje się do wrażeń i emocji. [...] Otóż gdyby owe tłumy słuchające wodzów godzinami patrzyły równocześnie z bliska na generalissimusa Stalina, mężczyznę niewysokiego i dziobatego, na Duce, łysiego i manierycznego, na Führera, histerycznego bruneta o niearyjskiej urodzie – ich uwaga odbiegłaby od treści przekazu i może przysłoby im do głowy, że w tych mężczyznach nie ma nic niezwykłego, nic nadludzkiego. Z drugiej strony okazało się, że polityk fotogeniczny może mówić rzeczy dowolne, a i tak fascynuje odbiorcę. Niezwykłym eksperymentem, który to wykazał, była pierwsza telewizyjna debata wyborcza, która odbyła się między [Richardem] Nixonem a [Johnem Fitzgeraldem] Kennedym. Ci, którzy słuchali jej przez radio, uznali, że zwycięzcą jej był Nixon, ci, którzy obejrzeli ją w telewizji – twierdzili, że Kennedy.

1. Przedstaw, w jaki sposób, zdaniem autorki tekstu, upowszechnienie się telewizji zmieniło politykę.
2. Czy twoim zdaniem zmiany, które zaszły w świecie polityki pod wpływem telewizji, są korzystne? Uzasadnij odpowiedź.
3. Jakie zmiany w polityce spowodowało, według ciebie, upowszechnienie się internetu? Zwróć uwagę na to, że użytkownik internetu jest nie tylko odbiorcą treści (jak telewidz), lecz może być też ich nadawcą.

U źródeł młodzieżowej kontestacji

Młodzieżowa **kontrkultura** (ruch społeczny kontestujący normy, wartości i zwyczaje charakterystyczne dla pokolenia rodziców) narodziła się pod koniec lat 60. w Stanach Zjednoczonych, które przeżywały rozmaite wstrząsy na tle społecznym i politycznym. Apogeum osiągnęła wówczas walka Afroamerykanów o równouprawnienie (w 1968 r. zginął zastrzelony przywódca czarnoskórej mniejszości Martin Luther King). Przyczyną konfliktów społecznych było zaangażowanie USA w wojnę w Wietnamie, w której ginęli młodzi Amerykanie. Na stosunek społeczeństw USA i całego Zachodu do tej wojny silnie oddziaływał przekaz mediów, które zwracały uwagę na towarzyszące jej okrucieństwa. Wszystkie te wydarzenia podważały zaufanie młodych ludzi do starszego pokolenia. Krytyka skierowana była przeciw różnym elementom ówczesnej rzeczywistości – m.in. systemowi edukacyjnemu uznawanemu za opresyjny, środkom masowego przekazu oskarżanym o manipulacje, stylowi życia społeczeństwa konsumpcyjnego, komercjalizacji kultury, wojnie jako metodzie rozwiązywania konfliktów, broni atomowej, dyskryminacji rasowej, dyskryminacji kobiet.

Publiczność na festiwalu Woodstock (czyt.: łudstok), sierpień 1969 r. Symbolem ruchu hipisowskiego oraz obyczajowości i kultury młodzieży lat 60. XX w. stał się festiwal muzyczny Woodstock, zorganizowany pod hasłem „Pokój i muzyka” na farmie w miejscowości Bethel w stanie Nowy Jork. Uczestniczyło w nim ponad 400 tys. osób. Wystąpiło wielu popularnych wykonawców rockowych tych lat, m.in. Joe Cocker (czyt.: dżo koker), Janis Joplin (czyt.: dżenis dżoplin), Jimi Hendrix (czyt.: dżimi hendriks).

? Czy również dzisiaj muzyka jest elementem samoidentyfikacji młodych ludzi i czy ma wpływ na styl ich życia? W swojej odpowiedzi odwołaj się do przykładów.

Na fali takich nastrojów uformował się w Stanach Zjednoczonych ruch **hipisów** (ang. *to be hip*, czyt.: tu bi hip – być na bieżąco, iść z prądem, żyć chwilą). Odrzucali oni powszechnie przyjęte normy życia społecznego. Porzucali rodziny i uczelnie i zakładali komuny (wspólnoty), w których praktykowali własne obyczaje. Odrzucali przemoc, nie uznawali prywatnej własności, byli zwolennikami swobody seksualnej i akceptowali zażywanie narkotyków. Ich postawę odzwierciedlały m.in. hasła: *Sex, drugs and rock and roll* (czyt.: seks drags end rok end roll; Seks, narkotyki i rock and roll) czy *Make love, not war* (czyt.: mejk law not łor; Czyń miłość, nie wojnę). Ruch ten przyczynił się niestety do rozpowszechnienia różnego rodzaju środków psychoaktywnych. W kontrze do „racjonalnej cywilizacji zachodniej” hipisi odwoływali się do duchowości Wschodu (buddyzmu, hinduizmu). Swoją odrębność i bunt wyrażali poprzez wygląd, np. długie włosy i brody u mężczyzn, ubiory nawiązujące do tradycyjnych strojów indiańskich i hinduskich. Elementem integrującym ruch hipisowski była też fascynacja muzyką rockową.

Wystąpienia studenckie w Europie Zachodniej – rok 1968

Ruch młodzieżowy, przede wszystkim obejmujący środowiska studenckie, rozwinął się w latach 60. również w krajach Europy Zachodniej. Młodzi ludzie demonstrowali swoją odrębność poprzez ubiór, muzykę, propagowanie tzw. wolnej miłości (bez stałych związków), eksperymenty z narkotykami. Kontestowali ład stworzony przez pokolenie ich rodziców, nazywali go „autorytarnym” lub „totalitarnym”. Za przykładem młodych Amerykanów protestowali także przeciw wojnie w Wietnamie.

Apogeum tzw. **rewolucji studenckiej** przypadło na **1968 r.** Fala wystąpień młodzieży objęła najpierw Francję. Początkowo protesty rozpoczęły się pod hasłami zmian na uczelniach (reformy programów nauczania, demokratyzacji zarządzania uczelniami, poprawy warunków socjalnych). Szybko pojawiły się także postulaty reform społecznych i politycznych, formułowane pod wpływem aktywizujących się środowisk skrajnie lewicowych. Studenci nie stworzyli

WARTO WIEDZIEĆ

Fala protestów studenckich objęła także **Meksyk**. Protestowano tam przeciwko autorytarnym rządom Partii Rewolucyjno-Instytucjonalnej, żądano demokratyzacji ustroju, uwolnienia więźniów politycznych, rozwiązania policyjnych jednostek przeznaczonych do rozpędzania demonstracji, dymisji szefa policji, a także domagano się nadania autonomii wyższym uczelniom. Ze względu na rozpoczynające się w październiku 1968 r. XIX Letnie Igrzyska Olimpijskie na Meksyk i jego stolicę zwrócona była uwaga całego świata. Protesty nasiliły się. Władze zdecydowały się na zastosowanie ostrych represji. Do najtragiczniejszych wydarzeń doszło 2 października, gdy wojsko zaczęło strzelać ostrą amunicją do protestujących na pokojowym wiecu, który odbywał się na stołecznym placu Trzech Kultur. Niezależne źródła mówią o 200–300 zabitych (a niektóre nawet o kilku tysiącach), źródła rządowe – jedynie o 35 ofiarach.

Paryska ulica w okresie tzw. rewolucji studenckiej, maj 1968 r.

? Na podstawie fotografii spróbuj określić charakter protestów (patrz też: fotografia na s. 214).

Uliczny plakat z Paryża, maj 1968 r. Plakat ukazuje Adolfa Hitlera z maską w kształcie twarzy Charles'a de Gaulle'a (prezydenta Francji w latach 1959–1969).

? Wyjaśnij przesłanie plakatu w odniesieniu do rzeczywistości politycznej, w której żył jego twórca.

Nowa lewica – radykalna ideologia lewicowa i związane z nią ruchy polityczne, które największą popularność zyskały w okresie tzw. rewolucji studenckiej w drugiej połowie lat 60. XX w. Nie stworzyła spójnego systemu ideologicznego. Opierała się na połączeniu różnych elementów zaczerpniętych z marksizmu, anarchizmu, maoizmu i innych nurtów lewicowych. Była krytyczna zarówno wobec sowieckiej wersji komunizmu, jak i partii socjaldemokratycznych i komunistycznych działających w Europie Zachodniej. Odrzucała model społeczeństwa przemysłowego, który uznawała za totalitarny, represyjny, zbyt sformalizowany i biurokratyczny. Postulowała odrzucenie dotychczasowych wartości w kulturze czy polityce i wyzwolenie człowieka od wszelkich więzów i ograniczeń (w tym m.in. tradycji, religii czy rodziny). Wystąpienia studentów i inteligencji miały przekształcić się w rewolucję prowadzącą do powstania nowego przyjaznego społeczeństwa, opartego na zasadach wolności, równości i demokracji.

Neomarksizm – grupa doktryn politycznych odwołujących się do wczesnych dzieł Karola Marksa, ukształtowanych w drugiej połowie XX w. w krajach zachodnich. Neomarksieści kwestionowali wkład Włodzimierza Lenina w rozwój marksizmu. Mieli krytyczny stosunek do społeczeństwa przemysłowego – jako dzielącego ludzi, postulowali natomiast harmonię jednostki i wspólnoty. Krytykowali zarówno konsumpcjonizm, jak i system wartości oparty na religii. Neomarksizm stał się ważną inspiracją dla nowej lewicy.

jednak spójnego programu. Kolejne protesty wybuchały w wielu miastach Francji i Europy Zachodniej. Młodzież organizowała strajki i manifestacje uliczne, okupowała uczelnie. Najostrzejsze zajścia miały miejsce w Paryżu. Demonstranci podpalali budynki publiczne i samochody, budowali uliczne barykady, walczyli z policją. Życie francuskiej stolicy zostało na jakiś czas praktycznie sparaliżowane. Fala protestów wygasła po kilku miesiącach.

Zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i w Europie Zachodniej olbrzymi wpływ na kontestującą młodzież i głoszone przez nią hasła miały różnego rodzaju nury skrajnej lewicy, w tym tzw. **nowa lewica** i **neomarksizm**. Jednym z głównych ideologów nowej lewicy był **Herbert Marcuse** (czyt.: markuze; 1898–1979), niemiecki

Strajk studentów na Sorbonie (Uniwersytecie Paryskim), maj 1968 r. Na kolumnach widoczne są wywieszone przez protestujących wizerunki Karola Marksa, Włodzimierza Lenina i Mao Zedonga.

? Na podstawie fotografii powiedz, jakie były ideowe fascynacje młodzieży biorącej udział w tzw. rewolucji studenckiej 1968 r. Zwróć uwagę na stosunek protestujących do twórców systemów totalitarnych.

WARTO WIEDZIEĆ

Wpływ ruchu młodzieżowego lat 60. na młodych ludzi w bloku wschodnim był mocno ograniczony. Do Polski np. informacje na jego temat docierały za pośrednictwem prasy zagranicznej dostępnej przede wszystkim w Klubach Międzynarodowej Prasy i Książki (MPIK), zachodnich radiostacji, zwłaszcza muzycznego Radia Luxemburg czy Radia Wolna Europa. Tylko bardzo nieliczni mogli wyjeżdżać do krajów zachodnich. Szersze grono miało natomiast dostęp do płyt gramofonowych, które były przywożone z Zachodu.

Ruch hipisowski w Polsce początkowo był tolerowany przez władze, które uznały go za lewicowy. Zmiana nastąpiła, gdy się okazało, że jego członkom nie odpowiada sowiecki model państwa i społeczeństwa. Polscy hipisi wzięli udział w wystąpieniach studenckich w marcu 1968 r. (patrz: s. 231), protestowali przeciwko wojnie w Wietnamie, ale także przeciw interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji (patrz: s. 234). Szybko zaczęła się nimi interesować Służba Bezpieczeństwa, która m.in. inwigilowała środowisko, utrudniała i rozbijała zloty, zatrzymywała działaczy.

filozof i socjolog, nazywany niekiedy „prorokiem” studenckiej rewolty, której jedno z haseł brzmiało „3 M” (Marks, Mao, Marcuse). W ruchu młodzieżowym, który w dużej mierze wyrósł z demonstracji przeciw wojnie w Wietnamie, ważne miejsce zajmowały też idee **pacyfistyczne**. Procesy społeczne związane z kontestacją i rewoltą młodzieżową lat 60. XX w. oddziaływały na rozwój różnych nurtów ideowych i ruchów społecznych, np. **ekologizmu** czy **feminizmu**, na rozpowszechnianie się rewolucji seksualnej. Przyczyniły się też do wzrostu liczby osób zażywających narkotyki.

Pacyfizm (łac. *pacificus* – wprowadzający pokój) – zespół poglądów głoszących konieczność ograniczenia lub wyeliminowania wojen oraz zapewnienia ludzkości pokoju. Idee pacyfistyczne lub ich elementy pojawiają od czasów starożytnych w różnych kulturach, kierunkach filozoficznych i religiach. Pacyfizm przybrał też formę ruchu społeczno-politycznego. Powstające od początków XIX w. organizacje pacyfistyczne domagały się odrzucenia wojny jako metody rozstrzygania sporów, powszechnego rozbrojenia, powołania międzynarodowych trybunałów rozjemczych. Organizowały międzynarodowe konferencje, miały także wpływ na ustanowienie Pokojowej Nagrody Nobla. Na fali pacyfistycznych nastrojów po I wojnie światowej stworzony został system Ligi Narodów, w tym Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej. Wyrazem pacyfistycznych nastrojów i dążeń było powołanie ONZ w 1945 r. Pacyfizm już od rewolucji październikowej był wykorzystywany przez komunistów do wpływania na światową opinię publiczną (patrz: Apel sztokholmski, s. 84–85).

Ekologizm (gr. *oikos* – dom, mieszkanie) – kierunek filozoficzny i nurt w polityce skupiający się na relacjach między człowiekiem a przyrodą i uznający ochronę środowiska naturalnego za najważniejsze wyzwanie. Reprezentujące go ugrupowania, tzw. partie zielonych, pojawiły się w Europie Zachodniej we wczesnych latach 70. XX w. Ich działacze zwykle wywodzili się z radykalnych lewicowych ruchów politycznych poprzedniej dekady. Partie i organizacje związane z ekologizmem walczą o ochronę środowiska – organizują kampanie społeczne, akcje informacyjne i wystąpienia publiczne. Czasem nawet posuwają się do działań terrorystycznych (tzw. ekoterroryzm). Występują też przeciw zbrojeniom i promują rozwiązania sprzyjające ochronie środowiska oraz produkcji naturalnej żywności. Należy odróżnić ekologizm od **ekologii** – nauki o strukturze i funkcjonowaniu przyrody. Ekologia bada zależności pomiędzy organizmami a środowiskiem i zagrożenia dla przyrody wynikające m.in. z działalności człowieka.

Feminizm (łac. *femina* – kobieta) – ruch społeczny, polityczny i intelektualny rozwijający się od lat 60. XX w., stanowiący kontynuację zapoczątkowanego w XIX w. ruchu emancypacji kobiet. Walczy z dyskryminacją kobiet w życiu społecznym, politycznym i zawodowym. Za źródła nierówności uznaje m.in. uwarunkowania kulturowe, które zepchnęły kobietę do roli „towarzyszki życia mężczyzny”, oraz tradycyjnie pojmowane role społeczne.

Na przełomie lat 60. i 70. część radykalnych uczestników studenckiej rewolty zdecydowała się podjąć działania terrorystyczne. W latach 70. **skrajnie lewicowe (lewackie) ugrupowania terrorystyczne** dokonały w Niemczech Zachodnich i we Włoszech licznych zamachów na przedstawicieli elit politycznych i ekonomicznych.

PODSUMOWANIE

- W drugiej połowie XIX w. na Zachodzie pojawiło się zjawisko kultury masowej.
- Lata 50. i 60. XX w. – okres szybkiego wzrostu dobrobytu na Zachodzie – wiązały się z rozwojem tzw. społeczeństwa konsumpcyjnego.
- W latach 60. rozpoczęły się przemiany obyczajowe określane mianem rewolucji seksualnej, kształtowały się wówczas również kultura młodzieżowa i ruch kontrkultury.
- W USA przejawem kontrkultury był ruch hipisów.
- W Europie Zachodniej apogeum wystąpień młodzieżowych stała się tzw. rewolucja studencka 1968 r.
- W tym okresie na środowiska młodzieżowe istotny wpływ miały różne nurty ideowe: nowa lewica i neomarksizm, pacyfizm, ekologizm, feminizm.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Wyjaśnij znaczenie pojęcia *kultura masowa*. Podaj przykłady dzieł kultury masowej z różnych dziedzin twórczości i uzasadnij, że można je zaliczyć do tej kategorii.
2. Scharakteryzuj przemiany społeczno-obyczajowe określane jako „rewolucja 1968 roku”.
3. Scharakteryzuj idee pacyfistyczne i podaj przykłady ich oddziaływania na postawy ludzi i politykę państw.
4. Wyjaśnij różnicę między ekologią a ekologizmem.
5. Jak uważasz, czy przemiany, które nastąpiły na Zachodzie w latach 60. XX w., można nazwać rewolucją kulturalną? Uzasadnij swoje zdanie.
6. Przypomnij sobie, czym była chińska rewolucja kulturalna. Porównaj przemiany, które wówczas zaszły w ChRL, z przemianami na Zachodzie. Czy miały one jakieś cechy wspólne?

ZADANIA

- *7. Poszukaj informacji o polskich muzykach, którzy byli związani z ruchem hipisów. Przygotuj krótką prezentację na temat ich twórczości.
- *8. Zapoznaj się z wybranymi tekstami utworów artystów występujących na festiwalu Woodstock. Wskaż w nich odniesienia do idei młodzieżowej kontrkultury.

26

Religia – Kościół – państwo

KALENDARIUM	
koniec XVIII w.	wprowadzenie rozdziału Kościoła (religii) od państwa w USA i Francji
1962	powstanie Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL
1962–1965	obrazy soboru watykańskiego II
1963	reforma liturgiczna soboru watykańskiego II

POJĘCIA: państwo teokratyczne ■ państwo wyznaniowe ■ rozdział Kościoła od państwa ■ neutralność światopoglądowa państwa ■ laicyzm ■ sekularyzm ■ laicyzacja ■ indyferentyzm

Historyczne i współczesne formy państwa wyznaniowego

Od czasów starożytnych kształtowały się różne modele stosunków instytucji państwowych i religijnych. Jednym z najstarszych jest **państwo teokratyczne** (gr. *theos* – bóg, *kratos* – władza), czyli rządzone przez osobę lub osoby sprawujące jednocześnie władzę świecką i religijną, a władza ta jest uznawana za pochodzącą od Boga (bóstw). W najdalej posuniętej formie teokracji władzę w państwie sprawuje osoba uważana za boga. Państwami teokratycznymi były np.: starożytny Egipt (faraona uznawano za wcielenie boga Horusa lub syna boga Re), Imperium Rzymskie w czasach cesarstwa (sprawowano religijny kult cesarza i członków ich rodzin), Tybet (pod władzą dalajlamów, patrz: s. 196), Japonia (do 1945 r., gdy cesarz zrzekł się boskiego statusu). Współcześnie nieliczne teokracje to zwykle systemy, w których rządzi kapłan lub grupa kapłanów. Przykładami współczesnych teokracji są: Watykan (monarchą absolutnym jest papież), Iran (najwyższą władzę sprawuje uczony, teolog muzułmański).

Państwo teokratyczne jest jedną z form **państwa wyznaniowego**. Pojęcie to odnosi się do ustroju, w którym określona religia (wyznanie) jest oficjalnie uznana za państwową (czy narodową), jest też na różne sposoby wspierana przez państwo (np. finansowana). Zasady religii państwowej (przynajmniej niektóre) są jednocześnie zasadami prawa państwowego.

Prezydent Francji Emmanuel Macron (czyt.: emanuel makrą; stoi po prawej) i biskup Joan Enric Vives i Sicília (czyt.: żuan enrik bibes i sisilja), Andora, 2019 r. W niewielkiej Andorze funkcję głowy państwa sprawują wspólnie (jako „współksiężęta”) katolicki biskup hiszpańskiej diecezji Urgel oraz prezydent Francji. Ich uprawnienia ograniczają się do funkcji reprezentacyjnych i prawa weta wobec zawieranych przez Andorę traktatów międzynarodowych. Dzisiejsza Andora nie jest państwem teokratycznym, lecz demokratyczną monarchią konstytucyjną.

? Przypomnij sobie, kiedy i na jakich zasadach w nowożytnej Polsce osoby duchowne pełniły tymczasowo funkcję głowy państwa.

W państwach wyznaniowych inne religie poza państwowymi mogą być zakazane lub dopuszczone z pewnymi ograniczeniami.

Do epoki oświecenia prawie wszystkie państwa na świecie były państwami wyznaniowymi. Dzisiaj stanowią one mniejszość. Są nimi np.: Arabia Saudyjska, Mauretania, Iran (islam); Izrael (judaizm); Bhutan i Mjanma (buddyzm). W Europie jest 11 krajów, które spełniają częściowo kryteria państwa wyznaniowego. Wszystkie te kraje (poza Watykanem) gwarantują jednak pełną wolność wyznania także innym religiom (wyznaniom), nie tylko państwowym. Takimi państwami są np.: Malta i Monako (państwowym wyznaniem jest katolicyzm); Grecja i Cypr (państwowym wyznaniem jest prawosławie, a w przypadku Cypru – także islam); Dania, Islandia, Norwegia i Finlandia (status narodowy / państwowy mają tam Kościoły luterzańskie, a w przypadku Finlandii także Kościół prawosławny).

Rozdział Kościoła od państwa

Głębokie zmiany w relacjach państwo–religia następowały w epoce nowożytnej. Pojawiło się wówczas dążenie do wyeliminowania wojen religijnych oraz prześladowań i dyskryminacji na tle wyznaniowym. Od czasów oświecenia coraz silniej obecne były w myśli zachodniej takie nurty ideologiczne, jak **laicyzm** i **sekularyzm**.

Okres oświecenia i rewolucji francuskiej przyniósł ukształtowanie się ustrojowej **zasady rozdziału Kościoła (religii) od państwa** (w XIX w. stała się ona jednym z postulatów m.in. liberalizmu). Zgodnie z nią organy i instytucje państwa i Kościoła powinny być od siebie oddzielone. W wykonywaniu funkcji religijnych Kościoły i związki wyznaniowe mają być autonomiczne i niezależne od państwa. Jednocześnie powinny powstrzymać się od działalności politycznej. Państwo powinno

kierować się zasadą **neutralności światopoglądowej** – nie ingerować w światopogląd swoich obywateli, czyli także w ich przekonania i życie religijne; traktować na równi wszystkie Kościoły i związki wyznaniowe, zapewnić wszystkim obywatelom – niezależnie od ich wyznania i światopoglądu – takie same prawa oraz gwarantować każdemu wolność wyznania i swobodę praktyk religijnych.

Wymienione zasady są, choć w różnym stopniu, podstawą relacji państwo–religia w większości dzisiejszych krajów Zachodu. Można wyróżnić dwa modele tych relacji. Pierwszym jest **„przyjazny rozdział Kościoła od państwa”** (np. w Austrii, Chorwacji, Hiszpanii, Niemczech, Polsce, Słowacji, Włoszech). Państwo i związki wyznaniowe mogą tam współpracować dla dobra publicznego, np. państwo może wspierać działalność charytatywną instytucji religijnych oraz działalność szkół i uczelni wyznaniowych, umożliwiać nauczanie religii w szkołach publicznych.

Laicyzm (łac. *laicus* – świecki, niezwiązany z religią; od gr. *laikos* – ludowy) – ideologia oparta na przekonaniu o szkodliwości religii dla rozwoju ludzkości. Jej wyznawcy dążą do wyeliminowania Kościołów i związków wyznaniowych oraz elementów religii z życia publicznego, a także do rozdziału Kościoła od państwa. Domagają się wprowadzenia świeckiego prawodawstwa oraz świeckiego systemu edukacji i wychowania, a także ograniczenia wpływu religii wyłącznie do sfery życia prywatnego.

Sekularyzm (łac. *saecularis* – świecki) – ideologia zaprzeczająca istnieniu religijnej natury człowieka i odrzucająca obecność religii w życiu publicznym i prywatnym. Jej zwolennicy uznają, że religia jest szkodliwa dla rozwoju jednostki i społeczeństwa oraz wroga postępowi (nowoczesności). Dążą do ateizacji społeczeństwa.

Królowa Elżbieta II podczas ceremonii koronacji, Londyn, 1953 r. Kościół Anglii, jak brzmi oficjalna nazwa Kościoła anglikańskiego, ma status wyznania państwowego. Jego głową (najwyższym zwierzchnikiem) jest brytyjski monarcha. Ma on prawo mianowania biskupów, choć dziś jest to uprawnienie czysto formalne, gdyż są oni faktycznie wybierani przez instytucje kościelne z udziałem premiera.

? Przypomnij sobie, kiedy i w jakich okolicznościach powstał Kościół anglikański. Dlaczego można go nazwać kościołem państwowym?

Relacje Kościoła katolickiego z państwami często są uregulowane przez zapisy **umów konkordatowych** (patrz: s. 137).

W drugim modelu (nawiązującym do rozwiązań wprowadzonych pod koniec XVIII w. w rewolucyjnej Francji i w Stanach Zjednoczonych) oddzielenie państwa od religii jest bardziej rygorystyczne. Taki model bywa określany mianem **państwa świeckiego, laickiego**. Współcześnie reprezentują go np. Albania, Holandia, USA czy Francja. Państwo i religia są w tych krajach bardzo wyraźnie od siebie odseparowane. We Francji Kościoły i związki wyznaniowe są traktowane pod względem prawnym jak wszystkie inne organizacje społeczne, np. stowarzyszenia, i nie są dofinansowywane przez państwo. W państwach świeckich obowiązują też różnego rodzaju zakazy dotyczące obecności symboli religijnych w sferze publicznej.

Państwo ateistyczne

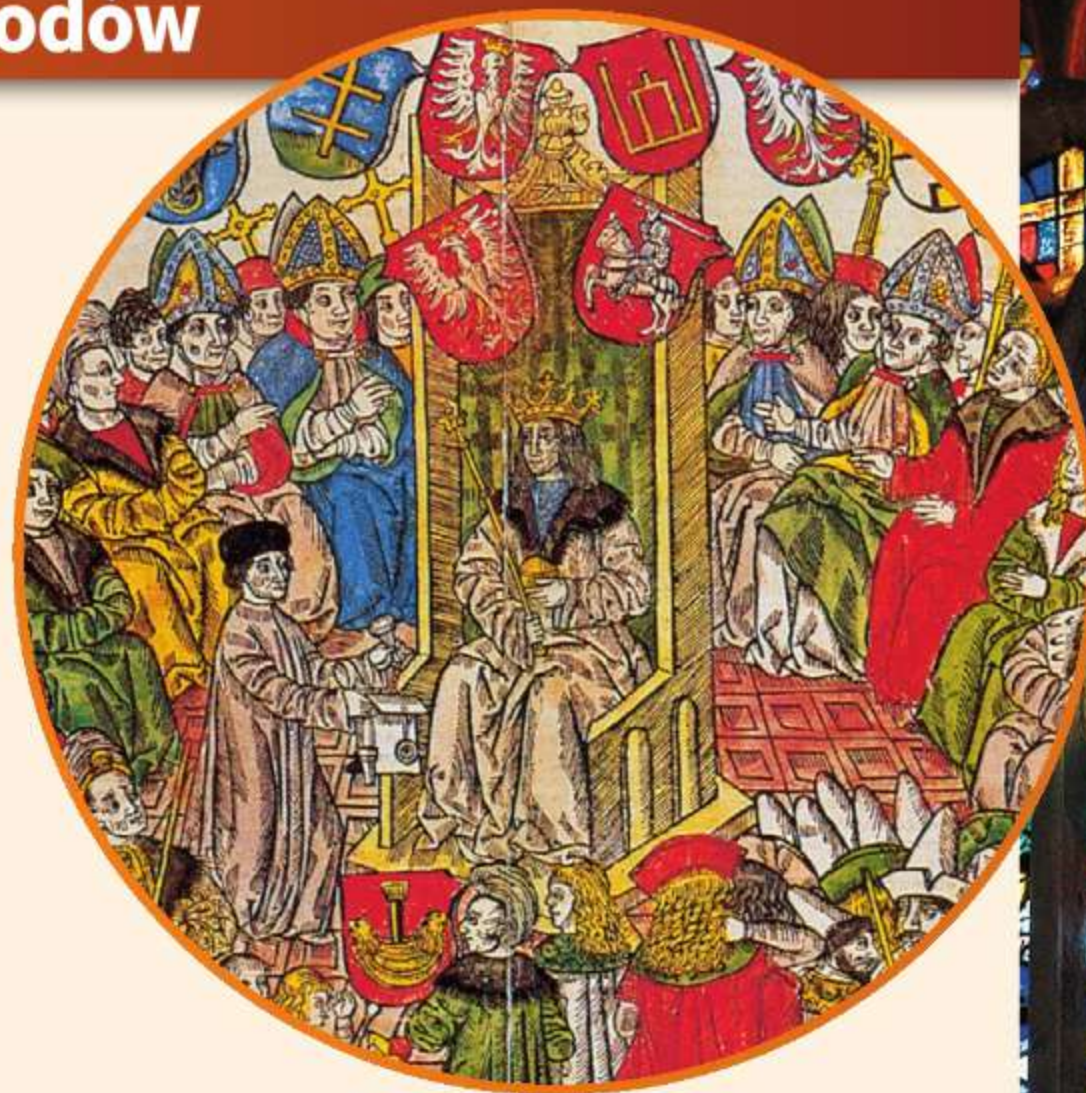
Zupełnie inną koncepcją jest **państwo ateistyczne**, zakazujące wszelkich praktyk religijnych zarówno w sferze publicznej, jak i prywatnej (czyli wprowadzające ateizm państwowy). Taki model realizowano lub przynajmniej starano się realizować w przeszłości w ZSRS i pozostałych krajach bloku wschodniego (patrz: s. 137). Współcześnie państwami ateistycznymi pozostają reżimy komunistyczne: Korea Północna, Wietnam i Chińska Republika Ludowa (patrz: s. 147). Chińska konstytucja wprawdzie zawiera zapisy o wolności światopoglądowej, lecz w praktyce w ChRL często prześladowane są rozmaite grupy religijne (np. chrześcijanie, muzułmanie i buddyści), a władze starają się, by organizacje religijne były podporządkowane państwu.

Państwo a Kościół w tradycji Rzeczypospolitej

Rzeczpospolita Obojga Narodów

W polsko-litewskiej Rzeczypospolitej żyli wierni różnych wyznań chrześcijańskich oraz wyznawcy islamu, judaizmu i karaimizmu, jednak katolicyzm zajmował w państwie szczególną pozycję. Niektóre grupy religijno-narodowościowe (Żydzi, Ormianie, Tatarzy, Karaimi) miały specjalne przywileje, które pozwalały im na tworzenie instytucji samorządowych. Tolerancja religijna, panująca przez długi czas w Rzeczypospolitej, nie była jednak powszechnym zjawiskiem w państwach nowożytnej Europy.

◀ Władca Rzeczypospolitej – król polski i wielki książę litewski – musiał być wyznania rzymskokatolickiego.

▶ Rzymskokatolicki biskup (mianowani przez króla) należeli do grona najwyższych dostojników państwa i zasiadali w senacie.

◀ Szczególna rola w Rzeczypospolitej przypadła prymasowi Polski (arcybiskupowi gnieźnieńskiemu), który w okresie bezkrólewia pełnił funkcję interrexa, czyli zastępował króla aż do wyboru nowego monarchy.

◀ W 1573 r. została uchwalona konfederacja warszawska gwarantująca pokój między szlachtą różnych wyznań. Dokument ten nie zmieniał jednak w żaden sposób faktu, że wyznaniem państwowym pozostawał katolicyzm.

II Rzeczpospolita

Międzywojenna Polska była krajem wielu wyznań i religii. Stosunki między państwem a Kościołami i związkami wyznaniowymi uregulowała **konstytucja marcowa z 1921 r.** Gwarantowała ona wolność sumienia i wyznania, swobodę praktyk religijnych w sferze publicznej i prywatnej, prawną równość obywateli niezależnie od wyznania; zakazywała zmuszania do udziału w obrzędach religijnych; zezwalała na prowadzenie wyznaniowych szkół, zakładów dobroczynnych itp. (niefinansowanych przez państwo). Ponadto w konstytucji znalazły się następujące zapisy, które pozostały w mocy także po uchwaleniu konstytucji kwietniowej z 1935 r. (pisownia oryginalna):

Artykuł 114.

Wyznanie rzymsko-katolickie, będące religią przeważającą większości narodu [ponad 63% w 1921 r.], zajmuje w Państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań. Kościół Rzymsko-Katolicki rządzi się własnymi prawami. Stosunek Państwa do Kościoła będzie określony na podstawie układu ze Stolicą Apostolską, który podlega ratyfikacji przez Sejm [konkordat zawarty w 1925 r.].

Artykuł 115.

Kościół mniejszości religijnych i inne prawnie uznane związki religijne rządzą się same własnymi ustawami, których uznania Państwo nie odmówi, o ile nie zawierają postanowień sprzecznych z prawem. Stosunek Państwa do tych Kościołów i wyznań będzie ustalany w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Uzasadnij stwierdzenie, że Rzeczpospolita Obojga Narodów była państwem wyznaniowym, a Kościół katolicki miał w niej status kościoła państwowego.
2. Na podstawie zamieszczonych powyżej informacji określ, jaki model stosunków państwo-Kościół obowiązywał w II Rzeczypospolitej, a jaki obowiązuje obecnie. Odwołaj się do przytoczonych zapisów prawnych oraz znajomości realiów dzisiejszej Polski.

III Rzeczpospolita

W dzisiejszej Polsce stosunki między państwem a Kościołami i związkami wyznaniowymi reguluje **Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r.**, która zawiera następujące zapisy:

[...] my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł, równi w prawach i w powinnościach wobec dobra wspólnego – Polski [...].

Art. 53.

1. Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii.
2. Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują.
3. Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. [...]
5. Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób.
6. Nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych.
7. Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania.

Konkordat między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską, ratyfikowany przez Polskę w 1998 r., stanowi:

Artykuł 1.

Rzeczpospolita Polska i Stolica Apostolska potwierdzają, że Państwo i Kościół katolicki są – każde w swej dziedzinie – niezależne i autonomiczne oraz zobowiązują się do pełnego poszanowania tej zasady we wzajemnych stosunkach i we współdziałaniu dla rozwoju człowieka i dobra wspólnego.

Papież Jan XXIII w drodze do bazyliki św. Piotra na uroczystości otwarcia soboru watykańskiego II, 11 października 1962 r. W obradach uczestniczyło ponad 2,5 tys. biskupów, a także przedstawiciele niższego duchowieństwa i świeckich katolików oraz 18 oficjalnych niekatolickich obserwatorów. W soborze wzięło udział 67 Polaków. Prymas Stefan Wyszyński zasiadał w prezydium soboru oraz w Sekretariacie do spraw Nadzwyczajnych. Ówczesny biskup Karol Wojtyła współredagował jeden z najważniejszych dokumentów soborowych *Konstytucję duszpasterską o Kościele w świecie współczesnym* „*Gaudium et spes*” (łac. radość i nadzieja).

? Porównaj oprawę uroczystości z udziałem papieża w latach 60. XX w. i obecnie. O jakich zmianach w Kościele świadczą wskazane przez ciebie różnice?

Sobór watykański II i reformy posoborowe

Po II wojnie światowej rozwój społeczeństwa przemysłowego i konsumpcyjnego oraz przeobrażenia kulturowe (patrz: rozdział 25) powodowały, że Kościół katolicki musiał zmierzyć się z nowymi wielkimi wyzwaniami. Do najważniejszych należały **laicyzacja** społeczeństwa oraz upowszechnianie się postaw **indyferentyzmu religijnego**.

Kościół katolicki starał się przeciwdziałać wspomnianym procesom społecznym. W 1962 r. papież Jan XXIII ogłosił doktrynę **aggiornamento** (czyt.: adździornamento) i zwołał **sobór powszechny**, który przeszedł do historii jako **sobór watykański II (1962–1965)**. Po śmierci Jana XXIII prace soboru toczyły się pod przewodnictwem kolejnego papieża – Pawła VI.

Laicyzacja – proces osłabiania religijności społeczeństwa. Jego przejawami są: zanikanie obyczajów i tradycji związanych z religią, rezygnacja z udziału w obrzędach, odrzucanie norm moralnych wynikających z religii, słabnięcie autorytetu duchowieństwa. Laicyzacją nazywa się także odgórne i celowe ograniczanie wpływu religii na różne sfery życia, np. prawodawstwo, szkolnictwo, obyczajowość i moralność, zwykle poprzez ustanawianie odpowiednich praw. Jako synonim laicyzacji używany jest też termin **sekularyzacja**. Należy odróżnić procesy laicyzacji i sekularyzacji od ideologii laicyzmu i sekularyzmu.

Indyferentyzm (łac. *indifferens* – obojętny) – postawa przejawiająca się brakiem zainteresowania ważnymi kwestiami, np. związanymi z religią, moralnością czy polityką; przeciwieństwo zaangażowania.

Aggiornamento (z wł., unowocześnienie, dosłownie: „udźsisiejszenie”) – pojęcie oznaczające otwarcie się Kościoła katolickiego na wyzwania współczesności. Przejawami aggiornamento są zmiany w liturgii i strukturach organizacyjnych oraz zmiana stosunku do innych wyznań i religii. Wprowadzenie tej doktryny miało ułatwić Kościołowi głoszenie Ewangelii w XX w.

Sobór powszechny – w Kościele katolickim zgromadzenie biskupów i przełożonych zakonów całego Kościoła, obradujące pod przewodnictwem papieża lub jego delegata nad sprawami wiary oraz organizacji i dyscypliny kościelnej.

Fragmenty encykliki *Ecclesiam suam* ogłoszonej przez papieża Pawła VI w 1964 r.

50. [...] zawsze będziemy mieć na pamięci jako cel i dzieło Naszego Pontyfikatu owe słowo Poprzednika Naszego, czcigodnej pamięci Jana XXIII, które wyraża dostosowanie rzeczy do potrzeb naszej epoki. [...]

72. Ponieważ zatem Bóg pierwszy rozpoczął zbawczy dialog, bo *On sam pierwszy nas umiłował*, dlatego trzeba, byśmy pierwsi dążyli do dialogu z ludźmi i nie czekali, aż inni nas do tego wezwą. [...]

75. Myśl o zmuszaniu kogokolwiek do podjęcia zbawczego dialogu była czymś zupełnie obcym, zaprasza ich jedynie poryw miłości. [...] W ten sposób i Nasz Urząd, chociaż głosi prawdę pewną i konieczność zbawienia, nie będzie stosował jednak żadnej formy nacisku zewnętrznego; wprost przeciwnie, pójdzie prawymi drogami ludzkiej uprzejmości, wewnętrznego przekonania i zwyczajnej rozmowy, i udzieli daru zbawienia, zachowując wolność każdego człowieka zarówno osobistą, jak i obywatelską.

76. Ponieważ zbawczy dialog stał otworem dla wszystkich bez wyjątku i dostarczał wszystkim bez żadnej różnicy, dlatego i nasz dialog powinien być o ile możliwości powszechny, z wyjątkiem tych, którzy albo całkowicie go unikają, albo tylko udają, że chcą go prowadzić.

1. Podaj cel zwołania soboru watykańskiego II wskazany w encyklice Pawła VI. Jak według papieża Kościół miał się odnosić do tego, co nowe?
2. Wyjaśnij, czym miał być „zbawczy dialog”, o którym pisał papież Paweł VI. Z kim Kościół miałby go prowadzić i na jakich zasadach?

Sobór wydał deklarację o uznaniu wolności religijnej i rozpoczął w duchu **ekumenizmu** dialog z innymi wyznaniem chrześcijańskimi (przede wszystkim z Kościołami prawosławnymi) oraz z religiami niechrześcijańskimi. Dokonał zmian w funkcjonowaniu instytucji kościelnych (biskupstw, zakonów) i działalności misyjnej. Fundamentalne znaczenie miała reforma liturgii – sobór zezwolił na odprawianie Mszy Świętej w językach narodowych (oprócz języka łacińskiego, który pozostawał uniwersalnym językiem Kościoła) oraz zalecał, aby wierni uczestniczyli w liturgii „świadomie, czynnie i owocnie” (konstytucja soborowa o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium*, punkt 11).

Sobór watykański II był różnie oceniany przez duchowieństwo i ogół wiernych Kościoła katolickiego. Zwolennicy zmian w większości wypowiadali się pozytywnie o odejściu od rozwiązań przyjętych jeszcze w XVI w. w ramach kontrreformacji. Niektórzy, bardziej radykalni w swych poglądach, uznawali, że zmiany nie były wystarczająco głębokie, np. nie zniesiono hierarchiczności Kościoła. Częściej jednak sobór był (i nadal jest) krytykowany przez skrajnie konserwatywną, tradycjonalistyczną część katolików, którzy uznali, że w wyniku reform soborowych liturgia katolicka uległa „protestantyzacji”, a samo unowocześnienie Kościoła nierzadko określali mianem herezji. Również ekumenizm, który zajął ważne miejsce wśród kwestii rozważanych na soborze, jest różnie postrzegany przez chrześcijan. Część wiernych różnych wyznań wciąż go nie akceptuje.

Ekumenizm (gr. *oikoumene* – świat zaludniony) – ruch religijny postulujący dialog i wspólną modlitwę w celu porozumienia oraz zacieśnienia współpracy między różnymi wyznaniem chrześcijańskimi. W dalszej perspektywie jego celem jest doprowadzenie do ponownego zjednoczenia całego chrześcijaństwa.

Papież Paweł VI (po lewej) i patriarcha Konstantynopola Atenagoras I podczas spotkania w Rzymie, 1967 r. Zgodnie z ideą ekumenizmu w 1965 r., w czasie trwania soboru watykańskiego II, nastąpiło obustronne odwołanie ekskomuniki, którą papież i patriarcha Konstantynopola nałożyli na siebie nawzajem w 1054 r. (tzw. schizma wschodnia).

? Przypomnij sobie, czym jest ekskomunika oraz z jakich przyczyn doszło w 1054 r. do rozłamu w Kościele.

Pomimo starań części uczestników soboru (w tym polskich biskupów) w dokumentach soborowych nie znalazł się zapis o potępieniu komunizmu, choć już w latach 30. system ten został potępiony przez papieża Piusa XI (patrz: s. 53).

Sytuacja Kościoła katolickiego w PRL

Okres stalinowski był w Polsce czasem najbardziej brutalnych prześladowań Kościoła katolickiego ze strony komunistycznych władz. Konfrontacja milenijna państwa z Kościołem w latach 60. również obfitowała w dramatyczne momenty. Późniejsze lata przyniosły złagodzenie polityki wyznaniowej władz PRL, lecz nadal pozostawała ona wroga wobec katolicyzmu.

Od 1950 r. funkcjonował **Urząd do spraw Wyznań**, którego głównym celem było kontrolowanie instytucji Kościoła katolickiego i innych kościołów i związków wyznaniowych działających w Polsce. W latach 1957–1969 działało powołane przez władze Stowarzyszenie Ateistów i Wolnomyślicieli, organizacja społeczna stawiająca sobie za cel m.in. laicyzację społeczeństwa i propagowanie światopoglądu ateistycznego. Powołane w 1957 r. Towarzystwo Szkoły Świeckiej jeszcze przed usunięciem katechezy ze szkół (1961 r.) postulowało zakładanie szkół bez nauczania religii.

Fragmety Konstytucji PRL z 1952 r.

Art. 70.

1. Polska Rzeczpospolita Ludowa zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania. Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne. Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. Nie wolno też nikogo zmuszać do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych.
2. Kościół jest oddzielony od państwa. Zasady stosunku państwa do kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określają ustawy.
3. Nadużywanie wolności sumienia i wyznania dla celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest karane.

1. Jak sądzisz, dlaczego w konstytucji zapisano zakaz zmuszania obywateli do udziału w czynnościach i obrzędach religijnych? Kto – twoim zdaniem – mógłby chcieć ich do tego zmuszać?
2. Zinterpretuj zapis o karalności „nadużywania wolności sumienia i wyznania dla celów godzących w interesy PRL”.

WARTO WIEDZIEĆ

Nowa Huta (patrz: s. 125) miała być wzorcowym robotniczym socjalistycznym miastem. Jednak w ramach popaździernikowej odwilży w 1956 r. władze wydały zgodę na zbudowanie tam kościoła. Decyzję cofnięto w 1960 r. Gdy robotnicy przystąpili do demontażu krzyża znajdującego się w miejscu planowanej świątyni, mieszkańcy Nowej Huty stanęli w jego obronie. **Obrona krzyża w Nowej Hucie** przerodziła się w kilkunastogodzinne walki uliczne, które zakończyło użycie przez milicję gazów łzawiących i ostrej amunicji. Co najmniej sześć osób zostało rannych, blisko 500 aresztowano. Władze skonfiskowały pieniądze zebrane na budowę świątyni. Dopiero dzięki staraniom arcybiskupa krakowskiego, kardynała Karola Wojtyły, siedem lat później na terenie osiedla zaczęto budować kościół Matki Bożej Królowej Polski.

Obrona krzyża postawionego na miejscu, w którym miał powstać kościół w Nowej Hucie, 27 kwietnia 1960 r.

Od lat 50. władze regularnie zamykały seminaria zakonne oraz kaplice szpitalne, które ostatecznie zostały zlikwidowane w 1963 r. Od 1959 r. powoływano do służby wojskowej kleryków z seminariów duchownych, co miało zniechęcać młodych mężczyzn do wstępowania do stanu duchownego.

Mimo że w konstytucji znalazł się zapis o wolności sumienia i wyznania, osoby praktykujące miały ograniczony dostęp do wyższych stanowisk państwowych. Nierzadko jednak małżonkowie członków aparatu partyjnego, wojskowych czy milicjantów uczestniczyli w życiu religijnym i decydowali o przyjęciu sakramentów przez dzieci.

Władze starały się tak organizować czas młodzieży, aby odciągnąć ją od Kościoła. Przykładowo uczestnikom organizowanych przez instytucje państwowe wakacyjnych kolonii i obozów zakazywano uczestnictwa w niedzielnych mszach. W kalendarzu dni wolnych od pracy, poza niedzielami, spośród świąt katolickich pozostawiono jedynie drugi

dzień Wielkanocy, Boże Ciało, Wszystkich Świętych (w ramach laicyzacji nazwane Dniem Zmarłych) i dwa dni świąt Bożego Narodzenia.

Niezmiennie narzędziem walki komunistów z Kościołem pozostawała inwigilacja – stosowana w zasadzie wobec każdej osoby duchownej oraz każdego działacza katolickiego. W tym celu Służba Bezpieczeństwa zakładała wszystkim duchownym teczki (tzw. TEOK – Teczka Ewidencji Operacyjnej na Księdza), w których były gromadzone wszelkie informacje na ich temat. SB instalowała też liczne podsłuchy w budynkach należących do Kościoła, np. w kościołach przy konfesjonałach. Pozyskane informacje były wykorzystywane do szantażowania inwigilowanych osób (w celu wymuszenia współpracy) lub w antykościelnej propagandzie w środkach przekazu. Od **1962 r.** działał specjalnie wyodrębniony **Departament IV MSW**, stanowiący część Służby Bezpieczeństwa, który zajmował się inwigilacją Kościoła katolickiego oraz innych Kościołów i związków wyznaniowych.

Kościół na Ziemiach Zachodnich i Północnych

Przyłączenie do powojennej Polski Ziemi Zachodnich i Północnych oraz przesiedlenie tam repatriantów z Kresów Wschodnich było dużym wyzwaniem nie tylko dla władz państwowych, lecz także dla Kościoła katolickiego (m.in. problem granicy polsko-niemieckiej i jednostek administracyjnych Kościoła, patrz: s. 139). Już prymas Hlond szybko, zgodnie z pojałtańskim przebiegiem granic państwowych, wyznaczył zasięg nowych jednostek administracyjnych polskiego Kościoła oraz powołał dla nich administratorów apostolskich. Tereny te wymagały dodatkowych form duszpasterstwa oraz większego zaangażowania duchownych i lokalnej władzy kościelnej. Kościół, obok szkoły, był na tych obszarach instytucją jednoczącą i stabilizującą wzajemne relacje przesiedleńców oraz rdzennej ludności (w tym niemieckiej), która nie wyemigrowała. W diecezjalną pracę duszpasterską włączone zostały również przenoszone na te ziemie zakony. Dla osadników, przez lata borykających się z poczuciem tymczasowości, ogromne znaczenie miało wsparcie duchowe udzielane przez księży. Dzięki zaangażowaniu Kościoła łatwiej im było budować poczucie jedności z całym polskim społeczeństwem.

Uroczysta Konferencja Episkopatu Polski z okazji 25. rocznicy powrotu Ziemi Zachodnich do Polski, Wrocław, 1970 r. Od lewej widoczni: arcybiskup krakowski kardynał Karol Wojtyła i prymas Stefan Wyszyński.

? Wyjaśnij, jakie przesłanie miały mieć tego rodzaju uroczystości. Jak miały wpływać na wiernych z Ziemi Zachodnich? Odwołaj się do listu biskupów polskich do biskupów niemieckich.

PODSUMOWANIE

- Można wyróżnić dwa podstawowe modele relacji państwo–religia: państwo wyznaniowe (jedną z jego form jest teokracja) oraz model oparty na rozdziale Kościoła (religii) od państwa.
- Rozdział Kościoła od państwa może przybierać formę „przyjaznego rozdziału” lub państwa świeckiego.
- Z przemianami społecznymi i kulturowymi XIX i XX w. związane były procesy laicyzacji i wzrostu postaw indyferentyzmu religijnego oraz oddziaływanie ideologii laicyzmu i sekularyzmu.
- Odpowiedzią Kościoła katolickiego na wyzwania XX w. był sobór watykański II, który wprowadził reformy katolicyzmu w duchu *aggiornamento* i ekumenizmu.
- W Polsce pod koniec lat 60. władze złagodziły politykę wobec Kościoła katolickiego, nadal jednak trwały różnego rodzaju szykany i próby ograniczenia oddziaływania Kościoła na społeczeństwo.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Wymień różne modele relacji między państwem a religią występujące we współczesnym świecie. Podaj przykłady funkcjonowania tych modeli w historii Polski.
2. Wyjaśnij znaczenie pojęć *sekularyzm* i *laicyzm*.
3. Przedstaw przyczyny zwołania soboru watykańskiego II. Wymień i opisz zjawiska społeczne, które stanowiły szczególne wyzwanie dla Kościoła.
4. Omów przemiany, które nastąpiły w Kościele w wyniku soboru. Które z nich dotyczyły relacji między Kościołem i światem?
5. Na przykładzie powojennej Polski wyjaśnij, na czym polegała komunistyczna polityka „rozdziału Kościoła od państwa”.
6. Czy można uznać, że w PRL miało miejsce spychanie ludzi wierzących do roli obywateli drugiej kategorii? Uzasadnij swoją odpowiedź.
7. Przedstaw kolejne etapy w relacjach państwo–Kościół w Polsce od połowy lat 40. do końca lat 60. XX w.
8. Omów zasługi Kościoła katolickiego dla integracji Ziem Zachodnich i Północnych z resztą Polski.

ZADANIA

- *9. Przygotuj prezentację na temat relacji państwo–Kościół w dzisiejszej Europie. Na przykładzie wybranych państw przedstaw funkcjonowanie różnych modeli tych relacji.

27 Rok 1968 w Polsce i Czechosłowacji

KALENDARIUM	
1964	• publikacja <i>Listu 34</i> I • początek Praskiej Wiosny 30 I • protest studentów przeciw zdjęciu z afisza <i>Dziadów</i> Adama Mickiewicza w Teatrze Narodowym w Warszawie
1968	• 8 III • wiec studentów na dziedzińcu Uniwersytetu Warszawskiego – początek polskiego Marca 1968 9–23 III • apogeum wystąpień studenckich w Polsce 21 VIII • początek interwencji Układu Warszawskiego w Czechosłowacji

POJĘCIA: „Ślężacy” ■ „partyzanci” ■ „komandosi” ■ Marzec 1968 ■ nagonka antysyjonistyczna ■ emigracja pomarcowa ■ ZOMO ■ ORMO ■ „aktyw robotniczy” ■ Praska Wiosna ■ doktryna Breżniewa

U źródeł Marca 1968

Już uważny słuchacz przemówienia Władysława Gomułki na placu Defilad w Warszawie w październiku 1956 r. mógł się domyślić, że odwilż nie potrwa długo (patrz: ilustracja na s. 170). Entuzjazm społeczny był potrzebny Gomułce do przejęcia władzy, ale już sprawowanie rządów mogło nowemu I sekretarzowi utrudniać. Likwidowanie kolejnych obszarów swobodnej dyskusji oraz rozwój i wzmacnianie państwowej i partyjnej biurokracji zaczęły zrażać do polityki Gomułki wielu obywateli, w tym także część członków PZPR.

Istotną rolę wśród członków partii odegrało środowisko skupione wokół **Jacka Kuronia** i **Karola Modzelewskiego**. Wzywało ono do reformy partii, twierdziło, że odeszła ona od ideałów

Obchody XX-lecia PRL na warszawskim placu Defilad, 22 lipca 1964 r.

? Wskaż elementy propagandy utrwalone na fotografii. Jak sądzisz, dlaczego właśnie te kwestie partia uznawała za ważne?

marksizmu i zdobył Października 1956 r. i stała się niewydolną biurokratyczną strukturą, że tłumi swobodę dyskusji. W 1964 r. Kuroń i Modzelewski zostali usunięci z PZPR, choć, jak podkreślali w napisanym w następnym roku *Liście otwartym do partii*, swojej krytyki nie prowadzili z pozycji antypartyjnych. Po upublicznieniu listu obaj zostali skazani na kilkuletnie więzienie.

W 1964 r. komunistyczne władze organizowały obchody dwudziestolecia ludowej ojczyzny. Propaganda ukazywała PRL jako kraj olbrzymiego sukcesu i podkreślała wielkie zasługi I sekretarza (choć nie był to kult jednostki w stalinowskim stylu). Rzeczywistość jednak nie wyglądała tak kolorowo, czego najlepszym dowodem były braki w zaopatrzeniu i kolejki ustawiające się przed sklepami, brak mieszkań itd. (patrz: rozdział 28, s. 236–237). Nadzieje społeczeństwa obudzone w 1956 r. zaczęły się przeradzać w zawód i rozgoryczenie. Do wybuchu społecznego doszło w 1968 r.

Wśród tzw. **polских miesięcy**, czyli wydarzeń związanych z kolejnymi kryzysami PRL, **Marzec 1968 r.** zajmuje szczególne miejsce. Doszło wówczas w Polsce do nałożenia się na siebie kilku procesów i wydarzeń.

Rozgrywka wewnątrzpartyjna

W PZPR, podobnie jak w innych partiach komunistycznych bloku sowieckiego, tworzyły się i ścierały nieoficjalne skrzydła, orientacje czy frakcje. Na Gomułkę i związane z nim „ściśle kierownictwo” coraz silniej naciskali liczni działacze niezadowoleni z braku możliwości awansu. Tworzyli oni dwie grupy. Pierwszą nazywano „**Ślżakami**”. Byli to członkowie terenowego i centralnego aparatu partii związani z **Edwardem Gierkiem** (1913–2001), odnoszącym sukcesy na Śląsku i w Zagłębiu I sekretarzem Komitetu Wojewódzkiego (KW) PZPR w Katowicach. Drugą grupę stanowili tzw. „**partyzanci**” – grono działaczy, z których wielu było w przeszłości związanych z komunistyczną partyzantką (Gwardią Ludową i Armią Ludową), skupionych wokół ministra spraw wewnętrznych **Mieczysława Moczar** (1913–1986).

I „Ślżacy”, i „partyzanci” należeli w większości do pokolenia czterdziestolatków, którzy liczyli na przejęcie władzy w partii i państwie oraz rozwój swoich karier. Odwoływali się m.in. do haseł nacjonalistycznych, a moczarowcy – również do kombatanckich i antyżydowskich.

Nagonka antyżydowska

Wynik wojny sześciodniowej (patrz s. 191–192) wywołał szok w bloku wschodnim. ZSRS zerwał stosunki dyplomatyczne z Izraelem, wkrótce zrobiła to także Polska. W 1967 r. podczas VI Kongresu Związków Zawodowych Władysław Gomułka stwierdził, że „agresja Izraela na kraje arabskie spotkała się z aplauzem w syjonistycznych środowiskach Żydów – obywateli polskich”, oświadczył ponadto, że władze nie czynią „przeszkód obywatelom polskim narodowości żydowskiej w przeniesieniu się do Izraela” i oskarżał mniejszość żydowską o działalność agenturalną. Rozpoczęła się **nagonka antyżydowska (antysyjonistyczna)** połączona z czystkami w instytucjach państwowych i aparacie partyjnym. Hasłami antyżydowskimi posługiwali się zarówno zwolennicy Gomułki, jak i moczarowcy. W rzeczywistości ich celem nie było tropienie prawdziwych syjonistów, lecz zjednoczenie własnych frakcji wokół idei walki z rzekomym wspólnym wrogiem. Nagonce w szeregach PZPR przewodzili „partyzanci”, w wojsku kierował nią generał Wojciech Jaruzelski (wówczas szef Sztabu Generalnego), w milicji i aparacie bezpieczeństwa – osobiście Moczar. W marcu 1968 r., kiedy nastąpiła kulminacja antyżydowskiej kampanii, ucierpiały szczególnie środowiska związane z nauką i kulturą. Pozbawiano stanowisk, degradowano, zwalniano z pracy nie tylko osoby podejrzewane o żydowskie pochodzenie, lecz

Posiadaacz niniejszego dokumentu podróży nie jest obywatelem polskim
 Владелец настоящего документа не является польским гражданином
 Le titulaire de ce titre de voyage n'est pas de nationalité polonaise

nazwisko i imię
 Фамилия и имя
 nom et prénom TPACHTENBERG ANNA

data urodzenia
 дата рождения
 date de naissance 18.8.1946 r.

miejsce urodzenia
 место рождения
 lieu de naissance CIEPLICE ŚLĄSKIE

miejsce zamieszkania
 место жительства
 domicile WARSZAWA

SERIA DEA NR. 0006689

RYSOPIS
 ПРИМЕТЫ – SIGNALEMENT

wzrost
 рост
 taille 167 cm.

oczu
 глаза
 yeux SZARE

znaki szczególne
 особые приметы
 signes particuliers NIE MA

Podpis posiadacza
 Подпись владельца документа
 Signature du titulaire

Wewnętrzne strony dokumentu podróży wystawionego przez władze PRL. Osoby zmuszane do emigracji po Marcu 1968 r. musiały zrzec się polskiego obywatelstwa i otrzymywały dokumenty umożliwiające wyjazd, ale bez możliwości powrotu (tzw. paszporty marcowe).

? Wskaż zapis zawierający najważniejszą informację o statusie prawnym posiadacza tego dokumentu.

? Przypomnij sobie informacje z rozdziału 2. i powiedz, czy zgodnie z obowiązującym dziś prawem państwo polskie może pozbawić polskiego obywatela jego przynależności państwowej.

także te, które negatywnie odnosiły się do nagonki lub wyrażały prożydowskie sympatie.

Jednym z najtragiczniejszych skutków tych działań była tzw. **emigracja pomarcowa**. Miała ona w zasadzie przymusowy charakter. Ludzie, którzy wiązali swoją przyszłość z Polską, zmuszeni byli nagle do zrzeczenia się polskiego obywatelstwa i wyjazdu z kraju (wśród nich także osoby zaangażowane w narzucanie Polsce systemu komuni-

stycznego totalitaryzmu). Polskę opuściło ok. 13 tys. osób. Z tego ok. 3,4 tys. trafiło do Izraela, większość zaś wyjechała do Europy Zachodniej i Ameryki Północnej. Nagonka antysyjonistyczna i emigracja pomarcowa wzmocniły na świecie obraz Polaków jako antysemitów.

Atak na intelektualistów

Część intelektualistów, którzy w 1956 r. wsparli swoim autorytetem Gomułkę, po dekadzie jego rządów odczuwała coraz większą frustrację. Zaostrzona została bowiem cenzura, nasilała się partyjna propaganda. Papier (którego ciągle brakowało) był tak dystrybuowany do drukarni, by starczało go tylko na wydawanie utworów pisanych przez autorów hołdujących reżimowi i jego przywódcy. Wyłącznie oni byli promowani przez instytucje kulturalne.

Protest intelektualistów przybrał formę **Listu 34**. Jego tekst napisał poeta Antoni Słonimski, a podpisało się pod nim 34 przedstawicieli różnych dziedzin nauki, kultury i sztuki, wywodzących się z rozmaitych środowisk ideowych.

Pełny tekst Listu 34, 14 marca 1964 r.

Do Pana Premiera Józefa Cyrankiewicza

Ograniczenia przydziału papieru na druk książek i czasopism oraz zaostrzenie cenzury prasowej stwarza sytuację zagrażającą rozwojowi kultury narodowej. Niżej podpisani, uznając istnienie opinii publicznej, prawa do krytyki, swobodnej dyskusji i rzetelnej informacji za konieczny element postępu, powodowani troską obywatelską, domagają się zmiany polskiej polityki kulturalnej w duchu praw zagwarantowanych przez konstytucję państwa polskiego i zgodnych z dobrem narodu.

1. Wymień wartości, do których odwoływali się autorzy Listu 34, oraz działania władz, do których odnosili się krytycznie.

Gomułka, z zasady nieufny wobec intelektualistów, odebrał treść listu jako bezpośredni atak na swoją osobę i uznał, że jego autorzy łączą się „przeciw władzy”. Tych spośród sygnatariuszy pisma, którzy mimo nacisku władz nie wycofali poparcia dla tego wystąpienia, dotknęły represje (najłagodniejszą był zakaz publikacji) oraz nagonka medialna. Próbowano im także wytaczać sprawy karne przed sądami, ale ostatecznie, ze względu na popularność, jaką cieszyli się w społeczeństwie, zrezygnowano z tego.

Bunt młodzieży

Aresztowanie Kuronia i Modzelewskiego, sprawa *Listu 34* i represje dotyczące jego sygnatariuszy (wielu z nich było dla młodych ludzi autorytetami), wreszcie konfrontacja milenijna państwa z Kościołem odbiły się szerokim echem w środowisku młodzieży akademickiej. W konsekwencji ukształtowało się kilka niezależnych grup studentów, spośród których swoją aktywnością najbardziej zwracali uwagę tzw. „komandos”. Byli to młodzi ludzie, skupieni już wcześniej wokół Kuronia i Modzelewskiego. Ważnym autorytetem był dla nich także **Leszek Kołakowski**, najwybitniejszy wówczas w kraju filozof marksista. Nazwa tej nieformalnej grupy wzięła się stąd, że jej członkowie pojawiali się niespodziewanie na zebraniach partii i organizacji młodzieżowych i zadawali niewygodne pytania. „Komandos” odwoływali się do haseł Października 1956 r. i socjalistycznych idei wolności, równości czy sprawiedliwości społecznej. Byli w tej grupie (co prawda nieliczni) praktykujący katolicy, a wielu jej członków czytało prasę katolicką, która – jak sami twierdzili – pozwoliła im na odkrycie innego sposobu widzenia świata. Znaczna część spośród „komandosów” wywodziła się z rodzin o tradycjach komunistycznych czy socjalistycznych. Partyjna propaganda starała się więc przedstawiać ich jako dzieci partyjnych dygnitarzy (głównie z czasów stalinowskich), rozwydrzoną, uprzywilejowaną młodzież, żyjącą w lepszych warunkach niż ich rówieśnicy.

Pretekstu do aktywizacji młodzieży dostarczyły same władze. Z okazji 50. rocznicy rewolucji październikowej w Teatrze Narodowym w Warszawie wystawiono *Dziady* Adama Mickiewicza w reżyserii Kazimierza Dejmka. Spektakl wywoływał antyrosyjskie i antysowieckie reakcje publiczności i 30 stycznia 1968 r. został zdjęty z afisza. Grupa studentów postanowiła zaprotestować w obronie wolności słowa. Podczas ostatniego spektaklu wznosili z widowni okrzyki, m.in. „Precz z cenzurą!”, a następnie uformowali manifestację i udali się pod pomnik Mickiewicza, gdzie złożyli kwiaty. Interweniowała milicja. 35 osób zostało zatrzymanych. W konsekwencji dwóch studentów, **Adam Michnik** i **Henryk Szlajfer**, zostało relegowanych (usuniętych) z uczelni.

8 marca 1968 r. w obronie wyrzuconych kolegów studenci zorganizowali wiec na dziedzińcu Uniwersytetu Warszawskiego. Manifestacja została brutalnie spacyfikowana przez milicję, **ZOMO**, **ORMO** i tzw. „aktyw robotniczy”, które wkroczyły na teren uczelni. Do brutalnego bicia i aresztowań dochodziło

Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej (ZOMO) – utworzona po Czerwcu 1956 r. formacja milicyjna przeznaczona do tłumienia demonstracji, słynąca z brutalności i bezwzględności.

Ochotnicze Rezerwy Milicji Obywatelskiej (ORMO) – paramilitarna organizacja utworzona w 1946 r. Miała na celu wspomaganie milicji w utrzymaniu porządku; ormowcy byli też wykorzystywani przez władze do zwalczania opozycji.

„**Aktyw robotniczy**” – organizowane doraźnie bojówki partyjne, uzbrojone w kije lub kawałki grubego kabla, używane do rozpędzania protestów studenckich. Składały się m.in. z ormowców, aktywistów PZPR, strażników zakładowych (którzy często byli wynagradzani za udział w „akcji”), czasem wspieranych przez ubranych po cywilnemu żołnierzy.

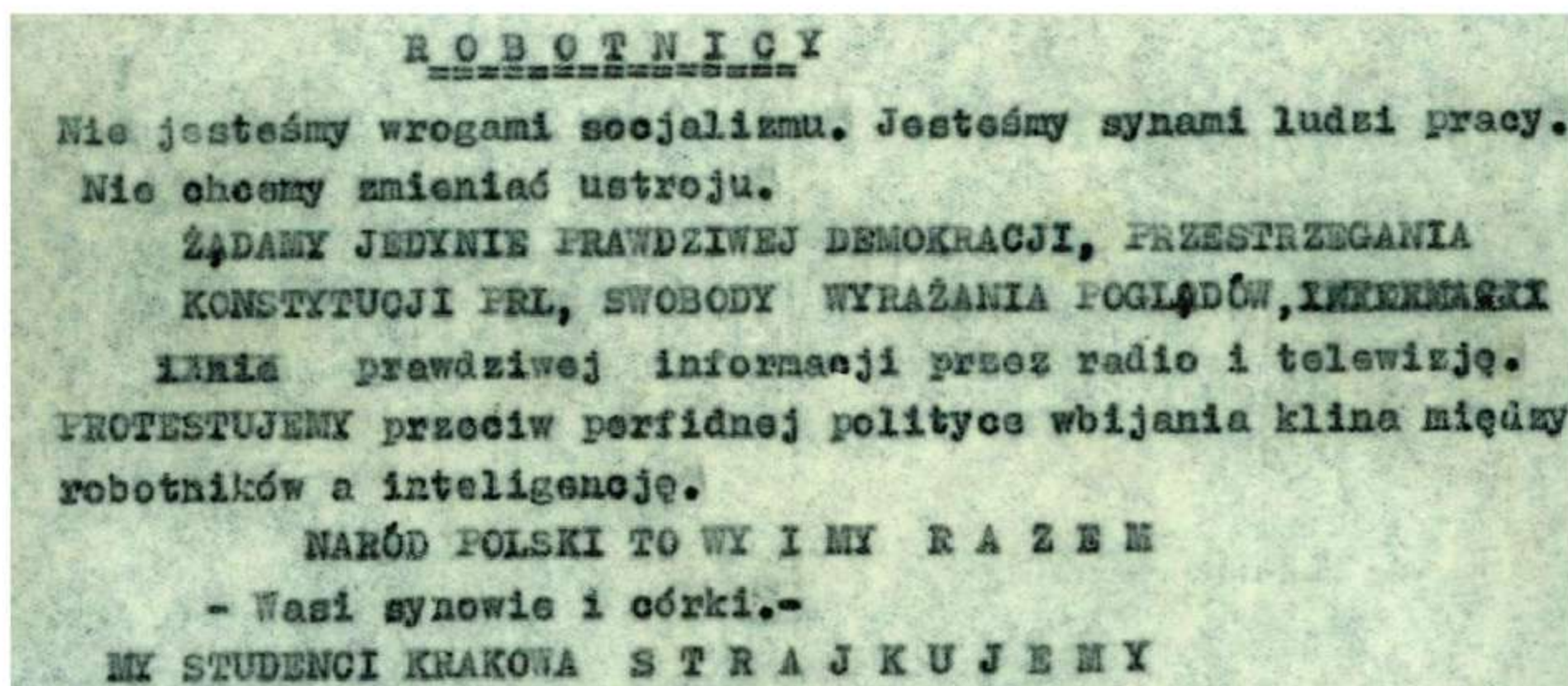
Demonstracja na dziedzińcu Uniwersytetu warszawskiego, 8 marca 1968 r. Autokarami zwieziono „aktyw robotniczy”, który miał spacyfikować demonstrację.

? Czy organy bezpieczeństwa i „aktyw robotniczy” mogli bez zgody władz uczelni wkroczyć na jej teren? Sprawdź, na czym polega autonomia wyższej uczelni, i odpowiedz na pytanie.

też na okolicznych ulicach. Media podały informację o ekscesach wywołanych przez awanturników i chuliganów oraz zakłóceniach w ruchu i komunikacji. Odpowiedzią na to były wiece na uczelniach, protesty uliczne i strajki studenckie, do których w następnych dniach dochodziło w ośrodkach akademickich w całym kraju. Rozrzucano ulotki, pisano hasła na murach. Oprócz najpopularniejszego początkowo hasła „Prasa kłamie!” i żądania zaniechania represji pojawiło się wiele postulatów

wolnościowych, jak żądanie zniesienia cenzury, prawa do powoływania niezależnych organizacji czy przeprowadzenia reform gospodarczych. W protestach od samego początku uczestniczyli także uczniowie szkół średnich i młodzi robotnicy.

Kulminacja wystąpień nastąpiła w poniedziałek 11 marca. Dokumenty MSW podają, że w starciach w Warszawie wzięło udział 1335 funkcjonariuszy mundurowych, 510 funkcjonariuszy

Ulotka rozrzucana w Katowicach na tamtejszej filii Uniwersytetu Jagiellońskiego (obecnie Uniwersytet Śląski), marzec 1968 r.

? Omów treść ulotki. Zwróć uwagę na informacje i postulaty odnoszące się do wydarzeń w kraju.

po cywilnemu i 400 ormowców; aresztowano 120 osób. Tego dnia w mediach pojawiły się treści antysemickie. Jednocześnie władze zaczęły organizować w zakładach pracy wielkie masówki, na których potępiano „syjonistów” i „inspiratorów studenckich wystąpień”.

19 marca podczas spotkania z aktywem partyjnym głos zabrał Gomułka. Atakował studentów (z imienia i nazwiska Adama Michnika i Henryka Szlajfera) oraz ich mentorów (m.in. Jacka Kuronia), literatów, profesorów (m.in. Leszka Kołakowskiego). Za szczególnych wrogów uznał polskich Żydów, którzy byli obecni wśród elit partyjnych, przedstawicieli nauki i kultury, a także wśród studentów.

Marzec 1968 – reakcje społeczeństwa i konsekwencje

Część społeczeństwa popierała protesty. Na ulicach pojawiały się ulotki i plakaty nawołujące do rozliczenia ekipy Gomułka. Ale równolegle ruszyła organizowana przez władze na szeroką skalę kampania propagandowa o zabarwieniu antysyjonistycznym, antyinteligentkim, antystudenckim. Na wiecach i masówkach organizowanych w zakładach pracy deklarowano poparcie dla Gomułka, potępiano „wichrzycieli” i „warcholów”, pojawiły się m.in. hasła: „Studenci do nauki, literaci do pióra!”, „Precz z syjonizmem!”, „Syjoniści do Izraela!”.

Przed uleganiem antysemickiej (antysyjonistycznej) propagandzie przestrzegał Kościół. Prymas Wyszyński – jak w 1967 r. podkreślali izraelscy dyplomaci w Warszawie – wyraźnie dystansował się od tych haseł.

Wiec w Hucie im. Lenina, Nowa Huta, marzec 1968 r. Organizowane przez PZPR w marcu 1968 r. wiece i masówki (w zakładach pracy często zmuszano do udziału w takich imprezach) pokazywały nie tylko wymiar propagandowy akcji, ale też obnażały niski poziom intelektualny niektórych jej organizatorów i wykonawców. Jedno z najbardziej absurdalnych spośród pojawiających się wówczas haseł brzmiało: „Syjoniści do Syjamu”.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, co oznacza nazwa Syjam. Wyjaśnij, na czym polega absurdalność przytoczonego wyżej hasła.

? Na podstawie fotografii spróbuj ocenić nastrój i zaangażowanie uczestników masówki.

W wyniku antysemickiej nagonki bardzo ucierpiał wizerunek Polski w świecie, a polskie społeczeństwo zostało skłócone. Młodzież protestująca w Marcu '68 otrzymała swoistą lekcję totalitaryzmu – to polityczne doświadczenie silnie wpłynęło na jej postawy i działania w następnych latach i dekadach. Wielu uczestników protestów stanęło przed sądami. Najdłuższe, kilkuletnie wyroki więzienia dotknęły przede wszystkim środowisko „komandosów”.

Gomułka, wbrew nadziejom moczarowców, nie stracił poparcia większości aparatu partyjnego i utrzymał się przy władzy. „Partyzanci” nie przejęli kluczowych stanowisk.

Praska Wiosna

W Czechosłowacji do końca lat 60. nie doszło do destalinizacji. Krytyczne głosy przeciw polityce prowadzonej przez władze – pojawiające się głównie w środowiskach intelektualistów, ale też w samej partii – doprowadziły do zmiany na stanowisku I sekretarza Komunistycznej Partii Czechosłowacji. W styczniu 1968 r. został nim, za zgodą Moskwy, **Alexander Dubček** (1921–1992). Rozpoczął się okres reform, który nazwano **Praską Wiosną**. Stopniowo demokratyzowano partię, zniesiono cenzurę, złagodzone politykę wobec Kościołów, umożliwiono zakładanie organizacji niezależnych od partii, ogłoszono amnestię dla więźniów politycznych. Pojawiło się – podobnie jak w Polsce w 1956 r. – hasło budowy „socjalizmu z ludzką twarzą”. Podjęto kroki zmierzające do przywrócenia wielopartyjnego systemu sprawowania władzy, w polityce gospodarczej większą uwagę zwracano na dostęp do dóbr konsumpcyjnych.

W marcu 1968 r. czechosłowaccy studenci poparli wystąpienia swoich kolegów w Polsce (oni sami brutalną pacyfikację protestów przeżyli w 1967 r.). Jednocześnie zmiany w Czechosłowacji mocno oddziaływały na Polaków. W Polsce pojawiły się nawet hasła: „Cała Polska czeka na swego Dubčeka”, „Praga–Warszawa: wspólna sprawa”.

Interwencja Układu Warszawskiego w Czechosłowacji

Sytuacja w Czechosłowacji budziła zaniepokojenie wśród przywódców bloku wschodniego, którzy postrzegali reformy Praskiej Wiosny jako „kontrewolucję”. Gomułka i przywódca NRD naciskali na jak najszybsze przywrócenie „spokoju” drogą militarną, gdyż obawiali się, że za przykładem Czechów i Słowaków będą chciały pójść społeczeństwa Polski i wschodnich Niemiec. Już na naradzie Układu Warszawskiego w marcu 1968 r. została sformułowana tzw. **doktryna Breżniewa**, określana tak od nazwiska **Leonida Breżniewa** (1906–1982), który w 1964 r. został przywódcą ZSRS. Opierała się ona na koncepcji „**ograniczonej suwerenności**” państw bloku wschodniego na rzecz „wspólnoty socjalistycznej” (czyli faktycznie ZSRS). Sankcjonowała zatem prawo Związku Sowieckiego do interwencji zbrojnej w kraju satelickim, w którym zostałyby naruszone „podstawy ustroju socjalistycznego”.

W nocy z 20 na 21 sierpnia 1968 r. rozpoczęła się operacja „Dunaj”, czyli interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji (wzięły w niej udział siły ZSRS, Bułgarii, NRD, Polski, Węgier).

Władze czechosłowackie, wobec przytłaczającej przewagi wkraczających sił, wydały swojej armii zakaz używania broni. Mimo to dochodziło do starć i incydentów. Cywilni obywatele manifestowali swój sprzeciw podczas ulicznych demonstracji, wznosili symboliczne barykady. Zginęło 108 Czechów i Słowaków, ok. 500 zostało rannych.

Fragmenty *Proklamacji pięciu europejskich państw socjalistycznych do obywateli Czechosłowacji w związku z wkroczeniem wojsk Układu Warszawskiego na terytorium Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej, 1968 r.*

Bracia nasi, Czesi i Słowacy! [...] Odpowiadając na wezwanie o pomoc, z którym zwrócili się do nas wierni sprawie socjalizmu przywódcy partyjni i działacze państwowi Czechosłowacji, wydaliśmy naszym siłom zbrojnym polecenie udzielenia klasie robotniczej, całemu narodowi czechosłowackiemu niezbędnego poparcia, umacniania i obrony zdobyczy socjalistycznych, którym zagrażają coraz bardziej uporczywe ataki ze strony reakcji wewnętrznej i międzynarodowej. [...]

Zachęceni i popierani przez imperialistów kontrrewolucjoniści rwą się do władzy. Zawładnąwszy kierowniczymi stanowiskami w prasie, radiu i telewizji, siły antysocjalistyczne szkalowały i znieważały wszystko, co zostało stworzone rękami pracowitych Czechów i Słowaków w ciągu dwudziestu lat walki o socjalizm. [...]

Drodzy przyjaciele! Dzisiaj przybyli Wam z pomocą Wasi bracia klasowi.

1. W jaki sposób w proklamacji została uzasadniona interwencja w Czechosłowacji? Podaj i omów główne argumenty.
2. Wyjaśnij znaczenie sformułowania „Wasi bracia klasowi”. Cemu miało służyć jego użycie? W odpowiedzi odwołaj się do definicji pojęcia klasy społecznej (patrz: s. 47).

Czechosłowaccy przywódcy zostali wywiezieni do Moskwy, zmuszeni do cofnięcia reform Praskiej Wiosny i zaakceptowania obecności wojsk interwencyjnych w kraju. Dla zachowania pozorów Sowieci początkowo pozostawili na stanowiskach ekipę Dubčeka. Jednak w kwietniu 1969 r. Dubček został zastąpiony przez Gustáva Husáka, w pełni podporządkowanego Sowiетom.

W Polsce część społeczeństwa protestowała przeciw interwencji oraz okazywała solidarność z Czechami i Słowakami. Polscy żołnierze w większości starali się opiekować mieszkańcami terenów, na które wkroczyli, i chronić ludność przed wojskami sowieckimi. Mimo to zdarzył się incydent w Jiczynie – pijany polski żołnierz otworzył tam ogień do czeskich cywilów i dwoje

Sowieckie czołgi na ulicy czeskiej Pragi, 1968 r.

W armiach państw Układu Warszawskiego używano takiego samego sprzętu (w większości produkcji sowieckiej). Dlatego na pojazdach sił interwencyjnych namalowano białe krzyże, aby oddziały te odróżniały się od wojsk czechosłowackich.

z nich zabił (został w Polsce skazany na karę śmierci, zamienioną na dożywocie, a po zmianie kodeksu karnego na 25 lat pozbawienia wolności).

Do najbardziej dramatycznego protestu przeciwko interwencji w Czechosłowacji doszło w Polsce 8 września 1968 r. W czasie centralnych dożynek na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie Ryszard Siwiec dokonał samospalenia (zmarł w wyniku poparzeń, SB zatuszowała to wydarzenie, a informacja o proteście dotarła do polskiego społeczeństwa dopiero w kwietniu 1969 r., podało ją Radio Wolna Europa). Do podobnych aktów protestu przeciw interwencji, a także przeciw apatii społecznej, dochodziło również w Czechosłowacji. 16 stycznia 1969 r. na placu Wacława w Pradze samospalenia dokonał Jan Palach. Później zmarło jeszcze 7 osób, które zdecydowały się na taką formę protestu.

PODSUMOWANIE

- Bardzo szybko po Październiku 1956 r. ekipa Władysława Gomułki zaczęła odchodzić od haseł, które wyniosły ją do władzy.
- Do kolejnego wybuchu społecznego niezadowolenia doszło w 1968 r.
- Na wydarzenia nazywane polskim Marcem 1968 złożyły się cztery elementy. Pierwszym była rozgrywka o władzę wewnątrz PZPR, drugim – antyżydowska nagonka, trzecim – atak na intelektualistów, czwartym – wystąpienia studentów.
- W Czechosłowacji w 1968 r. rozpoczęła się szybka demokratyzacja ustroju, nazywana Praską Wiosną.
- Odpowiedzią na zmiany zachodzące w Czechosłowacji była zbrojna interwencja państw Układu Warszawskiego w tym kraju.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Omów wydarzenia polskiego Marca 1968.
2. Przedstaw cele, które stawiali sobie tzw. „partyzanci”. W jaki sposób starali się je zrealizować?
3. Omów przyczyny i skutki antyżydowskiej nagonki rozpętanej w Polsce w latach 1967–1968 oraz oceń jej znaczenie w wymiarze społecznym i politycznym.
4. Dlaczego, twoim zdaniem, zmiany wprowadzane w Czechosłowacji nazwano Praską Wiosną?
5. Porównaj protesty młodzieży, do których doszło w 1968 r. w Polsce i w krajach Europy Zachodniej. Wskaż różnice dotyczące przyczyn protestów, głoszonych haseł i form działania.

ZADANIA

- *6. Zbierz informacje na temat protestów przeciw interwencji w Czechosłowacji, które przybrały formę aktów samospalenia (w Polsce i w Czechosłowacji, m.in. Ryszarda Siwca i Jana Palacha). O czym, twoim zdaniem, świadczą tak dramatyczne formy sprzeciwu?
- *7. Dowiedz się, czy w twojej okolicy dochodziło do protestów przeciwko interwencji w Czechosłowacji. Jeśli tak, omów te działania.

28 Schyłek rządów Gomułki i Grudzień 1970

KALENDARIUM

1970	7 XII • podpisanie układu Polska–RFN o normalizacji stosunków
	12 XII • ogłoszenie podwyżki cen
	4 XII • początek strajków i wystąpień na Wybrzeżu
	17 XII • Czarny Czwartek – masakra robotników w Gdyni
	20 XII • zastąpienie Władysława Gomułki na stanowisku I sekretarza przez Edwarda Gierka
	22 XII • zakończenie ostatniego strajku Grudnia 1970

POJĘCIA: nomenklatura ■ mała stabilizacji ■ gospodarka niedoboru ■ „regulacja” cen ■ Czarny Czwartek ■ Grudzień 1970

Nomenklatura

W państwach bloku sowieckiego partie komunistyczne nie tylko sprawowały kontrolę nad różnymi sferami życia obywateli, lecz także decydowały o obsadzie większości stanowisk kierowniczych: w aparacie państwowym, w gospodarce, w organizacjach społecznych, w instytucjach kultury czy edukacji. Cechą tego systemu zarządzania był dobór kadr oparty nie na fachowości i kompetencjach osób powoływanych na kierownicze stanowiska, lecz na ich lojalności wobec partii.

Taki system mianowania na stanowiska kierownicze (a także wykaz stanowisk w ten sposób obsadzanych) był nazywany **nomenklaturą** (łac. *nomenclatura* – nazywanie, rejestr). Wśród osób należących do nomenklatury istniała sieć zależności formalnych, wynikających z hierarchii stanowisk, i nieformalnych. Ludzie ci zawdzięczali kariery i kolejne awanse członkostwu w partii i powiązaniom politycznym.

Ilustracja reklamowa samochodu marki Syrena, produkowanego w Fabryce Samochodów Osobowych (FSO) na warszawskim Żeraniu, lata 60. XX w. W czasach stalinowskich w Polsce prywatne osoby właściwie nie miały możliwości kupna samochodów, które były przeznaczane przede wszystkim dla państwowych zakładów i instytucji. Dopiero w 1957 r. wypuszczono na rynek samochód marki Syrena, który z założenia miał być dostępny dla prywatnych klientów. W rzeczywistości pozostawał dobrem luksusowym.

? Przypomnij sobie, jak pod względem dostępności samochodów wyglądała sytuacja społeczeństw zachodnich w latach 50. i 60. Co na tej podstawie można powiedzieć o różnicach w poziomie życia między krajami Zachodu a PRL?

Przykład wnętrza polskiego mieszkania z końca lat 60. XX w. Małe, 2–3-pokojowe mieszkania miały w zamyśle władz sprzyjać włączaniu ludzi we wspólnoty inne niż rodzina. Przykładowo zakładano, że na co dzień mieszkańcy będą jadać w stołówkach pracowniczych lub szkolnych, więc wygodna kuchnia nie będzie im potrzebna.

? Które elementy wnętrza świadczą o statusie jego mieszkańców? Co na tej podstawie można o nich wnioskować?

Co szczególnie ważne, przynależność do nomenklatury gwarantowała łatwiejszy dostęp do różnych dóbr, których w gospodarce komunistycznej stale brakowało na rynku. Osoby zajmujące stanowiska miały wyższe wynagrodzenia, szybciej i łatwiej uzyskiwały przydziały mieszkań, talony uprawniające do kupna samochodu, skierowania na wczasy do krajów „demokracji ludowej” itp. Miały też prawo do kupowania towarów w tzw. sklepach za żółtymi frankami (patrz: s. 168, po Październiku 1956 znacznie ograniczono

jednak ten system). Większość zwykłych obywateli musiała godzinami stać w kolejkach, by kupić podstawowe produkty niezbędne w codziennym życiu. System przywilejów był dla wielu osób kluczową motywacją do wstępowania do partii, skłaniał do tego także osoby ideologicznie dalekie od komunizmu i utrwalał postawy konformistyczne w stosunku do reżimu.

Mała stabilizacja

Czasy rządów Gomułki przyjęło się nazywać okresem **małej stabilizacji**. Władza stopniowo ograniczała polityczne i kulturalne swobody wprowadzone w czasach Października. Nie powrócono jednak do drastycznych represji i terroru charakterystycznych dla czasów stalinowskich. Jednocześnie, przynajmniej początkowo, następowała powolna poprawa warunków codziennego życia. Pozwoliło to ekipie Gomułki przez długi czas utrzymywać spokój społeczny. Gorzej wyglądała sytuacja gospodarcza.

W epoce Gomułki poziom życia Polaków nieznacznie się podniósł w porównaniu z czasami stalinizmu. Początkowo po 1956 r. ograniczono nakłady na przemysł ciężki na rzecz produkcji artykułów codziennego użytku. Z czasem na rynku pojawiały się też „dobra luksusowe”, takie jak gramofony, pralki wirnikowe, odkurzacze, a w końcu pierwsze telewizory. Wciąż jednak niskie pensje i fatalne zaopatrzenie sklepów sprawiały, że ogólnie żyło się biednie (w latach 80. w ekonomii pojawiło się pojęcie **gospodarka niedoboru**, odnoszące się do centralnie sterowanej gospodarki krajów komunistycznych).

Industrializacja zmieniała strukturę zawodową polskiego społeczeństwa. Coraz większy odsetek ludności żył w miastach, choć stale brakowało w nich mieszkań. Nie pomogło nawet tzw. oszczędne budownictwo, w ramach którego budowano małe mieszkania, często z kuchniami bez okien, redukowano tzw. powierzchnie niemieszkalne (przedpokoje, klatki schodowe itp.).

Na przełomie lat 50. i 60. w gospodarce ponownie zaczęto kłaść nacisk na przemysł ciężki, co spowodowało ograniczenie produkcji wyrobów codziennego użytku. W tym czasie poziom życia obywateli był już nie tylko bez porównania niższy niż na Zachodzie, lecz także odbiegał od standardów niektórych krajów bloku wschodniego, np. Czechosłowacji, NRD czy Węgier.

Doraźne zabiegi władz mające usprawnić system zarządzania i produkcji, którym na ogół towarzyszyły podwyżki cen artykułów pierwszej potrzeby, nie przynosiły poprawy.

Kwestia granicy zachodniej

Jednym z głównych problemów politycznych, które zaprzętały uwagę Władysława Gomułki, była nieuregulowana kwestia powojennej granicy Polski z Niemcami. Po 1945 r. nie doszło do zawarcia traktatu pokojowego. W 1950 r. podpisano jedynie polsko-berliński układ dotyczący przebiegu granicy. Jednak władze RFN i znaczna część zachodnioniemieckiego społeczeństwa kwestionowały przebieg zachodniej granicy Polski.

W warunkach zimnowojennych napięcie taka sytuacja potęgowała wśród Polaków poczucie niepewności. Nastroje te, a także antyniemieckie nastawienie znacznej części społeczeństwa, były z kolei wykorzystywane przez władze PRL w polityce wewnętrznej. Propaganda bardzo mocno podkreślała zagrożenie ze strony RFN, jednocześnie starała się ciągłym przypominaniem o zbrodniach niemieckich z czasu II wojny światowej „przykryć” pamięć o zbrodniach sowieckich. Ukazywała PZPR jako jedyną siłę zdolną – w sojuszu z ZSRS – zagwarantować Polsce bezpieczeństwo i integralność terytorialną. Kwestię niemiecką wykorzystywano również w wewnętrznych rozgrywkach. Przykładem była kampania propagandowa i ataki na Kościół, które nastąpiły po publikacji listu biskupów polskich do biskupów niemieckich (patrz: s. 177–178). Poza tym Gomułka obawiał się, że Związek Sowiecki może zawrzeć z Niemcami porozumienie, które będzie niekorzystne dla Polski.

Do końca lat 60. rządzone przez chadecję Niemcy Zachodnie nie uznawały istnienia Niemieckiej Republiki Demokratycznej. W związku z tym nie utrzymywały stosunków dyplomatycznych z krajami, które uznawały NRD, czyli z państwami bloku wschodniego. Wyjątek czyniły tylko dla ZSRS, gdyż inaczej praktycznie nie byłyby w stanie prowadzić polityki na arenie międzynarodowej.

Zmiana nastąpiła po objęciu w 1969 r. urzędu kanclerza RFN przez **Willy’ego Brandta**, reprezentującego partię socjaldemokratyczną. Rozpoczął on nową **Ostpolitik** (z niem. polityka wschodnia), której celem była normalizacja stosunków Republiki Federalnej ze Związkiem Sowieckim i jego satelitami. Najpierw w sierpniu 1970 r. w Moskwie został podpisany układ regulujący stosunki ZSRS–RFN. Następnie 7 grudnia tego samego roku w Warszawie zawarto **Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków**. Najważniejszym zapisem tego dokumentu było uznanie zachodniej granicy Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej.

Podpisanie traktatu Polska–RFN, 7 grudnia 1970 r. Przy stole składają podpisy kanclerz Willy Brandt (z lewej) i premier Józef Cyrankiewicz. W środku stoi Władysław Gomułka.

? Na podstawie zdjęcia i opisu naocznego świadka (patrz: tekst źródłowy na s. 238) oceń, czy podpisanie traktatu było dla władz PRL ważnym wydarzeniem. Czy było ono ważne także dla polskiego społeczeństwa? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Fragment *Dzienników politycznych 1969–1971* Mieczysława F. Rakowskiego (1926–2008), komunistycznego polityka i dziennikarza

7 grudnia [1970 r.]

O godzinie 12 podpisanie układu w pałacu Radziwiłłowskim. [...] Po chwili pojawili się Brandt i [premier] J[ózef] C[yrankiewicz] z [Władysławem] Gomułką. Nastrój radosny, wszyscy odprężeni. Przechodząc koło G.[omułki] [...] dodałem, że korzystam z okazji, by złożyć mu gratulacje, bo „przecież to jest wasz sukces, wasz dzień”. Jak zwykle, G.[omułka] zachnął się i powiedział, że to nie jest jego dzień ani jego sukces, ale potem dodał: „To jest mój sukces, to jest wasz sukces, wszystkich, którzy współdziałali”. Jeszcze raz powtórzyłem, że jest to przede wszystkim jego sukces, ponieważ to on wykazywał zdecydowanie w sprawie stosunków polsko-niemieckich i zawsze podziwiałem jego upór i konsekwencję. [...] W południe zaczęła się ceremonia podpisania układu [...], a potem wniesiono szampana. Stałem w świetle otaczającej podpisujących. Naprzeciwko trzystu dziennikarzy, setki fotoreporterów. Został zamknięty pewien okres w powojennej historii Polski. Odwieczny wróg przestał nim być. Jestem ogromnie ciekaw, jakie będą polityczne i psychologiczne skutki utraty karty niemieckiej.

1. Przedstaw, jak Gomułka oceniał swój udział w zawarciu układu z RFN.
2. Wyjaśnij, co Rakowski miał na myśli, pisząc, o utracie karty niemieckiej.

„Regulacja” cen

Polska gospodarka na przełomie lat 60. i 70. była nieefektywna, przestarzała i wymagała zmian. Plan gospodarczy na lata 1966–1970 nie został zrealizowany. Partia przygotowywała reformę, która jednak nie mogła znacząco poprawić sytuacji. Reforma, która miała wejść w życie 1 stycznia 1971 r., zakładała m.in. utrzymanie dominacji przemysłu ciężkiego oraz nierealistyczne dążenie do samowystarczalności gospodarczej PRL. Gomułka był przekonany, że podpisanie traktatu z RFN zapewni mu poparcie Polaków. Chciał wykorzystać sytuację i już **12 grudnia 1970 r.** postanowił przeprowadzić tzw. „regulację” cen, czyli po prostu ich podwyżkę. Nowe ceny miały zacząć obowiązywać od następnego dnia, czyli w przedświąteczną handlową niedzielę, niecałe dwa tygodnie przed Bożym Narodzeniem.

Grudzień 1970

Protesty przeciw podwyżkom cen zaczęły się w poniedziałek 14 grudnia w Gdańsku w Stoczni im. Lenina. Stoczniowcy ogłosili strajk i przeszli pod gmach dyrekcji, gdzie domagali się cofnięcia podwyżki cen i zmian w kierownictwie partii. Tam nikt nie był w stanie odpowiedzieć na ich postulaty, wyszli więc ze stoczni i udali się pod budynek KW PZPR, gdzie ponownie przedstawili swoje żądania. Dołączyli do nich pracownicy innych zakładów i mieszkańcy Trójmiasta, w tym wiele młodzieży. Po południu rozchodzących się już manifestantów zaatakowały oddziały ZOMO. Walki uliczne trwały do późnych godzin nocnych, kilkadziesiąt osób zostało rannych.

Ceny wybranych artykułów żywnościowych

Artykuł	Waga / obj.	Cena (w zł)	
		przed 12 XII 1970	po 12 XII 1970
chleb	1 kg	4	4
mieszanka czekoladowa	1 kg	60	60
mąka pszenna	1 kg	6,70	7,80
kasza jęczmienna	1 kg	5,70	7,10
makaron	0,5 kg	5,30	6,60
jajka	1 szt.	2,70	2,70
schab wieprzowy	1 kg	56	66
kiełbasa myśliwska	1 kg	100	120
szynka gotowana	1 kg	90	110
filet z dorsza	1 kg	25	29
żółty ser	1 kg	2,90	3,30
mleko butelkowane	1 l	2,90	3,30
dżem truskawkowy	1 szt. (598 g)	9,90	13,80
kawa ziarnista	1 op. (100 g)	25	40
kawa zbożowa	1 op. (0,5 kg)		4,30

Ceny wybranych artykułów przemysłowych

Artykuł	Cena (w zł)	
	przed 12 XII 1970	po 12 XII 1970
samochód marki Syrena 1 szt.	74 000	74 000
motocykl (125 cm ³) 1 szt.	8 000	9 000
radio 1 szt.	1 000	950
telewizor 1 szt.	7 800	7 800

Zmiany cen wybranych artykułów w grudniu 1970 r.

? Oceń, czy zmiana cen przeprowadzona w grudniu 1970 r. była dotkliwa dla obywateli. Zwróć uwagę na fakt, że średnia pensja wynosiła wówczas 2235 zł.

? Jak sądzisz, dlaczego potaniały lub nie zdrożały niektóre wyroby przemysłowe, np. telewizory i odbiorniki radiowe? Czy miało to duże znaczenie dla przeciętnego obywatela? Uzasadnij swoją odpowiedź.

15 grudnia rano w Gdańsku doszło do starć robotników z milicją i SB, wspomaganych przez wojsko wyposażone w czołgi i transportery opancerzone. Demonstranci podpalili m.in. gmach KW PZPR. Rano w Warszawie Gomułka na naradzie w KC PZPR, przy aprobacie m.in. premiera Cyrankiewicza i ministra obrony gen. Wojciecha Jaruzelskiego, podjął decyzję o użyciu wobec manifestantów ostrej amunicji. Tego dnia w Gdańsku zginęło osiem osób, kilkaset zostało rannych, a ok. 500 zatrzymano. Strajki tymczasem rozszerzyły się na Gdynię, Elbląg, Słupsk i Szczecin.

Płonący gmach KW PZPR w Gdańsku, 15 grudnia 1970 r.
W czasie grudniowych wystąpień podpalono kilkanaście budynków.

? Porównaj protesty w Polsce w marcu 1968 r. i w grudniu 1970 r.: ich formę, przebieg oraz to, kim byli ich uczestnicy. Wskaż podobieństwa i różnice.

Demonstracja w Gdyni, Czarny Czwartek – 17 grudnia 1970 r. W ten sposób w kilku niezależnych pochodach niesiono ciała zabitych. W powszechnej pamięci te wydarzenia utrwaliła *Ballada o Janku Wiśniewskim*, napisana przez Krzysztofa Dowgiałłę na początku 1971 r., a zaśpiewana przez Krystynę Jandę z filmu Andrzeja Wajdy *Człowiek z żelaza* (1981 r.). W rzeczywistości robotnik, którego śmierć stała się inspiracją do napisania utworu, nazywał się Zbigniew Godlewski.

? Zapoznaj się z tekstem utworu dostępnym w internecie. Zinterpretuj słowa „Za chleb i wolność, i nową Polskę / Janek Wiśniewski padł”.

16 grudnia teren Stoczni Gdańskiej został zablokowany przez milicjantów i żołnierzy. Gdy stocznioi chcieli wyjść i demonstrować, otwarto do nich ogień (według oficjalnych danych zginęły dwie osoby, 11 zostało rannych).

W Trójmieście przebywało wówczas kilku przedstawicieli najwyższych władz partyjnych i rządu, którzy jednak nie koordynowali swoich decyzji. 16 grudnia Zenon Kliszko (sekretarz KC i bliski współpracownik Gomułki) zdecydował o blokadzie drogi do stoczni i portu w Gdyni. Wieczorem zaś wicepremier Stanisław Kociołek w lokalnej telewizji i radiu wezwał robotników do powrotu do pracy. W wyniku tego rano w czwartek 17 grudnia (tzw. **Czarny Czwartek**) przed zablokowaną przez wojsko gdyńską Stocznia im. Komuny Paryskiej doszło do masakry. Do pracowników udających się do stoczni wojsko i milicja otworzyły ogień. Zginęło co najmniej 18 osób. Starcia zaczęły się nasilać. Wojsko (również ze śmigłowców) i milicja ostrzeliwały demonstrantów, schwytanych bito i aresztowano.

Tego dnia protesty połączone ze starciami z wojskiem i milicją wybuchły w Szczecinie (podpalono m.in. budynki KW PZPR; zabitych zostało 12 osób), Elblągu i Słupsku, a także w Krakowie i Wałbrzychu. W Szczecinie pojawiły się hasła: „Żądamy obniżki cen!”, „Szczecin z Gdańskiem” czy „My nie chuligani, my ludzie pracy”.

WARTO WIEDZIEĆ

15 grudnia 1970 r. powstał **Główny Komitet Strajkowy dla Miasta Gdyni** założony przez przedstawicieli 11 zakładów pracy. Był pierwszą w powojennej Polsce ponadzakładową reprezentacją robotników. Podpisał – też po raz pierwszy w historii PRL – porozumienie z przewodniczącym Prezydium Miejskiej Rady Narodowej. Po około ośmiu godzinach działania członkowie Komitetu Strajkowego zostali aresztowani.

18 grudnia przedstawiciele 12 zakładów założyli **Ogólnomiejski Komitet Strajkowy** w Szczecinie, a jego zwierzchność uznało ponad 100 zakładów w regonie. Komitet przedstawił 21 postulatów (m.in. cofnięcie podwyżki cen, podwyższenie wynagrodzeń, a także utworzenie wolnych związków zawodowych). Negocjował z przedstawicielami władz, a strajkujący stosowali się do jego poleceń (np. aby mieszkańcy jak najmniej odczuli skutki strajku, komitet zalecił, żeby przedsiębiorstwa miejskie, jak komunikacja, pracowały).

? Wyjaśnij, jakie znaczenie miało utworzenie wspólnej reprezentacji protestujących. Odwołaj się do pojęcia grupy celowej i koncepcji *bonum commune*.

Trójmiasto i Szczecin zostały odizolowane od reszty kraju. Informacje o protestach docierały do Polaków za pośrednictwem zagłuszanych radiostacji zachodnich.

Ostatnie strzały padły na Wybrzeżu 18 grudnia. Najdłużej trwający strajk, w Szczecinie, zakończył się 22 grudnia, już po zmianach w centralnych władzach partyjnych.

W kraju poza Wybrzeżem strajkowało 37 zakładów w siedmiu spośród 17 województw (ponad 22 tys. protestujących). W większości dużych miast rozrzucano ulotki, wypisywano hasła na murach.

Do kolejnych protestów dochodziło jeszcze w styczniu–marcu 1971 r., ale władze już nie odważyły się na ich siłowe tłumienie. Po marcowym strajku włókniarek w Łodzi zdecydowały się w końcu na cofnięcie podwyżki cen.

Pogrudniowe represje i usunięcie Gomułki

W wyniku pacyfikacji protestów na Wybrzeżu według oficjalnych danych zginęło 45 osób, rannych zostało 1165. Zatrzymano ok. 4 tysięcy osób, spośród których ponad 700 skazano za udział w protestach, a co najmniej 1650 zwolniono z pracy. Wobec zatrzymanych protestujących używano niezwykle brutalnej przemocy psychicznej i fizycznej. Stosowano tzw. ścieżki zdrowia (przepędzanie aresztantów między dwoma szeregami milicjantów lub zomowców, którzy bili ich pałkami, kopali i szarpali), rozbierano do naga, golono głowy i przetrzymywano w przeludnionych celach. Zastraszano uczestników protestów i ich rodziny. Zamordowanych grzebano w tajemnicy nocami, tylko w obecności najbliższej rodziny, zabraniano umieszczania na grobach informacji o prawdziwej przyczynie śmierci. Poza Wybrzeżem zatrzymano ok. 6 tysięcy osób.

Po tragicznych wydarzeniach grudniowych, które wstrząsnęły całym krajem, przywódcy PZPR zdawali sobie sprawę, że partia musi zmienić swój wizerunek i przynajmniej próbować odzyskać zaufanie społeczeństwa. W niedzielę 20 grudnia zebrało się nadzwyczajne VII Plenum KC PZPR. Po konsultacjach z Leonidem Breżniewem, sekretarzem generalnym KPZS (który faktycznie podejmował decyzje), Gomułka został usunięty z funkcji I sekretarza PZPR. Zastąpił go **Edward Gierek**, przywódca frakcji „Ślązaków” i I sekretarz KW PZPR w Katowicach.

PODSUMOWANIE

- W państwach należących do sowieckiej strefy wpływów obowiązywał system mianowania na stanowiska kierownicze zwany nomenklaturą.
- Okres rządów Władysława Gomułki jest nazywany w historiografii okresem małej stabilizacji.
- W 1970 r. dużym sukcesem politycznym Gomułki było doprowadzenie do podpisania traktatu Polska–RFN.
- W grudniu 1970 r. w odpowiedzi na podwyżkę cen doszło do masowych strajków i protestów, przede wszystkim na Wybrzeżu.
- Wystąpienia robotnicze zostały krwawo stłumione przez milicję i wojsko.
- W konsekwencji Grudnia 1970 Gomułka był zmuszony ustąpić ze stanowiska, a jego miejsce zajął Edward Gierek.

PYTANIA I POLECENIA KLUCZOWE

1. Powiedz, dlaczego okres rządów Gomułki nazywa się małą stabilizacją.
2. Wyjaśnij, czym była nomenklatura w państwach komunistycznych.
3. Czy zgadzasz się, że przynależność do partii komunistycznej była w PRL najlepszym sposobem na zrobienie kariery i osiągnięcie dobrobytu materialnego? Uzasadnij swoją odpowiedź.
4. Przedstaw założenia *Ostpolitik* kanclerza Willy’ego Brandta. Czym różniła się ona od polityki prowadzonej wcześniej przez chadeckie rządy RFN?
5. Czego dotyczył układ między Polską a RFN podpisany w 1970 r.? Oceń znaczenie tego dokumentu.
6. Przedstaw przyczyny i przebieg protestów robotniczych w grudniu 1970 r.
7. Omów skutki Grudnia 1970.

ZADANIA

- *8. Znajdź w swojej okolicy lub wyszukaj w dostępnych źródłach przykłady budownictwa mieszkaniowego z lat 60. i przedstaw jego cechy charakterystyczne.
9. Na okładce podręcznika znajduje się fotografia przedstawiająca gdański Pomnik Poległych Stoczniovców 1970. Dowiedz się, kiedy i w jakich okolicznościach władze zgodziły się na jego wzniesienie. Omów symbolikę tego monumentu.

III. ŚWIAT I POLSKA W LATACH 1956–1970

DESTALINIZACJA W BLOKU WSCHODNIM

Po **śmierci Józefa Stalina** w 1953 r. władzę w ZSRS objął **Nikita Chruszczow**. W polityce sowieckiej rozpoczęły się zmiany nazywane **odwilżą**, polegające przede wszystkim na złagodzeniu represyjności systemu. Podobne przeobrażenia, choć znacznie wolniej, zachodziły też w państwach satelickich ZSRS. W PRL punktem zwrotnym okazała się ucieczka na Zachód podpułkownika **Józefa Światły**, który na antenie **Radia Wolna Europa** ujawnił liczne zbrodnie komunistycznej władzy. W konsekwencji rozpoczęto reorganizację organów bezpieczeństwa i złagodzono metody ich działania.

W 1953 r. w Czechosłowacji z powodu pogorszenia się warunków życia doszło do **wystąpień robotniczych w Pilźnie**. W tym samym roku protesty robotników przeciwko władzom NRD przerodziły się w tzw. **powstanie czerwcowe (berlińskie)**.

W 1956 r. podczas **XX Zjazdu KPZS** w Moskwie Nikita Chruszczow wygłosił **tajny referat O kulcie jednostki i jego następstwach**. Zapoczątkowało to proces **destalinizacji** w ZSRS i państwach bloku wschodniego.

ROK 1956 W POLSCE I NA WĘGRZECH

W 1956 r. zmarł **Bolesław Bierut**. W tym czasie do Polski dotarła treść tajnego referatu Chruszczowa, która poruszyła opinię publiczną.

W **czerwcu 1956 r.** pod wpływem pogarszających się warunków życia wybuchło **powstanie poznańskie (pozański Czerwiec)**, które zostało krwawo stłumione przez komunistyczne władze.

W **październiku 1956 r.** nastroje w polskim społeczeństwie zaczęły się radykalizować. Domagano się głębokich zmian w funkcjonowaniu państwa, organizowano wiece, powoływano samorządy w zakładach pracy (**polski Październik**). W tej sytuacji na I sekretarza KC PZPR powołano **Władysława Gomułę**, z którym Polacy powszechnie wiązali nadzieje na zmiany i wprowadzenie „**socjalizmu z ludzką twarzą**”.

W okresie **popaździernikowej odwilży** przeprowadzono reformy, które złagodziły represyjność systemu komunistycznego.

W **październiku 1956 r.** na Węgrzech wybuchło powstanie, w wyniku którego na bardzo krótko wprowadzono reformy. Zryw został krwawo stłumiony przez wojska ZSRS. Władzę w Budapeszcie ponownie objęli politycy ściśle podporządkowani Moskwie. **Powstanie węgierskie** było największym w historii bloku wschodniego zbrojnym wystąpieniem przeciw sowieckiej dominacji.

KONFRONTACJA MILENIJNA – PAŃSTWO I KOŚCIÓŁ W POLSCE NA PRZEŁOMIE LAT 50. I 60. XX W.

W **październiku 1956 r.** prymas **Stefan Wyszyński** odzyskał wolność. W okresie popaździernikowej odwilży nastąpiło złagodzenie polityki władz PRL w stosunku do Kościoła katolickiego. Jednak już w 1958 r. władze powróciły do antykościelnych działań.

Podczas uwięzienia prymas Wyszyński spisał **Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego**, które stały się podstawą ogłoszonego w 1957 r. duszpasterskiego programu **Wielkiej Nowenny**. Miał on przygotować polski Kościół do obchodów **Milenium Chrztu Polski**. W odpowiedzi komunistyczne władze zapowiedziały zorganizowanie konkurencyjnych obchodów **Tysiąclecia Państwa Polskiego**.

W **1965 r.** polscy biskupi wystosowali **list do biskupów niemieckich**, w którym wyrazili wolę pojednania.

W **1966 r.** nastąpiła konfrontacja na tle organizacji kościelnych obchodów Milenium Chrztu Polski i państwowych obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego. Udowodniła ona siłę przywiązania polskiego społeczeństwa do tradycji chrześcijańskiej.

ŚWIAT W OKRESIE ZIMNOWOJENNEJ RYWALIZACJI LAT 50. I 60. XX W.

W latach 50. i 60. XX w. w wyniku procesu **dekolonizacji** kolejne kraje w Azji i Afryce uwalniały się spod kolonialnej władzy. Rok **1960**, w którym niepodległość ogłosiło 17 państw afrykańskich, nazwano **rokiem Afryki**.

Rozpad imperiów kolonialnych stał się ważnym elementem zimnowojennej rywalizacji, czego konsekwencją było m.in. nasilenie tzw. **wojen zastępczych**. W latach 1946–1954 trwała **wojna indochińska**. W jej wyniku **Wietnam** (wcześniej kolonia francuska) został podzielony na dwa państwa – komunistyczny Wietnam Północy i prozachodnią Republikę Wietnamu na południu.

W **1961 r.** miał miejsce **II kryzys berliński**, który doprowadził do wzniesienia przez władze NRD **muru berlińskiego**.

W **1959 r.** rządy na **Kubie** przejęła lewicowa partyzantka. Nowe władze ściśle współpracowały ze Związkiem Sowieckim. W **1962 r.** doszło do tzw. **kubańskiego kryzysu rakietowego**. Świat stanął na krawędzi wojny nuklearnej, jednak dzięki negocjacjom przywódców USA i ZSRS kryzys został zażegnany.

BLISKI WSCHÓD I CHINY W LATACH 50. I 60. XX W.

W latach 50. i 60. nastąpiło nasilenie **konfliktu bliskowschodniego**. W **1956 r.** wybuchła **wojna sueska**. Francja, Wielka Brytania i Izrael, które zaatakowały Egipt w odpowiedzi na nacjonalizację Kanału Sueskiego, musiały jednak pod naciskiem ZSRS i USA wycofać swoje siły. W **1967 r.** Izrael pokonał sąsiednie państwa arabskie w tzw. **wojnie sześciodniowej**. W konsekwencji wzmocnił swą pozycję na Bliskim Wschodzie, gdzie zaczął odgrywać rolę głównego sojusznika USA. nierozwiązaną kwestią w konflikcie bliskowschodnim pozostaje do dziś **problem palestyński**.

Po śmierci Stalina zaczęło narastać napięcie w stosunkach między Chinami a ZSRS. Chiński model komunizmu (**maoizm**) znacznie odbiegał od sowieckich wzorców. Oba państwa zaczęły rywalizować o przywództwo w światowym ruchu komunistycznym. W latach **1966–1976** w Chinach trwała kampania pod hasłem **rewolucji kulturalnej**, której celem miała być radykalna przebudowa społeczeństwa w myśl idei maoizmu. Represje przyniosły śmierć ok. 400 tys. ludzi.

KU ZJEDNOCZONEJ EUROPIE (ZACHODNIEJ)

Po II wojnie światowej w Europie Zachodniej nasiliły się **dążenia do integracji**. Ukształtowały się trzy **koncepty europejskiego zjednoczenia**: **federacyjny**, **konfederacyjny** i **funkcjonalistyczny**.

W **1951 r.** powstała **Europejska Wspólnota Węgla i Stali**. W **1958 r.** zaczęły działać **Europejska Wspólnota Gospodarcza (EWG)** i **Europejska Wspólnota Energii Atomowej (Euratom)**.

W powojennej polityce gospodarczej krajów Europy Zachodniej kluczową rolę odgrywała koncepcja **państwa dobrobytu (państwa opiekuńczego)**. Lata 50. i 60. XX w. były tam okresem szybkiego wzrostu poziomu życia.

Wspólna polityka gospodarcza bloku wschodniego była prowadzona nadal w ramach **Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej**. Organizacja ta służyła jednak przede wszystkim realizacji celów ekonomicznych ZSRS.

ZMIANY SPOŁECZNE I KULTUROWE NA ZACHODZIE W LATACH 50. I 60. XX W.

Od drugiej połowy XIX w. na Zachodzie rozwijała się **kultura masowa**. Głównymi nośnikami jej treści były media: gazety, radio, kino, po II wojnie światowej także telewizja.

Szybki wzrost poziomu życia w krajach zachodnich w latach 50. i 60. XX w. wiązał się z rozwojem tzw. **społeczeństwa konsumpcyjnego**. W latach 60. rozpoczęły się też przemiany obyczajowe określane mianem **rewolucji seksualnej**. Kształtowały się wówczas również **kultura młodzieżowa** i ruch **kontrkultury**.

Jednym z przejawów kontrkultury był ruch **hipisów**, który narodził się w Stanach Zjednoczonych. Jego symbolem stał się festiwal **Woodstock** (1969 r.). W Europie Zachodniej apogeum wystąpień młodzieżowych przypadło na czas tzw. **rewolucji studenckiej 1968 r.** Ważną inspiracją dla młodzieży były takie nurty ideowe, jak: **nowa lewica** i **neomarksizm**, **pacyfizm**, **ekologizm** czy **feminizm**.

RELIGIA – KOŚCIÓŁ – PAŃSTWO

Stosunki między instytucjami państwowymi i religijnymi przyjmowały w historii i przyjmują obecnie różne formy. Można wyróżnić dwa podstawowe **modele relacji państwo–religia**: **państwo wyznaniowe** (jedną z jego form jest **teokracja**) oraz model oparty na **rozdziale Kościoła (religii) od państwa** i **neutralności światopoglądowej** instytucji państwowych. Ten ostatni jest najczęściej spotykany we współczesnym świecie. Może on przybierać formę „**przyjaznego rozdziału**” lub **państwa świeckiego**.

Dla reżimów komunistycznych było i jest charakterystyczne dążenie do budowania **państwa ateistycznego**.

Z przemianami społecznymi i kulturowymi XIX i XX w. związane były procesy **laicyzacji** i wzrostu postaw **indyferentyzmu religijnego**. Wpływ na te przemiany miało również oddziaływanie ideologii **laicyzmu** i **sekularyzmu**.

Odpowiedzią Kościoła katolickiego na wyzwania XX w. był **sobór watykański II (1962–1965)**. Przeprowadzono na nim reformy w duchu **aggiornamento** i **ekumenizmu**.

Pod koniec lat 60. władze PRL złagodziły politykę wobec Kościoła katolickiego. Wciąż jednak stosowały różnego rodzaju szykany (przede wszystkim prowadziły na masową skalę inwigilację duchowieństwa) oraz podejmowały próby ograniczenia oddziaływania Kościoła na społeczeństwo.

ROK 1968 W POLSCE I CZECHOSŁOWACJI

Ekipa Władysława Gomułki po przejęciu władzy bardzo szybko zaczęła odchodzić od haseł Października 1956. Wywoływało to niezadowolenie wielu grup polskiego społeczeństwa. W konsekwencji doszło do wydarzeń, które przeszły do historii jako **Marzec 1968**. Złożyły się na nie cztery elementy. Pierwszym była **rozgrywka wewnątrz PZPR**, w której uczestniczyły frakcje „**partyzantów**” (moczarowców), „**Ślązaków**” i zwolenników Gomułki. Drugim elementem była **antyżydowska (antysyjonistyczna) nagonka** zorganizowana przez władze, trzecim – **atak na intelektualistów**, czwartym – **wystąpienia studentów**, wśród których ważną rolę odgrywało środowisko tzw. „**komandosów**”. Ważną konsekwencją tych wydarzeń była **emigracja pomarcowa**, która niekorzystnie wpłynęła na obraz Polski w świecie.

W **1968 r.** w **Czechosłowacji** rozpoczęła się szybka demokratyzacja ustroju, nazywana **Praską Wiosną**. W odpowiedzi nastąpiła zbrojna interwencja państw Układu Warszawskiego w tym kraju. Jej uzasadnienie stanowiła tzw. **doktryna Breżniewa**, głosząca ograniczoną suwerenność państw bloku wschodniego.

SCHYLEK RZĄDÓW GOMUŁKI I GRUDZIEŃ 1970

W państwach komunistycznych istniał system mianowania na stanowiska kierownicze zwany **nomenklaturą**. Wiązały się z nim różnego rodzaju przywileje, z których korzystały osoby pełniące kierownicze funkcje.

Czasy rządów Władysława Gomułki są nazywane w historiografii okresem **małej stabilizacji**. Stopniowo ograniczano wówczas swobody w sferze politycznej i kulturalnej, ale nie powrócono do represji charakterystycznych dla czasów stalinowskich.

W **1970 r.** dużym sukcesem politycznym Gomułki było doprowadzenie do podpisania **traktatu Polska–RFN**.

W grudniu **1970 r.** władze wprowadziły dotkliwą podwyżkę cen, głównie artykułów żywnościowych. W odpowiedzi doszło do masowych **strajków i protestów**, przede wszystkim na Wybrzeżu (**Grudzień 1970**). Wystąpienia robotnicze zostały krwawo stłumione przez milicję i wojsko. W trakcie trwających kilka dni starć zginęło 45 osób, a ponad tysiąc zostało rannych.

W konsekwencji wydarzeń grudniowych Gomułka był zmuszony ustąpić ze stanowiska I sekretarza KC PZPR, a jego miejsce zajął **Edward Gierek**.

Warto przeczytać

S. Cenckiewicz, *Gdański Grudzień 70. Rekonstrukcja – dokumentacja – walka z pamięcią*, Warszawa 2021.

A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003.

J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.

J. Eisler, *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.

J. Kukułka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945–2000*, Warszawa 2007.

A. Nowak, *Między nieładem a niewolą. Krótka historia myśli politycznej*, Kraków 2020.

K. Sipowicz, *Hipisi w Polsce*, Warszawa 2015.

Spółeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych, red. K. A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa 2007.

S. Wyszyński, *Zapiski milenijne*, Warszawa 2001.

PYTANIA I POLECENIA POWTÓRZENIOWE

1. Omów zmiany, jakie zaszły w różnych dziedzinach w państwach bloku wschodniego w latach 1953–1956. Zwróć uwagę na różnice między poszczególnymi krajami.
2. Na podstawie tajnego referatu Chruszczowa scharakteryzuj proces destalinizacji i wskaż jego ograniczenia.
3. Wymień najważniejsze wydarzenia polityczne w Polsce w 1956 r. i oceń ich bezpośrednie i pośrednie skutki.
4. Przedstaw wpływ polskiego Października na wydarzenia, do których doszło na Węgrzech w 1956 r.
5. Porównaj wystąpienia antykomunistyczne w 1953 r. w NRD oraz w 1956 r. w Polsce oraz na Węgrzech. Wskaż podobieństwa i różnice.
6. Omów znaczenie Jasnogórskich Ślubów Narodu dla Kościoła i społeczeństwa polskiego. Do jakich wydarzeń historycznych nawiązywały? Jaką funkcję miały spełnić?
7. Czego dotyczył list biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r.? Jak oceniasz ten dokument w kontekście stosunków polsko-niemieckich? Uzasadnij swoją ocenę.
8. Jakie były najważniejsze cele duszpasterskiego programu Wielkiej Nowenny prymasa Stefana Wyszyńskiego? Jakich sfer życia wiernych dotyczyły?
9. Wyjaśnij pojęcie *dekolonizacja*. Wskaż główne przyczyny tego procesu.
10. Opisz związek między procesem dekolonizacji a zimną wojną. Swoją wypowiedź poprzyj przykładami.
11. Wskaż i opisz najważniejsze konflikty między mocarstwami w okresie zimnej wojny (do końca lat 60. XX w.).
12. Podaj przykłady wojen zastępczych i określ, czy w konkretnych przypadkach supermocarstwa uczestniczyły w tych konfliktach w sposób pośredni czy bezpośredni. Uzasadnij swoją odpowiedź.
13. Omów przyczyny, przebieg i konsekwencje konfliktów zbrojnych na Bliskim Wschodzie w latach 50. i 60. XX w.
14. Scharakteryzuj przyczyny i przejawy konfliktu sowiecko-chińskiego w latach 60.

15. Porównaj trzy koncepcje integracji europejskiej.
16. Przedstaw okoliczności podpisania traktatów rzymskich i wymień ich główne postanowienia.
17. Scharakteryzuj główne założenia koncepcji społecznej gospodarki rynkowej oraz państwa dobrobytu.
18. Wskaż podobieństwa i różnice w warunkach życia społeczeństw zachodnich i bloku wschodniego w latach 50. i 60. XX w. Określ przyczyny różnic.
19. Wyjaśnij, na czym polegała rewolucja kulturalna w Chinach. Oceń, jak wpłynęła na społeczeństwo Chin i na ich dziedzictwo kulturowe.
20. Porównaj przyczyny i skutki wystąpień społecznych w 1968 r. we Francji i Meksyku.
21. Dlaczego, twoim zdaniem, pierwszą połowę lat 60. w dziejach PRL nazwano okresem małej stabilizacji? Zwróć uwagę na kwestie dotyczące polityki, gospodarki i działań władz wobec środowiska intelektualistów.
22. Wyjaśnij, na czym polegała antysemicka polityka władz PRL w drugiej połowie lat 60. XX w. Oceń skutki tych działań.
23. Określ przyczyny, przebieg i skutki Praskiej Wiosny. Wyjaśnij związek wydarzeń w Czechosłowacji z tzw. doktryną Breżniewa.
24. Na czym polega gospodarka niedoboru? W swojej odpowiedzi posłuż się przykładami.
25. Przedstaw okoliczności podpisania układu między PRL a RFN o normalizacji wzajemnych stosunków. Jakie były najważniejsze postanowienia tego dokumentu?
26. Wymień przyczyny wystąpień robotniczych, które wybuchły w Polsce w 1970 r. Omów najważniejsze etapy protestu oraz jego skutki dla społeczeństwa i władzy państwowej.
27. Porównaj protesty, do których doszło w Polsce w latach 1956, 1968 i 1970. Wskaż różnice i podobieństwa dotyczące ich przyczyn, przebiegu i skutków.

ZADANIA

- *28. Zestaw treść ślubów lwowskich Jana Kazimierza i Jasnogórskich Ślubów Narodu Polskiego. Wskaż i omów podobieństwa, które dostrzegasz.
29. Przygotuj prezentację na temat początków integracji europejskiej. Zwróć szczególną uwagę na jej przyczyny ideowe, kulturowe i polityczne.

- *30.** Opracuj prezentację na temat wybranego nurtu kontrkultury młodzieżowej lat 60. XX w.
- 31.** Porównaj rewolucję kulturalną w Chinach z rewolucją kulturalną (obyczajową) na Zachodzie w latach 60. XX w. Wskaż główne różnice i omów ich przyczyny.
- *32.** Przygotuj scenariusz wycieczki po Polsce szlakiem Prymasa Tysiąclecia. Uwzględnij różne miejsca związane z jego działalnością w kolejnych latach jako księdza, biskupa lubelskiego i prymasa.
- *33.** Poszukaj informacji o kilku osobach, które opuściły Polskę w wyniku antysemickiej nagonki władz PRL. Przedstaw ich losy.
- *34.** Obejrzyj film *Czarny czwartek. Gdynia 1970. Dlaczego?* (film dokumentalny IPN, scen. i realizacja Irena Siedlar, 2010 r.). Na jego podstawie oceń, czy właściwie rozliczono winnych krwawego stłumienia protestów.

Indeks ważniejszych pojęć

A

aggiornamento 222
„aktyw robotniczy” 231
antysemityzm 51
arystokracja 24
ateizacja 136

B

berliński kryzys I 107
berliński kryzys II 186
Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych
i Robotniczych patrz: Kominform
bliskowschodni konflikt 151, 192
blok wschodni 84
Breżniewa doktryna 234

C

cenzura 130
chadecja patrz: chrześcijańska demokracja
chrześcijańska demokracja 107
Curzona linia 87
Czarny Czwartek (1970 r.) 242
Czerwona Gwardia patrz: hunwejbini
czystka etniczna 73

D

dekartelizacja 105
dekolonizacja 148

dekrucyfikacyjna akcja 178
demilitaryzacja 105
demokracja 24
„demokracja ludowa” 94
demokratyzacja 105
demonopolizacja patrz: dekartelizacja
denazyfikacja 105
deportacja 77
destalinizacja 165
druga okupacja sowiecka 97
dwubiegunowy układ sił 114
dyktatura 46

E

ekologizm 215
ekumenizm 223
emigracja 17
emigracja pomarkowa 230
ententa 33
Europejska Wspólnota Energii
Atomowej 201
Europejska Wspólnota Gospodarcza 201
Europejska Wspólnota Węgla i Stali 201
Europejski Program Odbudowy patrz: Marshalla
plan
Europejski Trybunał Praw Człowieka 200

F

faszyzm 50
federacja 26

feminizm 215

finlandyzacja 79

G

genocide patrz: ludobójstwo

germanizacja 29

gospodarka niedoboru 238

Grudzień (1970) 240–243

grupa społeczna 6

grupa zadaniowa (celowa) 7

GUŁAG patrz: łagry

H

hipisi 212

hunwejnbin 197

I

imigracja 17

indoktrynacja 128

industrializacja 18

indyferentyzm 222

inkorporacja 36

insurekcja poznańska patrz: powstanie
czerwcowe

internacjonalizm 21

inwigilacja 178

islamizm 151

izolacjonizm 43

izraelsko-arabski konflikt patrz: bliskowschodni
konflikt

J

Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego 177

K

kartkowe zaopatrzenie patrz: reglamentacja

klasa społeczna 47

kolektywizacja rolnictwa 48, 123

„komandosi” (grupa młodzieży) 231

komercjalizacja kultury 209

Kominform 84

komunizm 47

konkordat 137

konferencja w Locarno 43

konferencja w Monachium 45

konferencja w Paryżu (1919 r.) 39

konferencja w Rapallo 43

konsumpcja 209

kontrkultura 211

kosmopolityzm 20

Kościół 137

Krajowa Rada Narodowa 88

ksenofobia 20

„księża patrioci” 140

kubański kryzys rakietowy 187

kult jednostki 165

kultura masowa 208

kultura młodzieżowa 209

L

laicyzacja 222

laicyzm 218
 liberalizm 11
 Liga Narodów 42–43
 List 34 230
 ludobójstwo 73

L

łagry 49

M

mała stabilizacja 238
 mandatowy system 43
 maoizm 196
 Marshalla plan 108
 Marzec (1968) 229–232
 migracja 17
 Milenium Chrztu Polski 177–184
 Milicja Obywatelska 90
 Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego 90
 Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 164
 mit założycielski 89
 monarchia 24
 mur berliński 186

N

nacjonalizacja przemysłu 123
 nacjonalizm 19
 Narodowa Partia Faszystowska 49
 Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników 51
 narodowy socjalizm 51
 naród 18

natolińscy (frakcja partyjna) 168
 nazizm patrz: narodowy socjalizm
 neomarksizm 214
 neutralność światopoglądowa państwa 218
 niemiecki „cud gospodarczy” 110
 nomenklatura 237
 nowa lewica 214
 nowenna 177
 nowomowa 92

O

obóz koncentracyjny 51
 obywatel, obywatelstwo 12
 ochłokracja 24
 Ochotnicze Rezerwy Milicji Obywatelskiej 231
 odwilż 162, 172
 oligarchia 24
 operacja pokojowa ONZ 64
 Organizacja Narodów Zjednoczonych 64–67
 Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego 117
 Organizacja Wyzwolenia Palestyny 195
 Organizacja Europejskiej Współpracy Gospodarczej 109
 Ostpolitik 239

P

pacyfizm 215
 pakt reński 43
 panarabizm 192
 pansławizm 32
 państwa centralne 33
 państwo 22
 państwo ateistyczne 219
 państwo dobrobytu (opiekuńcze) 205

państwo narodowe 25
 państwo teokratyczne 217
 państwo wyznaniowe 217
 Państwowe Gospodarstwo Rolne 123
 „partyzanci” (frakcja partyjna) 229
 patriotyzm 19
 Październik (1956) 171–172
 pokój (traktat pokojowy) 71
 Polska Partia Robotnicza 90
 Polska Zjednoczona Partia Robotnicza 94
 Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego 88
 Polskie Stronnictwo Ludowe 91
 powstanie czerwcowe (pozańskie) 168–170
 powstrzymywanie doktryna (polityka) 114
 praca organiczna 31–32
 Praska Wiosna 234
 prawa i obowiązki obywatelskie 14
 prawa polityczne 15
 proces szesnastu 91
 propaganda 128
 puławianie (frakcja partyjna) 168

R

racja stanu 39
 Rada Europy 200
 Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej 85
 realizm socjalistyczny patrz: socrealizm
 reemigracja 82
 referendum 93
 referendum ludowe (1946 r.) 93
 reglamentacja 125
 repatriacja 81
 republika 13

rewolucja kulturalna 197
 rewolucja seksualna 210
 rewolucja studencka (1968 r.) 212
 rola społeczna 9
 rozdział Kościoła od państwa 218
 rozejm 71
 równowaga europejska 39
 rusyfikacja 29
 Rząd RP na Uchodźstwie 91
 Rząd Tymczasowy 90

S

samostanowienie narodów 189
 satelickie państwo 114
 Schumana plan 201
 sekularyzacja patrz: laicyzacja
 sekularyzm 218
 Służba Bezpieczeństwa 164
 sobór powszechny 222
 sobór watykański II 222
 socjaldemokracja 205
 socjalizacja 8
 socrealizm 132
 sowietyzacja 82
 społeczeństwo konsumpcyjne 209
 społeczna gospodarka rynkowa 110
 Stolica Apostolska 137
 Stronnictwo Demokratyczne 95
 supermocarstwo 114
 suwerenność 22
 suwerenność narodu (ludu) 36–37
 syjonizm 149
 szowinizm 20
 sztafeta pokoleń 29

S

„Ślązacy” (frakcja partyjna) 229

T

teokracja patrz: państwo teokratyczne
totalitaryzm 48
tożsamość narodowa 18
traktat pokojowy patrz: pokój
traktat wersalski 39–41
traktaty rzymskie 201
trójporozumienie 25
trójpřzymierze 25
Trumana doktryna 114
Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej 92
tyrania 24
Tysiąclecie Państwa Polskiego 178–184

U

Układ Warszawski 119
umowa społeczna 10
urbanizacja 18
Urząd Bezpieczeństwa 90

W

warstwa społeczna 122
welfare state patrz: państwo dobrobytu
Wielka Nowenna 177
wielki skok 146
więź społeczna 6
wojna 71
wojna indochińska 190

wojna koreańska 115
wojna sueska 193
wojna sześciodniowa 193–195
wojna totalna 72
wojna zastępcza 115
Wojsko Polskie (tzw. ludowe) 88
wspólnota 12
Wspólnoty Europejskie 203
Wszelchwiązkowa Komunistyczna Partia
(bolszewików) 47
wychowanie patriotyczne (propaństwowe) 29
wypowiedzenie wojny 71
wyścig zbrojeń 115

Z

zawieszenie broni 71
zbiorowość 6
zbrodnia ludobójstwa patrz: ludobójstwo
zbrodnia przeciwko ludzkości 73
zbrodnia wojenna 73
Ziemie Odzyskane 134
Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 95
Zmotoryzowane Odwoły Milicji Obywatelskiej
231
Związek Młodzieży Polskiej 128
związek wyznaniowy 137
żelazna kurtyna 113

Ż

Żołnierze Niezłomni (Wyklęci) 102

Źródła przytoczonych tekstów i danych statystycznych

- (s. 12) Arystoteles, *Polityka*, przeł. L. Piotrowicz, PWN, Warszawa 2003.
- (s. 14) <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 15) <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 23) https://en.wikisource.org/wiki/Montevideo_Convention (dostęp: 21.06.2022; przekład: zespół WSiP).
- (s. 24) Arystoteles, *Polityka*, przeł. L. Piotrowicz, PWN, Warszawa 2003.
- (s. 34) „Monitor Polski” 1918, nr 206.
- (s. 41) Dz.U. 1920, nr 35, poz. 200.
- (s. 48) <http://www.1917.net.pl/node/149> (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 50) A. Peretiatkowicz, *Państwo faszystowskie (Bilans rządów pięcioletnich)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1927, nr 7 (4).
- (s. 60) W. Churchill, *Druga wojna światowa*, t. 3, ks. 1, przeł. K.F. Rudolf, Phantom Press International/Refren, Gdańsk 1995.
- (s. 64) https://www.unic.un.org.pl/dokumenty/karta_onz.php (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 71) Dane za: https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Ofiary_II_Wojny_Swiatowej_PL.svg (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 76) Dz.U. 1952, nr 2, poz. 9.
- (s. 77) *Raport o stratach wojennych Warszawy*, Urząd Miasta Stołecznego Warszawa, Warszawa 2004.
- (s. 82) Dane za: A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005; R. Kaczmarek, *Historia Polski 1914–1989*, Warszawa 2010.
- (s. 85) Dz.U. 1960, nr 35, poz. 197.
- (s. 89) E. Osóbka-Morawski, *Niczego nie zaprzepaściliśmy*, Paryż, „Kontakt” 1983, nr 9.
- (s. 92) „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, Londyn, 14 lutego 1945, nr 39.
- (s. 94) Dz.U. 1952, nr 33, poz. 232.
- (s. 99) <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/ksiazki/12588,Nie-moglem-inaczej-zyc-Grypsy-Lukasza-Cieplinskiego-z-celi-smierci.html> (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 109) *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, PWN, Warszawa 1998.
- (s. 110) <https://muzhp.pl/pl/e/1892/rzad-polski-na-polecenie-wladz-sowieckich-odrzucil-propozycje-udzialu-w-planie-marshalla> (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 113) *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, PWN, Warszawa 1998.
- (s. 122) *Polska 1944–1965*, t. 1, KiW, Warszawa 1966.
- (s. 131, teksty 1. i 2. od góry) *Prawda w żartach zawarta, z Janem Pietrzakiem, twórcą Kabaretu pod Egidą, rozmawia Patrycja Gruszyńska-Ruman*, „Biuletyn IPN” lipiec 2008, nr 7.

- (s. 131, tekst 3. od góry) J. Błazejowska, *Żarty z misia*, „Biuletyn IPN” lipiec 2008, nr 7.
- (s. 132) M. Klecel, *Socrealizm dla dorosłych i dla dzieci*, „Biuletyn IPN” grudzień 2001, nr 11.
- (s. 141) „Dziennik Polski”, Kraków, 16 kwietnia 1950, nr 104 (1874).
- (s. 142) *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, PWN, Warszawa 1998.
- (s. 150) Dane za: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Palestyna_\(mandat\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Palestyna_(mandat)) (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 161) „Przekrój” 10 marca 1953, nr 414.
- (s. 162) A. Kobus, „*Rebelia*” piłźnieńska 1953, „Dzieje Najnowsze” 2000, nr 31/3.
- (s. 164) Dane za: T. Ruzikowski, *Agenci*, „Biuletyn IPN” marzec 2005, nr 3.
- (s. 166–167) *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, PWN, Warszawa 1998.
- (s. 170, przemówienie J. Cyrankiewicza) *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, PWN, Warszawa 1998.
- (s. 170, list E. Wachowiak) *Poznański Czerwiec 1956*, red. J. Maciejewski, Z. Trojanowiczowa, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006.
- (s. 180) https://muzhp.pl/files/upload/aktualnosci/list_biskupow.pdf (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 195, wypowiedź G.A. Namera) https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojna_sze%C5%9Bciodniowa (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 195, wypowiedź J. Arafata) https://pl.wikiquote.org/wiki/Jaser_Arafat (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 200) *Wybór tekstów źródłowych do historii powszechnej po II wojnie światowej*, t. 1, 1945–1955, cz. 1, wybór i oprac. A. Basak i T. Marczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1989.
- (s. 202) https://eures.praca.gov.pl/zal/podstawy_prawne/Traktat_rzymski.pdf (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 210) Dane za: A. Brückmann i in., *Europa Nasza historia. Od wybuchu II wojny światowej do czasów współczesnych. Klasa 8*, WSiP, Warszawa 2020.
- (s. 211) T. Bogucka, *Triumfujące profanum. Telewizja po przełomie 1989*, Sic!, Warszawa 2002.
- (s. 221, konstytucja marcowa) Dz.U. 1921, nr 44, poz. 267
- (s. 221, konstytucja RP z 1997 r.) <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 221, konkordat) Dz.U. 1998, nr 51, poz. 318.
- (s. 223) https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/encykliki/ecclesiam_suam_06081964.html (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 224) Dz.U. 1952, nr 2, poz. 9.
- (s. 230) https://pl.wikipedia.org/wiki/List_34 (dostęp: 21.06.2022).
- (s. 235) *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, PWN, Warszawa 1998.
- (s. 240) M.F. Rakowski, *Dzienniki polityczne 1969–1971*, Iskry, Warszawa 2001.
- (s. 241) Dane za: <https://edukacja.ipn.gov.pl/download/210/537965/GRUDZIEN197001.pdf> (dostęp: 21.06.2022).

Źródła ilustracji i fotografii

Okładka: Sven Dannenberg/Alamy Stock Photo/BE&W.

Tekst główny: s. 5 (globus) franckreporter/E+/Getty Images; s. 7 (społeczeństwo) Liubovart/Shutterstock.com; s. 9 (nastolatka z zeszytami) Anna Om/Shutterstock.com, (szkoła) Syda Productions/Shutterstock.com, (rodzina) Monkey Business Images/Shutterstock.com, (koszykarki) Monkey Business Images/Shutterstock.com, (harcerki) Tytus Zmijewski/Forum; s. 10 (*O obywatelu*) Wikipedia [public domain]; s. 13 (G. Berti, *Cyncynat i wysłannicy senatu*) DeAgostini/Getty Images; s. 16 (paszport) alenagungor/Shutterstock.com; s. 20 (Biblioteka Ordynacji Krasińskich) Artur Bociarski/Shutterstock.com; s. 21 (plakat) reprodukcja; 26 (Garibaldi w powozie) MARKA/Alamy Stock Photo/BE&W, (Garibaldi i Wiktor Emanuel) Leemage/UIG/Getty Images, (Proklamowanie Cesarstwa Niemieckiego w Wersalu) akg-images/BE&W; s. 27 (stary papier) R-studio/Shutterstock.com; s. 28 (zamach w Sarajewie) Wikipedia [public domain]; s. 31 (A. Grottger, *Na pobojuwisku*) Paweł Czernicki/Pracownia Fotograficzna MNK, (dzieci z Wrześni) public domain; s. 32 (H. Rodakowski, *Wizyta cesarza Franciszka Józefa I...*) Bartosz Cygan/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 33 (J. Rapacki, Akt 5 listopada) Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 42 (flaga LN) fabrizio annovi/Alamy Stock Vector/BE&W; s. 43 (karykatura) Wikipedia [public domain]; s. 44 (Anschluss) LAPI/Roger-Viollet/EAST NEWS; s. 49 (plakat) IAM Ltd/WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W; s. 50 (odznaka) NsMn/Wikipedia [public domain]; s. 51 (pocztówka) Alamy Stock Photo/BE&W; s. 52 (brama KL Dachau) K3S/Shutterstock.com; s. 59 (ONZ) Pavel Dudek/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 61 (podpisanie *Karty atlantyckiej*) NARA/Wikipedia [public domain]; s. 62 (wielka trójka) The National Archives/Wikipedia [public domain]; s. 65 (żołnierze) PAP/Radek Pietruszka; s. 66–67 (flaga ONZ na tle nieba) Doug McLean/Shutterstock.com; s. 66 (logo UNESCO) Wikipedia [public domain], (logo WHO) WHO/Wikipedia [public domain], (logo ILO) Denelson83/Wikipedia, (logo IAEA) IAEA/Wikipedia [public domain], (logo UNICEF) reprodukcja, (logo ICAO) Luketaibai/Shutterstock.com; s. 67 (logo ONZ) Wilfried Huss/Anonymous/Wikipedia [public domain]; s. 63 (logo ONZ) Wilfried Huss/Anonymous/Wikipedia [public domain]; s. 74 (zniszczenie pomnika Mickiewicza) Wikipedia [public domain], (A. Gierymski, *Żydówka z pomarańczami*) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie, (transport do Auschwitz) IPN/Wikipedia [public domain]; s. 75 (Rafael Santi, *Portret młodzieńca*) Wikipedia [public domain], (Wielka Synagoga lata 30. XX w.) Laski Diffusion/EAST NEWS, (Wielka Synagoga, 1943) reprodukcja; s. 77 (pl. Zamkowy) PAI/PAP; s. 83 (godło ZSRs) Wikipedia [public domain], (godło Albanii) Sadik Kaceli/Wikipedia [public domain], (godło Bułgarii) reprodukcja, (godło Czechosłowacji) grebeshkovmaxim/Shutterstock.com, (godło Jugosławii) Wikipedia [public domain], (godło NRD) reprodukcja, (godło PRL) reprodukcja, (godło Rumunii) reprodukcja, (godło Węgier) reprodukcja; s. 84 (urodziny Stalina) Sovfoto/BE&W; s. 85 (znaczek) (YANGCHAO/Shutterstock.com); s. 88 (Wilno, 1944) reprodukcja; s. 89 (tablica pamiątkowa) Grażyna Rutowska/NAC, (Manifest PKWN) public domain; s. 90 (plakat) reprodukcja; s. 91 (T. Arciszewski) Archive PL/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 93 (plakat) Archiwum IPN; s. 96 (Stare Miasto) Zbyszko Siemaszko/NAC; s. 98 (A.E. Fieldorf) Archiwum IPN, (ulotka) Archiwum IPN; s. 99 (Ł. Ciepliński) Archiwum IPN; s. 99–100 (las) dugdax/Shutterstock.com; s. 100 (Z. Szendzielarz) Archiwum IPN, (A. Radziwonik) Archiwum IPN, (J. Borysewicz) Archiwum IPN [ze zbiorów Michała Wołłejko], (J. Tabortowski) reprodukcja; s. 101 (S. Sojczyński) Archiwum IPN, (M. Dziemieszkiewicz) Archiwum IPN, (H. Dekutowski) Archiwum IPN, (J. Franczak) Archiwum IPN, (K. Kamieński) Archiwum IPN, (F. Jaskulski) Arch. Muzeum Regionalnego im. Hieronima Ławniczaka w Krotoszynie, (S. Kasznica) reprodukcja, (H. Flame) Archiwum IPN; s. 102 (D. Siedzikówna) Archiwum IPN; s. 103 (W. Pilecki) PAP/CAF/Stanisław Dąbrowiecki; s. 104 (ryngraf) Marek BAZAK/East News; s. 108 (most powietrzny) ullstein bild/BE&W; s. 109 (plakat) Daniel R. Fitzpatrick, GRANGER COLLECTION/BE&W; s. 110 (volkswagen) Erich Andres/United Archives/Getty Image; s. 112 (karykatura) Leslie Illingworth Associated Newspaper/Solo Syndication, London; s. 114 (schron) Underwood Archives/Getty Images; s. 115 (znaczek) Wikipedia [public domain]; s. 116 (Kim Dzong Un) KCNA/CHINE NOUVELLE/SIPA/EAST NEWS; s. 118 (plakat) Fine Art Images/akg-images/BE&W; s. 120 (plakat) reprodukcja; s. 121 (pomnik Ofiar Obławy Augustowskiej) PAP/Artur Reszko; s. 123 (plakat) reprodukcja; s. 124 (W. Fangor, *Przyjaźń...*) reprodukcja, (pomnik) Paweł Szczepanski/Shutterstock.com; s. 125 (Nowa Huta, 1953 r.) PAP/Stanisław Dąbrowiecki, (Nowa Huta obecnie) Nahlik/Shutterstock.com; s. 126 (kolejka) Laski Diffusion/EAST NEWS; s. 129 (junacy „Służby Polsce”) FoKa/Forum; s. 130 (żałoba w szkole) PAP/CAF/Wdowiński; s. 131 (plakat)

reprodukcja; s. 133 (rzeźba, PKiN) Marek BAZAK/East News, (J. Studnicki, *Gertruda Wysocka – stachanowiec*) Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 134 (plakat) reprodukcja; s. 137 („Bezbożnik przy Pracy”) JT Vintage/Glasshouse/akg-images/BE&W; s. 138 (J. Mindszenty) akg-images/BE&W; s. 140 (wizytacje biskupie S. Wyszyńskiego, Chełm i Tomaszów Lubelski) Instytut Prymasowski; s. 142 (S. Wyszyński i A. Baraniak) Wojtek Laski/East News; s. 145 (kapitulacja Japonii) NARA/Wikipedia [public domain]; s. 146 (Mao Zedong) Lou-Foto/Alamy Stock Photo/BE&W, (Chiang Kai-shek) DBI Studio/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 147 (wielki skok) Sovfoto/BE&W; s. 149 (Mahatma Gandhi i Mountbattenowie) Dinodia Photos/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 159 (sobór watykański II) Oronoz/akg-images/BE&W; s. 160 („Trybuna Ludu”) Rafal Barszczewski/East News; s. 161 (N. Chruszczow) AFP/East News; s. 163 (Berlin, 1953 r.) Associated Press/East News; s. 164 (J. Światło) NAC; s. 166 (*O kulcie jednostki...*) Radek Jaworski/Forum, s. 167 (uroczystości żałobne po śmierci J. Stalina) Hulton-Deutsch Collection/Corbis/Getty Images; s. 169 (demonstracja) ullstein bild/BE&W, (czołgi) Laski Diffusion/EAST NEWS; s. 171 (W. Gomułka z żoną) Artur STAREWICZ/East News; s. 172 (przemówienie W. Gomułki) PAP/CAF/Zygmunt Wdowiński; s. 173 (I. Nagy) Apic/Hulton Archive/Getty Images; s. 174 (Budapeszt, 1956 r.) Sovfoto/BE&W; s. 177 (J. Matejko, *Śluby Jana Kazimierza*) public domain; s. 178 (samochód kaplica) PAP/CAF/Janusz Uklejewski; s. 179 (szkoła tysiąclatka) PAP/Eugeniusz Hannemann; s. 181 (fotel papieski) Instytut Prymasowski; s. 182 (defilada) PAP/Jan Morek (uroczystości w Lublinie) PAP/Andrzej Kossobudzki Orłowski, (K. Wojtyła) RSW/Forum; s. 183 (okno zakrystii) Instytut Prymasowski; s. 186 (mur berliński) Lehnartz/ullstein bild/Getty Images; s. 187 (F. Castro i N. Chruszczow) WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W; s. 189 (plakat) Photo12/UIG/Getty Images; s. 190 (żołnierze w Hanoi) Hulton-Deutsch Collection/Corbis/Getty Images; s. 192 (S. al-Kuwatli i G.A. Naser) WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W; s. 194 (Wzgórze Świątynne) ullstein bild/BE&W; s. 195 (J. Arafat) Genevieve CHAUVEL/Getty Images; s. 196 (Dalajlama XIV) Falch/NTB scanpix/akg-images/BE&W; s. 197 (Czerwona Gwardia) Universal History Archive/UIG/Getty Images; s. 203 (J. Monnet) Keystone-France/Getty Images, (P.-H. Spaak) NATO/East News, (R. Schuman) Wikipedia [public domain], (K. Adenauer) Library of Congress/Corbis/VCG/Getty Images; s. 204 (flaga UE) Katarzyna Medrzak/WSiP; s. 208 („Action Comics”) Hulton Archive/Getty Images; s. 209 (reklama British Coal) Heritage Image Partnership Ltd/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 212 (Woodstock) FilmPublicityArchive/United Archives/Getty Images; s. 213 (ulica w Paryżu) Patrice Habans/Paris Match/Getty Images, (plakat) akg-images/BE&W; s. 214 (strajk studentów) Perez/Ullstein Bild/BE&W; s. 217 (E. Macron i J.E. Vives i Sicília) DOMINIQUE FAGET/POOL/AFP/East News; s. 219 (Elżbieta II) Hulton Archive/Getty Images; s. 220–221 (witraże) Adam Jan Figel/Shutterstock.com; s. 220 (Zygmunt III Waza) Wikipedia [public domain], (Aleksander Jagiellończyk w sejmie) public domain, (akt konfederacji warszawskiej) AGAD/Dok. perg. sygn. 4467, (S. Karnkowski) Jerzy Andrzejewski; s. 222 (Jan XXIII) Bettmann/Getty Images; s. 224 (Paweł VI i Atenagoras I) Getty Images; s. 225 (Nowa Huta, obrona krzyża) IPN; s. 226 (konferencja episkopatu) PAP/CAF/Eugeniusz Wołoszczuk; s. 228 (XX-lecie PRL) Karol Szczeciński/East News; s. 230 (dokument podróży) Wikipedia [public domain]; s. 232 (wiec na UW) Krzysztof Wojciewski/Forum, (ulotka) IPN; s. 233 (wiec w Nowej Hucie) PAP/Staniław Gawliński; s. 235 (Praga, 1968 r.) Friedrich/Interfoto/Forum; s. 237 (reklama samochodu) FoKa/Forum; s. 238 (mieszkanie) Zbyszko Siemaszko/RSW/Forum; s. 239 (podpisanie traktatu PRL–RFN) ullstein – BPA/BE&W; s. 241 (Gdańsk, 1970 r.) IPN/East News; s. 242 (Gdynia, 1970 r.) IPN/East News.

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że podjęły staranie mające na celu dotarcie do właścicieli i dysponentów praw autorskich zamieszczonych utworów. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, przytaczając w celach dydaktycznych utwory lub fragmenty, postępują zgodnie z art. 27¹ ustawy o prawie autorskim. Jednocześnie Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że są jedynym podmiotem właściwym do kontaktu autorów tych utworów lub innych podmiotów uprawnionych w wypadkach, w których twórcy przysługuje prawo do wynagrodzenia.